

Raimo Raag

Talurahva keelest riigikeeleks

Raimo Raag

Talurahva keelest riigikeeleks

Keeleliselt toimetanud Eve Kask
Küljendanud ja kujundanud Palle Porila
Kaane kujundanud Kairi Kullasepp
Kaanepilt Hando Mugasto. „Päevauudised”
Puulõige. 1936. TKM

Kõik õigused kaitstud.
Igasugune autoriõigusega kaitstud materjali
ebaseaduslik paljundamine ja levitamine toob
kaasa seaduses ettenähtud vastutuse.

Autoriõigus: AS Atlex ja autor. 2008

AS Atlex
Kivi 23
51009 Tartu
Tel 734 9099
Faks 734 8915
atlex@atlex.ee
www.atlex.ee

ISBN 978-9949-441-30-3

Sisukord

Saateks	5
Fotod, kaardid, tabelid, lühendid	7
Sissejuhatus. Miks sa ütled nii, ütle naa!	11
Esimene peatükk. Mittesaksa keelest saab eesti keel	27
Teine peatükk. Ühise keele nimel	49
Kolmas peatükk. Vastutuule kiuste edasi	80
Neljas peatükk. Riigikeel võtab kuju	115
Viies peatükk. Eesti keel on riigikeel	162
Kuues peatükk. Taandatud riigikeel	213
Seitsmes peatükk. Taastatud riigikeel	272
Kaheksas peatükk. Tagasivaade	288
Allikad ja kirjandus	294
Lisad	313
Isikuregister	316
Sónaregister	321
Aineregister	335

Saateks

Selle raamatu kaante vahel püüan pakkuda tervikpildi sellest, kuidas kujundati eesti normeeritud kirjakeel. Keskendun sellele ajale, mil selles tegevuses etendasid peamise osa eestlased ise ehk ajavahemikule 19. sajandi keskpaigast tänaseni; vastasel korral oleks raamat paisunud ülemäära mahukaks. Tähelepanu on mõistagi suunatud eeskätt puhtkeelelistele küsimustele, kuid käsitus jääks poolikuks, kui keeletööd ei suhestataks ühiskonna üldise arenguga. Niisiis püüan vahendada ka asjakohaseid eesti poliitilise ja sotsiaalajaloo seiku.

Raamat on algselt kirjutatud õpikuna peamiselt rootsi ja eesti soost üliõpilastele, kes Uppsala ülikoolis kuulavad minu loengukursust eesti normeeritud kirjakeele uuemast ajaloost, keelekorraldusest ja keelepoliitikast. Rootsi originaalversiooni ilmumisele 1999. aasta lõpus olid tosinkonna aasta vältel eelnenud mitu väga erinevas küpsusastmes eeltrükki. Asudes oma raamatut eesti lugejale tõlkima, kohandama ja sisult värskendama, seadsin endale raske eesmärgi. Tahtsin nimelt kirjutada nii kergesti loetavalt, et raamat pakuks uusi teadmisi ja mõtlemisainet igale keelehuvilisele eestlasele, aga et see samas võiks vastata ka teadustöö kriteeriumidele.

Uppsalas jaanipäeva aegu 2008

Raimo Raag

Pildid, kaardid ja tabelid

Pildid

- Pilt 1. Dietrich Heinrich Jürgenson oli esimene eestlasest Tartu ülikooli eesti keele lektor
- Pilt 2. Johann Heinrich Rosenplänter
- Pilt 3. Otto Wilhelm Masing
- Pilt 4. Ferdinand Johann Wiedemann
- Pilt 5. „Eesti Postimehe” esimese numbriga esiküljel
- Pilt 6. Jakob Hurt
- Pilt 7. Mihkel Weske
- Pilt 8. Muinasjutt suuremeelisest lõvist
- Pilt 9. Friedrich Reinhold Kreutzwald
- Pilt 10. K. A. Hermannini grammatika tiitelleht
- Pilt 11. Ado Grenzstein – kas venestuse pooldaja, rahvuslik pessimist või eesti patrioot, kelle euroopalikku mõtlemisviisi tema kaasaegsed ei suutnud mõista?
- Pilt 12. Leheküljel Ado Grenzsteini „Eesti Sõnaraamatust” (1884)
- Pilt 13. Arusaamatud uudissõnad („Sädemed” nr 5, 1912.)
- Pilt 14. Leheküljel esimesest eestikeelsest entsüklopeediast
- Pilt 15. Johannes Aavik
- Pilt 16. „Hirmu ja õuduse jutud”
- Pilt 17. Aavik keedab keeleputru („Sädemed” nr 7, 1913.)
- Pilt 18. „Sädemed” nr 10, 1914
- Pilt 19. Esimese eesti rügemendi juurde loodud eestikeelsete sõjaväe komando- ja oskussõnade komisjon
- Pilt 20. Johannes Voldemar Veski
- Pilt 21. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” esikaas
- Pilt 22. Elmar Muuk
- Pilt 23. Jaan Jõgever
- Pilt 24. Andrus Saareste
- Pilt 25. Autoritaarse korra aastail 1934–40 kujundati rahva meelsust mitmete üleriigiliste kampaniate abil, millest üks oli perekonnanime eestistamine.
- Pilt 26. Valter Tauli
- Pilt 27. Henno Meriste
- Pilt 28. Rein Kull
- Pilt 29. Tiiu Ereli
- Pilt 30. Kadriina emakeelesammas

Kaardid

- Kaart 1. Põhja-Eesti, Lõuna-Eesti keeleala
- Kaart 2. Eesti ala haldusjaotus 19. saj.
- Kaart 3. Eesti keeleala murdeline jaotus (Arnold Kase järgi)
- Kaart 4. Eesti keeleala arvatav murdeline jaotus XIII - XVI sajandini
- Kaart 5. Nimisõna *agu* levik eesti murretes
- Kaart 6. Pöörd sõna *sööstma* levik eesti murretes

Tabelid

- Tabel 1. Läänemere piirkonna grammatikate keel 16. ja 17. sajandil
- Tabel 2. Eestimaa kubermangu rahvastik rahvuste järgi aastal 1868
- Tabel 3. Peterburi kubermangu maarahvastik rahvuste järgi 1848–50
- Tabel 4. Kirjaoskus mõnedes Euroopa riikides 19. sajandi lõpus
- Tabel 5. Mõned keskmurde jooned, mis pole omased eesti normikeelele
- Tabel 6. Sõna sisehäälikute välte märkimine uues ja vanas kirjaviisis
- Tabel 7. Eesti ala rahvastik emakeele järgi 1881. aasta rahvaloenduse andmeil
- Tabel 8. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi ja Friedrich Robert Faehlmanni omavahelise kirjavahetuse keel (1833–50)
- Tabel 9. Karl August Hermanni poolt taunitud sõnu ja nende asendussõnad
- Tabel 10. 19. sajandi teisel poolel eesti normikeelde toodud soome sõnu
- Tabel 11. Eesti ala rahvastiku jagunemine emakeele järgi 1897. aasta rahvaloenduse andmeil
- Tabel 12. Eestimaa kubermangu rahvastiku sotsiaalne jagunemine 1897. aasta rahvaloenduse andmeil (protsentides)
- Tabel 13. Üliõpilaste üldarvu ja eesti üliõpilaste arvu dünaamika Tartu ülikoolis 1802–1916
- Tabel 14. 20. sajandi esimesel kahel aastakümnel eesti keelde jõudnud inglise laensõnu
- Tabel 15. Keelekonverentsidest osavõtjad
- Tabel 16. Johannes Aaviku toodud soome päritolu sõnad eesti keeles
- Tabel 17. Johannes Aaviku tehistüved tänapäeva eesti normikeeles, nende esmakordne trükkis ilmumise aasta ja eeskujuks olnud (või olla võinud) sõnad
- Tabel 18. Eesti rahvastiku jagunemine rahvuse järgi 1922. ja 1934. aasta rahvaloenduse andmeil
- Tabel 19. Algkoolide ja õpilaste arv õppeaastal 1923/24 ja 1937/38 õppekeele järgi
- Tabel 20. Keskkoolide ja gümnaasiumide ning õpilaste arv õppeaastal 1923/24 ja 1937/38 õppekeele järgi
- Tabel 21. Johannes Voldemar Veski kaasabil või tema loodud oskussõnu
- Tabel 22. Elmar Muugi „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu” eri redaktsioonid ja trükkid
- Tabel 23. Ajakirjas „Looming” avaldatud kaastööde keelekuju 1923, 1933 ja 1938
- Tabel 24. Perekonnanime muutnud isikute arv 1920–39
- Tabel 25. Algkoolide 1934. aasta õppekava järgi ettenähtud emakeele ja riigikeele nädalatundide arv klassiti
- Tabel 26. Esimesel nõukogude aastal eesti normikeelde tulnud uusi mõisteid ja sõnu
- Tabel 27. Nõukogulikke ümbernimetamisi eesti keeles
- Tabel 28. Eesti rahvastik rahvuste järgi aastatel 1934, 1959 ja 1989 (rahvaloenduste andmeil)
- Tabel 29. Näiteid ettevõtete ja kolhooside nõukogulike nimede kohta
- Tabel 30. Eesti õppekeelega koolide 1969. aasta õppekava järgi ettenähtud eesti keele, kirjanduse, vene keele ja võõrkeelte nädalatundide arv klassiti

- Tabel 31. Eesti ilukirjanduse esitrükkide arv Eestis ja paguluses 1944–90
- Tabel 32. Näited nõukogude poliitilis-avaliku keeletarvituse kohta eesti ja vene keeles
- Tabel 33. Nõukogudeaegseid vene laensõnu eesti normikeeles (ÕS 1976 ainestiku põhjal)
- Tabel 34. Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkesektsiooni soetatud asendussõnu 1958–75
- Tabel 35. Aastatel 1964–74 eesti normikeeles käibele tulnud sõnu
- Tabel 36. Emakeele Seltsi keeleteoimkonna 1972. aasta uudissõnade võistluse sõnu
- Tabel 37. Eesti rahvastik rahvuse ja emakeele järgi aastal 2000 (rahvaloenduse andmeil)
- Tabel 38. Mõned taasiseseisvunud Eestis kasutusele tulnud uued sõnad
- Tabel 39. 2002. aasta sõnavõistluse sõnade ja nende soovimatute vastete omavaheline arvuline suhe Google'i abil sooritatud otsingute järgi juunis 2008

Lühendid

---

ingl	inglise keel, inglise keeles
kasks	keskalamsaksa keel, keskalamsaksa keeles
rts	rootsi keel, rootsi keeles
sks	saksa keel, saksa keeles
sm	soome keel, soome keeles
vn	vene keel, vene keeles
vt	vaata
s.v.	sub voce, mainitud sõna kohal

Miks sa ütled nii, ütle naa!

Probleemiasetus, lähtekohad, mõisteselgitused

Inimene kujundab kirjakeelt

Kindlasti mõtiskleb iga inimene aeg-ajalt oma või teiste keeleteadlaste üle. Selleks ei pea olema keeleteadlane, filoloog ega isegi mitte keelehuviline. Ajendiks võib olla mõni sõna või väljend, mida me kuuleme kaasinimese suust või kuskilt loeme. Kuuldu-loetu võib panna meid küsima: „Miks nii? Kas mitte naa?” või siis reageerime otsese korralekutsumisega: „Ei öelda nii! Tuleb öelda naa!” Viimasel juhul võtame endale õiguse hinnata kaasinimese keeletarvitust ja seda parandada. Pole sugugi haruldane, et keelekõnede hindamise õigus määratakse mõnele inimeste rühmale või et mõni inimene või inimeste rühm võtab selle õiguse iseendale. Eestis on keelekõnede lahendamise õigus antud Emakeele Seltsi keeleteoimkonnale ja Eesti Keele Instituudile.

Valitud, määratud või isehakanud keeleorgani otsene või kaudne ülesanne on teha valik keeles leiduvate erinevate rööpkeelendite vahel. Omavahel võistlevateks rööpkeelenditeks võivad olla hääldusvariandid, paralleelsed muutevormid, erinevad lausestusvõimalused, enam või vähem sünonüümsed sõnad ja väljendid. Eri võimalusi kõrvutades ja omavahel võrreldes leitakse mõni rööpkeelend sobiv olevat ja kiidetakse heaks, kuna teisi võimalusi peetakse sobimatuks ning need lükatakse kõrvale. Vahel otsustatakse jätta küsimus lahtiseks, pidada võimalikuks kasutada mitut rööpset väljendusviisi ja lasta keeleteadlajal ise otsustada, mis keelendit ta eelistab kasutada.

Sellise tegevuse tulemuseks on keelenorming. Kõik normingud koos moodustavad keelereeglistiku. Normingud ja kogu keelereeglistik tehakse keelekollektiivile teatavaks eelkõige käsiraamatute ja sõnastike näol, reegleid õpetatakse koolides ning seda võidakse juurutada keelehooldekursustel. Selle järgimine võib olla kohustuslik ametiasutustele – nii nagu viimase eesti keele õigekeelsussõnaraamatu ehk ÕSi järgimine tehti Vabariigi Valitsuse 7. septembri 2006. aasta määrusega kohustuslikuks Eesti ametlikule keeleteadlastele. Kirjakeele normi rakendamine on niisiis kohustuslik Eesti ametiasutustele, kuid üksikisikule siiski vaid soovituslik ja, nagu 2006. aasta ÕSi peatoimetaja sõnaraamatu saatesõnas kirjutab, „üks harituse näitajaid ja edu eeldusi”.

Keelekuju, mida keelekäsiraamatute ja õigekeelsussõnaraamatute reeglid sätestavad, pole iseenesest tekkinud, vaid on teadlikult loodud. Keele kujundajaiks on ju inimesed, kes teevad valiku omavahel võistlevate rööpkeelendite vahel ja otsustavad normingud. Järelikult on iga normeeritud kirjakeel selles mõttes tehisk, et see on konkreetsete inimeste keeleliste valikute süntees. Aga kuidas luuakse normikeelt? Kuidas loodi normeeritud eesti kirjakeel, Eesti Vabariigi riigikeel?

Normeeritud kirjakeele ehitamine

Normeeritud kirjakeele ehk normikeele loomine on mitmetahuline, sageli ka kauakestev tegevus. Keeleteaduses hakati seda toimingute kulgu lähemalt uurima pärast Teist maailmasõda. Mõned USA keeleteadlased, kes huvitusid pigem keele funktsionaalsest küljest, hakkasid siis keelenähtuste uurimisel rakendama sotsioloogilisi meetodeid. Need osutusid kohaseks mitte ainult klassikalisele sotsiolingvistikale, mille esmasesse huviringi kuuluvad keelendite varieerumine ning keelekasutuse seosed sotsiaalmajanduslike teguritega, vaid ka just normikeele loomise uurimisel: on ju see tegevus lahutamatu seotud ühiskonnas kulgevate poliitiliste, majanduslike, sotsiaalsete, demograafiliste ja kultuuriliste protsessidega. Nii sündis klassikalise sotsiolingvistika kõrvale omaette uurimissuund, mille kohta käib ingliskeelses erialakirjanduses nimetus *language planning* ehk keele planeerimine ja mis eesti keeles võiks olla keelearendus.¹

Ingliskeelset terminit olevat esimest korda kasutanud ühel Columbia ülikoolis 1957. aastal peetud seminaril Uriel Weinreich (Haugen 1965: 188), Vilniuses sündinud juudi soost keeleteadlane. Au olla esimene, kes kasutas terminit teaduskirjanduses, kuulub aga USA norralasele Einar Haugenile. Kaks aastat pärast Weinreichi esinemist, avaldas Haugen artikli uusnorra keele loomisest (Haugen 1959), milles opereeris uudse terminiga. See muutus varsti üldkasutatavaks, eelkõige Haugeni arvukate hilisemate teoste, aga ka teiste sotsiolingvistide ja keelesotsioloogide tööde kaudu.

Kuna keelearenduse ja normikeele loomise uurimise algus langes ajaliselt kokku koloniaalsüsteemi lagunemise ning endiste Euroopa asumaade vabanemisega, keskendus nende valdkondade uurijate ja teoreetikute huvi esialgu Aafrika, Aasia, Vaikse ookeani, Kariibi mere ning Ladina-Ameerika vastvabanenud riikide keelele ja nende arendamisega seotud küsimustele. Sellele perioodile on iseloomulikud monograafia „The National Language Question. Linguistic Problems of Newly Independent States” („Rahvuskeele küsimus. Hiljuti iseseisvunud riikide keeleprobleemid”; LePage & DeCamp 1964) ja kogumik „Language Problems of Developing Nations” („Arengumaade keeleprobleemid”; Fishman, Ferguson & Das Gupta 1968). Viimane sisaldab vaatlusi peamiselt Aafrika mandril ja Indias kõneldavate keelte kohta, kuid

---

¹ Enne nimetuse *language planning* kinnistumist nimetati ingliskeelses erialakirjanduses kõne all olevat uurimissuunda mitmeti, näiteks *language cultivation* 'keele kultiveerimine', *language engineering* 'keeleehitus, keeletehnika', *language elaboration* 'keele väljatöötamine' ja *language development* 'keelearendus'. Eesti keeles on selle kohta kasutatud nimetust *keelekavastus* (Saari 1979: 716), aga see nimetus ei ole erialakeeleski kinnistunud.

ka üldteoreetilisi artikleid teadlastelt, kes nüüdseks on keelearenduse üldtunnustatud korüfeed, nagu Charles A. Ferguson, Joshua A. Fishman ja Heinz Kloss.

Pea ilmnes, et keelearendus ei puutu sugugi ainult endiste asumaade keeltesse. Uurijate huvi laienes Euroopa kultuurkeelte tekkepõhjuste otsimisele ja edasise arengu reeglipärasuste selgitamisele (nt Haugen 1966; Kloss 1978; Haas 1982; Scaglione 1984; Ureland 1985; Mattheier & Panzer 1992). Vaatamata süvitsiminevate juhtumiuringute peaaegu täielikule puudumisele – erandiks on näiteks Einar Haugeni monograafia uusnorra keelest (Haugen 1966) ja Wilfred Howell Whiteley uurimus suahiili keelest (Whiteley 1969) – jõudsid keelearenduse uurimises esimeste sünteesideni Florian Coulmas ülevaatega „Staat und Sprache” („Riik ja keel”; Coulmas 1985) ja eriti John Earl Joseph oma teosega „Eloquence and Power” („Kõneosavus ja võim”; Joseph 1987). Meie päevil on keelearendus juba täiesti omaette mõistestiku ja terminoloogiaga sotsiolingvistika valdkond.

Alguses on hõimukeel

Kõneldud keelekuju muutmisel normeeritud kirjakeeleks eristab Charles A. Ferguson kolme põhilist astet (Ferguson 1968):

- kõigepealt antakse keelele kirjalik kuju,
- siis määratakse kindlaks keele reeglistik ja sõnavara,
- lõpuks järgneb reeglistiku ja sõnavara pidev ajakohastamine.

Seni vaid kõneldud keelele kirjaliku kuju andmine tähendab, et tuleb valida kiri ehk kirjasüsteem. Valida tuleb kirja mõnest põhiliigist: tähtkirjast, silpkirjast või mõistekirjast. Tähtkiri on kirjasüsteem, mille märgid tähistavad häälikuid nagu eesti keeles. Silpkirjas tähistavad märgid silpe nagu jaapani keeles ja mõistekirjas tervet mõistet või sõna nagu hiina keeles. Kirja põhiliikidel on veel alaliigid, tähtkirjal näiteks ladina, kreeka ja idaslaavi tähestik.²

Kirjasüsteemi valiku tingivad poliitilised ja usulised tegurid. Et Eesti alad kuulusid katoliku kiriku mõjupiirkonda, hakati eesti keelt kirjutama ladina tähestikus. Kui Eesti alad oleksid kuulunud hoopis õigeusu kiriku mõjupiirkonda, oleksime praegu tõenäoliselt eesti keeles kasutanud idaslaavi tähestikku, nii nagu seda teevad meie soome-ugri hõimurahvad Venemaal emakeeles kirjutades.

Kõneldud keelele kirjaliku kuju andmise kohta võttis Ferguson kasutusele oskussõna *graphization*. Selle inglise sõna eestikeelne vaste võiks olla kirjamine. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatus” (EKSS) on pöörd sõna *kirjama* tähenduseks märgitud ’kirja(de)ga,

---

² Eesti keeles kõneldakse sageli *slaavi tähestikust*, kui mõeldakse kirja, millega kirjutatakse vene keelt ning mõningaid teisi keeli. See nimetus on eksitav. Vene tähestikku kasutavad küll kõik idaslaavi keeled (vene, valgevene ja ukraina keel) ning lõunaslaavi keeltest bulgaaria, makedoonia ja serbia keel, kuid ladina tähestikku kasutavad kõik lääneslaavi keeled (poola, tšehhi, slovaki, alam- ja ülemsorbi ning kašuubi keel), lõunaslaavi keeltest veel sloveeni, horvaadi ja bosnia keel. Niisiis võiks täpsuse huvides kõnelda kas *vene tähestikust*, *idaslaavi tähestikust* või lihtsalt *kirillitsast*.

mustri(te)ga kaunistama, mustriliseks tegema; kirevaks, kirjuks, kirjaliseks tegema'. Sõna *kirjama* kasutamine uues tähenduses 'kõneldud keelele kirjasüsteemi välja töötama' võib algul tekitada teatud võõrastust vähemalt selles inimeses, kes tunneb sõna tavapärast tähendust. *Kirjamise* omaksvõtuga uues kontekstis tekib täielik paralleel sõnaga *kiri*, mille algne tähendus oli 'muster (kindal, vöö, vaibal)', kuid mida eesti kui emakeelt kõnelev inimene tänapäeval enamasti kasutab hoopis teistes tähendustes: 'kirjasüsteem; trükikiri; trükitud või kirjutatud tekst; käekiri; postisaadetus; nimekiri' (vt EKSS).

Keelt, millel puudub kirjakeel, nimetan hõimukeeleks. Hõimukeel on niisiis keel, mida kasutatakse üksnes suulises suhtluses; hõimukeelt pole kirjutud.

Nimetus *hõimukeel* ei ole võib-olla kõige õnnestunud, sest selle liitnimisõna täiendosa *hõim* seostub ürgkogukondliku ühiskonnaga, mil inimesed elatusid küttimisest ja korilusest. See seos on praegusel juhul eksitav. Samas kasutatakse sõna *hõim* ka ülekantud tähenduses 'rahvas; sugu; millegi poolest kokkukuuluv inimeste rühm' (EKSS), mis praegu kõne all olevas seoses on kohane ja mille teatud luulelisusest või tundelisusest tuleb lihtsalt mööda vaadata.

Praegused hõimukeeled on üldjuhul vähese kõnelejaskonnaga. Mõnel puhul ei pea see väide siiski paika. Üks erandeid on hiina-tiibeti keelkonna tiibeti-birma rühma jii ehk lolo harusse kuuluv lalo keel, mida kõneldakse Kagu-Hiinas. Lalo keele kõnelejaid on „realistlikul hinnangul” umbes 500 000 inimest, aga see arv võib olla suurem või ka väiksem (Björverud 1998: viii).

Kõik loomulikud inimkeeled on kunagi olnud hõimukeeled. Hõimukeele järk on kõikide loomulike inimkeelte esimene arenguaste. (Loomulik inimkeel vastandub siin tehiskeelele, rahvusvahelise suhtluse hõlbustamiseks loodud keelele.)

Siis tulevad kirjakeel, normikeel ja ühiskeel

Kirjamine tähendab niisiis seda, et seni ainult kõneldud keel saab kirjasüsteemi ning et seda keelt hakatakse kasutama kirjalikus suhtluses. Keel saab kõne kõrvale uue väljendusvahendi, kirja. Kirjutud keel on kirjakeel. Kirjapanekuna ei tule arvesse teaduslikel eesmärkidel foneetiliselt kirjas üles tähendatud või trükitud avaldatud keelenäited, vaid muu kirjutatu-trükitu: igasugused tarbetekstid, kultuuriala võtmetekstid, näiteks ristiusu kujundatud kultuuripiirkonnas Piibel, ja loomulikult mitmesugused kunstikavatsuslikud tekstid, mille adressaadiks on asjaomase keele kõnelejad.

Vastse kirjakeele esimesed tekstid võivad olla keeleliselt küllaltki kirjud. Kirjusus võib avalduda mitmeti. Võidakse näiteks ühte ja sedasama sõna kirjutada eri moodi, mõnel muutevormil võib olla mitu kuju ja grammatiliste vormide kasutust võidakse varieerida. Kogu variantsus võib johtuda kirjapaneku(te) autori keelelisest taustast ja haridustasemest. Autor võib näiteks olla pärit teatud maa-alalt ja kõnelda eripäraselt murret, mille erijooni ta kasutab oma tekste kirja pannes. Ta võib ka olla muulane, kes püüab kirjutada talle võõrast keelt, aga kes oma päritolu tõttu ei suuda alati tabada uue keele kõiki erijooni, rääkimata nüanssidest-peensustest.

Varem või hiljem saavutab vastne kirjakeel siiski teatud stabiilsuse. Keelevariantide hulgest tehakse mingi valik, juurduvad keelelised harjumuspärasused. Need omakorda muutuvad aja jooksul normiks, keeleliseks käitumismalliks, mille järgi kirjakeele kasutajad joonduvad. Selliste otse või kaude väljendatud suuniste tekkides on kirjakeel jõudnud järgmisesse arengujärku. Siis on Fergusoni järgi toimunud *codification* ehk kodifitseerimine (Ferguson 1968). Eesti keeles võiks selle kohta öelda reeglistamine. Selle tulemus on normeeritud kirjakeel ehk normikeel.

Sageli kasutatakse eesti keeles sõna kirjakeel just selles kitsamas tähenduses, 'teatud keele ühtsem, üldrahvalikult kasutatav keelekuju (kirjas ja kõnes)' (EKSS). Kuna käesolevas raamatus on oluline, et need kaks mõistet – 'kirjapandud keel' ja 'ühtsem, üldrahvalikult kasutatav keelekuju' – ei läheks omavahel segi, kasutan sõna kirjakeel üksnes tähenduses 'kirjapandud keel'. Murdeülese, normeeritud ja ühtlustatud keelekuju kohta kasutan nimetust normeeritud kirjakeel ja selle täissünonüümi normikeel.

Normikeele suunised ja reeglid on üldjuhul fikseeritud sõnaraamatutes, grammatikates ja muudes õigekeelsusjuhistes, muidugi ka keeleõpikutes. Suuniste ja reeglite levides, eeskätt kooliõpetuse kaudu, kinnistub keeletarvitus ning muutub ühtsemaks. Mida enam noorsugu õpib normikeele reeglistikku kasutama, seda kindlakujulisemaks keelepruuk muutub. Tegelikult kasvatatakse noori esialgu kakskeelseks, täpsemini öeldes kahemurdeliseks (kuna tegemist on ühe ja sama keele eri allkeelte, mitte eri keeltega): argistes seostes – kodus ja lähedaste inimeste seltsis – kasutatakse lapsepõlves omandatud murret, mis võib suuremas või vähemas ulatuses erineda normikeelest, kuna aga ametisuhetes juhindutakse normeeritud kirjakeele normist.

Ajapikku tekib aga peresid, kus murde asemel räägitakse normikeelt või normikeelele lähedast keelekuju. Sellise pere lapsed ei omanda murret, vaid on algusest peale normikeelsed – nende emakeel on normikeel. Nii on sellest saanud omaette allkeel. Nimetan seda allkeelt ühiskeeleks, et hoida keelesüsteemi (see tähendab normikeelt) lahus selle realiseeringute kogusummast (ühiskeelest). Ühiskeel erineb teistest sama keele allkeeltest, esmajoones kohamurretest, selle poolest, et see ei ole enam seotud teatud paikkonnaga; ühiskeel on murdeülene.

Normikeeleks saanud allkeelt kiputakse samastama vastava keelega üldse. Kui koolides ja mitmesugustel keelekursustel õpitakse „eesti keelt”, siis tegelikult on õpitav keel eesti keele üks allkeeli – normikeel. Niisamuti teiste keelte puhul: „saksa keelt” omandades õpime lugema, kirjutama ja kõnelema saksa normikeelt, mitte mõnda saksa keele kohamurret või eripärast sotsiolekti.

Pole haruldane, et normikeele kujundamise käigus murdekeele kasutamist häbimärgistatakse ja püütakse takistada, eelkõige kooliõpetuse kaudu. See viib üldiselt murdekeele ja normikeele erinevuste tasandumiseni. Ühtlustumine toimub ikka murdekeele kulul; murdekeelele tuleb lähenduda normikeelele. Siinkohal tuleks viidata John Earl Josephi väitele, et normikeelt omandab laps [koolis] õppimise, parandamise, jäljendamise, assimilatsiooni ja akulturatsiooni teel – täpselt nii, nagu tavapäraselt kohamurret ei omandata (Joseph 1987: 19). Normikeel erineb niisiis oma olemuselt ja seisundilt teistest allkeeltest.

Keele kirjamine ja reeglistamine võib leida aset kahes eri kontekstis. Kui kirjatav-reeglistatav keel on oma ehituselt (keelesüsteemisiselt) võrdlemisi ühtne, aga erineb ümbritsevast keelest või keeltest oluliselt, on kujunev normikeel Heinz Klossi mõistes *Abstandsprache*, distantskeel. See on keel, mis teiste keeltega võrrelduna eristub iseseisvaks keeleks juba oma keelelise omapära, keeleliste erijoonte tõttu (Kloss 1952: 17; 1978: 23–25). Distsantskeeled on näiteks baski ja albaania keel. Mõlemale on iseloomulik, et neis on murdeerinevused võrdlemisi väikesed ja et neid ümbritsevad naaberkeeled on väga erinevad: baski keeleala ümbritseb hispaania, katalaani ja provanssaali keel, albaania keeleala serbia, horvaadi, makedoonia ja kreeka keel. Ka eesti keeleala tervikuna eristub oma naaberkeeltest, rootsi, läti, vene ja soome keelest distantskeelena.

Teine kontekst, mida Kloss kirjeldas, on keeleala, mille keelekujud on üksteisele lähedased ja kus üks nendest keelekujudest, üks murre, kerkib teiste hulgast esile ning muutub kogu keeleala suhtlusvahendiks ja normikeeleks. Muud keelekujud taanduvad normikeele kohamurreteks. Selline normikeel sünnib „omakeelses” kontekstis ja on Klossi mõistes *Ausbausprache* ehk ülesehituskeel (Kloss 1952: 18; 1978: 25). Sellist keelt tuleb piltlikult öeldes alles üles ehitada. Ülesehitus tähendab murdele uute kasutusvaldkondade loomist ning keele enda ühtlustamist ja täiendamist. Ülesehituskeel saab keeleks keelevälistel, poliitilistel põhjustel, samas kui distantskeel on keelelistel põhjustel eraldi keelena „valmis”.

Ülesehituskeel on hollandi keel. Hollandi keel hakkas keelena „iseseisvuma”, nii friisi kui saksa keelest lahus arenema pärast seda, kui 14. ja 15. sajandil alamsaksa keeleala loodeosa, Scheldti, Maasi ja Reini jõgede piirkonna alad, ühendati üheks poliitiliseks moodustiseks, Burgundia vaheriigiks. See tähendas, et alamsaksa loodeosa eraldati muudest alamsaksa aladest poliitilise piiriga. Neist alamsaksa murretest, mida kõneldi lääne pool piiri, moodustati – ehitati üles – omaette normikeel, hollandi keel, mis põhines Põhja- ja Lõuna-Hollandi provintside ning poliitilise keskuse Antwerpeni keeletarvitusel. Ida pool riigipiiri tekkis teine riik, seal kõneldavad murded muutusid aga teise normikeele, saksa keele kohamurreteks. Kummatigi on mõlemal pool riigipiiri kõneldavad „hollandi” ja „saksa” murded (saksa murdeuurimises tuntud alamsaksi nimetuse all) omavahel keeleliselt lähedasemad kui kummalgi pool riigipiiri kõneldav murre ja selle normikeel (lähemalt vt Goossens 1985: 291–301). Niisiis võlgneb hollandi keel oma sünni ja olemasolu suuresti poliitilistele teguritele. Põhjaeesti keskmurdel põhinev eesti normikeel on teiste eesti keele kohamurrete suhtes samuti ülesehituskeel.

Ülesehituskeele muutumist – õigem oleks siiski öelda muutmist, kuna tegemist pole iseeneslikult kulgeva protsessiga – murdeüleseks suhtlusvahendiks on püütud iseloomustada erinevate kõnekujundite abil. Heinz Kloss kasutas selleks saksa sõna *Überdachung* 'katusega katmine', Jan Goossens hollandi sõna *overkoepelen* 'kupliga katma' ja John Earl Joseph inglise sõna *synecdoche* 'sünekdohh'.

Kloss hakkas esimesena hakkas kõnelema normikeelest kui murdest, mis, piltlikult öeldes, katusena ehk murdeülese keelena kattis teisi sama keeleala murdeid (Kloss 1952: 21, märkus 3; 1978: 80). Seda tulebki pidada ülesehituskeele klassikaliseks

määratluseks. Goossens andis oma terminile veidi laiema sisu. Tema arvates võib saksa nimisõna *Überdichtung* ja hollandi pöörd sõna *overkoepelen* kasutada ka neil juhtumitel, kui kattev keelekuju pole omamaine, vaid võõrkeel, mida kasutatakse ametlikes seostes, näiteks halduses, kusjuures omamaine keel on taandatud rahva laiade hulkade argikeeleks (Goossens 1973: 11; 1985: 288 ja märkus 4).

Joseph keskendus protsessi teisele küljele. Valides termini *synecdoche* 'sünekdohh', tahtis ta esile tõsta seda, et osa, see tähendab normikeeleks tehtav murre, hakkab esindama tervikut, keeleala kõiki murdeid (Joseph 1982; 1987: 2, 6, 58) ja teisi sama keele allkeeli. Ühesõnaga toimub see ühe allkeele, nimelt normikeele samastamine kogu keelega, millest oli eespool juttu. See samastamine võib avalduda ka keele nimetuses. Näiteks Madalmaade riigikeele kohta on eesti ja paljudes teistes keeltes kinnistunud nimetus „hollandi keel”, kuigi Holland on vaid kahe Madalmaade provintsi nimi, seega osa Madalmaadest. Põhja- ja Lõuna-Holland saavutasid koos Brabandiga pärast Madalmaade Hispaaniast lahkulöömist 16. sajandil teiste provintside seas juhtpositsiooni ning nende keelekasutusel hakkaski põhinema hollandi normikeel.

Eesti keele puhul on Goossensi tõlgendus igati asjakohane, kuna, ühelt poolt, need keeled, mis eri aegadel muinasaja lõpust kuni iseseisva Eesti riigi tekkimiseni 1918 katusena katsid kogu eesti keeleala, ei olnud mõni eesti keele murre, vaid võõrkeeled: ladina, keskalamsaksa, poola, varauusrootsi, saksa ja vene keel.³ Teiselt poolt jälle tekkis eesti normikeel ühe murde, põhjaeesti keskmurde ülesehituse tulemusena.

Kui kirjakeele normid on kinnistunud ja on tekkinud normikeel, algab järgmine normikeele arengujärk. Sellele andis Ferguson nimetuse *modernization* (Ferguson 1968), eesti keeles moderniseerimine ehk ajakohastamine. Ajakohastada võib näiteks kirjaviisi, muutevormide moodustamist või lausestust. Ajakohastamisega peetakse esmajoones siiski silmas sõnavara täiendamist, et see areneks käsikäes tegelikkuse, see tähendab teaduse ja tehnika, ühiskonna, kultuuri ja inimeste mõtlemise muutumisega. Aga nagu ülevaadetest võib järeldada (Fodor & Hagège 1983a, 1983b, 1984, 1989, 1990, 1994), on maailma normikeelte kirjaviisi ajakohastamine samuti väga sage nähtus.

Fergusonini esitatud normikeele arengujärgud kokku – kirjamine, reeglistamine ja ajakohastamine – on keelekorraldus ehk *language corpus planning*. Viimase termini looja on Heinz Kloss (1969: 81). Keelekorralduse all mõistetakse toiminguid, mis puudutavad keelesüsteemi, keelt ennast.

Selleks et sõnastatud reeglid ja need uudissõnad, millega on otsustatud täiendada normikeele sõnavara, jõuaksid nii-öelda tarbijani, keelekasutajani ja et keelekasutajad need omaks võtaksid, on vaja anda tekitatavale normikeelele head mainet, prestiiži. Kui loodav normikeel on vähemuskeel või kui selle edasikestmine on ühel või teisel põhjusel ohus, võib keel kõigepealt vajada kaitset. Prestiiži lisatakse ja keelt kaitstakse tavaliselt poliitiliste vahenditega, seadusandlikul teel. Sel juhul seadustatakse, et ohustatud keelt

---

³ Keskalamsaksa keel on alamsaksa keele keskajal kasutatud keelekuju, kusjuures alamsaksa on saksa keele põhjamurrete koondnimetus. Varauusrootsi periood vältas rootsi keele ajaloos 16. sajandi algusest 18. sajandi esimese kolmandikuni (see kaasa arvatud).

peaks tarvitama või tuleb kasutada teatud valdkondades, eelkõige ametlikus suhtluses, näiteks koolides, kohalikus ja riiklikus asjaajamises, massiteabes, kõrghariduses ja teaduses. Prestiizi lisamine ja keelekaitse meetmed on keelepoliitika valdkond ehk, Klossi loodud oskussõna kasutades, *language status planning* (Kloss 1969: 81). Selle eestikeelne vaste võiks olla keelesenõuetõrje või lihtsalt seisundikorraldus.⁴ Algselt hõlmas see ka haridussüsteemi keelepoliitikat, kuid hiljem jõuti arusaamani, et see on niivõrd ulatuslik ja eriomane valdkond, et oleks mõistlik hoida seda muust seisundikorraldusest lahus. Nii hakati Robert L. Cooperi algatusel üldiselt tunnustama keele- ja seisundikorralduse kõrval kolmandat keelearenduse valdkonda: *language acquisition planning* ehk keeleõppekorraldus (Cooper 1988; 1989: 33–34, 157). Selle eesmärk on luua võimalusi keeleõppeks ja ajendada rahvastikku riigi-, vähemusrahvuste ja võõrkeelte õppimisele, et suureneks ja süveneks üldine keelteoskus.

Lähemalt ülesehituskeelest

Pöördugem keele ülesehitamise juurde tagasi, sest see on toiming, mis puudutab eesti normikeelt otse. Eesti normikeele aluseks on põhjaeesti keskmurre. See murre ehitati eesti normikeeleks välja. Kuidas toimub see täpsemalt?

Ülesehituskeel on kohamurdega võrreldes saanud juurde kasutusvaldkondi ning keelt ennast on ühtlustatud ja täiendatud. Peamine on keele kasutusvaldkondade avardamine. Murdekeelt kasutatakse esmajoones kõnekeelena, murret pole üldjuhul kirjatud; seda kõneleb põhiliselt talurahvas; murre on madalamate sotsiaalkihi keel; see toimib suurepäraselt oma keskkonnas, kuid mõjub sõnavara piiratuse tõttu linliku kultuuri ning kaasaja ühiskonna ja elulaadi seostes kohmakana; murdel on madal maine. Selleks et murret normikeeleks üles või välja ehitada, on järelikult vaja

- seda kirjata,
- hakata seda tarvitama muudes kui talurahvakultuuri valdkondades,
- täiendada selle sõnavara linnakultuuri ning kaasaja ühiskonna ja elulaadi sõnadega,
- tõsta selle mainet.

Lisaks nendele toimingutele ühtlustatakse enamikul juhtudel loodava normikeele häälikulist ja grammatilist süsteemi, see tähendab vähendatakse rööpseid hääldusi, vormikirevust ja lausestusvõimalusi. Kuna aga iga elava keele loomupäraselt omane variantsus üldjuhul ei sega arusaamist, pole sobivate väljendusvõimaluste väljasõelumine esmatähtis toiming. Põhjaeesti keskmurret eesti normikeelele aluseks võttes poleks olnud põhimõttelist vahet, kas oleks lubatav normitud sõnakuju *jaksama* asemel hoopis *jäksama* ja *kirves* asemel *kerves*, mitmuse osastava vormide *radasid* või *radu* asemel *radasi* ja *oksasid* või *oksi* asemel *oksasi* ja *okse*.

---

⁴ Selle kohta on eesti keeles kasutatud ka nimetust *staatuskorraldus* (M. Rannut, Ü. Rannut & Verschik 2003: 203).

Kohamurde kirjamine ja selle tarvitamine uutes seostes käivad käsikäes. Kirjasüsteemi valik oleneb poliitilistest ja usulistest teguritest. Järgneb kirjakeele kasutusvaldkondade avardamine, hakatakse koostama erineva suunitlusega tekste. Kui jätta kõrvale haldus- ja majandusalad, jagunevad tekstid temaatika poolest kolme peamisse ringi: enesekohased tekstid (ENE), humanitaarala (HUM) ning reaal- ja tehnikaala (TEH) (Kloss 1978: 47). Enesekohased on sellised tekstid, mis käsitlevad rahva enda keelt, kirjasõna, materiaalsel ja vaimset kultuuri, ajalugu, kodulugu, kodukandi loodust ja töödust. Humanitaarala tekstide hulka kuuluvad inimest ja ühiskonda käsitlevad alad, kaasa arvatud filosoofia, usu- ja õigusteadus. Reaal- ja tehnikavaldkonda kuuluvad tekstid loodusteaduste ja neile tuginevate rakendusteaduste alalt (Kloss 1978: 47).

Igas teemaringis eristub kolm erinevat raskus- või arengutaset: põhiharidustase (PT), keskhariidustase (KT) või teadustase (TT). Põhiharidustaseme tekstid on kirjutatud lihtrahvale ehk laiemale avalikkusele, keskhariidustaseme tekstid keskharidusega inimestele ja teadustaseme tekstid eriteadlaste kitsale ringile (Kloss 1978: 47). Nii jõudis Kloss välja üheksa lahtriga tabelini, mille kolm veergu tähistavad erinevaid teemaringe ja kolm rida erinevaid arengutasemeid:

TT			
KT			
PT			
	ENE	HUM	TEH

Loodav normikeel alustab üldjuhul oma karjääri tabeli alumises vasakpoolses nurgas (lahtris PT x ENE), see tähendab tekstidega, mille adressaat on laiem üldsus ja teemalt enesekohane. Seejärel hõivab normikeel järk-järgult uued lahtrid, kusjuures liikumise üldsuund peaks olema alt vasakult ülespoole paremale, lahtrisse TT x TEH (Kloss 1978: 48–49). Täiesti väljaarendatud normikeeles kirjutatakse teaduslikke tekste, mis on mõeldud reaal- või tehnikateadlastele.

See areng poleks mõeldav sõnavara täiendamiseta. Uudissõnade loomiseks on (antud juhul eesti) keeles mitu võimalust. Eesti keeles on kõige tavalisem moodus kahe või enama olemasoleva tüve kokkupanemine, sõnade liitmine; tulemus on liitsõna: *meil + aadress* → *meiliaadress*, *mees + mees + kaitse* → *meesmehekaitse* (korvpallis). Tüvele võib lisada tuletusliite; tulemus on tuletis: *sõna + -stik* → *sõnastik*, *raha + -sta* → *rahasta(ma)*, *meil + -tsi* → *meilitsi*. Seegi on eesti keeles sagedas sõnamoodustusviis. Tuletuse erijuhtum on ilma liiteta tuletus, niinimetatud otsetuletus. Sellisel juhul muudetakse nimisõna pöörd sõnaks: *meil* → *meilima* 'meili saatma', *saag* → *saagima*, *äri* → *ärima* 'äri tegema, müüma, kauplema'. Sõna võib ka lühendada. Lühendamise teel saadud sõna on lühensõna: *amfetamiin* → *amf*, *ratsionaliseerimine* → *rats*, *taksitauto* → *takso*, *televisoor* → *teler*, *valgusfoor* → *foor*, *helikopter* → *kopter*.

Nende sõnamoodustusviiside puhul tuginetakse keeles või allkeeles juba olemasolevatele koostisosadele. Lisaks sellele võib uusi tüvesid võtta mõnest teisest allkeelest, näiteks kohamurdest või võõrkeelest. See on laenamine; kohamurdest normikeelde toodud keelend on siselaen.

Kui (all)keelde toodud tüvi pole siht(all)keelele häälikuliselt kohandatud, on tegemist tsitaatlaenuga, sõna kasutatakse nii-öelda tsitaadina, mis ilmneb kui sõna kirjutatakse: *squash* 'seinatennis', vahel ka sõna hääldades. Sõna võib osaliselt kohandada sihtkeele häälikusüsteemile ja kirjaviisile; siis on see võõrsõna: *avokaado*. Kui laenatud sõna on häälikuliselt täiesti kohandatud, siis on tegemist laensõnaga: *müüsi*. Kõigil neil juhtudel on teisest keelest toodud nii sõnavorm kui tähendussisu, enam või vähem kohandatud kujul.

Võõrmõju võib aga keeles avalduda teisiti kui otseste tsitaat-, võõr- või laensõnadena, nimelt laenmoodustistena. Laenmoodustisi luues rakendatakse juba sihtkeeles olevaid sugemeid. Võõrkeelset liitsõna võib tõlkida sõna-sõnalt sihtkeelde: inglise keele *weight watcher* → *kaalujälgija*, ingl *instant coffee* → *kiirkohv*. Võõrkeelset sõna võib aga ka kasutada eeskujuna ja oma keele algetest luua uus omakeelne sõna, mis vastab lähtekeelse sõna struktuurile (need on enamasti tuletised); selline laenmoodustis on loomelaen: *outsourcing* → *väljastellimine*, *recycling* → *taastöötlus*. Kui võetakse sõna ja antakse sellele võõrkeelse sõna uus tähendus, on see tähenduslaen. Sõnale *rämpis* on vastava inglise keele sõna eeskujul lisatud uus tähendus 'spämm', samuti on sõnal *spekulatsioon* lisandunud senisele tähendusele 'hangeldamine' uus tähendus 'viljatu arutlemine', võrdle ingl *speculation* 'teoretiseerimine; hangeldamine'.

Viimane sõnamoodustusviis on tehistüve loomine. See toimub häälikuid uueks tüveks kombineerides: *veen(ma)*.

Kui keele kasutusvaldkondi avardades luuakse uusi sõnu, mis täidavad uute kasutusvaldkondade hõivamise jaoks tekkinud vajadusi, on loodud eeldused väljaarendatud keele maine tõstmiseks. Eeskätt on vaja mõjutada keelekasutajaid, et nad oma keelt väärtustaksid, oleksid keeletheadlikud ja kasutaksid keelt ka uutes valdkondades. Ametlikul tasandil tuleb ülesehitatavat keelt avalikult toetada: tagada keeletarvitajatele juurdepääs emakeelsele üldharidusele, et keel jõuaks uute sihtrühmadeni, kindlustada keeletarvitajate õigus kasutada oma keelt ametlikes seostes, luua kultuuri- ja sotsiaalteenuste võrk ning toetada ülesehitatava keele inforelevi. Maine tõstmise eesmärk on niisiis tagada keele väärtustamine nii kasutajate hulgas kui ühiskonnas.

Normikeele seisund: tunnustuseta normikeel, ametikeel ja riigikeel

---

Nimetus normikeel on pelgalt keele arenguastme nimetus ega ütle iseenesest midagi keele seisundi kohta ühiskonnas. Nimetus ei pruugi isegi mitte tähendada, et selle keele kasutajatele oleks *a priori* kindlustatud õigus kasutada seda keelt kohtutes, poliitilistes esinduskogudes, omavalitsusorganites, riigiaparaadis või muudes ametlikes valdkondades. Nii leidub maailmas ametliku tunnustuseta normikeeli. Sellesse kategooriasse kuuluvad mitmed indiaani keeled Ameerika Ühendriikides. Üks selline keel on navaho keel. Selle keele põline levila katab umbes 70 000 ruutkilomeetri suurust ala Arizona, New Mexico ja Utah osariikides (võrdluseks: Eesti pindala on 45 200 ruutkilomeetrit). Navahosid on ligi 300 000, kellest enam kui pooled kõnelevad navaho keelt.

Tavaliselt saab normikeel ametliku tunnustuse osaliseks, et selle kõnelejalte võimaldatakse keelt kasutada mõnedes ametlikes seostes. Selline normikeel on ametikeel. Keelele ametliku seisundi andmine ja teatud õiguste seadustamine võib kehtida kas kogu riigis või ainult riigi teatud osas. Kui keele ametlik seisund piirdub riigi mõne osaga, on keel piirkondlik ametikeel. Selline seisund võidakse anda riigi mõnes osas elavale põlisele vähemusrahvusele. Näiteks Taanis Fääri saartel kasutatakse taani keele kõrval piirkondliku ametliku keelena fääri ja Gröönimaal grööni keelt. Lisaks tarvitab Põhja-Schleswigis saksa vähemus koolikeelena saksa keelt. Uusmigrantidele piirkondlikku ametikeele seisundit seevastu ei anta. Taanis on Türgist saabunud migrante arvult enam kui grööni keele kõnelejaid (üle 56 000 türklase, alla 40 000 gröönlase), ometi on grööni keel ametikeel, türgi keel aga mitte. Eestis taotletakse piirkondliku ametikeele seisundit Võru murdel põhinevale võro normikeelele.

Mõningaid normikeeli võidakse hakata kasutama riigihalduses. See tähendab, et normikeel muutub riigivõimu kandvaks keeleks. Siis on tegemist riigi ametliku keele ehk riigikeelega. Riigikeele seisund võib olla fikseeritud seaduses, üldjuhul riigi põhiseaduses, nii nagu on Eestis, Soomes ja Austrias. Riigikeele seisund võib aga ilmned ka mõnest teisest seadusest. Taani riigikeel on taani keel, kuigi põhiseaduses sellist sätet ei ole. Küll aga näeb Taani kohtumenetluse seadustik ette taani keele kasutamist kohtukeelena. Samuti kehtib aastast 1997 õigekirjutusseadus, mis kohustab Taani ametiasutusi kasutama ametlikku taani õigekirjutust.

Leidub riike, kellel puudub otse seadustatud riigikeel. Sellises riigis on mingi normikeel ikkagi õiguslikust alusest olenemata tegeliku riigikeele seisundis. Selline olukord valitseb näiteks Rootsis, Saksamaal, Suurbritannias, Austraalias, Uus-Meremaal, Ameerika Ühendriikides, Mehhikos ja Jaapanis. Näiteks Saksamaal peetakse asjaolu, et põhiseadus on kirjutatud saksa keeles, kaudseks tõendiks selle kohta, et saksa keel on Saksamaa riigikeel.

Riigikeelte kategooria ei ole kuigi suur. Iseseisvaid riike on maailmas ligemale kakssada, kuid riigikeeli on sellest peaaegu poole võrra vähem, veidi üle saja kümne. Nii mõnelgi riigil on mitu riigikeelt, näiteks Soomes soome keele kõrval rootsi keel, Valgevenes valgevene ja vene keel, Belgias hollandi, prantsuse ja saksa keel, Boliivias hispaania, aimara ja ketšua keel ning Lõuna-Aafrika Vabariigis inglise ja afrikaani keele kõrval 9 põlisrahva keelt. Pealegi on mõned keeled mitme riigi riigikeeleks: inglise keel on ainus riigikeel enam kui 20 riigis, araabia keel ligemale 20 riigis ja hispaania keel 15 riigis, et piirduda vaid mõne näitega. Riigikeeli peab niisiis pidama küllaltki väljavalitud keelte kategooriaks – maailmas arvatakse praegu kõneldavat 6000–6500 eri keelt. Eesti keel oma 1,1 miljoni kõnelejaga on Euroopa riigikeelte hulgas üks väiksemaid.

Raamatu eesmärk, ülesehitus ja laad

Eelkirjeldatud teoreetilisest raamistikust lähtudes püüan mõningase põhjalikkusega, kuid liialt üksikasjadesse laskumata vastata küsimusele, kuidas toimus eesti keele arendamine hõimukeelest riigikeeleks. Tahan näidata selle tegevuse otsest sõltuvust ühiskonna ja mõtlemise arengust, et juhtida tähelepanu vajadusele käsitleda lisaks

eesti keele sisemisele ajaloole – häälikumuutustele, vormide häälikulisele kujule ja kasutuse tekkele ning sõnavara kujunemisele – ka keele välist ajalugu, eelkõige keelt ja keeletööd mõjutavaid ühiskondlikke tegureid. Eesti keeletööd kirjeldades toon välja üksikisikute ja inimrühmade osa selles. Otsin ka vastust küsimusele, kuivõrd eesti normikeele loomine ja riigikeeleks kujundamine järgib üldkehtivaid seaduspärasusi ning kuivõrd leidub eesti keele arengule eriomaseid külgi.

Raamatu põhitees on: tänapäeva eesti keel ei ole iseeneslikult kujunenud selliseks, nagu ta praegu on; see on paljude üksikisikute ja inimrühmade teadliku tegevuse tulemus. Vaatamata sellele, et on avaldatud suurel hulgal üldistavat laadi käsitlusi keelemuutuste kohta ja veelgi arvukamalt üksikkeelte ajaloo uurimusi ja ülevaateid, kipub see vaatenurk – inimese osa kirja- ja normikeele kujundamises – tagaplaanile, vahel täiesti kahe silma vahele jääma. Et ettekujutus keele iseeneslikust arengust on sügavalt juurdunud meie mõtlemises, avaldub juba selles, kuidas me keele ajaloost tavaliselt kõneleme ja kirjutame: keel tekib (seda ei looda), keel areneb (seda ei arendata), keel muutub (seda ei muudeta ega kujundata), keel hääbub (keelt ei kasutata enam, keelel ei ole enam rääkijaid). Käesolevas raamatus püüan iseeneslikku arengut rõhutatavalt sõnastust vältida.

Väide, et üksikisikud etendavad kirja- ja normikeelte loomes põhilist osa, ei peaks vajama tõestamist. Mõelgem kas või meie Keele-Johanneste, Johannes Aaviku ja Johannes Voldemar Veski panusele 20. sajandi eesti normikeele arendamises. Ka igat suulise rahvaloomingu sõna nagu *laiama*, *näpukas* ja *ärima* on algselt loonud üks konkreetne keeletarvitaja. Aavik ja Veski ei olnud sugugi ainsad keeletöö tegijad, ei Eestis ega mujal. Rahvusvaheliselt enam tuntud keeleteoloogid ja -arendajad on näiteks Vuk Stefanović Karadžić, kes lõi 19. sajandi algul serbia, bosnia ja horvaadi keelele normikeele, Ivar Aasen, kes lõi 19. sajandi keskpaiku uusnorra keele, Eliezer Ben Jehuda, kes elustas ja ajakohastas 19. sajandi lõpus uusheebrea keele ja Kemal Atatürk, tänu kellele hakati 20. sajandi algul türki keelt kirjutama senise araabia kirja asemel ladina tähtedega ning muudeti türgipäeasemaks senine osmanite ametikeel, mida olid tugevasti mõjutanud pärsia ja araabia keel. Üksikisikute tähtsus on selgelt välja toodud erialases kirjanduses (vt nt Migliorini 1952, 1957; Ferguson 1968: 31; Edwards 1985: 97; J. Milroy & L. Milroy 1985: 23; Bartsch 1987: 249–250).

Eesti keelt on teaduskirjanduses iseloomustatud sõnadega „a highly planned ethnic language” (Schubert 1989: 23) ’suures osas planeeritud etniline keel’ (’etnilise keele’ all mõistetakse loomulikku inimkeelt, mitte tehiskeelt). Iseloomustus on tabav. Tänapäeva eesti normikeele reeglistiku ja sõnavara kujundamisse on oma panuse andnud paljud üksikisikud, kellest tuleb järgnevates peatükkides lähemalt juttu. Piltlikult väljendudes võiks öelda, et eesti praegune normikeel on enam kui poolteist sajandit kestnud pideva keelesenõuetamise tulemus. Toestik võeti põhjaeesti keskmurdest, mille levila moodustab Eesti suurima murdeala. Seda on täiendatud ja ümber kujundatud sugemetega, mis on üle võetud eesti vanema(te)st kirjakeel(t)est, teistest eesti murretest ja võõrkeeltest või tehislikult loodud. Eesti normikeeles võib näiteks mitmust moodustada kahe arvutunnuse, kas *de*-mitmuse või vokaalmitmuse abil (*huvitavatele kirjanikkudele*, *huvitavaile kirjanikele*); tavalise *sse*-sisseütleva kõrval on ainsuses võimalik ka lühike

sisseütlev (*majasse, majja; muuseumisse, muuseumi; õnnelikusse, õnnelikku*); ülivõrret võib moodustada kahel viisil (*kõige vanem, vanim*); olev kääne toodi 19. sajandil normikeelde rannamurdest soome keele eeskujul (*töötab insenerina*); koidueelset hämarust võib nimetada kas algselt üldpõhjaeestilise sõnaga *koit* või algselt lõunaeesti ja Hiiu keelest üle võetud sõnaga *agu*; võõrsõna *integreerima* omakeelse sünonüümina võib kasutada *loomima*. Kõik see on keelesepistamise tulemus.

Raamatu käsitlus keskendub sellele ajale, mil eesti normikeele kujundamises etendasid peaosas eestlased ise. See algab 19. sajandi keskpaigas. Täpset algusaega on raske määrata. Oleks veidi ahvatlev valida sümboolseks algusaastaks aasta 1857. Siis sündis „Perno Postimehe” ja „Tallorahwa postimehe” näol järjepidev eesti ajakirjandus. Eriti „Perno Postimees” muutus ruttu laialt loetavaks ja levis kogu eesti keelealal. Seega soodustas tekkiv eesti ajakirjandus eestlaste murdeülest suhtlust – see on aga normikeele üldrahvaliku omaksvõtu põhieeldus. Pealegi on omamoodi tähenduslik, et just aastal 1857 hakkas ilmuma rahvuseepos „Kalevipoeg”, mille innustusel nii mõnigi eesti noor omal ajal soovis osaleda rahvuslikus liikumises.

Käsitlus on kronoloogiline ja hõlmab seitset peatükki. Igas peatükis käsitletakse ühte ajajärku, kuid paratamatult esineb vahel nii tagasisivaateid kui tulevikku suunatud löike.

Raamatus kasutatud periodiseeringu aluseks on iga ajalõigu ühiskondlikud olud-arengud ja keeletöö põhisuundumus. Ajalõike on seitse:

1. 13. sajand–19. sajandi keskpaik: eesti keele kirjamine ja kahe kirjakeele periood
2. 19. sajandi keskpaik–1885: ärkamisaeg ja ühtse eesti normikeele ehitamise algus
3. 1885–1900: venestus ja keeletöö tagasimine
4. 1900–1918: poliitiline rahutus ja keeletöö hoogustumine
5. 1918–1939: riiklik iseseisvus ja riigikeele kinnistamine
6. 1940–1991: riikliku iseseisvuse ja riigikeele seisundi kaotus; võitlus keele kasutusvaldkondade eest
7. 1991–2008: riikliku iseseisvuse ja riigikeele taastamine ning kinnistamine

Need seitse esimest peatükki on kirjeldavat laadi ning püüavad näidata, kuidas toimus keeletöö ning kes olid selles silmapaistvamad osalised. Esimene peatükk on erandlik selles mõttes, et see hõlmab väga pikka aega. See on kokkuvõtte sellest pikast perioodist, mil eestlased ise eesti normikeele loomise kulgu kuigivõrd ei mõjutanud. Tegelikult jaguneb seegi sajanditepikkune periood lühemateks ajalõikudeks, kuid nende põhjalikum käsitlus paisutaks raamatu mahu ülearu suureks.

Igas peatükis visandan käsitletava ajalõigu tähtsamad poliitilised ja sotsiaalsed sündmused ning Eesti ala demograafilise arengu põhijooned. Kirjeldavaid peatükke juhatavad sisse vastava ajajärgu ajal kirjutatud keelealased või teisiti asjakohased luuleread.

Püüd näha ja kirjeldada eesti keeletööd omas ajas on töö metodoloogiline alus. See tuleneb arusaamast, et need inimesed, nii keelehuvilised-entusiastid kui vastava erialase ettevalmistusega inimesed, kes osalesid eesti normikeele loomises, olid paratamatult oma aja lapsed. Selleks et sügavamalt mõista eesti keele normikeeleks kujundamist, on vaja teada, missugused olid keeletöö tingimused ja eeldused.

Kaheksas peatükk, mis ühtlasi on raamatu viimane, on sünteesiv-võrdlev. Selles võtan kõigepealt kokku eesti normikeele kujundamise loo otsad, suhestan selle teiste Euroopa normikeelte omaga ja toon välja eesti normikeele „juhtumi” üldisemad ja eriomased jooned.

Raamatu lisas on viis nimestikku: Tartu ülikooli eesti keele lektorid ja professorid, Emakeele Seltsi esimehed, Vabariikliku õigekeelsuskomisjoni liikmed, eesti keelt normivad sõnaraamatud ja Wiedemanni keeleauhinna laureaadid. Nimestikele järgnevad raamatus kasutatud lühendite ja sümbolite loetelu, kasutatud allikate, teatme- ja sõnaraamatute ning kirjanduse loetelu, samuti isiku-, aine- ja sõnaregister.

Varasemad eesti normikeele ajaloo käsitlused

Eesti normikeele ajalugu on kaua ja põhjalikult uuritud, kuid põhjalikumaid kokkuvõtteid on vähe, kui mitte arvestada enam või vähem põhjalikke ülevaateid näiteks entsüklopeedias (EE, ENE ja E(N)E), käsiraamatutes (Raun & Saareste 1965; Laanekask & T. Erelt 2003) ja kooliõpikutes (nt Kask 1946, 1949; Väari 1969) ning ülevaatlikke artikleid (Aavik 1948; Tauli 1984; Kokla 1985; Toivo U. Raun 1985b; R. Raag 1999a). Käesoleva raamatu rootsikeelsele versioonile (R. Raag 1999b) eelnes õigupoolest vaid kolm põhjalikumat uurimust, mis hõlmasid aega ärkamisajast meie päevini, või 20. sajandi teise pooleni: Bernd Assmuthi Göttingeni ülikoolis kaitstud doktoriväitekirja „Die lexikalischen und grammatischen Wandlungen der estnischen Schriftsprache im letzten Jahrhundert und ihre Ursachen” („Eesti kirjakeele leksikaalsed ja grammatilised muutused ja nende põhjused”; Assmuth 1950), Georg (Jüri) Kurmani Columbia ülikoolis kaitstud magistritööl põhinev „The Development of Written Estonian” („Eesti kirjakeele areng”; Kurman 1968) ja Arnold Kase „Eesti kirjakeele ajaloost I–II” (Kask 1970). Nende tööde ühisnimetajaks on see, et autorid ei vaatle eesti keeletöö ühiskondlikku tausta. Assmuth ainsana suhestab siiski järjekindlalt keeletööd kultuurielu ilmingutega. Samuti ei käsitle Assmuth, Kurman ega Kask peaaegu üldse perioodi pärast Teist maailmasõda. Assmuthi puhul poleks see olnud võimalik, kuna töö valmis juba 1950. aastal.

Assmuthi väitekirja erineb Kurmani ja Kase tödest veel ajalise haarde poolest, olles pühendatud umbes saja-aastasele ajajärgule ärkamisajast 20. sajandi keskpaigani. Nii Kurmani kui Kase töö hõlmab tunduvalt pikemat perioodi. Kurman alustab oma käsitlust esimestest eestikeelsetest kirjapanekutest 13. sajandi algul, Kask aga esimestest tekstidest 16. sajandi alguses. Assmuthi töö puhul peab ka märkima seda, et autoril, kes kirjutas oma väitekirja sõjajärgsel Saksamaal, ei olnud vaba juurdepääsu tööks vajalikule allikmaterjalile ega kirjandusele; selle üle avaldab ta töö eessõnas kahetsust.

Teemakohasele kirjandusele juurdepääsu poolest oli Kurman Assmuthiga võrreldes tunduvalt soodsamas olukorras, kuigi tal pagulasena polnud võimalik töötada Nõukogude Eesti arhiivides ja raamatukogudes, nagu seda võis Kask.

Kase kaheosaline töö erineb mõlemast eelkäijast eelkõige oma põhjalikkuse poolest, aga ka laadilt. Teos koosneb enamasti varem ilmunud artiklitest, mis on kronoloogiliselt järjestatud. Suurem osa artikleid on pühendatud mõne üksikisiku keelelise tegevuse vaatlusele. Käsitlust iseloomustab teatud eklektilisus. Piltlikult väljendudes jääb raamatus puudu kitist, mis liidaks killud tervikuks. Leidub ka märkimisväärseid lünki: Eesti Kirjameeste Seltsi tegevust mainitakse ainult möödaminnes – sellest avaldas autor hiljem eraldi artikli (Kask 1976) – ja vaikitakse Ado Grenzsteini keelelisest tegevusest. Kase käsitlus on kantud veendumusest, et keeletöö kulg on ette määratud ja et see, mis toimub, on alati õige.

Pärast käesoleva raamatu rootsikeelse versiooni ilmumist on eesti normikeele ja selle korraldamise kohta ilmunud Tiiu Ereli „Eesti keelekorraldus” (2002). Selles püüab autor võtta kokku eesti keelekorralduse mõtte ajaloo, aga mitte keelekorralduse kulgu. Raamatu esimeses osas kirjeldatakse kuueteistkümne keelekorraldaja elulugu, tegevust ja vaateid. On väga hinnatav, et autor püüab näha igat keelekorraldajat tema ajas. Edasi tutvustatakse keelekorraldusallikaid (sõnaraamatud ja grammatikad), keelekomisjone ja eesti keelekorralduse teisenemist 1960. aastatest kuni sajandivahetuseni 2000. Raamatu lõpuossa on koondatud katkendeid keelekorraldajate raamatutest ja artiklitest ning mõned terviktekstid. Tiiu Ereli käsiraamat täiendab hästi käesoleva raamatu käsitlust.

Kuupäevadest, lühenditest, viitamisest ja näidete õigekirjast

---

Eesti alal, nagu üldse Tsaari-Venemaal, oli kuni 1. veebruarini 1918 kasutusel Juliuse ehk vana kalender. Sel päeval kehtestati Gregoriuse ehk uus kalender. Sellest lähtuvalt loeti 1. veebruar 14. veebruariks, 2. veebruar 15. veebruariks jne. Käesolevas raamatus on kuni 1. veebruarini 1918 kasutatud vana kalendrit, sellest alates uut kalendrit.

Üleminek vanalt kalendrilt uuele toimus Euroopas paavst Gregorius XIII korraldusel üldiselt oktoobris 1582, kuid protestantlikud ja õigeusu riigid üldiselt ei kiirustanud paavsti kalendriuuendusele järgnema. Nii toimus üleminek uuele kalendrile Euroopas eri aegadel, Rootsis näiteks veebruari lõpus 1753: siis järgnes 17. veebruarile kohe 1. märts. See asjaolu võib põhjustada arusaamatusi, kuna Rootsis oldi ajavahemikus 1. märts 1753– 31. jaanuar 1918 kolmteist päeva Eestis kehtivast ajaarvamisest ees.

Viitamisel kasutan niinimetatud Harvardi süsteemi. Tekstiviites on autori nimi koos kirjutise ilmumise aastaarvu ja leheküljega, tavaliselt sulgudes, näiteks *Terling 1979*: 26. Autorinimeta ilmunud teoste puhul asendab pealkirja esimene sõna või paar esimest sõna autori nime, näiteks *Eesti Vabadussõda 1948*. Sõnaraamatu või teatmeteose puhul on autorinime asemel teose tavalühend, nagu eespool *EKSS* = „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” ja *EBL* = „Eesti biograafiline leksikon”, või pealkirja

sõnade esitähed moodustatud suurtäheline lühend, näiteks *EÕS* = „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat I–III”. Sama või sarnase pealkirjaga teoseid eristab lühendile järgnev ilmumise aastaarv, nt *ÕS 1960* ja *ÕS 1976* = vastavalt 1960. aastal ilmunud „Õigekeelsuse sõnaraamat” ja 1976. aastal ilmunud „Õigekeelsussõnaraamat”. Arhiivimaterjalidele ja allikpublikatsioonile viidates kasutan samuti suurtähelühendit. Juhin tähelepanu eesti õigekeelsussõnaraamatute kronoloogiliselt järjestatud nimestikule raamatu lisas.

Tekstis toodud näited esitatakse muutmatul kujul. Vanas kirjaviisis kirjutatud näiteid ei ole kaasajastatud. Kirjandusest võetud näited on samuti puutumata, ka siis, kui nende algne kirjaviis on ajakohaseks tehtud.

Esimene peatükk

Mittesaksa keelest saab eesti keel

---

13. sajand–19. sajandi keskpaik

*Kas siis selle maa keel
Laulo tules ei woi
Taewani toustes ülles
Iggawust¹ ommale otsida?*

(Kristjan Jaak Peterson, 1818)

Eesti hõimukeelest

Eesti keel oli hõimukeel veel muinasaja lõpus. Kindlalt arvame teadvat, et tolleaegne eesti hõimukeel polnud ühtne, et eesti hõimukeelel olid paikkonniti erinevad kujud ehk kohamurded. Lahtiseks peab aga jääma küsimus, kui palju kohamurdeid tol ajal õieti oli: Tiit-Rein Viitso järgi võis neid olla viis (Viitso 1985), Huno Rätsepa järgi seitse (1989). Samas teame, eelkõige Henriku Liivimaa kroonikale ja Taani hindamisraamatule tuginedes, et muinasaja lõpu Eesti jagunes maakondadeks ja need omakorda kihelkondadeks. Suuremaid maakondi oli kaheksa, väiksemaid neli või viis. Andres Adamsoni arvates võis kihelkondi olla umbes 45 (Adamson 2003: 9). Maakond oli poliitiliselt sõltumata üksus, mida juhtisid vanemad. Puudus ühiskondlik struktuur, mis oleks maakondi Muinas-Eesti riigiks ühendanud. Ometi käsitasid nii naaberrahvad kui Liivimaa kroonik Henrik eestlasi omaette rahvana. See ilmneb muinasskandinaavia kirjanduses, kus tehakse selget vahet eestlaste ja soomlaste vahel, kusjuures Eesti alade kirjeldus on sageli põhjalikum ja varjundirikkam kui Soome alade oma, mis on stereotüüpsem ja ka kunstiliselt nõrgem (Holmberg 1976: 182–183). Teistsuguse kinnituse selle kohta, et eestlased olid eraldunud teistest läänemeresoomlastest, kuid et samas puudus Eesti riik, leiame Frugårdeni ruunikivilt Västergötlandi maakonnas Kesk-Rootsis. Kivi püstitas Guve oma poja Olafi mälestuseks. Poja kohta öeldakse tekstis muu hulgas, et *h[a]n uarþ tr[e]bin i estla[n]tum*. Kohanimi Eesti, *estla[n]tum*, on mitmuse daativ, sest eessõna *i* laiendab daativi (ainsuse daativ oleks *estlandi*). Toodud tekstilõiku tuleb niisiis tõlkida mitmuslikult, 'ta tapeti Eestimaades', samuti nagu Rootsi maakonna Smålandi nime, mis muinasskandinaavia allikates esineb tavaliselt mitmuses, kuna maakonda käsitati mitmest eraldiseisvast osast koosnevana (Salberger 1986; vrd Jungner & Svärdström 1958–70). Järelikult on alust arvata, et Eesti maid oli mitu, ühtset Muinas-Eesti riiki ei eksisteerinud.

See arvamus laseb oletada, et eesti hõimukeele murded olid omavahel enam-vähem võrdsel positsioonil. Vähemalt pole alust väita, et mõni neist oleks olnud *primus inter*

---

¹ *iggawus* = *igav[es]us* 'igavik'.

pares, esimene võrdsete seas, või koguni *primus inter impares*, esimene ebavõrdsete seas. Juhtiv hõimumurre võinuks tulla kasutusele murdeülese suhtlusvahendina, mis oleks suurendanud sotsiaalset vahemaad juhtmurde ja teiste murrete vahel ning oleks ühtlasi tasandanud teed juhtmurde muutumisele üle-eestiliseks kirjakeeleks. Nii aga ei läinud. Eesti keelele sai osaks hoopis teistsugune areng.

Hõimukeelele kaks kirjakeelt

Vanimad teadaolevad eestikeelsed kirjapanekud – koha- ja isikunimed, üksiksõnad, lühilausead – pärinevad 1220. aastate teisest poolest. Siis sai eesti keel kirjaliku kuju. Ka järgmiste sajandite mitmesugustest ürikutest võime leida sadu eesti sõnu ja nimesid. See kõik kokku ei tähenda siiski veel eesti kirjakeele sündi, sest selleks on vaja terviktekste. Esimesed eestikeelsed tekstid pandi aga kirja 16. sajandi alguses. Alles sellest ajast peale võime väita, et on olemas eesti kirjakeel.

Eesti kirjakeele ajaloo omapära seisneb selles, et 16. sajandil kujunes eesti keelealal kaks erineva murdetäustaga kirjakeelt: põhjaeesti ja lõunaeesti kirjakeel. Esimese geograafiline keskus oli Tallinn, teise oma Tartu. Keskuse järgi on neid nimetatud ka vastavalt tallinna ja tartu või tallinnaeesti ja tartueesti (kirja)keeleks. Järgnevalt kasutan nende kohta nimetusi tallinna ja tartu keel.

Eesti kirjakeelte tekkesajandist on kindlaid andmeid kokku seitsme eestikeelse trükise ilmumise kohta. Neist kolm olid tartu keeles. Säilinud on ainult ühe tallinnakeelse raamatu fragmendid ja 13 erineva pikkusega käsikirjalist teksti või tekstikatkendit (ETKVS; ER 1525–1850: 57–61). Käsikirjalistest tekstidest ja tekstikatkenditest on samuti kolm tartukeelsed. Samast sajandist on enam või vähem kindlaid andmeid veel kümnekonna eestikeelse trükise kohta (Miller 1978).

Edasise arengu seisukohast on oluline märkida, et järgmisel sajandil rajati esimesed gümnaasiumid, 1630. aastal Tartusse ja järgmisel aastal Tallinnasse, ning et gümnaasiumide juurde asutati Eesti ala esimesed trükikojad. Eesti alad, välja arvatud Saaremaa ja Setumaa, olid siis Rootsi valduses. Rootsis oli aga alates 1620. aastatest hakatud rajama igasse piiskoplinna gümnaasiumi. Tartu gümnaasium muudeti teatavasti aastal 1632 ülikooliks. Samal aastal alustas tegevust ülikooli trükikoda (Jaanson 2000: 18–24). Tallinna gümnaasiumi trükikoda asutati 1633 ja alustas tööd 1634 (Robert 1991: 5–7). Varem olid eestikeelsed raamatud ilmunud Riias, kus trükikoda tegutses aastast 1588, või Saksa-Rooma riigi linnades (näiteks Lübeckis ja Wittenbergis) ja Poola-Leedu riigis (näiteks Vilniuses). Võimalus lasta raamatuid trükkida kohapeal mõjus raamatute levimisele ja raamatutoodangule soodsalt. Katsed alates 1640. aastatest rajada trükikoda ka Narva, mis tollal oli Ingerimaa halduskeskus, teostusid alles Rootsi aja lõpus, 1695. aastal. Narva trükikoja trükitegevus algas asutamisele järgmisel aastal ja kestis 1703. aastani (Küng 2006).

Esimene eesti kirjakeel, millest sai normikeel, oli tallinna keel. Eesti kirjakeele normikeeleks saamisele aitas 17. sajandi esimesel poolel kaasa Henricus Stahell.² Stahell oli sündinud Tallinnas, õppis mitmes Saksa-Rooma riigi luterlikus ülikoolis, omandas Wittenbergis magistrakraadi ning töötas seejärel Eestimaal kirikuõpetajana, hiljem

Alutaguse ja Ingerimaa superintendendina Narvas (Pahtma 2000; R Raag 2003; Klöker 2005: 172–185, 389–394, 734–735). Põhjaeestilise tallinna kirjakeele kodifitseerijaks sai Stahell siis, kui avaldas esimese eesti keeleõpetuse „Anführung zu der Esthnischen Sprach” („Sissejuhatus eesti keelde”; 1637), mis sisaldas ka saksa-eesti sõnastikku. Stahelli 152-leheküljeline teos oli vastasutatud Tallinna trükikoja esimesi raamatumahus trükiseid ja ilmus autori enda kulul. Raamat on tähelepanuväärne eesti keele- ja kultuuriajaloo seisukohast – esimese eesti keele grammatika ja sõnaraamatuna – kuid väärib laiematki huvi ja tunnustust, kuna see on esimesi Läänemere piirkonna keele grammatikaid, mis pole kirjutatud ladina keeles. Seega kuulub Henricus Stahell oma saksakeelse „Anführungiga” Euroopa rahvakeelse grammatikatraditsiooni algatajate hulka (vt tabel 1).

Tabel 1. Läänemere piirkonna grammatikate keel 16. ja 17. sajandil
Kaldkirjas aastaarv tähistab keeleõpetuse valmimise aastat.

Aasta	Autor	Kirjeldav keel	Teose keel
1568	Piotr Statorius	poola	ladina
1573	Albert Ölinger	saksa	ladina
1573	Laurentius Albertus	saksa	ladina
1578	Johannes Clajus	saksa	ladina
1637	Henricus Stahell	tallinna	saksa
1644	Joannis Rehehusen	läti	ladina
1646	Erik Pontoppidan	taani	ladina
1648	Johann Gutsloff	tartu	ladina
1649	Eskil Petraeus	soome	ladina
1653	Daniel Klein	leedu	ladina
1654	Daniel Klein	leedu	saksa
1660	Heinrich Göseken	tallinna	saksa
1663	Justus Georg Schottel	saksa	saksa
1684	Ericus Aurivillius	rootsi	ladina
1685	Peder Syv	taani	taani
1685	Henricus Adolphus	läti	saksa
1689	Matias Martinius	soome	ladina
1690	Jan Karol Wojna	poola	saksa
1693	Johann Hornung	tallinna	ladina
1696	Johan Salberg	rootsi	rootsi
1696	Nils Tiällmann	rootsi	rootsi

Peale keeleraamatu avaldas Stahell veel kuus köidet saksa- ja eestikeelse paralleeltekstiga kirikukäsiraamatuid. Nende kogumaht ületab kahe tuhande lehekülje piiri, mis on iseenesest juba silmapaistev saavutus. Stahell oli esimene, kes avaldas trükis nii suures ulatuses eestikeelseid tekste.

Lõunaeestilise tartu kirjakeele kodifitseerija au kuulub Johannes Gutsloffile ehk Gütsslaffile.³ Gutsloff oli sünnilt pommerlane. Nime järgi on oletatud, et ta oli Daberi

² Sellisel kujul kirjutas asjaosaline ise oma nime (R. Raag 2002a). Eestis on seni kasutatud ülemsaksapärasustatud nimekuju *Heinrich Stahl*.

³ Oma saksakeelsete kirjade allkirjades ja trükistes kasutas asjaosaline ise eesnime *Johannes*. Perekonnanimi esineb tema teoste tiitellehtedel kujul *Gutsloff*; saksakeelsete kirjade allkirjades aga kujul *Gütsslaff* (Tering 1979: 26). Ühtsuse mõttes kasutan edaspidi nimekuju *Johannes Gutsloff*.

praostkonna Breitenfelde kiriku samanimelise pastori poeg (Tering 1979: 26; Daber on praegu Dobra väikelinn Poola Szczecini vojevoodkonnas). Enne Tartu ülikooli immatrikuleerimist mais 1639 oli Gutsloff õppinud Greifswaldi ja Leipzigi ülikoolis. Aastast 1641 töötas ta Urvaste kihelkonna hingekarjasena (Tering 1979: 29; Kõiv 2006: 203–205) ning püsis sel kohal 15 aastat, aastani 1656, mil ta pärast Vene-Rootsi sõja puhkemist põgenes Tallinna. Seal suri ta järgmisel aastal katku. Urvastes elades avaldas Gutsloff tartu kirjakeele grammatika, mis ilmus ülikooli trükikoja üllitisena Tartus pealkirja all „Observationes Grammaticæ circa linguam Esthonicam” („Grammatilisi vaatlusi eesti keelest”; 1648). Nagu juba teose pealkiri lubab järeldada, järgis Gutsloff oma keeleraamatut kirjutades erinevalt Stahellist tol ajal veel ladina keeles kirjutamise traditsiooni.

Ei saa märkimata jätta, et mõlema grammatika autorid, nii Stahell kui Gutsloff, pretendeerisid e e s t i keele grammatika kirjeldamisele. See nähtub mõlema teose pealkirjast. Järelikult peeti tallinna ja tartu keelt keeleliste erisustele vaatamata ühe ja sama keele eri kujudeks.

Eesti keelealal tekkinud kahe erikujulise kirjakeele kodifitseerijad ja esimesed harrastajad olid peamiselt saksa või rootsi soost vaimulikud. Et mitte-eestlasest kirikuõpetaja võiks levitada rahva hulgas luteri usku, pidi ta kohalikku keelt tundma. Kohalike kirikuõpetajate vähene, nii mõnegi puhul lausa olematu eesti keele oskus oli aga üks negatiivseid seiku, mis oli torganud silma nendele kõrgetele vaimulikele, keda Rootsi keskvoim pärast Eesti- ja Liivimaa Rootsi alla jäämist oli saatnud teisele poole Läänemerd kohalike oludega tutvuma ja oma tähelepanekutest aru andma. Olukorra parandamiseks hakkasid Rootsi võimukandjad nõudma, et Läänemere provintside kirikuõpetajad oskaksid kohalikku keelt, *Landzens tungemål* 'maa keelt'. Seda nõuti Rootsi aja algusest peale nii Eesti- (Isberg 1970: 37, 41, 69–71) kui Liivimaal (Liljedahl 1933: 63). Kui vaimulik kohalikku keelt ei osanud, tuli tal seda õppida. See oli Rootsi kuningriigi keskvoimu nõue, mille täitmist kontrolliti.

Järelikult vajasid need Eesti ala vaimulikud ja vaimulikuks pürgijad, kes eesti keelt ei osanud, keeleõppeks abivahendeid. Sellisena olidki mõeldud nii Stahelli kui Gutsloffi keeleõpikud, nagu ka, Läti alal, Johann Georg Rehehuseni aastal 1644 avaldatud esimene läti keele grammatika. Sama keeleõppimise ja usulevitamise eesmärgi teenisid veel 17. sajandil koostatud-avaldatud saksa- ja eestikeelse paralleeltekstiga usutalituste käsiraamatud, näiteks Stahelli neljaköiteline „Hand- vnd Hauszbuch für das Fürstenthumb Esthen In Liffland” („Käsi- ja majaraamat Liivimaal Eesti vürstkonnas kasutamiseks”; 1632–38) ja kaheköiteline ning suurekaustaline jutlustekogu „Leyen Spiegel” („Ilmikute peegel”; Tallinn, 1641–49), samuti tartu keele alal Joachim Rossihniuse mahult märksa tagasihoidlikumad Martin Lutheri väikese katekismuse tõlge ja „Evangelia vnd Episteln auff alle Sonntage durchs gantze Jahr” („Evangeeliumid ja epistlid kogu aasta kõikideks pühapäevadeks”; mõlemad Riias 1632). Samuti ringlesid vaimulike hulgas käsikirjalised eestikeelsed usutalituste tõlketekstid, mida üksiteiselt laenati ja maha kirjutati. Nii Stahelli kui Rossihniuse puhul on oletatud, et nad oma usutalituste käsiraamatuid koostades kasutasid eeskujuna just selliseid käsikirju ja liitsid oma trükki minevatesse tekstidesse. (Joachim Rossihniuse elukäigust lähemalt vt Kingisepp jt 2002: 13–15).

16. ja 17. sajandil tallinna või tartu kirjakeeles käsitsi kirjutatud või trükitud tekstid polnud niisiis otse mõeldud eestlastele, vaid (peamiselt) saksa või rootsi soost kirikuõpetajatele. Väheste erandite hulka kuulusid eestikeelsed aabitsad. Nende adressaat ei olnud keegi muu kui eesti talurahvas. Esimene kindlalt teadaolev eestikeelne aabits ilmus aastal 1641 ja oli tallinnakeelne (Westling 1898: 245; Altoa 1971: 598; ER 1525–1850: 74–75). Nii eestikeelsete aabitsate kui eestikeelse kirikukirjanduse ilmumine oli tähtsaks lüliks kuningas Gustav II Adolfi algatatud kiriku-uuenduses. Kuninga kiriku-uuendus ei piirdunud sugugi ainult Läänemere provintsidega, vaid hõlmas paljurahvuselise ja -keelse Rootsi kuningriigi kõiki osi, Smålandist lõunas Lapimaani põhjas, Ingerimaast ja Käkisalmla läänist idas Delaware'i jõeni läänes. See uuendus teenis eeskätt luterluse levitamise ja kinnistamise eesmärke, hariduselu korraldamine ja laiendamine oli vaid selle üldisema sihi üks konkreetseid tahke (Lindroth 1975: 85–86).

Tõsiasi, et 1686. aastal Riias ilmunud tartukeelne „Wastne Testament” oli läbinisti eestikeelne ja et selle eessõna on sõnastatud otsese pöördumisena maarahva poole, viitab ühemõtteliselt lugeda oskava eesti lugejaskonnale. Ei ole aga võimalik öelda, kui suur osa eestlastest tol ajal lugeda oskasid. Teatud vihje võib anda asjaolu, et tartukeelse „Wastse Testamendi” trükiarv oli 500 eksemplari (Salu 1965: 43), kusjuures peab märkima, et selle teose lugejaskond asus ainult Eesti ala kaguosas.

Peale aabitsate kirjutati veel eestikeelseid ametivandeid ja võimukandjate määrusi-käske, millest mitu ilmus ka trükist (vt ER 1525–1850: 553–555). Määrused loeti kantlist ette. 18. sajandil ilmus juba veidi suuremal hulgal teoseid, mille tarbijana oli mõeldud eesti talurahvast.

Võib arutleda selle üle, miks eesti keelealal tekkis 16. sajandil kaks kirjakeelt, tallinna ja tartu keel, mis kumbki järgmise sajandi jooksul arenes normikeeleks. Keeleline erisus oli küll vajalik eeldus, aga ei olnud eri kirjakeelte kujunemiseks siiski määrav. Suurte keeleliste lahknevustega keelealasid, kus ei ole tekkinud kahte erikujulist kirja- ega standardkeelt, ei pea kaugelt otsima. Üks näide on rootsi keeleala. Kuigi (tol ajal) lõunapoolseima provintsi Smålandi paikkonna keelepruuk erineb põhjas asetseva Kalixi omast niisama, nagu põhjaeesti keskmurre lahknub Võru murdest, tekkis rootsi keelealal vaid üks kirjakeel. Rootsi kirjakeel põhineb Mälari järve piirkonnas kõneldavail svea murretel. Mälari järve ja sellega seotud teiste järvede ja jõgede kaldail asetses mitme kauba- ja sadamalinnana näol kujuneva Rootsi-Soome riigi majanduslik kese. Üks selliseid linnu oli Stockholm, millest sai pärast Kalmari uniooni lõpetamist Rootsi-Soome riigi poliitiline keskus. Sinna ehitas Taani-vastast ülestõusu 1521–23 juhtinud Gustav Eriksson Vasa, kuningana Gustav I ehk Gustav Vasa, kogu riiki ühendava keskalduse. Rootsi kirjakeel tekkis niisiis rootsi keeleala selle osa baasil, kus asetses majanduslik ja poliitiline raskuspunkt. Seal kõneldavatel murretel põhines ka esimene rootsikeelne piiblitõlge, niinimetatud Gustav Vasa Piibel, mis ilmus aastal 1541 ja mida kasutati kuningriigi kõikides rootsikeelsetes kogudustes.

Kui võrrelda rootsi kirjakeele sünni eesti omaga ja otsida põhjust, miks eesti keele puhul tekkis ühe kirjakeele asemel hoopis kaks, siis tuleb ilmselt arvestada eelkõige just poliitilisi tegureid. Eesti keeleala ajaloo puhul hakkab silma selle poliitilis-halduslik ja usuline killustatus.

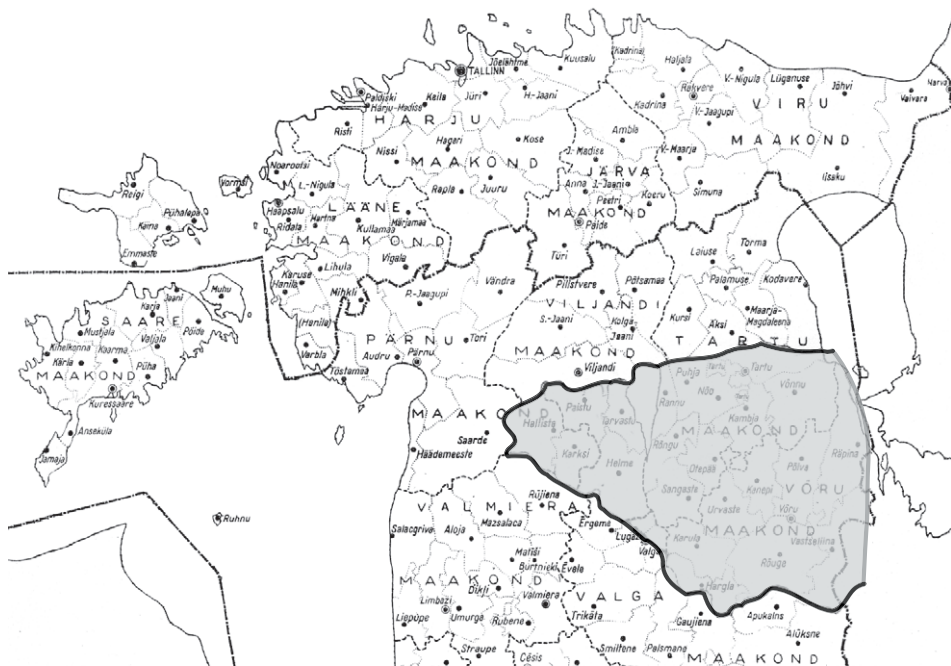
Vana-Liivimaad, mis koosnes ordu aladest, piiskopkondadest ja vabalinnadest, võib vaid tinglikult riigiks pidada. Tartu oli piiskopkonna keskus, juriidiliselt piiskopile alluv ala, samas kui Tallinn oli iseseisev hansalinn. Poliitilis-halduslik killustatus jätkus orduriigi lagunemise järgsel sõjaperioodil, mil Tallinn koos Eestimaaga sattus Rootsi-Soome ning Tartu koos muude Liivimaa aladega Poola-Leedu ühisriigi ülemvõimu alla – välja arvatud Saaremaa, mis kuulus Taani-Norra. Et Rootsi-Soome ja Taani-Norra olid luterlikud riigid, Poola-Leedu aga katoliiklik, lisandus nüüd senisele eesti keeleala poliitilis-halduslikule killustatusele veel usuline mõõde. Kuigi kogu eesti keeleala 17. sajandil sai Rootsi-Soomele, jätkus halduslik killustatus: Tallinn oli kogu Rootsi aja vältel Eestimaaa hertsogkonna halduskeskus. Seevastu Tartu oli küll Rootsi aja algul Liivimaa provintsikeskus, kuid „degradeeriti” aastal 1641 halduslike ümberkorralduste tulemusena kreisilinnaks, rootsi mõistes läänilinnaks. Kogu provintsi halduskeskuseks sai hoopis Riia. Eesti keelealal ei tegutsenud ühtegi nii mõjuvõimsat isikut, kes, nagu Gustav Eriksson Vasa Rootsi-Soomes, oleks suutnud ületada püsivaks muutunud halduspiire, korraldada kogu eesti keeleala keskhaldust ja ohjeldada kohalike ametiisikute kartust kaotada võimu ja prestiiži, nii et oleks maksma pääsenud üks kirjakeele kaju.

Eesti keeleala eri osades võis keskviimu puududes tekkida ja kaua teineteise kõrval eksisteerida hoopis pisut erineva keelekuju baasil kaks eesti kirjakeelt. Küllaltki pikaajaline kahe paralleelselt eksisteeriva kirjakeele traditsioon teebki eesti kirjakeele ajaloo mõneti eriliseks.

Pealegi olid eestlased sotsiaalselt alamrahva seisuses nii maal kui linnades. Valdav osa eestlasi elas maal adratalupoegade (pererahva), vabadike (popside), sulasrahva või mõisateenijana. Ka suhteliselt vähesed linnaeestlased olid enamasti lihtrahva seisuses, kuigi eestlasi leidis ka käsitöölise ja isegi kaupmeeste hulgas. Linnarahva osa eestlaste seas oli 17. sajandil vaid umbes 6% (Talve 2004: 129). Sotsiaalselt alama rahva keele ühendamise nimel ei hakanud keegi vaeva nägema ega suuri pingutusi tegema. Eesti ala killustatus jätkus järgmistelgi sajanditel, sest tsaariaegse Liivimaa kubermangu eestikeelne põhjaosa ja Eestimaad ühendati halduslikult alles 12. aprillil (vana kalendri järgi 30. märtsil) 1917 Vene Ajutise Valitsuse määrusega. Siis oli eestlaste hulgas toimunud sotsiaalne kihistumine ning võrsunud päris palju neid, kes oma emakeele hea käekäigu eest hoolt kandsid.

Siinkohal peab märkima, et Eesti- ja Liivimaa vaheline piir ei langenud sugugi ühte keele omaga: põhjaeesti murdekeelt kõneldi peale Eestimaad hertsogkonna (tsaariaegses kubermangus) ka Liivimaa eestikeelse ala põhja- ja loodeosa kihelkondades: Liivimaa eestikeelse asustusala 52 kihelkonnast räägiti 32-s põhjaeesti murdeid (ER 1525–1850: 9). (vt kaarti 1)

Eesti ala ajaloo ja eesti keeleajaloo seisukohast on veel oluline märkida, et murdeerinevused võisid püsida ja ajapikku süveneda tänu siinmail valitsenud seisusliku korra eripärale. Nii nagu mujalgi Lääne-Euroopas jagunes kesk- ja varauusaegne elanikkond seisusteks: vaimulikkond ehk esimene, aadel ehk teine ning linnakodanikest ja käsitöölisest koosnev kolmas seisus. Seisuslik kord ei olnud aga päris ühtne, vaid omas paiguti eri varjundeid. Rootsi-Soome riigis moodustasid linnakodanikud

Kaart 1. Põhja-Eesti, □ - Lõuna-Eesti keeleala

kolmanda ja vabad talupojad veel omaette neljanda seisuse. See oli koguni esindatud Riigipäeval ning osales riigi valitsemises. Vana-Liivimaal, eesti keeleala kaasa arvatud, valitsenud seisuslik süsteem oli põhiliselt sama, mis Kesk-Euroopas (vaimulikud, aadel ning kolmas seisus, mis koosnes linnakodanikest, käsitöölisest ja talupoegadest), kuid erines sellest mõneti. Nimelt polnud Vana-Liivimaal ega selle järglasaladel vabu talupoegi, kes oleksid moodustanud kas osa kolmandast seisusest või, nagu Skandinaavias, omaette seisuse. Vana-Liivimaa talupoeg oli peaaegu eranditult pärisori, mõisnike eraomand, ega omanud mingeid eesõigusi. Sunnismaisena ei võinud ta isanda loata elukohast lahkuda, mille tõttu murdeerinevused võisid mitte ainult säilida, vaid aja jooksul süveneda. Vahe eesõigustega ja eesõigusteta inimeste vahel kujunes suuresti ka sotsiaalseks keelepiiriks: Vana-Liivimaal olid ühiskonna juhtivad ringkonnad (seisused) peamiselt saksakeelsed, mingil määral ka rootsikeelsed, kuna aga eesõigusteta inimesed olid eestikeelsed ja Läti alal vastavalt läti- või liivikeelsed. Eestlasi, lätlasi ja liivlasi nimetati mittesakslasteks, keskalamaksa keeles *undüdesche*, ülemsaksa keeles *Undeutsche* ja uusrootsi keeles *otyskar*. Sotsiaalse tõusuga kaasnes paratamatult keelevahetus: ühiskonna juhtivates kihtides kasutati nii kõnes kui kirjas peamiselt saksa keelt, Rootsi ajal ka rootsi keelt.

Sugugi mitte tühine osa Tallinna hiliskesk- ja varauusaegsest elanikkonnast koosnes rootslastest. Juba 16. sajandi esimesel poolel, seega enne Rootsi aega, moodustasid rootslased märkimisväärse osa Tallinna elanikkonnast. 1538. aasta maksunimistu põhjal on Paul Johansen ja Heinz von zur Mühlen arvestanud, et 41% Tallinna all-linna

maksukohustuslikust elanikkonnast olid eestlased, 40% sakslased ja 19% rootslased, kusjuures rootslased, samuti nagu eestlasedki, kuulusid valdavalt linna alamkihti (Johansen & von zur Mühlen 1973: 123–124). Et Tallinnas elas märkimisväärsel arvul skandinaavlasti, sealhulgas rootslasi, juba varem, 14. sajandil, on leidnud kinnitust näiteks Küllike Kaplinski Tallinna käsitöölisi käsitlevas detailuurimuses (Kaplinski 1980: 89–97). Mõlemad uurimused, nii Johanseni ja von zur Mühleni kui Kaplinski oma, käsitles vaid Tallinna elanikkonna ja käsitööliskonna sotsiaalset kihistumist ja geograafilist päritolu, kuid nähtavasti oli osa teiste eesti keeleala linnade elanikest samuti rootsikeelsed, vähemalt Rootsi ajal.

Aegade jooksul hakkas Eesti ala keeleline pilt muutuma kirjumaks. Hiliskeskajast, võimalik et isegi varem, elasid Loode-Eesti rannikualadel ja saartel rootsi rannatalupojad ja kalurid, kes erinevalt oma eesti naabritest olid vabad. Rannarootsi asustus püsis vähearvulise, ent suhteliselt kompaktsena Teise maailmasõjani. Rootsi aja lõpus hakkas neile lisanduma venelasi, soomlasi ja lätlasi. Venelased olid valdavalt vanausulised, kes tulid Eesti ja Läti aladele, et pääseda usulisest tagakiusamisest Venemaal. Teatavasti elab nende järglasi seniajani tänapäeva Peipsi järve läänekaldal ja Kirde-Lätis. 17. sajandil asus tähelepandaval arvul soomlasi Kirde-Eesti rannikualadele ja Põltsamaa ümbrusesse, kes aga soome ja eesti keele läheduse tõttu siin kiiresti sulandusid. Eesti keelealal võis 17. sajandil kohata veel õige mitme rahvuse esindajaid – šotlasi, inglasi, madalmaalasi, mustlasi, juute ja teisi – nii et võib jääda mulje, nagu oleksid Eesti alad olnud keeleliselt ja etniliselt väga kirjud. Helder Palli andmeil polnud mitte-eestlaste arv siiski kuigi suur: vaid umbes iga kümnes Eesti ala elanik polnud eestlane (Palli 1996: 59).

Kirjakeelte kasutusvaldkondade avardumine

Rootsi valitsuse ajale järgnenud Vene valitsusaja esimene pool, 18. sajand, tähistab mõlema eesti kirjakeele arengus vaikset, kuid olulist edasiminekut. See avaldus mõlemas eesti kirjakeeles kirjutatud tekstide žanrilise ja sisulise avardumisena.

Senine tallinna- ja tartukeelne kirjasõna oli olnud valdavalt vaimuliku sisuga. Olid ilmunud evangeeliumide-epistlite, Martin Lutheri katekismuse, palve-, laulu- ja jutluseraamatute või muu usukirjanduse väljaanded. Erandlikuks nähtuseks nende kõrval jäid suhteliselt vähearvulised ilmalikud tekstid ja trükised: kümnekond maarahvale mõeldud aabitsat, mõned ametivanded, võimukandjate ametlikud teadaanded-käsud ja Rootsi sõjaväe distsiplinaarseadustik; neile lisaks kolmkümmend mitte-eestlastele kirjutatud eestikeelset juhuluuletust ja neli eesti keele grammatikat. Eesti rahvusbibliograafia andmeil ilmus aastail 1601–1703 üldse 87 trükist, mis sisaldasid eestikeelset teksti, neist 23 tartu keeles (ER 1525–1850: 12). Nende kõrval kasutati eesti keelt ka käsikirjalistes tekstides. Seni avastatud eestikeelsetest käsikirjalistest tekstidest on kahtlemata kõige kaalukam Tallinna Pühavaimu kiriku eesti koguduse õpetaja Georg Mölleri ehk Georgius Molleruse⁴ aastail 1600–1606 peetud 39 eestikeelse jutluse käsikiri, kokku 404 kvartformaadis käsikirjalehekülge, mis on hiljem trükitud avaldatud teadusliku üllitisena (NEP). Jutlused kajastavad autori kaasaja olusid ja

sündmusi ning annavad tunnistust tema haritusest ja keelteoskusest. Seega on neil nii keeleline kui ka ajalooline ja kirjanduslik väärtus. Mölleri jutluste väärtust keelemälestisena kinnitab asjaolu, et nende põhjal on koostatud eraldi sõnastik (GMJS 2000) ning et 2007. aastal avaldati need uuesti nii algses kui moodsas eesti keeles (JR).

17. sajand tähendas eestikeelse kirjasõna ajaloos tekstide-trükiste õige suurt arvilist juurdekasvu. Nagu ülal toodud trükitoodangu andmetest nähtub, võib puht kvantitatiivsete näitajate poolst kõnelda isegi hüppelisest arengust 16. sajandi seitsmelt trükiselt 17. sajandi kaheksakümne seitsmele. Kvantitatiivse juurdekasvu kõrval oli aga toimunud ka kvalitatiivne edenemine, mis eesti kirjakeelte üldisema arengu seisukohast vaadatuna on vähemalt niisama oluline kui arvuline kasv, kui mitte olulisemgi.

Edenemise esimene tähis pärineb novembrikuu lõpust 1637, kui Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professor Reinerus Broocmann soovis õnne Hans von Hövelnile ja Margaretha Stahlile nende pulma puhul eestikeelse trohheilise värsiga. See ilmus koos kahe saksa keelse värsiga kaheksaleheküljelises vihikus ja on esimene eestikeelne luuletus, vähemalt kui ilmaliku luule hulka mitte arvestada eestlaste endi loodud rahvalaule. Kuigi esimese eestikeelse luuletuse autor oli sünnilt mecklenburglane ja tema pulmalaulu adressaadid polnud samuti eestlased, tähendas luuletuse trükist ilmumine ikkagi eesti ilmaliku luule sündi (eestikeelse ning Eesti alal loodud juhuluule kohta lähemalt vt Altoa & Valmet 1973; Klöker 2005; Pleiss & Viiding 2007).

Eesti ilmaliku kirjanduse esikteoste hulka kuulub ka 15-leheküljeline Riias 1691. aastal ilmunud tartukeelne jutustus „Jerusalemme Lina hirmolinne Ärrähäetus”. See ilmus küll tartukeelses kiriku-käsiraamatus „Tarto-Ma Kele Kässi Ramat” selle viienda osana ja seisis seeläbi vaimuliku kirjasõna teenistuses, kuid kuna see põhineb „mingi saksa vaheastme kaudu” (Vinkel 1966: 16) juudi ajaloolase Josephus Flaviuse teosel „Juudi sõda”, tuleb seda ikkagi pidada ilmalikuks. Tartukeelse kiriku-käsiraamatu tõlkijad olid Kambja kirikuõpetaja Andreas Virginius ja tema poeg Adrian.

Selle Jeruusalemma hävituslooga võib olla seotud ka järgmine tähis eestikeelse ilmaliku kirjanduse kujunemisteel. Usutavasti sai Puhja köster Käsü Hans sellest ergutust, kui ta kirjutas pika tartukeelse kaebelaulu „Oh! ma waene Tardo Liin” Tartu linna plaanipärasest hävitamisest Vene vägede poolt 1708. aasta suvel (Altoa 1965: 176). Kuigi Käsü Hansu laul ei pääsenud autori eluajal trükki, vaid levis rahvasuus ja säilib mitmes käsikirjas, tähistab see eestlaselt eestlastele loodud kunstkirjanduse algust.

Järgmine samm eesti kirjakeelte žanrilise avardumise teel astuti Vene aja algul, mil hakkasid ilmuma esimesed eestikeelsed kalendrid. Vanim teadaolev eestikeelne kalender ilmus aastal 1731, kuid selle ainus säilinud eksemplar läks Teise maailmasõja ajal kaotsi; meie päevini säilinud on kalender aastast 1732, järgmised kalendrid aastani 1741 ning mitmed hilisemad aastakäigud. 1731. aasta kalendri sisu on üldjoontes teada tänu Johann Heinrich Rosenplänteri kirjeldusele.

---

⁴ Nii on ta ise kirjutanud oma nime ainsatel seni avastatud autogrammidest (Treumann 1963: 478; Aarma 1999: 791). Mölleri eluloo kohta vt ka Masing 1999: 135–239).

Rosenpläneri kirjelduse ja säilinud kalendrite järgi otsustades leidus kalendri tiitellehe pöördel tähtsate sündmuste loetelu: kui palju aastaid on möödunud Kristuse sünnist, maailma loomisest, veeuputusest, trükikunsti „tousmissesest“ ehk leiutamisest jm. Kolmandal leheküljel anti teada, millal on hea aadrit lasta, kuppu panna, arstirohtu võtta, külvata ja istutada, lapsi rinnast võõrutada jne. Sellele järgnes kalendaarium, kusjuures iga pühapäeva juures oli piiblisalm. Kalendri lisa täitsid piiblitlood. Vanimas säilinud kalendri lisa avaldatud lugu oli, nagu on näidanud Endel Annus (1974: 612; 2000: 12–13), Johann Hübneri esmakordselt Leipzgis 1714. aastal ning hiljem enam kui sajast trükitud „Zweymal zwey und fünfzig auserlesene Biblische Historien aus dem Alten und Neuen Testamente, der Jugend zum Besten abgefasst“ („Kaks korda viiskümmend kaks välja valitud piiblitlugu Vanast ja Uuest Testamendist, noorte heaks kirja pandud“), täpsemini öeldes selle Vana Testamendi viimane osa. Selle pikkuse järgi, võrrelduna hiljem avaldatud eestikeelse täispika versiooni ja saksa originaaltekstiga, on Endel Annus kindlaks teinud, et 1731. aasta kalendri eelnesid 11 aastakäiku, seda eeldusel, et lugusid kahe aastakäigu vahel ei poolitatud. Seega võisid piiblitlood hakata ilmuma aastast 1720, mida võibki pidada esimese eestikeelse kalendrisarja „Eesti-Ma Rahwa Kalendri ehk Täht-Ramatu“ algusaastaks (Annus 1974: 612; 2000: 13). Kalender ilmus Tallinna trükkali Johann Köhleri väljaandel ja oli tallinnakeelne.

Kalendrite kõrval hakkasid Vene aja algul eesti lugejateni jõudma veel mõned poolilmaliku koega tõlkemuganduslikud juturaamatud. Nende koostajaks olid vennastekoguduse liikumise ehk hernhuutluse vaated omaks võtnud pastorid. Hernhuutlik äratusliikumine kutsus üles puhtsüdamlikule usule ja röömsale vagadusele ning kuulutas võrdsust ja vendlust. Tähtsal kohal oli haridustöö: lugemis- ja kirjutamisoskuse levitamine. Iga liikme õiguseks ja kohustuseks oli Piiblit lugeda. Seeläbi aitasid vennastekogudused kaasa lugemis- ja kirjutamisoskuse arendamisele talurahva seas, ärgitasid usulise isetegevuse kaudu iseteadvust ning süvendasid ristiusku ja kõlblust. Esimene hernhuutlik liikumine eestlaste keskel algas Lõuna-Eestis Urvastes 1736. aastal, mis viis vennastekoguduse loomiseni (Ilja 2002: 24–36). Juba järgmisel aastal ilmus esimene hernhuutlik juturaamat või pigem brošüür, pealkirja all „Kolm kaunist Waggaduse Eenkojut“. Selle koostaja oli just Urvaste kirikuõpetaja Johann Christian Quandt ning kuigi teos trükiti Tallinnas, oli see tartukeelne. Nagu märgib Voldemar Ilja, kes on uurinud hernhuutluse ajalugu Eesti alal, innustasid Quandti tõlkejutud Tallinna pietistlik-hernhuutlasi kirjutama (Ilja 1995: 74; vt ka Vinkel 1966: 21–25). Kui hernhuutlik liikumine keelustati Eesti- ja Liivimaal aastal 1743, muutus liikumine pörandaluseks ja nende kirjasõna käsikirjaliseks kuni uue tegutsemisvabaduse saamiseni 1763. aastal.

Quandt teose puhul ei saa jätta mainimata selle üsna suurt trükiarvu, rahvusbibliograafia andmeil 1200 eksemplari (ER 1525–1850: 181). Seda võib võrrelda aastal 1686 ilmunud samuti tartukeelse „Wastse Testamendi“ trükiarvuga (500) või esimese täispiibli trükiarvuga (6015 eksemplari). Võib oletada, et nõudlus eestikeelsete raamatute järele oli suurenenud seoses lugemisoskuse kasvuga eesti talurahva hulgas alates 17. sajandi lõpukümnenditest.

Valgustusajale oli üldse iseloomulik mitmesuguste usuliste ja müstiliste ideede levimine, nii et vennastekoguduse liikumise jõudmist Eesti alale võib pidada täiesti ootuspäraseks. Ka 18. sajandi teisel poolel mõjutas eesti kirjakeelte kasutusvaldkondade avardumist üldeuroopalik valgustusaeg, olles kantud kasvatuspüüdlusest, mis jagas rahvale igapäevaeluks vajalikke õpetusi. Nii sündisid praktilised käsiraamatud sellistelt aladelt, nagu tervishoid (1771; raamatu tõlkis saksa keelest tallinna keelde Põltsamaa pastor August Wilhelm Hupel), viinapõletamine (1772; tallinna keeles; autor: endine Liivimaa maanõunik Friedrich Wilhelm von Sivers), kokandus (1781; rootsi keelest tallinna keelde tõlkinud Noarootsi kirikuõpetaja Johan Lithander), esmaabi (1790; tallinna keeles; autor: Paunküla mõisnik Nicolaus von Hagemester) ja aiandus (1796; läti keelest tartu keelde tõlkinud Tartu saksa koguduse õpetaja Friedrich David Lenz).

Kuna valgustusideed levisid suuresti kirjasõna vahendusel, pole kuigi ootamatu, et rahvast püüti harida ka ajakirjade abil. Nii ilmus 1766. ja 1767. aastal „Lühhike õppetud mis sees monned head rohhud täeda antakse ni hästi innimeste kui ka weiste haigusse ning wiggaduste wasto”, millest lugejateni jõudis kokku 41 numbrit (hiljem taasavaldatud faksiimilena: LÖ). Ajakirja koostas ja andis välja Põltsamaa haigla juhataja Peter Ernst Wilde. Et Wilde ise ei osanud eesti keelt vajalikul määral, tõlkis ajakirja tallinna keelde „Liivimaa valgustaja”, Põltsamaa kirikuõpetaja August Wilhelm Hupel (tema elust ja tegevusest lähemalt vt Jürjo 2004).

Pärast esimese ajakirja ilmumist pidi üheks järgmiseks loogiliseks sammuks eesti kirjakeelte kasutusvaldkondade avardamise teel olema ajalehe ilmumine. Märtsist detsembrini 1806 ilmuski Tartus „Tarto maa rahwa Näddali-Leht”, eeldatavasti kokku 41 numbrit. Ajalehte koostasid Kanepi kirikuõpetaja ja Võrumaa praost Johann Philipp von Roth, tema vend, Võru kreiskoolide inspektor ja Võru bürgermeister Carl August von Roth ning Põlva pastor ning võrumurdelise luule harrastaja Gustav Adolph Oldekop. Nädalaleht oli tartukeelne. See keelustati detsembris 1806 ja tsaarivalitsuse korraldusel konfiskeeriti kõik numbrid. Hoolimata otsingutest ei õnnestunud uurijatel pikka aega sellest ajalehest ühtegi numbrit leida, enne kui ajaloolane Tõnu Tannberg leidis kümme originaalnumbrit Peterburist ja avaldas oma leiu kogumiku ja säilinud numbrite faksiimilena (TMRNL). Nagu Tannberg oma saatesõnas märgib, võib „Tarto maa rahwa Näddali-Lehte” pidada üheks esimeseks regulaarselt ilmuvaks talurahvaleheks maailmas. Tsaaririigis ja Balti kubermangudes valitsenud ühiskondlikke olusid arvestades on tähelepanuväärne seegi, et nädalalehes avaldati koguni poliitilisi sõnumeid.

Esimese eestikeelse ajalehega enam-vähem ühel ajal avaldati ka esimesed eestikeelsed seadused. Kõigepealt ilmus tallinnakeelne Eestimaa talurahva regulatiiv „Iggäüks, kes nouab sannakulik ja õige olla” omandiõiguse korraldamise, pärisorjade müügi kitsendamise ja talurahvakohtute loomise kohta Otto Reinhold von Holtzi tõlkes 1802. aastal, millele kaks aastat hiljem järgnes tartukeelne talurahvaseadus „Lühhike oppus” Friedrich David Lenzi tõlkes. Seni ainus teadaolev eestikeelne seadus oli 12-realine katkend Liivimaa talurahva õigusest, mida paberi ja kirja põhjal on dateeritud 16. sajandist pärinevaks (EKVTS: 15, 34), kuid mis sisult ja õigekirja

järgi otsustades pärineb pigem 17. sajandist (Toomse 1939: 239, joonealune märkus).⁵

Umbes kümme aastat hiljem astuti veel üks oluline samm eesti kirjakeelte kasutusvaldkondade laiendamise teel, nimelt aastal 1816, mil ilmus Äksi (varem Lüganuse ja Viru-Nigula) kirikuõpetaja Otto Wilhelm Masingu brošüür „Ehstnische Originalblätter für Deutsche” („Algupärased eestikeelsed lehed sakslaste jaoks”). Selle ilmumine tähendas, et oli hakatud trükkima ka mittetõlkelist eesti keelt. Mõistagi on algupärase tarbekirjanduse ilmumahakkamine oluline samm mis tahes kirjakeele arengus.

Masingu „Originalblätter” on mõeldud talurahvaga kokkupuutuvatele sakslastele abivahendina eesti keele omandamisel. Teos koosneb saksakeelsest eessõnast, eestikeelsest arutlusest ja kahest eestikeelsest luuletusest. Arutluse teema on küsimus, kas õpetlane peaks omama põhjalikke teadmisi ainult oma kitsal erialal, nagu see olevat omane prantslastele ja inglastele, või olema laiema silmaringiga ka muudel elualadel, nagu olevat sakslastele omane. Arutlusele järgneb üksikasjalik saksakeelne keelekommentaar, milles autor seletab tekstis esinevate sõnade tähendust ja tähendusvarjundeid. Oma teosega tahtis Masing näidata muu hulgas seda, et eesti keeles on võimalik arutleda abstraktsetel teemadel. Selleks oli ta täiesti sobiv isik. Masing oli isa poolt eestlane ning oskas eesti keelt juba lapsest saadik, kuigi ta oma isapoolset eesti päritolu salgas. Seega tundis ta eesti keelt paremini kui teised tolleaegsed eesti keele harrastajad, kelle emakeel ju ei olnud eesti keel. (Masingu elu ja tegevuse kohta lähemalt, vt Vinkel 1965; Kask 1970: 123–148; Anvelt 1979; Anvelt jt 1995: 23–31.)

Valgustusideed olid jõudnud Venemaa Balti provintssidesse tänu 18. sajandil sisserännanud saksa haritlastele ja kirikuõpetajatele. Uuel kodumaal seisid valgustajad üpris kõrge barjääri ees: oma ideede rahva sekka viimiseks pidid nad, nagu märgib Indrek Jürjo (2004: 12), neile täiesti võõrast keelt samal ajal tundma õppima ja seda ise arendama. Eriti viimane ülesanne ei olnud lihtsate killast, sest „[j]uba eestikeelsete oskussõnade leidmine oli tolleaegsetes tingimustes tõsine töö”, mille suuruselt saab ettekujutuse kas või sellise fakti kaudu, et „[k]irjaniku tähistamiseks polnud eesti keeles tollal veel ligilähedast sõnagi” (Vinkel 1966: 30, 301). Eespool nimetatud tervishoiu, aiapidamise, kokanduse ja teiste alade tarberaamatute tõlkijate-mugandajate ja koostajate panus ei piirdu niisiis pelgalt maarahva harimisega, see hõlmab ka eesti kirjakeelte arendamist.

18. sajandi eestikeelse tarbekirjanduse tõlkijate-mugandajate keelelist panust on lünklikult uuritud. Senitehtu põhjal võib siiski väita, et nad kasutasid põliseid rahvapäraseid keelendeid, millest osa on tänapäeval kas kaduma läinud, haruldaseks muutunud või tähenduse poolest teisenenud. „Lühhikeses õppetuses” on sellisteks sõnadeks näiteks *wiggadus* 'tervisehäire', *illiting* 'roos' ja *ummistus* 'hingamisteede katarr' (Valmet 1967). Samas kasutati ka laenkeelendeid. Näiteks aastal 1781 ilmunud tallinnakeelne „Köki ja Kokka Ramat” ei sisalda ainult raamatu rootsi originaalist üle

⁵ Seadusetekstideks võib pidada 1690. aastate teisel poolel Tallinna keeles ilmunud Rootsi sõjaväe määrustikku „Meije Koige Armolisemba Kuninga Soddasäduset” ja alates 17. sajandist avaldatud publikaaide ehk plakateid. Viimaseid loeti maarahvale kantslist ette.

võetud prantsuse kaudlaene nagu *aprikoos, filee, marinaad, rosin* ja *trühvel* 'maa-alusi kasvav söögiseen', kokku 75 sõna (Treiman 1976; näited esitatakse tänapäevastatud kujul), vaid ka rootsi, saksa ja soome keelest pärinevaid sõnu, näiteks *kapris* 'kappar', *muskaat* ja *täisi* 'täis' (R. Raag 2002b). Mitmed laensõnad olid kindlasti juba varem keeles olemas, kuid jõudsid alles nüüd esimest korda trükki.

Eesti keel saab akadeemiliseks õppekeeleks

---

19. sajandi alguses toimus veel üks keelepoliitiline sündmus, mis kuulub otseselt eesti kirjakeelte kasutusvaldkonande avarumise teema juurde ja mida on põhjust eraldi välja tuua: aastal 1802 taasavatud Tartu keiserliku ülikooli juures hakati vene, saksa, prantsuse ja inglise keele kõrval õpetama ka Balti provintside rahvakeeli, eesti ja läti keelt.

Juba ülikooli põhikirjas, mille 1803. aasta septembris kinnitas tsaar Aleksander I, oli ettenähtud eraldi ametikoht nii läti, eesti ja soome keele õppejõule (Rätsep 1979a: 27; Ariste 1979: 42). Nende õppejõudude ülesanne oli õpetada keelt neile, kes oma hilisemas kutsetegevuses pidid oskama rahvakeelt, eeskätt tulevastele luteri usu pastoritele. Need olid üldjuhul sakslased, kes pärast ülikooli lõpetamist ja õpetajaks ordineerimist asusid tööle mõne rahvakeelse koguduse õpetajana ning pidid selle tõttu kohalikku keelt oskama. Loodud õppejõu posti hakati hiljem nimetama lektorikohaks ehk lektoraadiks. Lektorikohad olid ülikooli hierarhias tagasihoidlikud ametid ja palgati nii väikesed, et lektorid täitsid oma kohustusi põhitöö kõrvalt. Tööd oli ka vähe – esimesed lektorid pidasid vaid kaks loengut nädalas.

Alge kavatsuse kohaselt pidi eesti keele lektor õpetama nii eesti kui soome keelt. Soome keelt valdavaid kirikuõpetajaid oli vaja seetõttu, et Venemaal, peamiselt Viiburi ja Ingerimaa kubermangus, pealinnas Peterburis ja Lääne-Siberis olid soome luteri kogudused. Soome koguduste õpetajad pidid oskama soome keelt, aga Venemaal ei olnud ühtegi ülikooli, kus tulevased luteri usu õpetajad oleksid võinud oma väljaõppe saada. Selle tõttu oleksid nad pidanud õppima mõnes välismaa ülikoolis. Tsaarivõimud ei soovinud aga, et Vene alamad õpiksid välismaal ja seal ehk nakatuksid Prantsuse revolutsiooni või muudesse riigiõnustuslikeesse ideedesse. Et hoida ära vajadust õppida usuteadust mõnes välismaa ülikoolis, taastatigi Tartu ülikool tsaaririigi luterliku ülikoolina. Tartu ülikooli õppekeel oli saksa keel.

1. oktoobril 1803 määras Tartu ülikooli nõukogu eesti ja soome keele lektori kohale Tartu linnakooli inspektori ning Tartu Jaani kiriku ülemõpetaja Friedrich David Lenzi. Kui Lenz 1809. aastal suri, määrati 1810 tema kohale Otepää koduõpetaja Georg Philipp August von Roth. Rothi nimetatakse loengukavades aga ainult eesti keele lektoriks (Rätsep 1979: 28) ja see nimetus jäi püsima.⁶

Võib oletada, et lektori ametinimetuse muutuse põhjus oli seotud vahepeal asetleidnud poliitilise sündmusega: septembris 1809 sõlmitud Hamina rahu tulemusena

---

⁶ Paul Ariste andmeil (1979: 43) olevat siiski ka von Rothi ametlikes dokumentides nimetatud eesti ja soome keele lektoriks.

Pilt 1. Dietrich Heinrich Jürgenson oli esimene eestlasest Tartu ülikooli eesti keele lektor

oli Rootsi loovutanud Venemaale Soome koos Ahvenamaaga. Nüüd võisid Venemaa soome luteri koguduse õpetajaks pürgivad üliõpilased riigipiiri ületamata õppida Turu ülikoolis, mis pärast Turu suurt tulekahju 1827 jätkas tegevust Helsingis. Vajadus koolitada soome keelt oskavaid pastoreid Tartus oli ära langenud.

Esimesed kolm eesti keele lektorit – Lenz, von Roth ja Ludwig Wilhelm Moritz – olid kõik Eesti alal sündinud sakslased. Neljas lektor, Johann Samuel Friedrich Boubrig oli ema poolt eestlane (Ariste 1979: 45). Alles viienda lektori ametisse astumisega 1838. aastal sai lektoriks eestlane Dietrich Heinrich Jürgenson. Pärast Jürgensoni sai lektoriks järgmine eestlane, Friedrich Robert Faehlmann. Nii Jürgenson kui Faehlmann, mingil määral ka Boubrig, erinesid oma eelkäijatest selle poolest, et nad olid esimesed, kes Tartu ülikooli eesti keele lektorina olid ühtlasi eesti keele uurijad. Jürgenson oli üldse esimene, kes luges ka eesti kirjanduse ajalugu. (Ülikooli lektorite nimekiri koos ametiaegadega on toodud lisa 1.)

Eesti keele lektori amet seisnes grammatika seletamises August Wilhelm Hupeli grammatika põhjal (1. trükk – 1780, 2. – 1818), tõlkeharjutustes ning jutluste koostamise harjutustes. Õpetati nii tallinna kui tartu keelt. Veel 1854, s.o seitsmenda lektori, Carl Ferdinand Mickwitzi ametisoleku ajal tegi lektor üliõpilastega tõlkeharjutusi mõlemasse eesti kirjakeelde (Rätsep 1979: 28).

Eesti keele lektoraadi loomisega sai eesti keel esimest korda ülikooli õppekeeleks. See on enam kui sümboolse tähendusega keelepoliitiline sündmus. Lektoraadi tasemel eesti keele õpetamine kestis Eesti Vabariigi Tartu ülikooli avamiseni 1919. aasta 1. detsembril.

Kahe kirjakeele ühendamine tõuseb päevakorrale

---

18. sajand ja 19. sajandi algus oli niisiis olnud eesti kirjakeelte arengule soodne ajajärk. Mõlemas eesti kirjakeeles oli avaldatud luterlikku ja hernhuutlikku usukirjandust, eriti Martin Lutheri katekismust, evangeeliume ja epistleid ning jutluse-, palve- ja

lauluraamatuid. Omasoodu oli arenenud ilukirjandusliku koega jutukirjandus, olid ilmunud mitmed kalendrisarjad; trükimusta olid näinud mitmesugused praktilised käsiraamatud, esimesed perioodilised väljaanded, seadused, esimene algupärane abstraktset laadi tarbetekst ja mõned algupärased luuletused. Tartu ülikoolis olid mõlemad eesti kirjakeeled saanud õppekeeleks. Eesti kirjakeelte kasutusvaldkondade üldpilt oli 19. sajandi alguses rahuldav, seda enam, et arengu üldtendents kulges tõusujoones.

Silma hakkab muidugi kaks kirjakeelt. Killustatus ei piirdunud ainult keelega: nii Eesti kui Läti alad olid ka halduslikult jagatud mitme kubermangu vahel. Suurem osa eestlasi elas Eestimaa kubermangus ja Liivimaa kubermangu põhjaosas. Vähemal määral elas eestlasi veel Ingerimaa kubermangu lääneosas, Lämmijärve idakaldal ning Piusa ja Võhandu tagustel Setumaa aladel. Üldse näib killustatus olevat tunnusjoon, mis punase niidina on läbinud Eesti ajalugu väga pikka aega.

Kahe eesti kirjakeele olukorda omavahel võrreldes peab nentima tallinna keele edumaad tartu keele ees. Edumaa avaldus eelkõige trükiste arvus, kuid tallinna keele kvantitatiivset edumaad tartu keele ees aitas kindlasti säilitada ja ajapikku suurendada asjaolu, et tallinna keeles ilmuvad trükised olid žanrilt mitmekesisemad kui tartukeelsed: tartu keeles trükiti peamiselt vaimulikku kirjandust. See ei tohiks olla üllatav, kui arvestada, et tallinna keele baasiks oli eestlaste põhimass. Mõnd lõunaeesti murrakut kõneles emakeelena napilt iga kolmas eestlane. 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses oli eesti keelealal kokku 124 kihelkonda. August Wilhelm Hupeli andmeil kuulusid neist vaid seitseteist lõunaeesti keelealasse: Võru kreis tervikuna ning Tartu kreisi lõunapoolsed kihelkonnad koos üksikute Viljandi kreisi kihelkondadega (Hupel 1780: 5; 1818: 16; vt kaart 1, lk 29).

Tartu keele piiratud tarvituse ei jäänud märkamata ega märkimata 19. sajandi esileküündivaimal grammatikul Ferdinand Johann Wiedemannil, kes 1875. aastal ilmunud eesti keele grammatikas sedastas, et tartu keel oli usutalituste ja koolikeelena kasutusel vaid Võru kreisis. Mujal lõunaeesti keelealal, Viljandi kreisis ning Tartu kreisi lõunaosas täitis samu funktsioone tallinna keel, kusjuures lõunaeesti keel oli seal vaid talurahva kõnekeel (Wiedemann 1875: 50–51).

19. sajandi algupoolel pöörati keeleküsimustele üha suuremat tähelepanu. Samas toimus oluline nihe eesti keele viljelejate ridades. Senised valgustusaja keele- ja kirjamehed olid peamiselt sakslased, nagu August Wilhelm Hupel ja Gustav Adolph Oldekop. 19. sajandi alguses hakkavad kaasa lööma ka eesti päritolu sakslased, nende hulgas Otto Wilhelm Masing ja mõni eestlane, Kristjan Jaak Peterson.

Süvenenum huvi eesti keele vastu avaldus muu hulgas ajakirja väljaandmises, niisiis täiesti valgustusaja vaimus. Ajakiri kandis pealkirja „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache” („Lisandusi eesti keele lähemaks tundmaõppimiseks”) ja ilmus Pärnus ajavahemikus 1813–32; sellest nägi trükimusta kokku 20 raamatumahus numbrit. Ajakirja otsene eesmärk oli aidata parandada Eesti alal töötavate kirikuõpetajate eesti keele oskust. Kaugem eesmärk oli eesti keele arendamine, „et seeläbi harida ka eesti rahvast” (Anvelt jt 1995: 31). Kuna „Beitraged” sisaldasid kirjutisi eesti õigekirjutuse, grammatika ja sõnavara alalt, samuti keele- ja

rahvaluulenäiteid ning eestikeelsete trükiste arvustusi, peetakse seda väljaannet esimeseks eesti keeleteaduslikuks ajakirjaks.

Ajakirja toimetas ja andis välja Pärnu Eliisabeti eesti koguduse pastor Johann Heinrich Rosenplänter. Rosenplänter oli sündinud Läti alal, kus tema sakslasest isa töötas postijaamapidajana. Poeg omandas üldhariduse Tallinnas ja Riias, õppis Tartu ülikoolis usuteadust ning töötas seejärel, enne Pärnusse kolimist, Toris abiõpetajana (Anvelt jt 1995: 31). Rosenplänteril õnnestus oma ajakirja kaastöölisteks saada ajastu parimad eesti keele tundjad, näiteks Kadrina pastori Arnold Friedrich Johann Knüpfferi, Saaremaa arsti, seltsi- ja kultuuritegelase ja kooliinspektori Johann Wilhelm Ludwig von Luce, Viru-Nigula (hiljem Äksi) kirikuõpetaja Otto Wilhelm Masingu ja taasavatud Tartu keiserliku ülikooli üliõpilase Kristjan Jaak Petersoni. Neist oli Knüpffer Juurus sündinud sakslane, von Luce Braunschweigi lähedal Alam-Saksimaal sündinud sakslane, Masing Lohusuus sündinud ja oma isapoolset eesti päritolu salanud sakslane ja teistega võrreldes nooruke Peterson Riias sündinud eestlane.

Aeg-ajalt oli tehtud juttu kahe eesti kirjakeele ühendamise vajadusest, kuid tegudeni ei jõutud. Sellesuunalise tahteavaldusena võib ehk pidada August Wilhelm Hupeli sammu. Oma 1780. aastal ilmunud teoses „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte” („Eesti mõlema põhimurde grammatika”) kirjeldas ta põhja- ja lõunaeeesti keele grammatikat eraldi, kuid raamatu lõpus leiduvas ulatuslikus saksa-eeesti ja eesti-saksa sõnaraamatus olid erinevalt tähistatud need sõnad, mille levikuala piirdus ainult põhja- või lõunaeeesti keelega: põhjaeestikeelsed tähega *R.* [= Revalehstnisch] ja lõunaeestikeelsed tähega *D.* [= Dorpatehstnisch].

Eesti kirjakeelte ühendamise küsimus tõsis tõsisemalt päevakorrale veel Hupeli eluajal, kõigepealt aastal 1811, mil Liivimaa ülemkonsistoorium püüdis administratiivsel teel eesti kirjakeeli ühendada. Seda tehti majanduslikel kaalutlustel või ettekäändel: vaimuliku tarbekirjanduse, katekismuse, piibli või piibliosade, palve- ja lauluraamatu trükkimine kahel keelekujul oli loomulikult kulukam kui ainult ühes keeles väljaandmine. Silmas peeti niisiis vaimuliku, mitte ilmaliku sisuga trükiseid. Kirjakeelte ühendamise otsusele olid lõunaeeesti keelealal töötavad kirikuõpetajad resoluutselt vastu ning ettepanek jooksis tühja (lähemalt vt Laanekask 1984). Mõni aasta hiljem tekkis uus keelepoleemika, mis puudutas kirjakeelt tervikuna. Seekord väideldi Rosenplänteri ajakirjas „Beiträge” ja seda sellise ägedusega, et nähtust lähemalt uurinud Heli Laanekask on nimetanud seda episoodi eesti keele ajaloos keelesõjaks (Laanekask 1993; vt ka 1983; 1988; 2004).

Põhjaeestilist, kogu eesti keeleala ühendavat kirjakeelt pooldas peale ajakirja toimetaja ja väljaandja Rosenplänteri enda veel Otto Wilhelm Masing. Omaette lõunaeeestilise kirjakeele eluõigust kaitsesid energiliselt Tartu Jaani kiriku vaimulikud Ludwig Wilhelm Moritz ja Johann Samuel Friedrich Boubrig (Laanekask 1988: 585).

Tartu keele eluõiguste kaitsjad ei eitanud ühise eesti kirjakeele vajadust, kuid juhtisid tähelepanu tallinna keele väidetavatele puudustele. Neil õnnestuski vältida tartu keele kohest väljatõrjumist. Kui kaks aastakümnet (!) väldanud väitlus 1830. aastate alguseks vaibus, olid osapooled jõudnud teatud konsensuseni: loodav ühine eesti kirjakeel *in spe* pidi ühendama nii tallinna kui tartu keele häid külgi. Samas

tõdeti, et tee sellise ühiskeeleni oli pikk ja vaevaline, nii et esialgu otsustati mitte rakendada sunnivahendeid, vaid säilitada *status quo* (Laanekask 1988: 593; 1993: 59). Kahe eraldiseisva eesti kirjakeele olukord jäi niisiis edasi kestma. Ligi viiskümmend aastat pärast keelesõja lõppemist võis Ferdinand Johann Wiedemann oma grammatika eessõnas üldkasutatava eesti keele kohta nentida, et

Der Ehste selbst versteht seine Sprache vollständig nur im Dialekt seiner Umgebung, eine allgemein bekannte und gebrauchte Sprachform giebt es noch nicht. (Wiedemann 1875: III)

'Eestlane ise mõistab oma keelt täielikult vaid oma ümbruskonna murdes, üldtuntud ja -kasutatavat keelekuju pole veel olemas.'

Vajadus oskussõnade järele

Eesti kirjakeelte kasutusvaldkondade järkjärguline avarumine tingis vajaduse eesti oskussõnade järele. Seda vajadust pidid tunnetama kõik, kes tollal eesti keeles suletööd tegid. Vähemalt osaliselt saab sõnade puuduse kirjutada küll ka kirjameeste endi puuduliku eesti keele tundmise arvele; mitte-eestlasena nad lihtsalt ei tundnud vajalikul määral rahvapärast sõnavara ja väljendusviise. Kuid alati ei leidunud eesti keeles vastava mõiste jaoks sõna, puuduva sõna asemele tuli luua uus.

Teadaolevalt oli Otto Wilhelm Masing esimene, kes teadlikult lõi eestikeelseid oskussõnu – vähemalt kui arvata välja eespool nimetatud tervishoiu, aiapidamise, kokanduse ja teiste alade tarberaamatute tõlkijad, kes tõlkimise käigus pidid leidma või looma vastavate alade võõrkeelsetele sõnadele-mõistetele eestikeelseid vasteid. Juba oma teoses „Ehstnische Originalblätter für Deutsche” („Algupärased eestikeelsed lehed sakslaste jaoks”; 1816) võttis Masing kasutusele otseste laensõnade kõrval kirjeldavat laadi liitsõnu nagu *taevatundja* 'astronoom', *poliktundja* 'võhik' ja *sulleligutaminne* 'poleemika' (näited siin ja edaspidi teosest Kask 1970: 137–144). Aastal 1823 ilmunud „Arwamise-Ramatus” kasutab ta matemaatikatermineid nagu *kokku- ja mahhaarwaminne*, *kaswataminne* ja *jaggaminne* ning *jäetaw* 'jagatav', *jagaja* ja *üllejädaw* 'jagatis', mis on jätkuvalt tarvitusel või lähedased tänapäeval tarvitusel olevatele oskussõnadele. Nende kõrval esineb muidugi ka sõnu, mis on kõrvale jäänud ja asendunud mõne teisega, nagu *numrite ossaarwaminne* ehk *jaosossaarwaminne* 'tehted murdudega'.

Iseloomulik näide Masingu sõnaloomest ja viisist, kuidas ta üldse eesti keele sõnade õiget tarvitust püüdis selgitada, on *kuiwik* 'luukere', mida ta enda väljaantavas ajalehes „Marahwa Näddala-Lehes” tutvustab järgmiselt:

Kontmees ehk *kuiwik*, se on üks (saksakele): Skelett. Kui kegi sedda näinud, kuidas tohtrid innimese lukonta, tradiga nenda kokkoseädwad, kuidas neid innimese ihho liikmeteks [...] on seädetud: siis nisuggune kontwärk, *kontmehhbeks* ehk *kuiwikuks* kutsutakse; ja tähhendakse mõlema sõnnaga ka surma, kui naljamise wisi rägಿತakse. („Marahwa Näddala-Leht” 1821, lk 12; tsitaat pärineb teosest Kask 1970: 143)

Pilt 2. Johann Heinrich Rosenplänter. Oli esimesi eesti oskuskeele teadlikke arendajaid.

Masingult on säilinud käsikiri, millest selgub, et ta töötas välja ka grammatilisi oskussõnu „zu einer künftig abzufassenden Sprachlehre”, tulevikus koostatava eestikeelse grammatika tarvis. Masingu käsikirja on hiljem trükitud avaldanud Alo Raun (1938). Nagu märgib Arnold Kask (1970: 141), pole suurem osa Masingu esitatud terminitest tarvitusele tulnud ega võinudki, sest sõnastik jäi käsikirja ega levinud kuigi laialt. Mõni Masingu loodud oskussõna on tänapäevasele terminile siiski üsna lähedane, näiteks *nimmi* 'nimisõna', *ollew* 'olevik', *minnew* 'lihtminevik', *enne minnew* 'enneminevik' ja *tullew* 'tulevik'.

Otto Wilhelm Masingule kuulub seega au olla esimesi eesti terminoloogia teadlikke arendajaid. Ta polnud aga sugugi ainus, kes tegeles oskussõnade loomisega. Sama tegi Pärnus eesti koguduse õpetaja Johann Heinrich Rosenplänter, eespool nimetatud ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache” väljaandja. Tema keelilise vaimutöö tulemused on *pitksilm* 'pikksilm', mis talle „väga tore sõna näib olevat, täiesti keele vaimus moodustatud”, *vabeuks* ja *sülitamisekaus* 'süljekauss' (Tauli 1938: 31). Oma muu tegevuse kõrval kirjutas Rosenplänter kaks muusikaõpikut: „Öppetus kuidas klawweit mängida” (1830) ja „Lühhike õppetus laulmisest” (1833), millest vähemalt esimene oli saksa keelest tõlgitud (Vahter 2003: 8, joonealune märkus-- 1). Kumbki õpik ei jõudnud trükki. Sellegipoolest käibivad mõned Rosenplänteri kasutatud oskussõnad praegugi (kui kirjaviisi erinevust jätta tähele panemata), nagu *noot*, *terwe noot*, *pool noot*, *werand noot*, *kaheksandik noot*; *oktau*, *suur oktau*. Need on aga kas laensõnad või pooleldi tõlgitud, nii et nende juurdumine eesti keeles ei pruugi olla seotud just Rosenplänteri õpikutega, vaid võivad olla hilisemad tulnukad. Küll aga näib Rosenplänter olevat esimene, kes neid kasutas kirjalikul kujul eesti keeles.

Järgmine, kes hakkas arendama eestikeelset muusikaterminoloogiat, oli Tallinna Oleviste kiriku organist Johann August Hagen. Hagen oli sündinud Saksimaa

kuurvürstiriigis, Dresdeni lähedal Pirnas. 1809 asus ta tööle Vardi mõisa koduõpetajana (ER 1851–1900). Temalt ilmusid kaks eestikeelset muusikaõpikut: kaheosaline „Õppetus, kuidas laulomehhed, ja kes muud tahtwad, joudwad notidest laulo wisid ülleswõtta, laulo-errelatte [s.o orelite] peäl mängides ja nende järrel lauldes, ni hästi nemmad isse, kui ka nende õppetus lapsed” (Tallinn, 1841) ja samuti kaheosaline orelimänguõpik „Juhhataja errela mängimisseks neile, kes maal errela mängimisse ammetid noudwad ja ennast selle wasto tahtwad walmistada” (Tallinn, 1861; teine osa kandis eraldi pealkirja: „Nodi-ramat juhhatamiseks, kuidas need, kes ma kirrikutes köstri- ehk erriamängija ammetit noudwad, ennast selle wasto woiwad walmistada”). Nende õpikutega sai Hagenist mõne eestikeelse muusikatermini esmakasutaja, näiteks *akkord*, *heale reddel*, *kortus märk* 'kordusmärk' ja *nodi wõti* (Rosenplänteril ainult *wõtti*, *wõtmed*).

Võib-olla polnud juhus, et esimesi samme eestikeelse oskussõnavara loomise teel astuti just muusika vallas. Muusikaharrastusega oli seotud eesti seltsiliikumise sünd: olid ju kihelkonnakoolidest võrsunud laulukoorid, näiteks Laiusel, Tormas, Põltsamaal, Ansekülas ja Reigis, ning nende kõrvale tekkinud pasunakoovid, näiteks Tormas ja Väägveres, esimesi avalikke ja ilmalikke ühendusi, kuhu eestlased võisid hakata koonduma, seega väljudes perekonna ja seisuse määratletud suletud eluringist. Eestlaste laienev laulu- ja pillimuusika harrastus osutab aga otsejoones lähitulevikus toimuvale esimesele üldlaulupeole, tärkava eesti rahvusluse suurüritusele.

Kas kirjaviis ei vaja uuendamist?

Peale kahe eesti kirjakeele ühendamise ja eesti keele sõnavara arendamise küsimuse andis 19. sajandi esimesel poolel endast märku veel kolmas keeleküsimus, mis jäi pikaks ajaks päevakorrale ja mis omandas isegi rahvuslik-sümboolse tähenduse – see oli kirjaviis.

17. sajandi lõpust oli eestikeelsetes trükistes rakendatud õigekirjutustava, mida hiljem on hakatud nimetama vanaks kirjaviisiks. Selle põhimõtteid oli kolm:

1. lahtise silbi pikka vokaali märgitakse ühekordse vokaalimärgiga: *ma* (= *maa*), *se* (= *see*), *ramat* (= *raamat*);
2. kinnise silbi pikka vokaali märgitakse kahekordse vokaalimärgiga: *maalt*, *siis*, *juuste*;
3. lahtise rõhulise silbi lühikest vokaali märgitakse järgneva konsonandi kahendamisega: tühhi (= tühi), wahhele (= vahele), innimenne (= inimene).

Vana kirjaviisi põhimõtteid rakendati nii tallinna kui tartu keelt kirjutades. Ometi ei võimaldanud see kirjaviis märkida kõiki eesti keele häälikuid. Seda panid tähele 18. sajandi sakslastest eesti keele grammatikud Anton Thor Helle ja August Wilhelm Hupel. Helle väitel võis mõningate eesti häälikute hääldamist õppida ainult kuulmise järgi tegelikust keeletarvitusest (Helle 1732: 3–4). Hupel omakorda sedastas oma grammatika mõlemas trükis (1780: 3; 1818: 9), et mõnede häälikute märkimiseks

Pilt 3. Otto Wilhelm Masing

puudusid vastavad märgid ning tõi näitena osalt needsamad sõnad nagu Helle: *hunt*, *kot* (= *kott*), *sant*, *tont*, *karn* ehk *lihha karn* (= *lihakarn*), *nöäl* (= *nōel*), *salw*, *öe* (= *ōe*), *sanna* (= *sōna*). Järelikult olid Helle ja Hupel märganud nii peenendatud kaashäälikuid kui *ō*-häälikut.

Kirjaviisi puudusi nägi ka Otto Wilhelm Masing, kes läks sõnadelt tegudele ja püüdis leida teed, kuidas täheldatud ebakohti kõrvaldada. 1816. aastal esitas ta ajakirjas „Ehstnische Originalblätter für Deutsche” ettepaneku märkida kirjas nii *ō*-häälikut kui peenendatud kaashäälikuid. Hiljem, aastail 1820, 1824 ja 1827, avaldas ta kirjaviisi täpsustamise teemal kolm saksakeelset brošüüri ning tutvustas eestlastelegi oma uuenduslikke mõtteid „Marahwa Näddala-Lehhe” esimese aastakäigu (1821) seitsmendas numbris ja teise aastakäigu kuuendas numbris (Kask 1958: 24–32). Et Masing oli kirjaviisi küsimuse endale südameasjaks võtnud, ilmneb kas või sellest, et see teema kordub tihti tema ulatuslikus kirjavahetuses peaaegu kakskümmend aastat noorema ametivenna ja ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache” väljaandja Johann Heinrich Rosenplänteriga (OWMK).

Masingu püüdluste puhul on märkimisväärne, et ta lisaks peenendatud häälikute ja *ō*-hääliku tähistamiseks vajalike tähemärkide loomisele soovis täpsustada ka eesti keele sõnavaldete märkimist. Eelkõige püüdis ta leida teed, kuidas kirjas eristada lühikesi ja pikki konsonante ehk esmavärtelisi sõnu pikavärtelistest. Vana kirjaviis ei teinud nende vahel mingit vahet: kirjapilt *kalla* tuli vastavalt tähendusele hääldada kas *kala* või *kalla*. Masing soovitas tähistada rõhumärgiga neid sõnu, milles on pikk konsonant: *kalla* 'kala' – *källa* 'kalla' (lähemalt vt Kask 1958: 24–43). Sama rõhumärki tahtis ta kasutada ka meie mõistes teise ja kolmanda välte eristamiseks: (omastav) *met-sa* – (osastav, lühike sisseütlev) *mét-sa*. Kui see uuendus oleks läbi läinud, oleks välde te märkimises saavutatud osalt isegi suurem täpsus, kui praegu kasutatav eesti õige-kiri seda lubab (Kask 1958: 41).

Masingu ettepanekutest läks läbi siiski vaid üks: *ō*-täht, ja sedagi alles pärast ettepaneku tegija surma; ta suri 1832. Vastasutatud Õpetatud Eesti Seltsis hakati 1840. aastatel eesti kirjaviisi küsimust uuesti vaagima ning Masingu ettepanekutele tähelepanu pöörama. Ilmusid ka mõned rahvaraamatud, milles senise *ö*, *o* või *a* asemel kasutati *ō*-tähte. 1850. aastatel levis *ō*-tähe kasutamine trükis veelgi ja tuli üldisemalt tarvitusele 1860. aastatel (Kask 1976a).

Sellele vaatamata võib öelda, et Masingu külvatud mõtteterad langesid soodsasse pinnasesse. Pärast seda, kui Masing oli esitanud oma ettepanekud ajakirjas „Ehstnische Originalblätter für Deutsche” (1816) ja avaldanud esimese kirjaviisi reformi vajadust käsitleva brošüüri (1820), puhkes Johann Heinrich Rosenplänteri ajakirjas „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache” elav mõttevahetus kirjaviisi reformi teemal. Kuigi mõttevahetus ei viinud konkreetsete tulemusteni *ō*-tähe, peenendatud kaashäälikute ega väldete täpsema märkimise puhul – muide, eesti õigekiri ei märgi seniajani peenendatud konsonante ega paljudel juhtudel ka mitte teise ja kolmanda välte erinevust, kuigi mõlemad nähtused on sõnade tähendusi eristava kaaluga – oli sel ometi üks tähtis, tulevikku suunatud tulemus: esmakordselt tõsteti üles küsimus, kas eesti keele puhul ei tuleks rakendada hoopis uut, soomepärast kirjaviisi.

Selle mõtte käis Rosenplänteri ajakirjas „Beiträge” aastal 1822 välja keegi „A.”, kelle kohta on ajakirja sisukorras autori nime asemel märgitud „Von einem Finnländer”, soomemaalasel. Üldiselt ollakse arvamisel, et selle nimemärgi taga peitub Adolf Ivar Arwidsson (Reiman 1891: 97; EBL s.v. Arvidsson ja Ahrens; Kask 1958: 53)⁷. Arwidsson oli soome varase rahvusliku ärkamise tegelasi, hariduselt ajaloolane, ametilt ajakirjanik ja poliitik, hiljem raamatukoguhoidja, kes suurema osa oma elust oli sunnitud elama pagulasena Rootsis ja sai ka Rootsi kodakondsuse. Tema soovitas võtta eesti keeles tarvitusele sama kirjaviisi, mis oli saanud soome keeles üldtarvitatavaks. Selle kirjaviisi juhtmõte oli lihtne: lühikest häälikut kirjutatakse ühe, pikka häälikut aga kahe tähemärgiga.

Arwidssoni ettepanek ei leidnud esiotsa mingit kõlapinda. Ka Otto Wilhelm Masing, kes lisaks vana kirjaviisi puuduste tunnetamisele püüdis neid ka kõrvaldada, suhtus Arwidssoni ettepanekusse eitavalt. Alles paar aastakümnet hiljem, seoses Kuusalu pastori Eduard Ahrensi tallinna keele grammatika esimese trüki ilmumise (Ahrens 1843) tõusis küsimus uuesti päevakorradele. Ahrens ei pooldanud Masingu rõhumärkidega kirjaviisi. Oma grammatikas ei kasuta ta isegi *ō*-tähte ja esitab kõik eestikeelsed näited järjekindlalt vanas kirjaviisis. Küll aga soovitab ta grammatikas tarvitusele võtta soome kirjaviisi (Ahrens 1843: 23), selle reegleid siiski lähemalt käsitlemata, ning rakendab seda vaid grammatika lõpus leiduvas paarikümneleheküljelises etümoloogilises sõnastikus. Alles hiljem välja antud eesti keele käänamisõpetuses (Ahrens 1848) ja grammatika teises trükis (Ahrens 1853) võttis Ahrens ise tarvitusele uue kirjaviisi.

---

⁷ Uppsala Ülikooli raamatukogu „Beiträgede” eksemplaris on vastava artikli lõpus leiduva nimetähe „A.” alla kaasaegse käekirjaga juurde kirjutatud võrdusmärk ja nimi *Arwidsson*. Järelikult polnud artikli autori isik mingi saladus. Arwidsson pidigi olema Rootsi haritud ringkondades küllaltki tuntud. Stockholmis elades töötas ta Kuninglikus Raamatukogus, s.o Rootsi Rahvusraamatukogus, ning tõusis 1843. aastal koguni selle ülembibliotekaariks ehk direktoriks.

Juba umbes kolm kuud pärast Ahrensi grammatika esmatrüki ilmumist avaldas Ahrensi ametivend ja sõber, naaberkihelkonna pastor Gustav Heinrich Schüdlöffel esimese trükiteose, mis terves ulatuses oli kirjutatud uues kirjaviisis. See oli 30-leheküljeline brošüür „Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal”, mis ilmus Tartus, Heinrich Laakmanni kirjastuse väljaandena.

Schüdlöffeli teose ilmumisega uue kirjaviisi levik esialgu piirduski. Ahrensi tegevusega enam-vähem samal ajal oli kirjaviisi küsimus üles kerkinud ka Tartus. Friedrich Robert Faehlmann, kes aastal 1842 oli saanud Tartu ülikooli eesti keele lektoriks ning jaanuaris 1843 Õpetatud Eesti Seltsi presidendiks, oli esitanud oma kirjaviisi ettepanekud nii ülikooliloenguis kui seltsi koosolekul. Tema ettepanekud olid vana kirjaviisi suhtes järeleandlikumad. Hiljem muutis Faehlmann meelt, võib-olla tänu Elias Lönnrotile, kes viibis Eestis ligi viis kuud 1844. aastal ning tutvus isiklikult nii Ahrensi kui Faehlmanniga (EBL s.v. Lönnrot; Kask 1958: 58–60; Niit 1986).

Kuigi Faehlmann oli Lönnrotile kirjaviisi küsimuses vastu vaieldnud, hakkas ta 1846. aastast ikkagi uut kirjaviisi kasutama. Seoses Ahrensi ja Faehlmanni vahel puhkenud tüliga pöördus Faehlmann aga pea tagasi oma endise kirjaviisi juurde, seda nii eraviisiliselt, näiteks kirjavahetuses Kreutzwaldiga kui Õpetatud Eesti Seltsi väljaantavates kalendrites (Kask 1958: 66–67). Tüli põhjuseks oli Ahrensi eesti keele käänamise käsitlus, mida autor tahtis avaldada Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes. Ahrensi käsitlus sisaldas kriitikat Faehlmanni vastilmunud eesti keele käänamisõpetuse kohta (Faehlmann 1844), mille peale Faehlmann solvus ja Õpetatud Eesti Seltsi presidendina mõjutas seltsi, et Ahrensi tööd ei avaldataks seltsi toimetistes. Selle peale solvus omakorda Ahrens, kes ütles seltsi auliikme diplomist lahti ja avaldas oma käänamisõpetuse hoopis Tallinnas Lindforsi pärijate kirjastuses. Seega pidurdus uue kirjaviisi omaksvõtt ja levik tunduvalt (Kask 1958: 68–69; Tomingas 1979: 736). Alles Faehlmanni surm aprillis 1850 avas tee uuele kirjaviisile.

Pärast Faehlmanni surma hakkas kirjaviisi küsimuses seisukohta muutma ka Faehlmanni sõber ja ametivend, Võru linnaarst Friedrich Reinhold Kreutzwald. Kreutzwald oli algul suhtunud uude kirjaviisi kahtlevalt. Meelemuutus toimus usutavasti Vene Teaduste Akadeemia liikme Anders Johan Sjögreni mõjul 1851. aastal ning juba järgmisel aastal avaldas Kreutzwald oma tööd uues kirjaviisis (Kask 1958: 71–80). Ta võttis ka avalikult sõna uue kirjaviisi kaitseks, näiteks aastal 1858 ajalehes „Tallorahwa Postimees” (Kreutzwald 1953: 345–350, 484). Uue kirjaviisi omaksvõtt ei olnud sellega veel siiski otsustatud (vt järgmise peatüki jaotist „Uus kirjaviis pääseb võidule”).

Ühise keele nimel

19. sajandi keskpaik–1885

*Südame ma kinni köitnud
sinu külge, emakeel!
Ikka sinu hõbehelin
heliseb mu kõrva eel!
Kümme keelemurret kärsi
väsind kõrvus hanguvad:
s i n u rikka regivärsi
ette põrmu langevad!*

(Lydia Koidula, 1878–79)

Seisusühiskonnast kodanikuühiskonna poole

Aeg, mil elasid ja tegutsesid Eduard Ahrens, Friedrich Robert Faehlmann ja Friedrich Reinhold Kreutzwald, oli murranguline. 19. sajandi esimene pool ja keskpaik tõid endaga kaasa põhjalikke muutusi ning ümberkorraldusi nii Eesti ala ühiskondlikus elus, tehnika vallas – 1820. aastaist oli siin alanud tööstuslik pööre – kui ka inimeste mõtlemises. Algas üleminek seisusühiskonnast kodanikuühiskonda, eesti rahvuse kujunemine ning kõikidele eestlastele ühise keelekuju, rahvuskeele leidmine ja ajakohastamine.

Esimene samm muutuste ja ümberkorralduste teel astuti 19. sajandi alguses. Talurahvaseadustega aastail 1802 ja 1804 seati peaaegu kogu Eesti alal (erand oli esialgu Saaremaa) sisse vallakohtud. Vallakohtute tähtsust on raske üle hinnata, sest kohtuliikmete valimine oli Eesti ala talupoegade esimesi poliitilisi õigusi üldse; vallakohtu koosseisu kuulus 3–6 liiget, kelle valla talupojad valisid eneste hulgast. Et paljud talupojad aja jooksul töötasid vallakohtunikuna, omandasid nad „oskusi ja kogemusi ühiskondlike ülesannete iseseisvaks täitmiseks” (Traat 1980: 213). Need oskused ja kogemused olid aga üks eeldusi selleks, et eestlased võiksid saada kodanikuühiskonna täisväärtuslikeks liikmeteks. Veelgi enam: kuna vallakohtute pädevusse kuulus talupoegade omavaheliste tsiviilasjade läbivaatamine, oli vallakohtute töökeel eesti keel. See tähendas, et eesti keel sai esimese astme kohtute asjaajamiskeeleks. Eesti keel sai ühtlasi uue, ühiskondlikust seisukohast elulise kasutusvaldkonna võrra rikkamaks.

Seisusühiskonna lagunemine jätkus pärisorjuse kaotamisega, Eestimaal 1816. ja Liivimaal 1819. aastal. Priius tõstis sunnimaise ja maa kasutamise eest mõisale tööd rühkiva eesti orja ühtäkki õigusobjektist õigussubjektiks, riigikodanikuks. Uus juriidiline seisund tingis muu hulgas selle, et vabakslastu pidi saama endale priinime. Perekonnanimed panek toimuski kohe pärast pärisorjuse kaotamist.

Olulised olid 1840. ja 1850. aastate rahvaharidusreformid. Nende tulemusena kujunes väga mõjukas sotsiaalne kiht: külakoolmeistrid. Nende aktiivsus ja laiem silmaring oli tärkava eesti rahvusluse tähtsamaid kandetalasid.

Niisama suure tähtsusega olid 1849. ja 1856. aasta talurahvaseadused. Need soodustasid üleminekut teorendilt raharendile ja võimaldasid talupoegadel osta talu päriks. Senine oma töövahenditega mõisale nädala- ja abitegu tegev talupoeg muutus Aleksander Loidu sõnutsi vabaks väiketootjaks (Loit 1985: 64). Päriksostmine oli eriti hoogne 1860.–70. aastatel Põhja-Liivimaal ning haaras kehvemal järjel olevat Eestimaa kubermangu hiljem, 1880. aastatel.

Talude päriksostmine tähendas, et maal tekkis maata talurahva kõrvale taluomanike kiht. See kiht koos külakoolmeistritega kandis suuresti oma õlul eesti rahvuslikku liikumist.

Samal ajal kasvas Eesti ala elanikkond oluliselt: 490 000 elanikult 1782. aastal 750 000 elanikuni 1858. aastal (Ainsaar 1997: 12, tabel 1).

Oluline uuendus kaasnes veel 1863. aasta ülevenemaalise passiseadusega. Seadus tühistas senise korra, mille kohaselt mõisale töötav talupoeg ei tohtinud ilma mõisniku loata koduvallast lahkuda. Liikumisvabadus võimaldas talurahval siirduda ülerahvastatud maalt linna. Töökäsi vajasis vastrajatud suuremad ja väiksemad tööstusettevõtted nagu Wiegandi masinatehas, Franz Krulli metallitehas ja Ülemiste paberivabrik Tallinnas, Kunda tsemenditööstus, linavabrik ja Kreenholmi manufaktuur Narvas, linavabrikud Kärddlas ja Sindis ning Rõika-Meleski peeglivabrik, et ainult nimetada mõningaid (tööstusliku pöörde ja Eesti industrialiseerimise kohta vt Karma 1963; Pihlamägi 1999). Tsunftikorra kaotamisega aastal 1866 avanes linna siirdunuil võimalus hakata isegi käsitööliseks või väikeettevõtjaks. Linnade elanikkond kasvas kiiresti. Ajavahemikus 1862–97 tõusis linnarahvastiku osa elanikkonnast 8,7 protsendilt 19,2 protsendini ehk absoluutarvudes väljendatuna umbes 64 000-lt 181 000-ni (Karma 1963: 104; Pullat 1972: 38). Ka eestlaste osakaal linnarahvastikust suurenes 56,1 protsendilt 1881. aastal 67,8 protsendini 1897. aastal (Pullat 1972: 60).

Mindi ka väljapoole Eesti ala. Algul siirduti Samaara kubermangu ja Krimmi, 1870. aastatel Peterburi kubermangu ja Peipsi taha, hiljem Kaukaasiasse, Novgorodi kubermangu ja Kirde-Venemaa kubermangudesse, Lääne-Siberisse või koguni Kaug-Itta. Maal koondusid ümberasujad tavaliselt asundustesse ning püüdsid säilitada oma keele, usu ja kultuuri. Eesti iseseisvumise eel oli „lailaldasel” Venemaal kujunenud umbes 300 asundusest koosnev ja 200 000 asunikuga eesti asunduste võrk (Nigol 1918).

Lisaks maa-asundustele peab nimetama eestlaskondi Venemaa linnades, eelkõige muidugi pealinnas Peterburis. Peterburis teati olevat Eesti iseseisvumise eel väidetavalt kuni 50 000 eestlast (Nigol 1918: 9).¹ Peterburi eestlastel oli oma (Jaani) kogudus ja kirik, hulgaliselt haridus-, kultuuri- ja spordiseltse, mitu kooli ja laenu- ja hoiuühisust (Pullat 2004: 277–307).

---

¹ Kui arvestada asjaolu, et 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmeil elas Peterburis 12 238 ja 1914. aastal 14 704 eestlast (Pullat 1981: 23), siis tundub arv 50 000 küll tugevasti paisutatuna, sest see tähendaks, et eestlaste arv oleks kolme-nelja aastaga enam kui kolmekordistunud.

Tabel 2. Eestimaa kubermangu rahvastik rahvuste järgi aastal 1868

<i>Rahvus</i>	<i>Maal</i>		<i>Linnades</i>		<i>Kokku</i>
	<i>Arv</i>	<i>%</i>	<i>Arv</i>	<i>%</i>	
eestlased	274 529	95,9	12 218	4,1	286 747
sakslased	4 400	23,5	14 300	76,5	18 700
venelased	4 200	40,8	6 100	59,2	10 300
rootslased	5 200	89,3	625	10,7	5 825
juudid	17	6,8	229	93,2	246
teised	10	2,5	376	97,5	386

Allikas: Pullat 1972: 59, tabel 33.

Kättejõudnud liikumisvabadust oli ka lihtsam kasutada. Ühiskondliku korra muutustega samal ajal toimuvad tehnilised uuendused võimaldasid inimestel senisest hõlpsamini ja kiiremini siirduda ühest paigast teise. Aastal 1868 algas Eesti alal raudteeehitus. Nagu mainib Raimo Pullat (1972: 51), veeti juba pärast nelja aastat Paldiski–Tallinn–Peterburi raudteel 307 000 reisijat, mis ületas mitukümmend korda endise Tallinn–Peterburi postimaantee võimsust.

Reisijate toimetamine ühest kohast teise „aurowankriga [...], ei hoost egga härga ees”, nagu uudset veovahendit kirjeldas Johann Voldemar Jannsen „Perno Postimehe” 1857. aasta esimeses numbris, mõjus elustavalt kaubandusele ja tööstusele ning võimaldas vahetut ja enneolematult tihedat suhtlust eesti keeleala erinevates nurkades elavate inimeste vahel. Vahetu ja üha tihenev suhtlus erineva murdetaus taga eestlaste vahel tasandas teed murrete taandumisele ja mingil määral ka kõiki eestlasi ühendava normikeele omaksvõtule.

Ka uudised hakkasid kiiremini levima tänu „telekrahwi-traadile”. Eesti ala esimene telegraafiliin avati 1855. aastal. See ühendas Tallinna Narva kaudu Peterburiga. Kaks aastat hiljem avati liin Tallinn–Pärnu–Riia, haruliiniga Haapsallu ja 1863 liin Riia–Valga–Tartu ja edasi Tartu–Jõhvi–Narva (A. Nurm 1968: 41–42). Tallinn–Pärnu–Riia telegraafiliini avamise puhul avaldas „papa Jannsen” imestust oma ajalehe 1857. aasta 15. numbris: „Kas polle imme kül: Kirjota Pernust Riga, hakka kõhhema, ja ennega kõhha tuio möda läinud, on wastus taggasi.”

Ühiskondlike muutuste tulemusena laienes eesti rahva sotsiaalne baas: senise sunnismaise talupoegkonna ja linna lihtrahva kõrvale tekkis nüüd maal maata talurahva kõrvale ka pererahva klass, linnades kesk- ja töölisklass. Eeskätt külakoolmeistrite näol moodustus ka esimese põlve eesti haritlaskond (eesti haritlaskonna kujunemisest lähemalt, vt Karjahärm & Sirk 1997).

Samas meelitasid Läänemere kubermangudesse rajatud tööstused tööjõudu Venemaa teistest osadest. Selle tulemusena muutus Eesti ala töölisklass, eelkõige Narvas, aga ka Tallinnas, paljurahvuseliseks. Narvas oli see osaliselt tingitud linna tagamaast, mis hõlmas nii Eestimaa kui rahvusliku koosseisu poolest kirevama Peterburi kubermangu (vt tabel 2 ja 3). Halduslikult oli Narva linn ajavahemikus 1719–1917 liidetud Peterburi kubermanguga, kuid säilitas sealjuures Eestimaa kubermangus kehtivad seadused (von zur Mühlen 1992).

Tabel 3. Peterburi kubermangu maarahvastik rahvuste järgi 1848–50

<i>Rahvus</i>	<i>Arv</i>	<i>%</i>	<i>Rahvus</i>	<i>Arv</i>	<i>%</i>
venelased	295 000	72,3	vadjalased	5 100	1,3
soomlased	72 300	17,7	eestlased	2 522	0,6
isurid	17 800	4,3	lätlased	300	
sakslased	11 800	2,9	mustlased	250	

Allikas: von Köppen (1867: 114); Vöskotškov (1989: 116, tabel 1).

Oluline ühiskonnareform oli 1866. aasta vallaseadus. See kehtestati talupoegade kaebuste ja palvekirjaaktsiooni mõjul. Enne oli vald tähendanud mõisamaad koos sellel elavate pärisorjadest talupoegadega, mis järelikult seisis mõisa tugeva eestkoste ja järelevalve all. Vallaseadusega eraldati mõisamaad valla omadest. Mõis kaotas võimu valla üle ja vald muutus omavalitsusüksuseks, milles oli esindatud ka talupoegkond. Seega tegi vallaseadus eesti maarahvastiku halduse ja ametliku asjaajamise osaliseks, mis tähendas veel ühte sammu eesti talurahva poliitiliste õiguste laienemise teel.

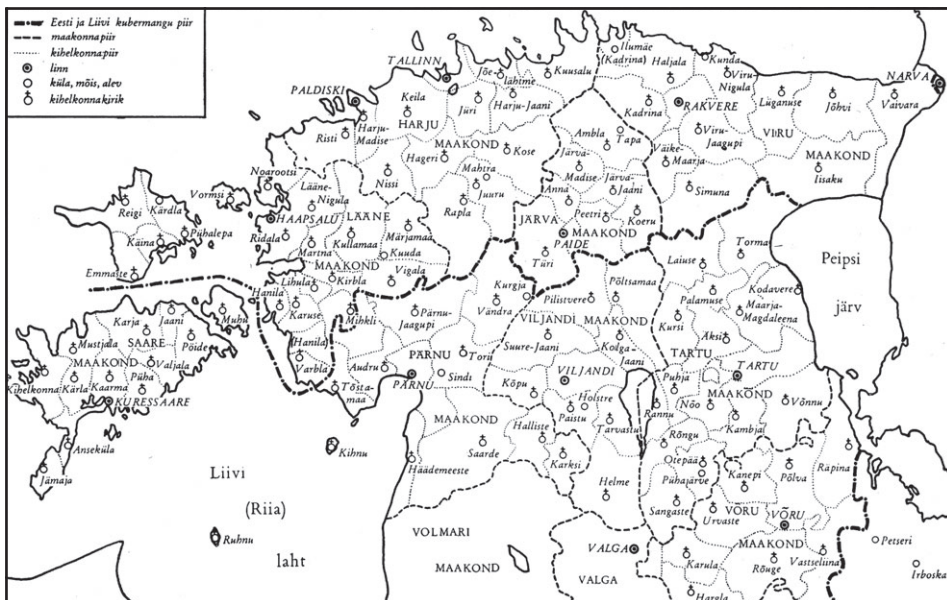
Vallavalitsuse juhtorganiks oli täiskogu, kuhu kuulusid kõik vallakogukonna täisealised mõlemast soost liikmed, kes olid kantud revisjonikirjadesse. Liige pidi omama kinnisvara või pidama rendikohta. Lisaks kuulus vallatäiskokku iga kümne maatamehe kohta üks esindaja. Täiskogu valis kogukonna ametnikud ja vallavolikogu – nende valimine oli eesti talupoegade esimesi poliitilisi õigusi. Ametnikud valiti kolmeks aastaks.

Vallavolikogu suurus sõltus kogukonna liikmete arvust ning kõikus 4 ja 24 isiku vahel. Volikogu tähtsaim ametnik oli vallavanem. Vallavanem juhatas vallavolikogu ja oli selle otsuste täidesaatja. Lisaks kogus vallavanem makse, pidi seadusi ja eeskirju teatavaks tegema ning omas politseivõimu talupojaseisusest isikute üle. Valdu oli Eesti alal esialgu umbes tuhat, kuid hilisemate liitmiste tulemusena nende arv vähenes. Liivi Uueti andmeil oli aastal 1899 Eestimaal 132 valda ja Liivimaa eesti rahvastikuga maakondades 233 valda (Uuet 2002: 11).

Vallast järgmine haldusüksus oli maakond ehk kreis. Eestimaa jagunes neljaks maakonnaks: Läänemaa koos Hiiumaa ja Vormsiga, Harjumaa, Järvamaa ja Virumaa. Liivimaa eesti rahvastikuga osas oli maakondi viis: Tartu-, Võru-, Viljandi-, Pärnu- ja Saaremaa (kaart 2).

Rahvuslikud püüdlused

Eelmises jaotises mainitud põhjanevate ühiskondlike ümberkorralduste ja tehniliste uuenduste õhkkonnas hakkasid eestlased teadvustama end rahvusena. Rahvustunnet õhutati ja levitati kirjasõna, eelkõige ajakirjanduse, ja seltsitegevuse kaudu – ning seda mõnede mõjukate baltisaksa ringkondade, eelkõige aadlike vastutöötamise kiuste. Eesti rahvuse tekkides tuli ajavaimu kohaselt kasutusele uudissõna „rahvus”, esialgu kujul *rahwaus*. Selle sõna loojaks on seni peetud Friedrich Reinhold Kreutzwaldi ja sõna esmakasutuse aastaks 1872 (vt Kask 1970: 220), aga nagu on näidanud Vello

Kaart 2. Eesti ala haldusjaotus 19. saj

Paatsi, tarvitas Carl Robert Jakobson sõna enne Kreutzwaldi veebruaris 1869 (Paatsi 2008).²

Eesti rahvusluse juhtivad ja toimekad jõud, Mart Laari kujundliku nimetuse järgi „äratajad” (Laar 2005), seadsid endale eesmärgiks arendada eesti kultuuri. Klassikaliseks on saanud Jakob Hurda Helmes 1870 peetud kõne mõte, et eesti rahvas ei või saada suureks jõult ega arvult, küll aga vaimult (JHK: 64–79). Eesmärgi edukus sõltus aga otse keele arengutasemest ja võimalustest seda kasutada. Selle tõttu muutus kooliküsimus, täpsemalt väljendudes eesti koolikeele õiguste eest võitlemine eesti rahvusluse võtmeküsimuseks. Kui keelt kasutatakse ainult kõige algelisemal tasemel, Eesti ala puhul vallakoolides, ei lähe ka vaja sõnu ühiskonna teiste, enam arenenud valdkondade jaoks. Et võimaldada eesti keele kasutusvaldkondade avardamist, tuli keelt, eelkõige selle sõnavara arendada ja kooliõpetuse kaudu juurutada. (Koolikeelest tuleb allpool lähemalt juttu jaotises „Eesti koolikeel”.)

Eesti rahvusluse silmanähtavamad ilmingud olid üha elavnev ja mitmekesistuv seltsitegevus ja ühissettevõtmised, nagu 1869. aasta üldlaulupidu, Eesti Aleksandrikooli abikomiteede võrk, rahvaluule kogumise üritus ja kaubalaevaaktsiaseltsi „Linda” tegevus Tallinnas 1879–93.

Eestlaste seltsidesse koondumine oli alanud 1820. aastatel, mil kihelkonnakoolidest võrsusid esimesed eesti laulu- ja pasunakoovid. Need ühendused asutati ja tegutsesid kirikuõpetajate juhtimisel, nii et jääb küsitavaks, kuivõrd neid üldse võib pidada rahvusühendusteks. Eestlaste laulu- ja muusikaharrastusele, mis edaspidi etendab eesti

² Kuni pole loodud 19. sajandi eesti sõnavara korpust ega põhjalikult uuritud sõnavara ei saa ühegi sõna tekke kohta midagi lõplikult väita.

rahvusluse arengus esmatähtsat osa, panid nad aga kindlasti aluse, nii et vaikides neist mööda minna ei või.

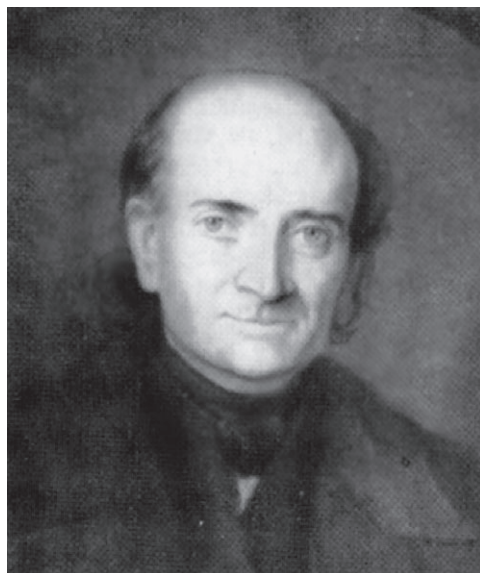
Eestlaste omaalgatuslik ühendustesse koondumine algas alles pärast sajandi keskpaika. Esimesed ühendused loodi linnades, nii et õige oleks neid nimetada linnaseltsideks, nagu seda teeb näiteks Rudolf Põldmäe (1978: 6–9). Need olid laulu- ja muusikaseltsid: 1863. aastal Tallinnas „Revalia”, 1865. aastal samas veel „Estonia” ning Tartus „Vanemuine”; 1872. aastal lisandus Viljandis „Koit”, 1873. aastal Narvas „Ilmarine”, et nimetada vaid esimesi. Esimeste linnaseltside kõrvale hakkas peagi tekkima ka maaseltse. Esimene selline loodi teadaolevalt Jüris 1866. aastal (Karu 1985: 272). 1870. aastateks leidis laulukoores igas maanurgas (Aarelaid & Jansen 1982: 28). Laulu- ja muusikaseltside kõrvale tekkisid pea teist laadi ühendused: põllumeeste seltsid Tartus ja Pärnus (1870) ning Viljandis (1871), pritsimeeste seltsid oma puhkpilliorkestritega (Tallinna vabatahtlike tuletõrjajate ühing asutati 1862), naisseltsid (esimene 1872 Tallinnas; vt Kivimäe 1995), karskusseltsid (esimene asutati Toris 1889; Karu 1985: 273–274), spordiseltsid (1891 jalgrattasõiduselts Viljandis, 1896 Saadjärvel).

Mõjukamad olid kahtlemata need ühendused, mis hõlmasid kogu Eesti ala: Eesti Kirjameeste Selts Tartus (selle ajaloost: Tuglas 1958) ja Eesti Aleksandrikooli liikumine (selle ajaloost: Kruus 1939). Eesti Kirjameeste Seltsist tuleb üksikasjalikumalt juttu jaotises „Eesti keel eesti asjaks”, tutvugem esialgu Eesti Aleksandrikooli liikumisega.

Eesti Aleksandrikooli liikumine oli esimene rahvuslik üldüritus. Selle algus ulatub aastasse 1860, mil tekkis mõte rajada kõrgem emakeelne kool pärisorjuse kaotamise 50. aasta juubeli puhul. Pärisorjuse kaotaja, tsaar Aleksander I mälestuseks ristiti rajatav kool Eesti Aleksandrikooliks.

Kooli asutamiseks vajaliku summa saamiseks kavatseti korraldada üldrahvalik rahakorjandus. Sellekohane taotlus esitati Liivimaa kubernerile 1863. aastal, kuid luba saadi alles 1869. aastal. Seepeale valiti Tartus komitee, mille presidendiks sai Jakob Hurt. Kiiresti kujunes kohalike abikomiteede võrk, kokku 146 abikomiteed, kes kohapeal nn korjamisraamatutega kogusid nii rikastelt kui vaestelt raha. Peakomitee ja abikomiteede koosolekud kujunesid teatud mõttes rahvaesinduseks, mis, samuti nagu vallakohtud ja vallavolikogud, harjutasid eestlasi organiseeritud ühiskondliku tööga. Liikumise tegelaskonna lahkkelide tõttu sulges tsaarivõim 1884. aastal peakomitee ja abikomiteed; kooliküsimusega hakkas tegelema hoopis komisjon. Abikomiteed said küll varsti uue tegutsemisloa, kuid rahakorjanduse hoog rauges. Aastaks 1888 oli kooli rajamiseks vajalik kapital siiski koos – üle 100 000 rubla. Augustis 1888 avati Põltsamaa lähedal Kaarlimõisas Eesti Aleksandrikooli nime kandev venekeelne linnakool, kus eesti keel ei olnud küll õppekeel, kuid siiski sunduslik õppeaine. Eesti keelt õpetati Eesti Aleksandrikoolis 1900. aastani 2 nädalatundi, hiljem 1 tund nädalas. Kool suleti 1906.

Eesti rahvusliku liikumise eeltingimusi oli kirjaoskus. Eestlased olid neid Euroopa rahvusi, kes 19. sajandi jooksul saavutasid üldise kirjaoskuse: aastal 1881 oskas 93,3% eestlastest (14-aastased ja vanemad) lugeda-kirjutada (Laul 1985: 303–304). Euroopa mastaabis oli nii kõrge kirjaoskuse tase erandlik (vt tabel 4). Ka lätlaste kirjaoskus oli eestlastega võrdsel tasemel.

Pilt 4. Ferdinand Johann Wiedemann

Tabel 4. Kirjaoskus mõnedes Euroopa riikides 19. sajandi lõpus

<i>Riik</i>	<i>Kirjaoskajaid (%-ides)</i>	<i>Riik</i>	<i>Kirjaoskajaid (%-ides)</i>
Rootsi	99,1	Belgia	75,0
Saksamaa	96,5	Austria	59,2
Šveits	95,4	Itaalia	48,0
Madalmaad	87,7	Ungari	45,1
Prantsusmaa	83,9	Venemaa	21,6

Allikas: Laul (1985: 303–304).

Eestlaste ja lätlaste kõrge kirjaoskuse tase paistab muu Venemaaga võrreldes (välja arvatud Soome autonoomne suurvürstkond) kahtlemata väga silma. Põhjus peitub neis sidemeis, mis ühendas Eesti-Läti ala Saksamaa ja Skandinaaviaga. Rootsi ajal alustati tõsiselt talurahvakoolide rajamisega (Laul 1989: 134–136, 164–182). Veelgi enam: 1686. aasta Rootsi kirikuseadusega olid kirikuõpetajad kohustatud „ilmutama hoolt selle eest, et tema kihelkonna noorus õpiks raamatust lugema”.³ See kirikuseadus jäi Eesti- ja Liivimaal kehtima ka pärast nende alade liidendamist Venemaaga, aastani 1832. Kahtlemata mängis Rootsi kirikuseadus esmatähtsat osa kirjaoskuse edendamisel eesti ja läti talurahva seas.

19. sajandi keskpaigast kujunes välja eesti haritlaskond (vt Karjahärm & Sirk 1997). Nende seas leiame esimesed eesti soost keeleteadlased: Mihkel Weske, Karl-August Hermann ja Jakob Hurt. Neist jõudis Weske esimesena doktorikraadini, olles aastal

³ Originaalis: „låta sig angelågit wara at Ungdomen i hans Sochn lærer læsa i Book" (KO 1687: 181). Seadus avaldati ka saksakeelses tõlkes (KG).

Kui varem anti välja peamiselt usukirjandust, siis 19. sajandi teisel poolel oli ilukirjandus selges ülekaalus.

Kuigi ilukirjandust ilmus palju, kõndis algupärane eesti ilukirjandus veel lapsekingades. 1854. aastal ilmusid esimesed eestikeelsed luulekogud, Friedrich Nikolai Russowi „Sõalaul Eestima tüttarlastele” ja „Ued Kandlekeed”. 1870. aastal toodi lavale esimene eestlase kirjutatud näidend, Lydia Koidula „Saaremaa onupoeg”. 1882. aastal ilmus esimene eestikeelne novell, Eduard Vilde „Kurjal teel” ning 1885. aastal esimene algupärane romaan, Jaak Järve „Vallimäe neitsi”.

Lisaks raamatutele-brošüüridele hakati 19. sajandil andma välja ka eestikeelseid ajalehti ja ajakirju. Eriti ajalehed etendasid eestlaste rahvuslikus ärkamises tähtsat osa nii uudiste kui ka ideede ja mõtete levitamisel kogu Eesti alal. 1857 on järjekestva eesti ajakirjanduse ajaloo tähelepanuväärne aasta, sest tänu tsensuuri leevendamisele tsaar Aleksander II valitsusaja algul hakkasid siis ilmuma korraga kaks eestikeelset ajalehte: „Tallorahwa postimees” Tartus ja „Perno Postimees” Pärnus. Neile sigines üsna kiiresti lisa. Ajalehed kujunesid varsti eesti avaliku ja kultuurielu tulipunktiks. Mõningase liialdusega võib öelda, et iga vähegi oluline ärkamisaegne rahvuslik tegelane oli kas kaastöölise, toimetaja või väljaandjana seotud mõne eesti ajalehiga. (Ajakirjanduse osast eesti rahvuslikus liikumises vt T. Raun 1985a; eesti ajakirjanduse ajaloo ülevaateid: Lumiste 1977; Høyer jt 1993; Peegel jt 1994.)

Juhtivaks ajaleheks kujunes Johann Voldemar Jannseni „Perno Postimees”. See ilmus siiski vaid 1863. aastani, mil Jannseni pere kolis Pärnu Ülejõelt Tartusse. Tartus asutas Jannsen „Perno Postimehe” järglasena „Eesti Postimehe”, mis täies vastavuses oma nimele kujunes üle-eestilise levikuga väljaandeks. Jannseni ajalehti tuleb pidada eesti rahvusliku liikumise häälekandjaks, sest sellele tegid kaastööd kõik juhtivad eesti haritlased. (Jannseni elust ja tegevusest vt Salupere 2006.)

Sealt, kus Jannsen oma „Eesti Postimehega” lõpetas, jätkas Viljandis 1879. aastal asutatud „Sakala”. Selle toimetaja oli Carl Robert Jakobson. Tema ajaleht erines Jannseni omast suurema politiseerituse poolest. Oma lehes nõudis Jakobson eestlastele juba sakslastega võrdseid õigusi. (Jakobsoni elust ja tegevusest ning „Sakalast” vt Jansen 1971 ja 1987 Kuum 2002.)

Vastukaaluks eestlaste rahvuslikule ajakirjandusele hakkas baltisaksa aadel ja vaimulikkond ka ise eestikeelseid ajalehti välja andma. Nii ilmusidki hulk aastaid „Ristirahwa pühhapäwa leht” (1875–1919) ja „Tallinna Sõber” (1879–95), kuid nende mõju jäi siiski piiratuks. Mõlemad lehed ilmusid Tallinnas.

Tartu keel annab teed tallinna keelele

Ärkamisaeg oli periood, mil eesti ajakirjanduses, seltsi- ja ühistegevuses hakati rõhutama ja väärtustama eestlaste ühtekuuluvust rahvusena. Selline ühtekuuluvuse mõte kätkes soovi ja püüdlust saavutada rahvuslikku ühtsust. Ühtsuspüüdlus omakorda laienes keelele; tunnetati, et eesti rahvusele on vaja rahvuskeelt, ühte keelt. Seni käibisid Eesti alal paralleelselt kaks keelt: tallinna ja tartu keel. Järelikult tuli valida: kas tallinna või tartu keel eesti keeleks?

Pilt 6. Jakob Hurt

On sümptomaatiline, et kui aastal 1857 hakkasid ilmuma „Perno Postimees” ja „Tallorahwa postimees”, oli mõlema keeleline rüü tallinnakeelne. Viimane ilmus pealegi Tartus, seega lausa tartu keele „kantsis”. Aga ka papa Jannsen kolis Pärnust Tartusse ja jätkas seal ajakirjanduslikku ning rahvuslikku tegevust. Neis kahes seigas võib näha tallinna keele otsustavat läbimurret või, sõjanduslikku metafoori kasutades, kiilumist tartu keele alale.

Kõnekas on ka Jakob Hurda kahevahelolek tartu keele küsimuses. Hurt oli teatavasti pärit Põlva kandist, seega lõunaestlane. Rahvusliku liikumise juhtisikuna kasutas ta aga oma avalikes esinemistes ikka tallinna keelt (vt JHK). Sealjuures harrastas ta ise tartu keelt kirjas: avaldas mõne tartukeelse luuletuse, tõlkis tartu keelde „Lihvlandi Talorahva Säädüse-raamatu” (ilmus 1863) ja tegi 1860. ja 1870. aastatel kaastööd tartukeelsetele kalendritele (Põldmäe 1979). „Tarto Kalendris” aastatel 1868–70 kolmes jaos ilmunud Hurda kirjutatud aimeartiklit „Inemisest” võib Rudolf Põldmäe hinnangul koguni pidada tartukeelse kirjakeele üheks tippsaavutuseks, mis vääriks taasavaldamist (Põldmäe 1979: 607). Sellele vaatamata kutsus Hurt aastal 1865 Rõngu kirikus peetud kõnes üles eesti raamatukeelena kasutama „Tallinna murret”. Sõnavõtt avaldati „Tarto Kalendri” 1871. aasta väljaandes. Selles rõhutab Hurt, et „[e]gal rahval om ennegi üts kirjä keel, mis neid ütes rahvas ühendäp ja koost lagonemise eest hoiap. Nii olgu see ka meil. Egale murdele omme raamatit muretseda om ka võimata. Meil olgu ja jäägu Tallinna murre, et ta muist murdist mitmet moodo tävvelisemb om, kirja keeles ja piiblist opitagu tedä egän majan jo vara tundma” (tsitaat teosest: Põldmäe 1979: 609).⁴ See veendumus ei takistanud Hurta jätkamast tartukeelse kaastöö tegemist „Tarto Kalendrile”; alles 1870. aastate lõpuks loobus ta sellest.

---

⁴ Erandiks on kahe keeleliselt erineva kirjakeelega norra keel. Norra juhtum oli aga siis niivõrd uus, et Hurt tõenäoliselt sellest ei teadnud.

Kuigi on võimalik osutada sisuliselt ja keeleliselt heatasemelistele tartukeelsetele trükitekstidele, nagu Jakob Hurda ülal mainitud „Inemisest” ja veel mõnele analoogselle kirjatööle, oli tartu keel 19. sajandi keskpaigast ilmselgelt hakanud taanduma. Taandumine avaldus tartukeelsete trükiste arvu järsus vähenemises ja žanrilises ahenemises. Arnold Kase andmeil oli 19. sajandi alguses tartukeelsete trükiste osatähtsus 40 protsenti kõigist eestikeelsetest trükistest, sajandi keskpaiku 15 protsenti ja 1860. aastate lõpul 5 protsenti (Kask 1970: 186, 190). Valdaval kohal tartukeelsete trükiste seas oli nähtavasti usukirjandus, see tähendab Vastse Testamendi, kiriku-käsiraamatute, piiblitlugude ja katekismuste trükid (ER 1851–1917: 8–13).

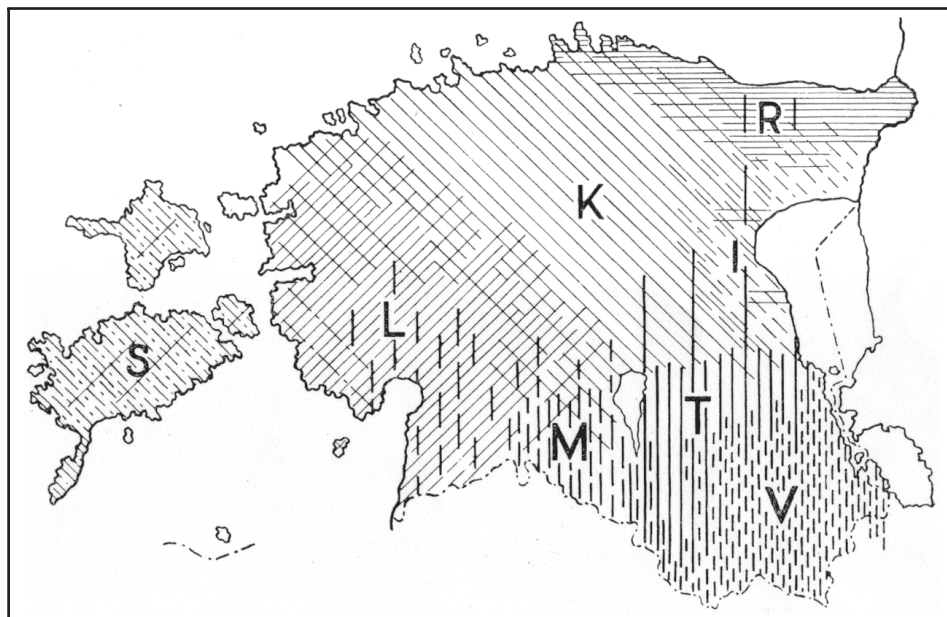
Tartu keele langust polnud nüüd enam võimalik peatada ning uue sajandi künnisel tartu keel häabus. Küllap viimaseks tartukeelseks raamatuks jäi Franz Akermanni Tartus 1908 ilmunud „Luggemise ramat laste kolitamisse tarwis”. Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia andmeil oli tegemist algselt 1841. aastal avaldatud aabitsa uustrukiga, millest nüüd ilmus 3000 eksemplari (ER 1901–1917: 57). See ei muutnud asja: Tallinna keelest oli saanud see eesti keelekuju, millest pea pidi saama kõiki eestlasi ühendav keel, eesti rahvuskeel.

Põhjusi, miks just tallinna keel peale jäi, on mitu. Heli Laanekask (2004: 37) loetleb seitset:

1. tartu keele väiksem territoorium ja kasutajate arv tingis [tartukeelse kirjavara] majandusliku ebatasuvuse;
2. tartu keeles ilmunud trükised olid väiksema mahuga ja sisuliselt vaesemad;
3. tartu keeles oli vähe grammatikaid ja sõnastikke [see tähendab ainult Gutsloff 1648; Hupel 1780, 1818; Wiedemann 1864];
4. tallinna ja tartu keel olid territoriaalmurretega võrreldes suhteliselt lähedased [tartu keeles esines palju põhjaeestilisi jooni];
5. moderniseeruv Eesti ühiskond vajas ühist suhtlusvahendit;
6. kujuneva eesti rahvusliku identiteedi ja ideoloogia üks tugisambaid on ühine kirjakeel;
7. tartu keelel ei olnud 1830. aastatest peale enam piisavalt autoriteetseid pooldajaid.

Neile põhjustele peab lisama veel kaks olulist: Tallinna geograafilise asendi eelis (väliskaubanduse seisukohast) Tartu ees ja sellest tulenev tugevam majanduslik järg. Tallinn oli pealegi Eestimaa kubermangu halduskeskus.

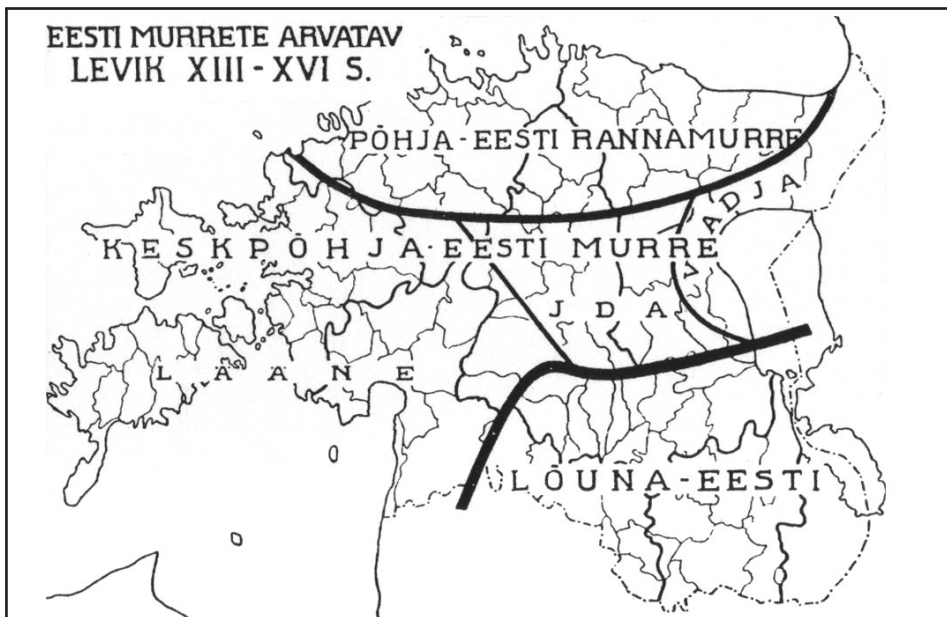
Sadamalinnana oli Tallinnast juba hiliskeskajal saanud rahvusvahelise kaubanduse ja laevasõidu sõlmpunkt. Seega oli Tallinn piltlikult öeldes sissesõidutee välisele impulssidele; Tallinnast kandusid need edasi üle maa. 19. sajandil kasvas Tallinna majanduslik tähtsus veelgi, kui sinna rajati mitu tööstust. Väike ja vähemärgatav Tartu asus seevastu sisemaal. Linna asend polnud majanduskasvuks piisavalt soodus ning seal ei tekkinud märkimisväärset tööstust. Tartus asus küll 1802. aastal taasavatud

Kaart 3. Eesti keeleala murdeline jaotus (Arnold Kase järgi)

ülikool, mis meelitas õppejõude ja üliõpilasi nii lähedalt kui kaugelt ning mis tõi Tartule teadusmaailmas rahvusvahelise tuntuse ja tegi Tartust ka eesti rahvusliku liikumise südame. Sellest aga ei piisanud. Tegelikult oli ülikooli tegevus senini olnud katkendlik, selles puudus järjepidevus: kõigepealt katkes tegevus suvel 1656 kui Vene väed vallutasid Tartu, ega taastunud enne aastat 1690; 1699. aasta lõpus kolis ülikool sõjaohu kartuses Pärnusse, et lõpuks aastal 1710 lõpetada oma tegevus hoopiski. Eesti kirjakeelte võitluse seisukohast olulisel 18. sajandil polnud Tartu ülikooli olemaski, Tartu oli Liivimaa väike ja märkamatu kreisilinn. Sellisena pidi Tartu tahes tahtmata jääma kahe kubermangulinna, nii Tallinna kui Riia varju. Riia oli pealegi Venemaa Läänemere kubermangude suurim ning majanduslikult, poliitiliselt ja kultuuriliselt tähtsaim linn.

Tallinna keele ja sellest hiljem välja kujunenud eesti normikeele aluseks on põhjaeesti keskmurre, mida omal ajal nimetati ka Kesk-Tallinnamaa keeleks. Keskmurde ala selgub kaardilt (kaart 3). Kuigi põhjaeesti keskmurre on eesti murretest tänapäeva kirjakeelele kõige lähedasem – Arnold Kase andmeil on eriti kirjakeele sarnane selle südamik, s.o Ida-Harjumaa, Järvamaa ja osalt Lääne-Virumaa (Kask 1984: 20) – oleks ekslik seda eesti normikeelega samastada. Kõik keskmurde alal esinevad keelejooned ei ole omased normikeelele. Mõned sellised jooned on toodud tabelis (tabel 5).

Kaart 4. Eesti keeleala arvatav murdeline jaotus XIII - XVI sajandini

Tabel 5. Mõned keskmurde jooned, mis pole omased eesti normikeelele

Murdejoon	Näide Keskmurdes	Normikeeles
pika vokaali asemel diftong klusiili väljalangemine kolmik- konsonandi nõrgast astmest ainsuse osastava lõpp <i>d</i> (<i>t</i> asemel) mitmuse osastava <i>a</i> (<i>e</i> asemel) ainsuse nimetava vormid	<i>mua, tüö, mies, möek</i> <i>konts</i> : ains. om. <i>konsa</i> <i>selts</i> : ains. om. <i>selsi</i> <i>seda rasked masinad</i> <i>võrka, kotta</i> <i>atr, põtr, sõpr</i>	<i>maa, töö, mees, mõök</i> <i>konts</i> : <i>kontsa</i> <i>selts</i> : <i>seltsi</i> <i>seda rasket masinat</i> <i>võrke, kotte</i> <i>ader, põder, sõber</i>

Põhjus, miks kõik keskmurde erijooned ei jõudnud eesti normikeelde, on osalt selles, et eesti normikeel on omaks võtnud jooni ka teistest eesti territoriaalmurretest, osalt selles, et keskmurre ise on muutunud pärast seda, kui erijooned jõudsid kirjakeelde. Teisi sõnu: kirjakeel on säilitanud teatud varsemaid murdejooni, mis aja jooksul on murdest endast kadunud. Andrus Saareste (1952: 119) toob nende kohta arvukalt näiteid; nimetan siin vaid mõnda:

1. sõnaalgulise *h* säilimine; hilisemas murdes kadunud: *eal* 'häääl', *ammas* 'hammas';
2. kesksõna lõpp *nud*; hilisemas murdes (*n*)*d* või puudub hoopis: *vaadand* 'vaadanud', *olnd* või *old* 'olnud', *leid* 'leidnud';
3. sõnasisene ühend *lj* säilunud; hilisemas murdes assimileerunud *ll*-ks: *külles* 'küljes';

4. pikk ü; hilisemas murdes diftongeerunud: *müüma* 'müüma', *süüa* 'süüa';
5. *ir* säilimine mõnedes sõnades; hilisemas murdes muutunud *er*-ks: *kerves* 'kirves', *kerst* 'kirst', *kern* 'kirn'.

Ei tohi ka unustada, et keskmurde levikuala pole alati võrdunud praegusega. Keskajast uue aja alguseni, täpsemini öeldes ajavahemikus 1200–1600, hõlmas Kirde-Eesti rannikumurde ala suure osa sellest maa-alast, mis nüüd kuulub keskmurde alasse (kaart 4). Keskmurde ala laienemist rannikumurde alale on Andrus Saareste seostanud rahvastiku liikumisega Põhja-Eesti lõunapoolsetest osadest põhja suunas, mis „tõrjus pikkamööda selle murde kõnelejaid ikka enam ranna poole ja kaugemalegi üle lahe” (Saareste 1937a: 434). Saareste ei täpsusta aga, millised ränded need võiksid olla ega määra nende toimumisaega.

Oletatavasti pidas Saareste silmas aastakümneid vahetult enne ja pärast aastat 1600. Sel ajajärgul sai Tallinna ja Narva vaheline ala, esmajoones Virumaa, sõdade ja rüüsteretkede tõttu korduvalt ja rängalt kannatada, eriti Vene-Liivimaa sõja ajal 1558–83, mil Virumaa oli sõdivate poolte vastastikuste rüüstamiste tallermaa (Tarvel 1996: 257–259). Sõda jätkus 1590–95 ja juba 1600 algas Rootsi-Poola sõda. Järjekordse sõja kannul tekkis talvel 1601–02 Virumaal suur näljahäda ja 1602. aasta kevadel katk (Tarvel 1996: 260). See polnud veel kõik: edaspidigi tabasid Virumaad katkud, näljad ja sõjad Venemaaga. 1613 tungisid Vene väed uuesti Virumaale ja aastal 1623 puhkes järjekordne katk. Uus Rootsi-Vene sõda puhkes 1656, selle kannul saabus taas katk (Tarvel 1996: 261). Peaaegu kogu 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi esimestel aastakümnetel väldanud sõdade, näljahädade ja katkupuhangute tulemusena oli kogu Eesti ala küldes palju tühje talusid ja linnadki olid pooltühjad. Enn Tarveli sõnutsi oli nii Rakvere kui Narva „rahvast õige tühjaks jäänud” (1996: 264). Nagu märgib Heldur Palli, sundisid sõjategevus ja muud hädad Eesti ala elanikke ajavahemikus 1558–1625 „maha jätma oma elupaiku ja otsima turvalisemaid kohti. [...] ka mandrialale jäänud talupojad vahetasid tihti oma elupaiku” (Palli 1996: 52). Rahvastiku liikumine võibki olla põhjuseks, miks keskmurde ala laienes Kirde-Eesti rannikumurde ala arvel.

Eesti koolikeel

Tsaari-Venemaal polnud seadustatud riigikeelt. Õigusliku aluse puudumisest olenemata toimis sellena tegelikult vene keel. Vene keel oli paljurahvuselise riigi elanikkonna arvuliselt suurima rahvusrühma, riigi tuumikrahvuse emakeel, mis oli ametliku keelena tarvitusel Venemaa avalikus elus, majanduses, haridussüsteemis ja sõjaväes. Üheks erandiks olid tsaaririigi läänepoolsed äärealad, see tähendab Soome, Läänemere kubermangud ehk Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ning Ida-Poola alad, mis olid suuresti autonoomsed.

Läänemere kubermangudes toimis ametliku keelena ühiskonna juhtivate kihtide emakeel, milleks teatavasti oli saksa keel. Nii kasutati saksa keelt kohalikus halduses, kohtutes ja haridussüsteemis. Vene keel tuli tarvitusele peamiselt riigi keskvõimu ja keskhaldusega asju ajades. Vene keelt kasutati muidugi ka Läänemere kubermangudes

asuvates sõjaväeüksustes. Et tsaaririigi kesk võimu tähtsaimad kohalikud esindajad, Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kubernerid, asukohaga Tallinnas, Riias ja Miitavis (läti Jelgava), olid enamasti sakslased, siis tarvitati saksa keelt ka kõige kõrgemal kohalikul haldustasandil. Läänemere kubermangude elanikkonna rahvusenamikuna keeli – Eesti alal eesti ja Läti alal läti keelt – kasutati vaid talurahvakoolides, vallakohtutes ja pärast 1866. aasta vallaseaduse kehtestamist valdade volikogudes, samuti muudugi argisuhtluse tavakeelena.

Koolide õppekeele olulisust tunnetasid eesti rahvusliku liikumise tegelased teravalt, selles pole kahtlust. Polnud pelk juhus, et eestikeelse kesktaseme kooli, Eesti Aleksandrikooli rajamine kujunes ärkamisaja esimeseks üldrahvalikuks ürituseks Eesti alal. Et haridussüsteem väga selgelt peegeldab keel(t)e seisundit ühiskonnas ja etendab keele teadlikus arendamises ülitähtsat osa, peatume allpool koolielu üldisel korraldusel ja keelte osal selles 19. sajandil. Käsitlus põhineb Elmar Ernitsa (1989) ja Lembit Andreseni (1995) töödel.

1803. aastal kehtestatud rahvahariduse eeskirjadega oli kogu Venemaa jaotatud kuueks õpperingkonnaks, millest Eesti-, Liivi-, Kuramaa ja Viiburi kubermang moodustas ühe. Selle keskus asus Tartus. Määrati neli koolitüüpi: kogukonna- või kihelkonnakool, kreiskool, gümnaasium ja ülikool. Väljaspool seda süsteemi seisis koduõpetus, mis 18. sajandil oli olnud Eesti alal valitsev õppevorm talurahva hulgas ning mida veel 19. sajandil harrastati rüütelkonna lastele alghariduse andmisel. Leidus ka erakoole.

Eestlastele andsid emakeelset haridust ka mõned vaeslastekoolid. Tallinnas pidas aastast 1821 Eestimaa kubermangugümnaasiumi direktor Christoph Adam von Stackelberg tütarlaste vaestekooli. Eesti vaeslastekool tegutses veel Paides.

Eestimaa 1816. aasta talurahvaseadus nõudis kogukonnakooli ehitamist iga tuhande hinge kohta, Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadus aga igas kahe tuhande meeshingega kihelkonnas. Õppetöö toimus viis päeva nädalas. Õpiti usuõpetust ja kirikulaulu, lugemist ja rehendamist. Soovi korral võidi õppida ka kirjutamist. Noortele, kes leeri minnes polnud veel õppinud lugema-kirjutama, avati alates 1830. aastatest eraldi koolitüüp – paranduskool. Tegutsesid ka rändõpetajad.

1840. aastatel tuli kooliprogrammi mitmehäälne laul ja noodiõpetus. Samasse ajajärku langeb esimeste tütarlastekoolide ja töökallakuga mõisakoolide asutamine. Veelgi enam: seoses 1840. aastate usuvahetusliikumisega hakati luteri usu kihelkonna-, valla- ja mõisakoolide kõrvale asutama ka õigeusu kihelkonna- ja abikoole.

Maa kihelkonna- või kogukonnakoolidele vastasid linnades elementaarkoolid. Esimene linnatüüpi kihelkonnakool avati Võrus. Pea alustasid tegevust neli samasugust elementaarkooli Tallinnas (kaks poeglastele, kaks tütarlastele), kaks Tartus ja Kuressaares ning muudes linnades. Üks elementaarkool avati ka Põltsamaal ja üks Lihula alevis. Kokku oli Eesti alal elementaarkoole 15 (välja arvatud Narva, see kuulus tol ajal Peterburi kubermangu koosseisu).

Üldine koolikohustus kehtestati pärast 1866. aasta vallaseaduse väljaandmist. Kooliküsimused olid seni olnud mõisa otsustada, nüüd viidi need vallavolikogu pädevusse.

1870. aastate kooliseadustega kehtestati kogu Eesti alal ühtne õppekava. Selle järgi õpetati järgmisi aineid: usuõpetust, emakeelt, rehkendamist, laulmist ja uue ainega maateadust. Soovitavaks peeti ka ajaloo ja vene keele õpetamist, lisaks veel poistele võimlemist ja tütarlastele käsitööd. Juba 1840. aastatel oli hakatud avaldama nii saksa kui vene keele õpikuid eesti õppekeelega koolidele.

Kreiskoolid olid 2–3 õppeaastaga poeglastekoolid, mis moodustasid gümnaasiumi eelastme. Esimesed kreiskoolid alustasid tööd 1804 Tartus, Võrus ja Kuressaares. Kaks aastat hiljem oli kreiskoolide arv tõusnud kaheteistkümnele. Neid leidis Viljandis, Valgas, Tallinnas, Rakveres, Haapsalus, Paines ja mõnda aega ka Paldiskis. Tallinnas oli kreiskoole koguni kaks: üks vene, teine saksa õppekeelega. Kreiskoolide õppekeel oli muidu saksa keel; eesti keelt ei olnud isegi mitte õppeplaanides ette nähtud. Saksakeelne kreiskool oli veel Peterburi kubermangu koosseisu kuuluvas Narvas.

Kuna kreiskoolid olid ette nähtud vaid poeglastele, pidid tütarlapsed, kes soovisid omandada kreiskooli tasemele vastavat haridust, minema edasi õppima mõnesse linna ülalpeetavasse tütarlastekooli. Neid avati kõigepealt Tartus, Tallinnas, Pärnus ja Viljandis, hiljem veel Paines.

Gümnaasiumid olid kubermangulinnades. Neid oli Eesti alal kokku kolm. Tallinnas tegutses Tallinna kubermangugümnaasiumi kõrval erakoolina, rüütelkonna alluvuses Eestimaa Rüütli- ehk Toomkool. Liivimaa kubermangugümnaasium asus Riias, seega väljaspool Eesti ala, kuid arvestades ühelt poolt Liivimaa suurust ning teiselt poolt Läänemere kubermangude õpperingkonna ainsa ülikoolina avatud Tartu ülikooli soovi saada ülikooli astujate ettevalmistamiseks kohapeal keskkooli, rajati ka Tartusse kubermangugümnaasium. Hiljem muudeti veel Pärnu ja Kuressaare kreiskool gümnaasiumiks. Aastal 1872 avati Tallinnas venekeelne Aleksandri gümnaasium ja 1881 veel samasugune kool Narvas. Rüütelkonna lastele avati Viljandis 1875 saksakeelne Liivimaa Maagümnaasium. Tartus ja Tallinnas avati ka kaks reaalkooli. Avati ka erakoole, mõned gümnaasiumi õigustes. Üks selliseid oli Tartus Hugo Treffneri asutatud eesti poeglaste keskhariduse edendamiseks ning 1884. aastal tegevust alustanud erakool, millest 1890 sai poeglaste eragümnaasium. Alguses oli selle õppekeel saksa, hiljem vene keel; alles pärast Eesti iseseisvumist sai õppekeeleks eesti keel.

Kihelkonna- ja vallakoolides oli õppekeeleks õpilaste emakeel (Ernits 1989: 348–349). Mõnes kihelkonnakoolis õpetati saksa keelt, kuid see ei olnud üldine tava (Ernits 1989: 370). Ka alates 1840. aastate keskpaigast rajatavates õigeusu talurahvakoolides oli õppekeeleks õpilaste emakeel. Neis õpetati lastele vene keelt (Ernits 1989: 355). Esimene vene keele õpik eesti koolidele ilmus 1844 ja esimene saksa keele õpik 1847 (Ernits 1989: 382–383).

Elementaarkoolide õppekeel oli üldiselt saksa keel. Ainsad eesti õppekeelega elementaarkoolid rajati Võrru 1810, Kuressaarde 1817 ja Tartusse 1837 (Ernits 1989: 330, 394). Kreiskoolid olid samuti saksa õppekeelega, kuid siin õpetati vene keelt õppeainena (Ernits 1989: 338–339).

Tartu ülikooli taasavamisega tõusis päevakorraks vene keele seisund. Ühelt poolt oli vene keele oskus vajalik ja nõutav igaühtelt, kes kavatses hakata riigiteenistujaks. Teiselt poolt saadi Läänemere kubermangudes ilma vene keelera suurepäraselt hakkama.

Sama kehtis tsaaririigis mujalgi, peamiselt Peterburis ja Moskvast, kus kõrgem seltskond ja haritlased suuresti suhtlesid prantsuse ja saksa keeles. Selle tõttu oli huvi vene keele õppimise vastu Tartu ülikoolis esialgu tagasihoidlik (Siilivask 1982: 64). Tsaarivene ülikoolidest oli Tartu ainus, kus õppekeeleks oli saksa keel. Tartusse võidi niisiis kutsuda professoreid Kesk-Euroopast. Selle tõttu olidki Tartu ülikooli õppejõud valdavalt kas riigi- või baltisakslased. Üksikud õppejõud olid eestlased, näiteks aastal 1874 botaanikaproffessoriks valitud Edmund August Friedrich Russow (Siilivask 1982: 127–128). Ülikooli esimesed eesti (ja soome) keele lektorid olid samuti sakslased (vt eelmise peatüki jaotist „Eesti keel saab akadeemiliseks õppekeeleks”). Eesti rahvuslike ringkondade korduvad katsed 1870. ja 1880. aastatel võtta päevakorda eesti professuuri loomine luhtusid (Siilivask 1982: 128).

Talupojaseisusest väljunud eestlaste ümberrahvustumine

Eesti keel oli ärkamisajani olnud vaid alamate rahvakihtide emakeel nii maal kui linnades. Eesti keele madal ühiskondlik staatus koos mõnede baltisakslaste üleoleva ja alavääristava suhtumisega endast alamatesse ja nende keelesse tekitas nii mõneski eestlases häbi- või alaväärsustunde oma päritolu ja emakeele pärast. Saksa keele kõrgem ühiskondlik staatus ja avaramad kasutusvaldkonnad said nii mõnelegi keskklassi pürgivale eestlasele stiimuliks õppida saksa keelt, mõnel juhul ka ajendiks hakata kasutama saksa keelt koduse keelena. Sakslane olla tahtvate eestlaste arvu on 1881. aasta rahvaloenduse ajal hinnatud 6 600 inimesele (Kazmina 1991: 81). Sama rahvaloenduse andmeil elas Eestimaa kubermangus 4 649 isikut, kes väitsid enda olevat päritolult eestlased, kuid kelle kodune keel oli saksa keel (Hallas 1995: 91).

Hariduse poole püüdlevate eesti noorte raskusi kreiskoolis ja gümnaasiumis õppides elada sisse saksakeelsesse ja -meelsesse keskkonda on Jakob Hurda näitel kirjeldanud Mart Laar. Tartu gümnaasiumi *tertia*’sse jõudes oli Hurt saksa kultuuri sel määral omaks võtnud, et mõtles saksa keeles (Laar 1995: 24–27). See kogemus polnud eesti ärkamisaegsete haritlaste puhul sugugi ainulaadne.

Sel taustal pole üllatav, et eesti ärkamisaegsete haritlaste omavaheliseks üldiseks suhtluskeeleks sai saksa keel. Selle positsiooni säilitas saksa keel 1890. aastateni. Eesti Üliõpilaste Seltsis, mis koondas rahvuslikult meelestatud eesti üliõpilasi, kõneldi kord saksa, kord eesti keeles. Eriti vanemad liikmed olevat eelistanud kõnelda saksa keeles. Erandite hulka kuulusid rahvusliku liikumise juhttegelased Jakob Hurt, Karl August Hermann, Villem Reiman, Jaan Tõnisson ja Oskar Kallas. Noorematele tundus eesti keel loomulikumana (Köpp 1954: 101).

Üldse olevat olnud pigem reegel kui erand, et ärkamisajal linnades asutatud eesti rahvuslikes ühendustes koostati protokollid saksa keeles (Laikmaa 1930: 68). „Vanemuise” seltsis Tartus kirjutati seltsi protokollid algusest peale eesti keeles ja avalik teave seltsi kohta oli peamiselt eestikeelne, kuid liikmed kippusid seltsi kokkutulekute ajal omavahel saksa keeles kõnelema. Selle tõttu pani juhatuse 1867 maksma määruse, et seltsi ürituste ajal räägitaks eesti keelt, „kuid see ei andnud otsekohe tulemusi, sest saksa keele kõnelemine tundus tähtsamana, kõnelejat võidi pidada „harituks””. Sellele

vaatamata ei kadunud saksa keel niipea ära (Põldmäe 1978: 51). Ka kogu 1894. aasta üldlaulupeo kirjalik asjaajamine olevat olnud saksakeelne (Aun 1960: 315).

Vähemalt Eesti Üliõpilaste Seltsis, mida võib pidada üheks olulisemaks eestluse kantsiks, oli omavahelise läbikäimise keeleks peaaegselt saksa keel (Kõpp 1953: 32). Hea tooni juurde kuulus siiski ilmselt kasutada eesti keelt nii-öelda kombetalituslikult. See selgub Oskar Kallase eluloost (Pino 1998: 26–27). Rahvusliku „äratajana” pidas Kallas kõik oma seltsis peetud kõned eesti keeles. Kõik tema koostatud tegevusaruanded olid samuti eestikeelsed. Aga eraviisiliselt, oma päevikus ja kirjavahetuses, kasutas ta saksa keelt, see tähendab keelt, milles oli omandanud hariduse. Alles seitsmenda semestri möödudes Tartus, detsembris 1890, toimus pööre. Oma vendadele ja õele kirju saates hakkas Kallas kirjutama ainult eesti keeles ja manitses vendi-õde tema eeskuju järgima. Järgmiste lihavõttepühade ajal, mil Kallas viibis Rõuges oma kirikuõpetajast venna Rudolphi pool, pööras ta oma päevikus lehte ja kirjutas eesti keeles:

Ma olen mõne aja eest nagu unest ärkanud, ja ülestõustes näinud ja tundma hakkanud, et ma *Eestlane* olen. Täni on see ehk ka mõnikord mul meelde tulnud, aga nüüd on see tundmus mul palju kindlamaks läinud. Ma ei taha mitte nende sõnadega ütelda, kui peaksin ma sellepärast sakslasi vihkama (mis mõned rahvamehed ainsaks Eestlase tundemärgiks peavad) ma tahan paljalt enam oma keele, oma rahva heaks jõudu mööda tööd teha püüda, tahan ka enam *Eesti keelt rääkida* ja seda ka teiste seas edendada püüda [...]. Mina olen enesele sõna annud, kus iganes võimalik Eesti keelt rääkida ja ka tõisi seks sundida ja ahvatleda[,] olen seda ka juba EÜS-is teha püüdnud. (tsitaat teosest Pino 1998: 27)

Mingil määral toimus eestlaste seas üleminek ka eesti keelelt vene keelele. Need, kes venestusid, olid enamasti Peterburis või mujal Venemaal hariduse omandanud eestlased. Üheks silmapaistvaks näiteks venestunud eestlase kohta on omaaegne menükirjanik Aleksandr Šeller (Aleksander Scheller), kes kirjanikunime A. Mihhailov all avaldas luulet, jutustusi, publitsistikat ja kümmekond romaani vene keeles. Tema teoseid tõlgiti muu hulgas prantsuse, saksa, poola ja inglise keelde (Peegel 1997). Üldiselt olid aga Venemaale, Kaukaasiasse või Siberisse siirdunud eestlaste sidemed vana kodumaaga üsna tihedad, nagu lubavad järeldada 19. sajandi lõpu eesti ajalehtedes ilmunud arvukad sõnumid asunike elust.

Eesti keele sotsiaalne maine oli aga madal. Kui haritud eestlast tahta solvata, siis olevat piisanud sellest, et teda kõnetada eesti keeles, vähemalt kui võtta tõena Ants Laikmaa sõnu (Laikmaa 1930: 68). Viidatud kirjutises toob Laikmaa arvukalt näiteid eesti keele madalast sotsiaalsest prestiižist ja eesti linlaste keeletarvitusest 19. sajandi lõpus. Samalaadseid näiteid leidub teisigi (nt Kõpp 1954: 104–106, 229–236; Webermann 1964: 294).

Eestlaste tärkav rahvustunne ja rahvuslik eneseteadvus või selle puudumine jättis otsesed jälgi ka keelde. Sakslane olla tahtva või saksastunud eestlase kohta tekkisid omaette nimetused: *kadakas*, *kadakasakslane* ja *pin(n)saks* (EKMS III: 717). Nimetused tekkisid tõenäoliselt 19. sajandi keskpaiku. Vähemalt Wiedemanni

sõnaraamatus on sõna *kadakasaks* tähenduseks märgitud 'Halbdeutscher, Ehste, welcher für einen Deutschen gelten will' (poolsakslane, sakslane olla tahtev eestlane; EDW). Sõna üks esmakasutusi näib olevat Friedrich Reinhold Kreutzwaldi populaarteaduslikus ajakirjatoimetuses väljaandes „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on” (nr 83, lk 2) aastast 1848–49 (viidatud Saareste mõistelise sõnaraamatu järgi: EKMS III: 717). Nagu Henn Saari on püüdnud usutavaks teha, pole sel sõnal mingit seost kadakapuuga. Algselt oli tegemist hoopis saksa sõnaga *Katensasse* 'hütnik, hütis või väheldases majas elav isik'. Selle sõnaga olevat sakslased põlglikult tähistanud eestlasi, kes püüdsid olla sakslased. Eestlased seostasid seda enda keele sõnadega *kadakas* ja *saks*, mis kõlalt sarnanesid saksa sõnale, ning hakkasid halvustavalt nimetama *kadakasaksaks* selliseid omaaegseid väikemajaomanikke, kes kangesti püüdsid olla sakslased. Väidet toetab asjaolu, et sõnast *Katensasse* on ilukirjanduses esinenud veel eestistatud variant *katersass* just kadakasaksa tähenduses (Saari 2004: 119–120). Vanem sõna sakslane olla tahtva või peenutseva eestlase kohta on (*h*)*untsantsakas* ehk (*h*)*untsakas*. Selle sõna kohta väidab Andrus Saareste oma mõistelises sõnaraamatus, et selle algne tähendus oli 'hansalane, hansakaupmees' (EKMS III: 717).

Sellest sõnast ja ka *kadakasaksast* noorem, oletatavasti 19. sajandi lõpust või 20. algusest pärinev, on ilmselt *pajuvenelane* 'venestunud eestlane'. See sõna on moodustatud *kadakasaksa* eeskujul liitsõnana, mille esiosis on puu või taime nimetus. (Nagu ka viimasel aastakümnel lisandunud *võsajänki* ja *maltsainglane*.) Esimest korda esineb sõna *pajuvenelane* „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu” teises köites aastast 1930 (EÕS II). Ei tundu eriti usutavana, et sõnaraamatu koostaja Johannes Voldemar Veski oleks ise heast peast sõna välja mõelnud ja sõnaraamatusse lisanud; usutavasti oli sõna EÕSi koostamise ajal ikkagi tegelikus tarvituses ning Veski seetõttu tuttav. Sõna tekkeaja täpsustamine seisab alles ees.

Eesti keel eesti asjaks

Eesti kirjakeeli olid ärkamisajani kasutanud ja arendanud peamiselt mitte-eestlased, nagu Eduard Ahrens ja saksastunud eestlased, näiteks Otto Wilhelm Masing. Väheseid eestlasi, kes eelärkamisajal viisid eesti keele arengut edasi, olid Friedrich Robert Faehlmann ja Friedrich Reinhold Kreutzwald (viimasest lähemalt allpool). Olukord muutus seoses ühiskondlikest muutustest tingitud eesti keele kasutusvaldkondade avarumise ja eesti haritlaskonna tekkega. Eesti keele käekäigu eest hakkasid järjest rohkem hoolitsema tärkava eesti rahvuse liikmed ise. Tartu keele hääbudes tõusis päevakorraks Tallinna keele kujundamine eesti rahvuskeeleks.

Võiks väita, et esimene samm eesti keele teadliku korraldamise teel astuti 30. juunil 1872, kui Tartus pidas oma teist koosolekut Eesti Kirjameeste Selts. Siis sõnastas presidendiks valitud Jakob Hurt seltsi eesmärgid. Kõigepealt tuli seltsil „ühendatud jõuga ja ükstõist aidades Eesti kirja wara kaswatada, siis Eesti kirja keelt harida, teda täielisemaks ja ühetasasemaks teha, ja wiimseks, igasugusid tulusaid täädusi Eestirahwa seas kaswatada” (EKmSA 1873: 73). Seega seisis eesti keele arendamine kirjanduselu

virgutamise ja rahvahariduse edendamise kõrval Eesti Kirjameeste Seltsi tegevuse keskpunktis juba algusest peale.

Kui Eesti Kirjameeste Selts asutati, oli see esimene omaalgatuslik ja ainus omataoline eestikeelne kultuuri- ja haridusselts üldse. Seltsi liikmeskond asus kogu Eesti alal ja isegi Venemaal. Aastal 1882 oli seltsil 1139 liiget. Neist üle 61% elas Eesti ala külades, ligi 27% Eesti ala linnades, üle 5% Venemaa linnades ja ligi 1% Venemaa maa-asundustes (Kruus 1920a: 39–40). Seltsi asutajatest olid kaks kolmandikku kooliõpetajad (Tuglas 1958: 76) ja selle kutseala esindajad moodustasid edaspidigi liikmeskonna suurima rühma (Kruus 1920a: 42–43). Seltsi tegevus oli mitmekülgne ja „täitis paarkümmend aastat ka seda ülesannet, milleks oli kavatsetud” (Tuglas 1958: 10). Seega erines Eesti Kirjameeste Selts kahest teisest tolleaegsest üldrahvalikust ühendusest, Eesti Aleksandrikooli liikumisest ja Linda kaubalaevaaktsiaseltsist Tallinnas, millest esimene ei asutanud mingit eestikeelset kooli (vt ülal jaotist „Rahvuslikud püüdlused”) ja teine tegi pankroti.

Niisiis oli Eesti Kirjameeste Seltsil kolm põhilist tegevussuunda: kirjanduse virgutamine, keele arendamine ja rahvahariduse edendamine. Praktiline töö toimus ettekannete ja arutluste, kirjastamise ja nelja kirjanduse nn võidupeo näol, kus auhinnati algupärandeid. Tegelikuses põimusid tegevussuunad sageli omavahel. Seltsis peetud rahvahariduslikud ettekanded avaldati üldjuhul seltsi aastaraamatus (1873–90, kokku 18 köidet) kas täielikult või referaadi kujul aastaraamatu lõpus trükitud protokollides. Kaalukama osa aastaraamatute sisust moodustasidki seltsis peetud ettekanded (Põldmäe 1974: 671). Peale aastaraamatu avaldas selts ligi sada numbrit toimetisi. Esialgse kava kohaselt ilmus seal esmajärjekorras algupärasteid kooliõpikuid, aga ka populaarteaduslikke teoseid ja ilukirjandust. 1880. aastatel alustas selts veel uut seeriat, „Eesti Kirjavara”, kuhu suunati ilukirjandus; toimetised jäid koolikirjanduse ja populaarteaduslike teoste päralt (Põldmäe 1974: 672).

Koolikirjandus ja populaarteaduslikud teosed käsitlesid mitmesuguseid aineid, mida polnud eesti keeles varem üldse või kui, siis pinnapealselt käsitletud: aritmeetika, geomeetria, loodusõpetus, geograafia, füüsika, ajalugu, võimlemine, lauluõpetus, viiulimäng ja kasvatuse. Iga sellise teose koostamine tähendas, et autor pidi eesti oskussõna puududes selle ise välja mõtlema (mõne aine puhul anti välja isegi mitu õpikut). Eesti Kirjameeste Selts aitas oma kirjastamistegevusega tõhusalt täita olulisi lünki eesti üldhariduslikus sõnavaras, pannes ühtlasi aluse eesti paljudele oskuskeeltele. See Eesti Kirjameeste Seltsi keeletegevuse aspekt pole seni pärvinud täit tunnustust.

Tolleaegset sõnavara arendamistööd hinnates peab teadvustama selle tegevuse keerukust ja suurust. Sellest annab aimu Friedebert Tuglas, kes oma Eesti Kirjameeste Seltsi ajaloole pühendatud monograafias kirjutab:

Nagu polnud rahval seni tegemist teatud mõistetega, nii ka tema sõnavaral vastavate väljenditega. Kui Kreutzwald a. 1843 tituleerib Faehlmanni „Maa rahva keele ja kirja kogguduse peameheks”, siis oli sellega mõeldud Õpet[atud] E[esti] Seltsi presidenti. Veel a. 1857 näib puuduvat sõna „selts” ta praeguses tähenduses ja „Vanemuise” asutamise ajal 1865 sõna „eestseisus”, – kõneldi alles „vanemaist” või

„tallitajaist”! Mõni aasta hiljem olid säärase algeliste mõistete jaoks küll juba vasted olemas, kuid vähegi abstraktsemate sõnade poolest oli keel veel äärmiselt vaene. Kuidas siis kujutleda literaarse seltsi tegevust ühel maal, mille üldises keeletarvituses puuduvad isegi sõnad „kirjandus” ja „kirjanik”, kõnelemata igasugusest kirjandus-esteetilisest terminoloogiast! (Tuglas 1958: 77)

Kui Eesti Kirjameeste Seltsi panusest eesti keele sõnavara rikastamisel on olnud võrdlemisi vähe juttu, siis on seda enam tähelepanu koondatud seltsi juhtivale osale uue kirjaviisi omaksvõtul, eesti kirjakeele uurimisel ja korraldamisel. Need tegevussuunad tõusid päevakorrale Jakob Hurda pikemas ettekandes seltsi teisel koosolekul Tartus 30. juunil 1872. Ettekandes „tegi president seletust Eesti kirjakeelest, tema praegustest puudustest ja tema parandamisest edaspidi” (EKmSA 1873: 74), mille järel selts võttis vastu kuus keeleotsust (EKmSA 1873: 74–77):

1. loobuda vanast kirjaviisist ja kasutada „üksi uut parandatud wiisi” (sellest lähemalt järgmises jaotises);
2. kasutada *ea* asemel *ää*-d, näiteks *pea* asemel *pää*, *hea* asemel *hää*, *peastma* asemel *päästma*. Põhjenduseks tõi Hurt *ää* vanemuse *ea* ees ja *ää*-ga keelekujude väidetavat laiemat levikut murretes ning esinemust soome keeles. Otsus tekitas varsti ägedat vastuseisu ja *ee* või *ää* küsimus sai eesti keelehoolde kauakestvaks tüliküsimuseks. Eestis otsustati loobuda *ää*-st alles 1953. aasta „Väikeses õigekeelsuse sõnaraamatus” (VÕS 1953). Väliseesti trükistes jäid *ää*-ga keelekujud *ea*-ga kujude kõrval visalt edasi püsima;
3. kasutada lihtmineviku mitmuse 3. isiku lõpu tunnuseks mitte *sid*, vaid *sivad*, seega mitte *nemad elaside*, *olid*, *rõõmustaksid*, vaid *nemad elasivad*, *olivad*, *rõõmustaksivad*. Oma ettepanekut põhjendas Hurt osalt sellega, et pikem lõpp võimaldab eristada mitmuse 3. pööret ainsuse 2. pöördest (*nemad elasivad* – *sina elaside*), osalt väitega, et see on „wana ja õige Eesti wiis”. Pikkadest vormidest loobuti lõplikult alles 1910. aasta keelekonverentsil (vt allpool neljanda peatüki alajaotist „Keelekonverentsid”);
4. tarvitada oleviku 3. pöördes sama astet, mis on 1. ja 2. pöördes, seega *loen*, *loed*, *loeme*, *loete* eeskujul kasutada *loeb* ja *loevad*, mitte *tema luge* ja *nemad lugevad*. 3. pöörde tugevaastmelised vormid olevat küll algupärasemad ja käibivad ka soome keeles (*minä luen* – *hän lukee* 'ma loen – ta loeb'), kuid nõrgaastmelised vormid olid kasutusel kõikides murretes, välja arvatud Võru murdes. Nõrgaastmelised vormid ongi jäänud käibele;
5. tarvitada *da*- ja *ta*-liiteliste verbide umbisikulises tegumoes pikemaid *tatakse*, *tata*, *tatud* jne vorme, seega *armastatakse*, *armastati*, *armastata*, *armastatud* jne, mitte *armastakse*, *armasti*, *armastav*, *armastud*. Ettepanekut põhjendas Hurt vajadusega hoida tähendusi lahus: *imetata* ei tähenda sedasama, mis *imetav*; last ei *imeta*, vaid *imetatakse*. Otsus on jäänud jõusse tänini;

6. säilitada sõna algul *h*-häälik, kuigi „suur hulk murdeid seda häält sõna hakatuses välja ei ütle”. Kirjutada tuli *hirm, hool, häbi* jne, mitte *irm, ool, äbi*. Ettepanekut põhjendas Hurt sellega, et *h*-ga keelekujud olid algupärasemad, „õige ja wana kõnelemise wiis”. Nii kõnelevat soomlasedki. Pealegi võimaldab sõnaalguline *h* eristada sõnade tähendust: *aru – haru, oid – hoid*. Seegi otsus on jäänud jõusse tänini.

Nendel otsustel oli märksa suurem roll lisaks sellele, et need jäid eesti kirjakeelde püsima. Võib väita, et nende Tartus 1872. aasta südasuvel vastuvõetud otsustega algas eesti keelehoolde eesti ajajärk, see on periood, mil eestlased ise avalikult oma emakeele korraldamise üle otsustavad. Uut ajajärku iseloomustab ka asjaolu, et pikapeale ilmusid esimesed eesti autorite kirjutatud eesti keele grammatikad: kõigepealt aastal 1884 Karl August Hermannini „Eesti keele Grammatik. Koolide ja iseõppimise tarwis” ja järgmisel aastal Hans Eineri „Lühikene Eesti keele õpetus rahwakoolidele”. Eesti keel oli saanud eesti asjaks.

Uus kirjaviis pääseb võidule

Ülalloetletud kuuest keelilisest otsusest, mis võeti vastu Eesti Kirjameeste Seltsi teisel koosolekul, osutus tähtsaimaks esimene: loobuda vanast kirjaviisist ja edaspidi kasutada uut, soomepärasat kirjaviisi. See tähendas tegelikku pöördepunkti uue kirjaviisi vaevalisel maksmapäsemisel.

Kuigi Kreutzwald oli 1850. aastate alguses muutnud meelt kirjaviisi küsimuses ja hakanud avalikult uut kirjaviisi mitte ainult pooldama, vaid seda ka kõikides oma teostes kasutama, suurenes selle toetajate arv visalt. 1860. aastate algul hakkas uut kirjaviisi tarvitama mitu kalendrit, kusjuures mõni neist läks mõne aasta möödudes kas täielikult või osaliselt vanale kirjaviisile tagasi (Kask 1958: 116).

Olukord muutus uue kirjaviisi omaksvõtu seisukohast soodsamaks, kui toetajatega ühinesid juhtivad noorema põlve seltskonnategelased Jakob Hurt ja Carl Robert Jakobson. Nemad tegid ära suure töö uue kirjaviisi tutvustamisel ja selle eeliste selgitamisel üldsusele.

Esimesena liitus Kreutzwaldiga 1860. aastate algul Hurt. Aastal 1864 avaldas ta eesti lugejatele mõeldud brošüüri „Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi”, mille ilmumine kutsus esile palju seisukohavõtte ja väitlust. Kuigi väitlus käegakatsutavaid tulemusi ei andnud, aitas see ometi kaasa kirjaviisi tutvustamisele laiemalt (Kask 1958: 126–134). Kuid Hurda osa sellega ei piirdunud: tema ettepanekul otsustas Eesti Kirjameeste Selts hiljem oma nime all avaldada ainult uues kirjaviisis koostatud töid. See otsus osutus määravaks vana kirjaviisi ajajärgu lõputegemisele.

Teistsuguse, kuid samuti kaaluka panuse uue kirjaviisi tarvituselevõtu heaks andis Jakobson. Aastal 1867 avaldas ta kaks kooliraamatut, „Uue Aabitsaraamatu, kust viiekümne päevaga lugema ja kirjutama võib õppida” ja „Kooli Lugemise raamatu” esimese osa. Mõlemad olid koostatud oma aja pedagoogiliste nõuete kohaselt, võtsid senise veerimismeetodi asemel tarvitusele hoopis häälimismeetodi ning ilmusid,

Kreutzwaldi ettepanekul uues kirjaviisis (Kask 1970: 214; 1958: 146). Jakobsoni raamatute ümber tekkis küll, nagu sellele juhib tähelepanu Silvia Tomingas, palju võitlust ja nende levik oli kohati suurte raskustega seotud ja kihelkonniti erinev. Samas oli neil suur mõju: nende ilmumise järel läks kogu eestikeelne õppekirjandus kiiresti üle uuele kirjaviisile (Tomingas 1979: 738–739).

Jakobsoni raamatud mõjusid ka teisiti. Nende mõjuvusest saab ettekujutuse, kui teada, et aabitsa esimesest trükist ilmus 10 000 eksemplari, mis tol ajal oli maksimaalne trükiarv (Põldmäe 1962: 593) ning lugemiku esimesest osast sai tõeline menuraamat: ajavahemikus 1867–1906 ilmus sellest kokku kuusteist trükki kogutiraažiga üle 200 000 eksemplari (Kahu 1969: 413). Seega õpetati Jakobsoni aabitsa ja lugemiku järgi peaaegu nelja aastakümne vältel eesti koolilapsi uues kirjaviisis lugema. Üks põhjusi, miks Jakobsoni aabitsal ja lugemikul oli nii suur mõjujõud, peitub asjaolus, et 1870. aastatel toimus koolmeistrite põlvkondade vahetus. Erinevalt vanematest koolmeistritest, kes olid vana kirjaviisiga harjunud ega suutnud kergesti uut omaks võtta, ei valmistanud nooremale põlvkonnale kirjaviisi vahetus sugugi ületamatuid raskusi (Tomingas 1979: 739).

Uut kirjaviisi hakkasid toetama ka baltisakslased. Baltisaksa nädalalehes „Das Inland”, mis ilmus Tartus 1836–63, tutvustasid uut kirjaviisi ja arutlesid selle üle juba aastal 1860 pikemalt (oletatavasti) kirjanik Georg Julius Schultz (varjunimega Dr. Bertram) ja Rõuge kirikuõpetaja Carl Gottlieb Reinthal (Kask 1958: 112–114). Uut kirjaviisi asus toetama ka Tallinnas tegutsev Estländische Literärische Gesellschaft (Eestimaa Kirjanduse Ühing), täpsemalt öeldes selle eesti keele ja kirjanduse sektsioon.⁵ Ühing alustas tegevust 1842 ja selle juhtivate tegelaste hulka kuulus tolleaegne Tallinna kubermangugümnaasiumi (nüüdse Gustav Adolfi Gümnaasiumi) õpetaja Ferdinand Johann Wiedemann, kes oli ühingu kirjatoimetaja 1842–1856 ja asepresident 1856 (Ariste 1971: 19–20). Kuna ühingu presidendi kohta täitsid kohalikud võimukandjad, oli asepresident see, kes tegelikult juhtis ühingut (Robert 1971: 526). Wiedemann oli ühtlasi keeleteaduse ja ka eesti keele ning kirjanduse sektsiooni juhataja (Ariste 1971: 20). Eesti keele ja kirjanduse sektsiooni koosolekul oli Wiedemann arvustanud Ahrensi eesti keele grammatikat (Robert 1971) ja avaldanud trükis sellekohase artikli (Wiedemann 1855). 1857. aasta novembris nimetati Wiedemann Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeks ja järgmisel aastal kolis ta Peterburisse, nii et 1860. aastatel ei elanud ta enam Tallinnas ega tegutsenud Eestimaa Kirjanduse Ühingu. Seda, et ta aga pooldas Ahrensi uut kirjaviisi, on teada nii eespool mainitud Ahrensi grammatika vaatlusest (Wiedemann 1855), kui ühest trükitud arvamusest, mille ta Peterburis elades kirjutas Eestimaa Kirjanduse Ühingu palvel. Viimases selgitab ta sakslasest lugejale osavasti ja asjatundlikult uue kirjaviisi paremust vanaga võrreldes, aga esitab ühtlasi mõningaid vajalikke täiendusi. Muu hulgas pidas ta õigeks tähistada peenendatud kaashäälikuid, mida tema arvates võiks märkida ülakomaga kaashääliku kohal (*õnnis*), et eristada neid peenendamata konsonantidest (Wiedemann 1869: 7–16). Kuna

---

⁵ Eesti keeles on tavaks saanud kasutada nimetust *Eestimaa Kirjanduse Ühing*, kuigi *Gesellschaft*'i täpsem tõlge on 'selts', oletatavasti selleks, et vältida äravahetamist *Eesti Kirjanduse Seltsiga*.

Wiedemann oli nii sakslaste kui eestlaste silmis eesti keele autoriteet, võib arvata, nagu seda mainib ka Paul Ariste (1971: 37–38; 2005: 64–65), et Wiedemann on oma kirjutisega „tõhusalt kaasa aidanud Fr. R. Kreutzwaldile võitluses uue õigekirjutuse tarvituselevõtu eest”.

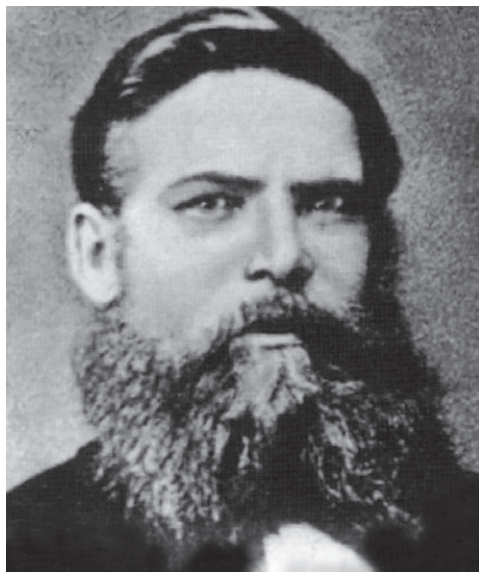
Pöördepunkt uue kirjaviisi kasuks tuli 1872. aastal Eesti Kirjameeste Seltsi otsusega kasutada oma väljaannetes vaid uut kirjaviisi. Otsus oli kehtiv küll ainult seltsi enda väljaannete kohta, aga selle mõju ulatus kaugemale. Seltsi eeskujule järgnesid mitmed ajalehed, näiteks Johann Voldemar Jannseni „Eesti Postimees” Tartus ja „Perno Postimees”. Kui aastatel 1872–74 olid uues kirjaviisis umbes pooled eesti trükised, siis 1875 oli nende osakaal juba ligi kolm neljandikku kõigist ilmunud trükistest (Kask 1958: 176–177). Aastateks 1879–80 tõusis uues kirjaviisis trükiste osakaal veelgi, 90 protsendini (Kask 1958: 192). Seejärel ilmus vaid üksikuid raamatuid vanas kirjaviisis. Viimane vanas kirjaviisis välja antud raamat oli aabits, mis ilmus 1908 (Kask 1958: 193).

Vana kirjaviis andis niisiis väga visalt uuele järele. Põhjusi oli mitmesuguseid, aga kindlasti mängis selles oma osa ka üldinimlik nõrkus: sissejuurdunud harjumuse muutmine nõuab inimeselt tahtejõudu ja suurt pingutust, ega pruugi selle tõttu teoks saada. Seetõttu tundus kindlasti nii mõnelegi olevat lihtsam minna kergema vastupanu teed ja jääda harjumuspärase kirjaviisi juurde. Uue kirjaviisi põhimõte näib küll lihtne – lühikest häälikut kirjutatakse ühe tähega, pikka kahega – kuid vana kirjaviisiga harjunu seisukohast vaadatuna keeras uus kirjaviis õigekirja siiski pea peale. See selgub, kui võrrelda, kuidas vanas ja uues kirjaviisis märgitakse sõna sisehäälikute vältet (tabel 6).

Tabel 6. Sõna sisehäälikute välte märkimine uues ja vanas kirjaviisis

Sõna välde	Uues kirjaviisis	Vanas kirjaviisis
esimene	(see) <i>koli</i>	<i>kolli</i>
teine	(selle) <i>kolli</i>	<i>kolli</i>
kolmas	(seda) <i>kolli</i>	<i>kolli</i>
teine	(selle) <i>kooli</i>	<i>koli</i>
kolmas	(läheb) <i>kooli</i>	<i>koli</i>

Uus kirjaviis tõi endaga kaasa sõnakujude ümbervahetuse. Senine sõnakuju *koli* tähistas teise- või kolmandavärtelist sõna, uue kirjaviisi *koli* aga esmavärtelist sõna, ja vastupidi: senine sõnakuju *kolli* tähistas esma-, teise või kolmandavärtelist sõna, uue kirjaviisi *kolli* kas teise või kolmandavärtelist sõna. Uue kirjaviisi tegelik võit seisus selles, et kui vanas kirjaviisis oli kaks võimalikku sõnakuju (*kolli*, *koli*), siis uues on kolm (*koli*, *kooli*, *kolli*). Teise- ja kolmandavärteliste sõnade eristamiseni küünib uus kirjaviis aga ainult sulghäälikute puhul – (selle) *maki*, (seda) *makki*; (selle) *maagi*, (seda) *maaki* –, nii et võiks väita, et õigekirja reform jäi õieti poolele teele seisma. Seda märgati juba tol ajal.

Pilt 7. Mihkel Weske

Uue kirjaviisi täiustamine

Uus kirjaviis võeti 1870. aastate jooksul üldiselt omaks. Sellega ei kadunud kirjaviisi küsimus aga sugugi päevakorralt. Mitmelt poolt hakkasid kostma hääled, mis soovitasid uut kirjaviisi täiendada. Mindi ka sõnadelt tegudele ja tehti kirjaviisi parandusettepanekuid. Selle tulemusena tekkis soovitud ühtsuse asemel varasemast suuremgi kirevus, kuna tolleaegsed autorid lähtusid sageli veel oma kodumurdest, mis loomulikult vaid suurendas kirjutiste keelelist mitmekesisust. Juba 1876. aastal avaldas Tartu vallakooli õpetajate seminari õppejõud Juhan Kurrik „Eesti Postimehes” artikli pealkirjaga „Eesti kirjaviisid”, kus ta väidab, et eesti keeles olevat tekkinud terve leegion kirjaviise ja et koolmeistrid on sellega sattunud raskustesse, kuna nad ei tea, mida õpetada (Kask 1970: 310–311; vt ka Kask 1958: 179).

Pea kerkis päevakorralt teise ja kolmanda välte eristamise vajadus. Esimene, kes teadaolevalt tegi ettepaneku kolmandat välde kirjas eraldi märkida, oli Põide kirikuõpetaja Nikolai von Nolcken. Tema ettepaneku kohaselt tuleks kolmandavälteisi häälikuid kirjutada kolmekordse tähega: *jällle*, (*seda*) *loooma*, ning kaksikkaashäälikuid ja diftonge kahekordse tähega: *vöttma*, (*selle*) *taaeva*. Oma õigekirja varianti rakendas ta „Eesti Postimehes” 1872. aastal ilmunud artiklis ja kahes järgmisel aastal avaldatud lugemikus.

Sama kümnendi lõpus esines sama ettepanekuga Tartu ülikooli tolleaegne eesti keele lektor Mihkel Weske. Vaieldamatult andekale, kuid aineliste raskustega võitlevale Weskele oli langenud osaks haruldane õnn saada mitmelt toetajalt, muude hulgas suurvürstinna Helene Pavlovnalt toetust, et õppida Leipzigi ülikoolis keeleteadust. Leipzigi omandas ta aastal 1872 doktorikraadi, kaitstes väitekirja, milles muu hulgas esimest korda selgitatakse lähemalt eesti keele välteid ja nende tekkimist. Kodumaale

naasnuna valiti Weske Tartu ülikooli lektoriks ja ta avaldas raamatu „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiis”, milles ta oma uue kirjaviisi parandamise ettepaneku teebki. Ettepanek langes suurelt jaolt kokku von Nolckeni omaga. Weske järgi tuleks kirjutada *hani, saani (jalas), (astu) saaani; lina, linna (tänowad), (sõida) linnna; wälja (peal), (mine) wällja* (Weske 1879: 3–4). Ainult diftongide kolmandavätelisuse märkimine erines von Nolckeni omast. Weske järgi tuleks kahekordse tähega kirjutada mitte diftongi esimest osist, nagu von Nolcken oli soovitanud, vaid teist: *lauda (juures), (istu) lauuda*, „sest sõna wahe kuulen mina iseäranes teise heale wenimises olema”, nagu asjaosaline ise oma otsust põhjendas (Weske 1879: 5).

Avalik arutelu kirjaviisi täiustamise teemal aga jätkus ja viis selleni, et õigekirja reegleid täpsustati ka muudes osades. Mõnede tähtsate täienduste ja täpsustusteni jõuti pärast koolimehe Juhan Kurriku algatatud väitlust. Veebruaris 1886 oli Kurrik avaldanud peaaegu kõikides toleaegetes eesti ajalehtedes kirjutise „Üleüldiselt pruugitav kirjaviis”. Selles tõstata ta eesti kirjakeele ühtlustamise ja normimise ja kutsus keeleõpetajaid, ajalehtede toimetajaid ja kirjanikke üles avaldama oma seisukohti tema ettepanekute üle. Ettepanekud võeti arutusele ka Eesti Kirjameeste Seltsi kolmel koosolekul (Kask 1957: 10–11, 16–17). Kurrik võttis need vähesed otsused, milleni seltsis kauakestvate vaidluste tulemusena jõuti, kokku ja avaldas need ajakirjanduses reeglitena. Tähtsaim otsus oli loobuda Mihkel Weske soovitatud väldete märkimise täpsest süsteemist. Teine otsus puudutas sõnalõpulistele ülipikkade konsonantide märkimist. Neid otsustati märkida kahekordse tähega: *kott, tamm, kätt*; toleaegets kirjakeeles esines ka ühe tähega sõnakujusid, see tähendab *kot, tam, kät*. Ühe konsonandiga otsustati siiski kirjutada alalütleva vormid *mul, sul tal, kel, mil, sel* ja sõnu nagu *on, et, kes, mis* (Kask 1957: 18). Järelikult olid von Nolckeni ja Weske ettepanekud kõlanud kurtidele kõrvadele ja uue kirjaviisi suurim vajakajäämine jäänud kõrvaldamata. Eesti keele õigekiri on väldete märkimise osas seniajani jäänud poolikuks.

Umbes samal ajal hakati kirjaviisi küsimustega tegelema kirikuringkondades. Pool aastat enne Kurriku algatatud väitlust, sügisel 1885, oli luteri kiriku Liivimaa sinodis esitatud ettepanek anda välja piibel uues kirjaviisis. Nii taheti „sündsal kombel” tähistada 200 aasta möödumist „Wastse Testamendi” ilmumisest (Hurt 1886: 1). Uue Testamendi uude kirjaviisi ümberseadmise kallale asus Viljandimaa vaimulike kolmik: praost August Jakob Westrén-Doll, kes tol ajal teenis Kõpu kogudust, Paistu õpetaja Jaan Bergmann ja Tarvastu õpetaja Michael Jürmann.

Samal ajal oli Jakob Hurt, kes aastast 1880 töötas Peterburi Jaani koguduse õpetajana, Peterburi Piibliseltsile esitanud palvekirja, et eesti soldatite jaoks antaks välja Uue Testamendi „pisem trükk [...] mida kergeste taskus wõiks kanda” ja et see oleks uues kirjaviisis (Hurt 1886: 1). Piibliselts võttis heakskiidu saamiseks ühendust nii Eesti- kui Liivimaa kirikuülematega. Ettevõtmine kiideti heaks, kuid tingimusel, et „enne wiis terawamat keeletundjat õpetajat kokku astuksiwad, kirjutuswiisi üle nõuu peaksiwad ja ühendust sünnitaksiwad, kus ka uues kirjas kirjamehed senni mitmesugust teed käinud” (Hurt 1886: 1). Kirjaviisi komisjoni liikmeteks nimetati Tallinnamaalt praost Carl Eduard Malm ja õpetaja Carl Friedrich Ludwig Fankhaenel, Liivimaalt praost August Jakob Westrén-Doll ja õpetaja Rudolf Gottfried Kallas ning Peterburist Jakob Hurt.

Komisjon tuli Tartus kokku 26. ja 27. juunil 1886, kusjuures teise päeva läbirääkimistele kutsuti veel Karl August Hermann ja Juhan Kurrik. Ei saa märkimata jätta asjaolu, et samal ajal pidas ka Eesti Kirjameeste Selts oma koosolekut, kus samuti arutati kirjaviisi teemat. Niisiis käsitleti kirjaviisi ühel ajal sama linna kahes eri seltskonnas.

Kirikukomisjonis võeti aluseks Ahrensi kirjaviisi koos Wiedemanni märkustega ning arvestati senise avaliku mõttevahetuse käigus esile tulnud seisukohtadega. Koosoleku täieliku protokollil avaldas Hurt „Postimehe” juulikuu esimeses numbris (Hurt 1886). Otsuste loetelu näitab ilmekalt, missugused olid selle ajajärgu keelelised valupunktid, tutvagem nendega siin lähemalt:

1. mitte eristada kirjas pikki ja ülipikki häälikuid, välja arvatud sulghäälikute puhul: *soola* (magu) ja *soola* (*panema*), laulu (*viis*) ja *laulu* (*laulma*), *kassi* (*silmad*) ja (*kaks*) *kassi*, aga *tuba*, *tupe*, *tuppe*. Seega lükati lõplikult tagasi Mihkel Weske parandusettepanekud;
2. kirjutada nimetavas *au* ja *nõu* senise *auu* ja *nõuu* asemel. Teistes käänetes tuleb kirjutada kahesilbiliselt *auu*, *auust*, *nõuu*, *nõuuga*. Kirjakujud *auu* ja *nõuu* kajastavad nende sõnade kunagist kahesilbilist hääldust *auvu* ja *nõuvu*. Seega loobuti (osaliselt) ajalooliselt kujunenud kirjutusviisist, mis ei kajastanud enam sõnade hääldust;
3. pikk *i*, *ü* ja *u* teise vokaali ees tuleb märkida kahe tähega: *liia* (ainsuse omastav sõnast *liig*), *hüüu* (sõnast *hüüd*), *luua* (sõnast *luud*). Ahrensi kirjaviisi järgi tulnuks kirjutada *lia*, *hüu*, *lua*. Seevastu pikk *a*, *e* ja *o* lühenevad eelneva konsonandi „välja kukkudes” ja tuleb järelikult kirjutada ühe tähega: *paas* : *pae*, *raad* : *rae*, *keed* : *kee*, *raad* : *rae*;
4. laadivahelduslike sõnade tugeva astme kinnised vokaalid *i*, *ü* ja *u* madalduvad nõrgas astmes *e*-ks, *ö*-ks ja *u*-ks: *viga* : *vea*, *luba* : *loa*, *süsi* : *söe*. Seevastu teise silbi *u* otsustati jätta *u*-ks: *nägu* : *näu*, *kaduma* : *kaun*, *siduma* : *seun*. Hiljem laienes kinnise vokaali madaldumise reegel ka teise silbi *u*-le;
5. sõnades, mille algupärane pikk *ä* on muutunud diftongiks ja nüüd hääldati üldiselt *ea*, tuleb kirjutada häälduse järgi seega *pea*, *hea*, *seadma*, *teadma*, *seal*, *teal*. Selles punktis pidi Hurt ilmselt teistele komisjoni liikmetele järele andma. Hurt pooldas usutavasti *ää*-lisi kirjakujusid, kuna selline hääldus oli omane tema kodumurdele (vt ülal jaotist „Eesti keel eesti asjaks”);
6. pika *ü*-, *e*-, *o*-, *ö*- ja *õ*-ga sõnad tuleb kirjutada *üü*, *ee*, *oo*, *öö* ja *õõ*, mitte *üi*, *ie*, *uo*, *üö* ja *õe*, näiteks *nüüd* (mitte *nüid*), *keel* (mitte *kiel*), *loom* (mitte *luom*), *söök* (mitte *süök*), *rõõm* (mitte *rõem*). Diftongiga kirjakujud peegeldavad põhjaeesti keskmurde hääldust. Järelikult tähendas otsus, et võeti omaks keelejoon, mis erines keskmurde keelepruugist (vt ülal jaotist „Tartu keel annab teed tallinna keelele”). Mõnedes sõnades tuli siiski jääda diftongiga keelekuju juurde, näiteks *tael*, *kaer*, *nael*, *nõel*, *sõel*, sest neis sõnades on diftong tekkinud algse konsonandi kao tõttu, mida võru murdes käibivad sulghäälikuga vormid *tagel*, *nagel*, *nõgel*, *sõgel* kinnitab;

7. sõnalõpulisel (üli)pidak konsonandid otsustati märkida kahekordse tähega: *kepp, kott, pakk, (hobuse) tall, tamm ja konn* (mitte *kep, kot, pak, tal, tam, kon*), välja arvatud *kas, kes, kus, ses, on*, mida kirjutatagu „wana tutwat wiisi”;
8. otsustati kirjas märkida sõnaalgulist *h-d*, kuigi see on kadunud enamikus eesti murdeist, kaasa arvatud põhjaeesti keskmurdest. Küsimus, milliseid sõnu kirjutada *h-ga* ja milliseid mitte, tuli otsustada Võru murde ja kirde-eesti rannikumurde järgi, kus *h* olevat säilinud;⁶
9. liitepartikkel tuleb kirjutada kujul *ki* helitute häälikute järel, heliliste häälikute järel *gi*: *kottki, nemadki, siiski, midagi, sinulgi, tammgi*;
10. alaleütleva käände tunnus on *-le*, välja arvatud asesõnades *mulle, sulle, talle*;
11. adverbides kasutada liidet *-ste*, mitte *-sti*, kuid *-ti*: *ilusaste, hoolsaste, õieti, kõigiti*;
12. pärisnimed tuleb kirjutada esisuurtähega: *Jerusalem, Juudamaa, Tawet, Simion*; samuti pärisnimedele sarnaseid nimisõnu, millega tähistatakse Jumalat: *Jumal, Issand, Õnnistegija ja Püha Vaim*;
13. liitsõna nimetavaline esiosis tuleb kirjutada järgmise sõnaga kokku: *raudkübar, vaskraha, tulikuuum, wesihaljas, lumivalge*. Muud esiosised liidetakse järgmisele sõnale siis, kui see tähistab kindlat mõistet ja hääldatakse ühe sõnana, näiteks *tuuleweski, eelkäija, läbimine, üleskirjutatud*;
14. kui liitsõnas satuvad kolm või neli ühesugust tähte kõrvuti, siis tuleb liitsõna osiseid eraldada sidekriipsuga: *maa-alune, maa-ader*. Samuti „liia pitki ja mitmekordseid kokkupanemisi”: *kolmesaja-viiekümnekaheksa rublane*;
15. ühendtegu sõnade osad kirjutatagu lahku: *ära võtma, läbi tulema, peale astuma*, aga mitte siis, kui ühendtegu sõnast on moodustatud käändsõna (*äravõtmine*);
16. laensõnad, „mis täieste Eesti sõnadeks saanud”, kirjutatagu eestipärasalt: *püübel, sirm, tahvel*. Võõrsõnad, „mis Eestikeeles mitte veel kodaniku õigust ei ole saanud”, kirjutatagu lähtekeelselt: *dollar*. Vajaduse korral märgitagu klambrites võõrsõnade hääldust;
17. vaidlusalused sõnad *talitama, amet, ometi, seni, kuni ja hommik, homme, kummardama, ümmardaja, tunnistama, õnnistama* kirjutatagu kõik kahekordse konsonandiga, see tähendab *tallitama, ammet, ommeti* jne, aga *sama* ühega;
18. kirjutatagu *äkki* (sõnaalgulise *h-ta*), aga *hallikas* (mitte *allikas*); *mets, teine, leikama, leidma* (mitte *mõts, tõine, lõikama, löidma*); *ewangelium; wäike* (mitte *weike*), *näeb, läheb* (mitte *nääb, lääb*), *käes, päew* (mitte *kääs, pääw*); *kõik, nõnda, sõna* (mitte *keik, ninda, sana*); ühekordse vokaaliga *mu, su, ju, ka*, aga *see, iial*;

⁶ Tegelikult oli *h* sõna algul säilinud Võru murdes, Hiiumaa Pühalepa murrakus ja rannikumurde Kuusalu neemel (Kask 1972: 98).

19. ainsuse sisseütlev sõnadest *meel, tuul, äär* ja *juur* olgu *meele, tuule, ääre, juure* ning sõnadest *meri, häda* ja *kirik meresse, hädasse, kirikusse*;
20. ainsuse omastav sõnadest *sada, sõda* ja *koda* kirjutatagu kujul *saja, sõja, koja*, mitte *saa, sõa, koa*;
21. sõna *Isa* 'Jumal' kirjutatagu ühe *s*-iga, täpselt nagu vastav üldnimi, kuid sõna *Issand* kahega;
22. sõna *pale* on ainsuse omastavas *palge*;
23. sõna *juus*, ainsuse omastav *juukse* kirjutatagu edspidi *hius*, ains. om. *hiukse*;
24. vana sõna *taa* asemel pruugitagu *taas*, „mis weel wanem ja selgem on, ühtlasi ka rahwalauludes nii leitakse”;
25. Luuka evangeeliumis esinev sõna *nisad* (Lk 11, 27 och 23, 29) asendatagu sõnaga *rinnad*. Nagu kõnealuselt piiblitekstist selgub, on esimesel juhul mõeldud Neitsi Maarja rindu, teisel naise rindu üldiselt, mitte mõne imetaja looma nisasid. Muudesse piiblitõlke küsimustesse komisjon muidu ei sekkunud, sest „[n]iisuguseks muutmiseks puudub koosolijail woli ja läheb pitkem hoolas uurimine enne tarwis” (Hurt 1886: 1).

Uue Testamendi uude kirjaviisi ümberseadjaks jäid praost Westrén-Doll ja õpetajad Bergmann ja Jürmann, kes juba enne Hurda algatust olid Liivimaa sinodi ülesandel asunud selle töö kallale. Trükivigade parandamine jäeti Karl August Hermannini hooleks. Ümberseadjad töötasid kiiresti. Aasta lõpuks saadeti käsikiri Heinrich Laakmanni trükikotta, kuid trükist ilmus „Meie Issanda Jeesuse Kristuse Uus Testament” alles 1888. aasta algul (Paul 1999: 593). Hurda soovitud taskuväljaande soldatitele trükkis Tallinnas Eestimaa konsistooriumi trükkal August Mickwitz. See raamat ilmus 1887 ja olevat sisaldanud vähem vigu kui Tartus väljaantu, kuna Tallinna korrektor oli Tartu omast hoolsam (Paul 1999: 593).⁷

Otsused, milleni komisjon jõudis, on enamalt jaolt püsinud muutumatuna praeguse ajani. Hiljem on tulnud täiendada vaid otsuseid nr 2, 4, 11, 17, 18 ja 19. Täielikult muudetud on vaid üks otsus, nr 23. Peab nentima, et kiriklik keelekomisjon suutis olla küllalt tähelepanelik keele arengusuuna suhtes.

Kahtlemata on 1885. ja 1886. aasta keelevaidlused tähtis verstapost nii eesti kirjaviisi kui ka eesti keelehoolde arengus üldse. Järgmise teetähiseni jõuti 20. sajandi esimese kümnendi lõpus (vt neljanda peatüki jaotist „Neli keelekonverentsi”).

---

⁷ Toomas Pauli eestikeelsete piiblitõlgete bibliograafia järgi on ilmumisaasta siiski 1888 (Paul 1999: 842, nr 33).

Esimene rahvaloendus

Esimesed kindlamad andmed Eesti ala rahvaarvu kohta pärinevad maksustamise eesmärgil korraldatud adramaa- ja hingederevisjonidest ehk hingeloendustest. Varaseim adramaarevisjon Liivimaal toimus 1582 ja Eestimaal 1586. Eesti ala esimene hingeloendus leidis aset 1782.

Tsaari-Venemaal koguti esimesed kavakindlad statistilised andmed rahvastiku kohta Läänemere kubermangudes: Kuramaal 1863, kümnes Liivimaa linnas 1867, kõikides Eestimaal linnades 1871. 29. detsembril 1881 toimus esimene rahvaloendus, mis hõlmas kõiki kolme Läänemere kubermangu. 1881. aasta loendus oli mõeldud omamoodi peaprooviks kogu Venemaad hõlmava rahvaloenduse eel ja oleks plaanide kohaselt pidanud toimuma juba 1867, kuid lükkus edasi Eestimaad tabanud ikalduse tõttu. Kogu Tsaari-Venemaad hõlmanud rahvaloendus toimus 21. jaanuaril 1897.

1881. aasta „katseline” rahvaloendus näitas, et Eesti alal elas kokku 893 558 inimest (välja arvatud Narva, mis kuulus Peterburi kubermangu koosseisu, kus rahvastikku ei loendatud). Rahvaloenduse andmed Eesti ala rahvastiku emakeele ja elukoha (maa või linn) kohta on toodud tabelis 7 nii arvudes kui protsentides.

Tabel 7. Eesti ala rahvastik emakeele järgi 1881. aasta rahvaloenduse andmeil

Keel	Maal		Linnades		Kokku	
	Arv	%	Arv	%	Arv	%
<i>eesti keel</i>	731 832	94,4	64 977	54,9	796 809	89,2
<i>saksa keel</i>	13 552	1,7	34 437	29,1	47 989	5,4
<i>vene keel</i>	19 053	2,5	12 926	10,9	31 979	3,6
<i>muud keeled</i>	10 691	1,4	6 090	5,1	16 781	1,8
<i>Kokku</i>	775 128	100	118 430	100	893 558	100

Allikas: Selirand & Siilivask 1996: 250.

Eesti rahvuslikus ärkamises oli juhtiv osa kujuneval eesti haritlaskonnal. Kuna 1881. aasta rahvaloendus fikseeris Eesti-, Liivi- ja Kuramaa rahvastiku jagunemist elukutse järgi, Eestimaal kubermangu puhul ka rahvuse järgi, on võimalik saada mõningane ettekujutus eesti haritlaskonna ärkamisaegsest koosseisust. Põhilise osa Eestimaal kubermangu eesti haritlaskonnast moodustasid õpetajad ja kasvatajad, kelle arv 1881. aasta rahvaloenduse andmeil oli 583. Arvukuselt järgmine elukutse oli mõisavalitseja (151 inimest), millele järgnesid 60 vallaametnikku, 39 mõisakirjutajat, 35 allohvitseri, 21 köstrit, 20 riigiteenijat, 11 velskrit (koos sõjaväevelskritiga), 10 maalikunstnikku ja muusikut, 4 apteekrit, 3 maaomavalitsuse ametnikku, 2 üliõpilast, 2 fotograafi, 2 maamõõtjat ja -hindajat, 1 ajakirjanik, 1 arst, 1 sõjaväeametnik, 1 vaimulik (Karjahärm 1973: 627, tabel 3), kokku 1027 inimest. Kogu Eesti ala õpetajate arvu hindab Endel Laul veidi enamaks kui 1600 (Laul 1985: 306), lisades, et neljast kolmel puudus pedagoogiline haridus. Üldse oli kesk- ja eriti kõrgharidusega eestlasi vähe: järgmise, 1897. aasta rahvaloenduse andmeil olid talupojaseisusest isikutest vaid 2946 omandanud keskkhariduse ja 175 kõrghariduse (Karjahärm 1973: 625, tabel 1; vt ka Karjahärm & Sirk 1997).

Kogu eesti rahvuslikku ärkamist kandsid tegelikult jõukamad ja iseteadvamad talunikud. Linnades alles kujunev keskklass etendas märksa tagasihoidlikumat osa. Neil aegadel ei erinenud eesti linnakodanluse huvisuunad ja vaimulaad oluliselt talurahva omadest. Vastne linnakodanik „ei tundnud linnas enda all veel väga kindlat pinda ja otsis oma rahvuspoliitilistes taotlustes toetust oma vanemalt, iseteadvamalt ja kujunenud sotsiaalse ilmega mõtte- ja töökaaslaselt – talunikkude-kihilt” (P. Tarvel 1938: 432, 434–435). Ärkamisaja keskused asusid Lõuna-Eestis. Juhtiv kreis ehk maakond oli põllumajanduslikult hästi arenenud Viljandimaa, millele järgnesid Tartumaa ja Pärnumaa (Ligi 1985). Piirkond, kuhu „ärkamine” ei näi olevat mainimisväärses ulatuses jõudnud, oli Pihkva kubermangus asuv Setu ala.

Vastutuule kiuste edasi

1885–1900

*Köögis seisab – ootab, ootab
Meie armas emakeel...
Kulla härrad, prouad, preilid,
Laske tuppa eesti keel.*

(Anna Haava, 1897)

Eesti rahvusluse kaks leeri

Tsaari-Venemaa Läänemere kubermangudes oli 1880. aastate alguseks palju jõudnud muutuda nii ühiskonnas kui rahvastiku, sealhulgas eestlaste hoiakutes ja mõtteviisis. Johann Gottfried von Herderi rahvusromantilistest ideedest kantud ja kultuuritööle orienteeruvat rahvuslust, mida esindasid Johann Voldemar Jannsen ja hiljem Jakob Hurt, hakkas ajapikku asendama teist laadi rahvustunne, mis omandas enam poliitilise ilme. Uue mõtteviisi kandja oli kooliõpetaja ning ajalehe „Sakala” toimetaja ja väljaandja Carl Robert Jakobson. Tema poliitiliselt teravad väljaastumised mõisnike vastu olid saavutanud rahva hulgas suure poolehoidu. Avalik löhe Hurda ja Jakobsoni vahel tuli ilmsiks aastal 1878.

Veidi lihtsustatult võiks öelda, et mõlemad leerid jagasid arvustavat hoiakut baltisaksa mõisnike ja nende privileegide suhtes, kuid erinesid oma suhtumises kirikusse, luteri usku ja kirikuõpetajatesse. Hurt, kes oli esimesi luteri kiriku vaimulikuks pühitsetud eestlasi (aastal 1872) polnud ühel nõul Jakobsoniga, kes pidas täielikult sakslaste vallatavat luteri kirikut vaid mõisnike käepikenduseks, mis takistas eestlaste püüdu sotsiaalsele ja rahvuslikule vabanemisele (Jansen 1971: 155–166). Hurt arvustas küll ka baltisaksa vaimulikonda, mille tooniandvad isikud suhtusid eitavalt eestlaste rahvuspüüetesse, kuid ta hellitas lootust, et tal kirikuõpetajana õnnestub saksa kirikutegelasi veenda neid oma suhtumist muutma (Laar 1995: 88). Hurda arvates tagas kirik ja usk üldinimliku sündsuse ja rahvusliku omapära säilimise. Ta eitas eestlaste püüete poliitilisust, väites et need olid hoopis kultuurilist ja keelelist laadi. Jakobson oli oma tegevuses seevastu võtnud suuna põllumajandusele, majandusele ja poliitikale, kusjuures ta kasutas venelasi ja panslaviste abinõuna oma poliitiliste eesmärkide saavutamiseks, see tähendab baltisaksa ülemvõimu murdmiseks. Mõne silmis tegi see temast algava venestuse pooldaja. Tema käremeelne luteri kiriku kriitika sillutas aga teed tema ja Hurda vahelisele avalikule löhele. Hurt tõrjuti 1880. aastate alguses Eesti Kirjameeste Seltsist ja muudest rahvuslikest üritustest välja (Laar 1995: 73, 86–87, 98–115; Jakobsoni põllumajanduslikust tegevusest, vt Kuum 2002).

Märtsis 1882 suri vaid 41-aastane Jakobson ootamatult kopsupõletikku. Polnud kedagi, kes oleks tema asemele astunud, nii et eesti rahvusliku liikumise poliitiline leer seisis ühtäkki juhita.

Ka kultuurrahvuslik leer oli juba varem jäänud juhita. Pärast konflikti tipnemist ühelt poolt Jakobsoni, teiselt poolt Liivimaa kirikuvõimudega leidis Hurt, et tema olukord on väljapääsmatu. Augustis 1880 kolis ta perega Peterburisse, kus asus tööle eesti Jaani koguduse hingekarjasena. Elu- ja töökohavahetus ei tähendanud aga sugugi, et Hurda sidemed Eesti- ja Liivimaaga oleksid katkenud. Pere viibis sageli kodumaal ja sinna naasmise kavatsusest ei loobunud kunagi. Hurt hellitas lootust, et siis, kui Tartu ülikooli juurde luuakse Eesti [keele] professori koht, oleks tema nagu loodud selle täitjaks. Selleks pidi ta aga omama teaduskraadi, nii asus ta pea Peterburis doktoriväitekirja kirjutama. Veebruaris 1886 väitles ta end Helsingis doktoriks ja seega sai temast Mihkel Weske ja Karl August Hermannii järel kolmas eestlasest keeleteaduse doktor. Lootused eesti professori koha sisseseadmiseks Tartusse luhtusid aga, sest baltisaksa ringkondadeski kardeti Hurda naasmist, nii et asjaomased taotlused said riigivõimudelt kindla „ei”. Suurema osa oma ajast ja energiast pühendas Hurt edaspidi oma elutööle: rahvaluule suurrakendamisele ja juhtimisele. Poliitilise surutise järgmistel aastakümnetel kujunes see üritus eesti rahvusluse tähelepanuväärsemaks mittepoliitiliseks väljenduseks.

Kuigi eesti rahvusluse ideestik oli täienenud poliitilise mõõtmega, seda tänu Jakobsoni tegevusele, oli eesti rahvuslik liikumine nüüd lõhestatud ja seisis pealegi ilma juhtideta ajal, mil Läänemere kubermangudes hakkasid puhuma valjemad poliitilised tuuled.

Venestus

Uusikaupunki rahuga aastal 1721 oli Eesti- ja Liivimaale kinnitatud eriseisund Venemaa koosseisus, niinimetatud Balti erikord. See oli eriseadustele tuginev omavalitsussüsteem, mis tagas Läänemere kubermangudele autonoomia. Selle tõttu erinesid Läänemere kubermangud muust Venemaast. Kuid sedamööda, kuidas Vene valitsevates ringkondades võitis enam pinda slavofiilne meelsus, hakkas Balti erikord Vene võimukandjaid häirima. Aeg-ajalt üritati erinevusi tasalülitada. Ühtlustuskatsete varaseid ilminguid oli 1840. aastail toimunud usuvahetusliikumine, mil meelitati eesti ja läti talurahvast siirduma vene õigeusku. Selles, et eestlaste ja lätlaste hulgas leidis üpris arvukalt neid, kes tõepoolest usku vahetasid, ning et ka vennastekogudused olid samal ajal võitnud talurahva seas kõlapinda, võib näha üldist rahulolematuseväljendust, võib-olla ka umbusaldusavaldust luteri kiriku vastu Läänemere kubermangudes.

Uus tasalülituskatse tehti pärast järjekordset talupojarahutuste lainet – meenutagem Pühajärve sõda 1841 ja Mahtra sõda 1856 Eesti alal ning Poola-Leedu ülestõusu 1863. Siis alustati Venemaa läänepoolsete osade halduslikku venestamist, mis väljendus muu hulgas selles, et juhtivatel kohtadel olnud baltisakslased asendati venelastega. Baltisaksa aadli võimu piirati ja seadusandlikul teel parandati talurahva seisundit (Thaden 1981: 33–53). Sel taustal tuleb vaadelda 19. sajandi keskpaiga ühiskondlikke reforme, millest

Сууремееелелине лъви.

У́гес линнас оли лъви пурнет вѣліа
неазенуд іа тѣнтис кыште линнараѣва сѹ-
дамед еѣматусе іа картусега. Тенсте сеас
пыгенес тема еест ка ема ома венкесе лан-
сеге. Вѣгане лоом оли нни лѣги та кан-
нул, ет тал ланс картусес ѣлма пеалт
наѣга лангес.

Лъви вытис лансе ома лыугаде ва-
геле іа ѣаккас теда ѣра сѹома. Куи ема
седа нѣги, іооксис та куи меелету тагаси,
гѣнтис лъви етте пыльвилли маѣга іа си-
рутас кѣед лансе пооле вѣліа. У́гке лоом
ваатас та отеа нѣнтас ема аѣасту, сест ли-

Великодушный левъ.

Въ одномъ городѣ вышелъ левъ изъ
вѣтки и наполнилъ сердца горожанъ
страхомъ и трепетомъ. Между другими

Pilt 8. Muinasjutt suuremeelisest lõvist

oli lähemalt juttu ülal (eelmise peatüki jaotises „Seisusühiskonnast kodanikuühiskonna poole”).

Poolas ja Leedus suruti maha rahvuslik ülestõus ning seal algas täielik venestamine. 14 000 poola ametnikku vallandati ja poola keele kasutamine keelustati. Leedus keelati raamatute trükkimine ladina kirjas ning leedu keele kasutamine nii koolides kui ametiasutustes. Kõik leedukeelsed trükised tuli trükkida vene tähtedega. Keelud kehtestati kohe pärast ülestõusu mahasurumist, aastal 1864, ning kehtisid aastani 1904.

Mõte, et ka eesti keel võiks minna üle ladina kirjalt vene kirjale, näis idanevat Läänemere provintside. Sellesuunaline samm astuti 1870, mil ilmus „Wenne kele Abitse ramat Eesti-rahwa tarwis. Русская азбука для эстовъ”. Selle autor oli õigeusu kiriku tegelane, Riia Vaimuliku Seminari õpetaja Peeter Mihkelson.

Suurem osa Mihkelsoni raamatust ei erine kuigivõrd sellest, mida võõrkeele algõpetuse õpikust võiks oodata. Kõigepealt tutvustab autor vene tähestikku, kirjeldab vene keele hääldust ja osutab sellistele vene keele häälikutele, mille õige hääldamine võib eestlasele raskusi valmistada. Sellele järgnevad 19 lugemispala koos tõlgetega eesti keelde. Raamatu lõpus aga, esmatrükis alates leheküljelt 76, on tabel, mis näitab, kuidas ladina tähti kirjutada vene keeles ning toob kaks eestikeelset teksti, mis ongi trükitud vene tähtedega: Сууремееелелине лъви (Suuremeeleline lõvi) ja Митту алва илма пеал (Mittu alva ilma peal).

Retrospektiivse rahvusbibliograafia andmeil anti Mihkelsoni vene keele õpikut välja kokku kuus korda (ER 1851–1900: 449). Esmatrüki maht ulatus vaid 79 leheküljeni, aga iga järgmise trükiga lehekülgede arv suurenes. Viimane trükk ilmus 1882 mahuga 184 lehekülge. Esimeses trükis kasutas autor vana kirjaviisi, kuid alates teisest trükist, mis ilmus 1871, juba uut.

Uno Schultzi arvates pole selge, kas tegemist on Mihkelsoni eraalgatusel sündinud juhtumiga või võis ajendiks olla mõni ülevalt poolt väljendatud soov (Schultz 1994). Esialgu võib ehk tõepoolest tunduda, et tegemist on üksiku kurioosse juhtumiga, keeleõpiku autori omapärase meetodilise võttega. Kuid mõned asjaolud panevad selles siiski kahtlema: vaid mõni aasta varem oli kehtestatud keeld trükkida leedukeelseid raamatuid ladina kirjas; pea algas Läänemere kubermangudes venestus; selle kiiluvees puhkes 1887 eesti ajakirjanduses („Olewikus” ja „Wirulases”) väitlus eesti keelele vene tähestiku sobivuse või sobimatuse üle. Need asjaolud ei jäta teist tõlgendamisvõimalust, kui et Mihkelson püüdis oma õpikuga vaikselt teed sillutada üleminekule seniselt ladina kirjalt vene omale, see tähendab et tegemist oli varase venestuskatsega, või tahtis Mihkelson lihtsalt ametivõimudele meeltemööda olla.

Läänemere kubermangude suhted muu Venemaaga olid tõusnud päevakorrale juba Aleksander II valitsemisajal, see on 1855–81. Siis piirdus Läänemere kubermangude tasalülituskatse küll ainult Balti kindralkubermangu kaotamisega 1876, millega kadus Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ning muude Vene kubermangude vaheline erinevus. Alles pärast seda, kui 1881 oli Vene troonile tõusnud Aleksander III, hakati slavofiilsuse vaimus Läänemere kubermange sihikindlalt siduma tsaariimpeeriumiga nii halduslikult ja poliitiliselt kui ka kultuuriliselt ning keeleliselt. Keskvõimu muutunud suhtumisest andis märku see, et Aleksander III ei kinnitanud troonile tõustes Läänemere kubermangude eriseadusi ja eesõigusi. Neid alasid taheti liita tihedamini Venemaa külge samadel alustel nagu muid kubermange.

Põhjus, miks Vene keisrikoja ja keskvõimu suhtumine baltisakslastesse ja Läänemere kubermangude eriseisundisse oli muutunud, põhines osalt slavofiilse meelsuse kasvus, osalt ebakindluses ja kartuses, mida tõi endaga kaasa Saksa alade ühinemine Saksa Keisririigiks 1871 ning Venemaa halvenevad suhted sellega. Suhete muutudes tekkis küsimus, kas Vene-Saksa sõjalises konfliktis võiks usaldada Läänemere kubermangudes elavaid sakslasi või asuksid need Saksa poolele. Siin etendas oma osa Läänemere kubermangude geopoliitiline asend; moodustasid ju need haldusüksused teatud mõttes puhvervööndi Venemaa pealinna Peterburi ja Saksamaa vahel. Mõte, et Läänemere kubermangudest võiks saada Saksa vägede koondumispõlvkond Peterburile suunatud rünnaku puhul, polnud kindlasti ühelegi Vene juhtivale sõjaväelasele kuigi meeltemööda.

Venestuse avalöögina saadeti senaator Nikolai Manassein aastail 1882–83 Liivi- ja Kuramaale revisjoni tegema. Rahvast kutsuti üles kurtma oma hädasid ja muresid. Revideerivale senaatorile esitasid eestlased ja lätlased umbes 44 000 kaabe- või palvekirja, milles nõuti muu hulgas baltisakasa aadli eesõiguste kärpimist, aadli ja kirikuõpetajate mõju kaotamist talurahvakoolide üle, eesti keelele suuremaid õigusi ja Eesti- ja Liivimaa eestikeelsete alade ühendamist üheks kubermanguks. Senaator Manassein esitas 1884 tsaarile revisjoni aruande, leides, et olukord on ebaterve ja et mõisnike majanduslik ning poliitiline võim oli sobimatult suur (H. Kruus 1932: 149). Senaatori aruannet kasutati venestuse elluviimiseks.

Venestus tabas kõiki ühiskonna valdkondi, eriti aga koole, kirikut, kohtuid ja korralvalvet. Ametiasutustes võeti saksa keele asemel tarvitusele vene keel ja asutuste

etteotsa määrati umbkeelsed venelased. Koolid allutati haridusministeeriumile ja aastast 1887 pidid lapsed õppima kõiki aineid vene keeles; ainult luteri koolides õpetati usuõpetust ja emakeelt eesti keeles. Lapsed pidid ka omavahel, näiteks vahetundide ajal, vene keeles kõnelema. Selle nõude vastu eksijaid karistati. Senimest õpetajatest pidid paljud vene keele oskamatus tõttu ametist lahkuma. Sama kehtis vallakirjutajate kohta, kui kogu ametlik asjaajamine hakkas toimuma vene keeles.

Tartu ülikoolis määrati 1889. aastal õppekeeleks vene keel, ainult usuteaduskonnas jätkati tööd saksa keeles aastani 1916 (Siilivask 1982: 258–259). Üksikutel väljapaistvatel professoritel lubati siiski erandkorras jätkata loengute pidamist saksa keeles (Siilivask 1982: 270). Ühtlasi võeti ülikoolilt õigus ise valida rektorit, prorektorit, dekaane ja professoreid (Siilivask 1982: 259). Paljud ülikooli õppejõud lahkusid ülikoolist ja Vene riigist. Nii vähenes saksa professorite osakaal Tartu ülikoolis ligi 87 protsendilt aastal 1889 ligi 10 protsendile aastal 1917. Samas ajavahemikus suurenes vene professorite osakaal ligi 9 protsendilt 75,5 protsendile (Siilivask 1982: 271). Vene õppekeelele üleminek sundis eesti keele lektorit Karl August Hermannit pidama oma eesti keele loenguid vene keeles (Saareste 1933b: 258).

Venestuse ühe tahuna püüti juurutada ka välist riigitruudust. Tsaari ukaasiga 27. oktoobrist 1891 anti mõnele Harju kreisi vallale venepärase nimed: Triigi vald nimetati isevalitseja järgi Aleksandri vallaks, Palvere vald troonipärija järgi Nikolai vallaks, Uuemõisa vald Vladimiri vallaks (Graf 1993: 80). Ametlikus asjaajamises olid seni käibinud saksakeelsed nimed, niisiis vastavalt Kau, Pallfer ja Neuenhof. Kaks aastat hiljem sai Tartu ametlikuks nimeks Jurjev. Kohanimede muutmine jätkus hiljemgi (vt Graf 1993: 80).

Taas hakati luteri kirikule vastu töötama ja ergutati rahvast siirduma vene õigeusku. Algul leidis see ka talurahva hulgas kõlapinda, eriti Läänemaal, kuid paljud astusid hiljem luteri kirikusse tagasi.¹ Ühtlasi püüti kohalikku ajakirjandust range eeltsensuuri abil rakendada venestuse teenistusse.²

Venestuse mõju eesti keelele ja meelele

Läänemere kubermangudes toimepandud venestus oli eelkõige suunatud Läänemere kubermangude eriseisundi ning baltisaksa mõisnike eesõiguste ja ülemvõimu vastu. Eestlased suhtusid venestusse algul teatud ootustega: loodeti, et see kõrvaldab saksa tõkke eesti rahvusliku arengu teelt. Reformid kärpisid sakslaste võimu ja õnestasid saksa keele prestiiži (T. Raun 1981: 319). Aadli võimu vähenedes suurenes esialgu ka eestlaste eneseuhkus, sest enda arvates oldi nüüd baltisakslastega võrdsed riigialamad (Jansen 2007: 435). Pea selgus aga, et Vene keskvoim taotles vaid saksapärase asendamist venepärasega ja eiras täielikult eesti rahvushuvisid. Eestlastel tuli järelikult ise hakkama saada. See arusaam tõstis eesti ringkondade iseteadvust.

¹ Selle ja juba varem toimunud usuvahetuse tulemusena oli 1930. aastatel õigeusklike osakaal eestlaste hulgas 12 protsenti, koos mitte-eestlastega 19 protsenti (EEEE II: 95).

² Lähemalt venestuse eri ilmingute kohta Eesti alal, vt T. Raun (1981) ja Karjahärm (1998). Valik venestust kajastavaid allikaid on avaldatud kogumikus VE 1880–1917.

Venestus põhjustas eesti rahvuslikus liikumises kriisi. Senine optimism asendus pessimismiga, kuna venestus mõjus pärssivalt kõikidele ärkamisaja rahvuslikele suurüritustele: loodetud eesti õppekeelega Aleksandrikooli asemel avati Põltsamaa lähedal venekeelne linnakool, milles vaid õpetati eesti keelt õppeainena, ja Eesti Kirjameeste Selts suleti 1893, osalt küll seltsi juhtivate tegelaste omavaheliste kaebuste tõttu.

Mõni eesti avaliku elu tegelane asus venestust avalikult pooldama, näiteks Tallinnas ilmuva ajalehe „Valgus” väljaandja Jakob Kõrv. Ado Grenzstein, kes seni oli tegutsenud rahvuslikus vaimus ja andis aastast 1882 välja suure loetavuse võitnud nädalalehte „Olewik”, hakkas aastast 1888 avalikult väljendama arvamusi ja mõtteid, mida teised eesti tegelased tõlgendasid venestust pooldavana ning mida selle tõttu peeti eesti rahvuslikele huvidele kahjulikeks. Eestimeelsena püsis aga – eeltsensuuri seatud kitsastes piirides – nii Tallinna ajaleht „Wirulane”, mille toimetaja oli Jaak Järv kui Tartus Karl August Hermannini toimetusel ilmuv „Postimees”. 1888. aastal saatis Eestimaa kuberner vürst Sergei Šahhovskoi Järve kodukubermangust välja ja eesti ajalehtede hulgas enneolematult suure lugejaskonna kogunud „Walguse” ilmumine seiskus. Seega jäi „Postimees” ainsana eesti ajakirjanduses esindama rahvuslikku joont. Mitmesugused avalike tegelaste omavahelised isiklikud intriigid ja pealekaebused (Jansen 2007: 436–438) ei aidanud niigi raskesse olukorda leevendust tuua.

On arutletud selle üle, kas venestus avaldas otsest mõju eesti keelele või mitte. Tolleaegne gümnaasiumiõpetaja, keelemees ja Tartu tsensor Jaan Jõgever, kes oli õigeusku, väitis 1911, et vene kool oma kahekümneviieaastase ainuvalitsusega ei toonud endaga kaasa ühtegi vene laenu eesti keelde. Ta väitis koguni, et teadis nimetada valda, kus eesti keele kasutamine olevat keelatud juba 1873 ja kus sellest ajast saadik õpetati koolis ainult vene keeles, kuid kus nelikümmend aastat väldanud vene keele õpetus polevat valla elanike vene keele oskust sugugi edendanud; „nad mõistavad niisama vähe Vene keelt kui ümberkaudsed kihelkonnad” (Jõgever 1911: 236–237). Küll aga möönis Jõgever, et üksikud vene laensõnad olevat tulnud tarvitusele kohtute kaudu, näiteks *mirovoi* ‘rahukohtunik’, ning et mõni üksik laensõna olevat juurduanud tänu Vene kroonus teeninud eestlastele või eesti vabrikutööliliste: *trastu* ‘tervist!’, *prassai* ‘jumalaga!’, *guläitama* ‘jalutama’ (Jõgever 1911: 237).

Jõgeverit väidet võib vaidlustada. Paljudel nüüdisaegsetel võõr- ja laensõnadel on venepäraseid häälikulisi jooni. Häälikuline tunnus, mis viitab võõr- või laensõna vene päritolule, on delabialiseeritud eesvokaalide (s.o *i*, *e*) kasutamine nende vastava labialiseeritud paarilise (*ü* ja *ö*) asemel. Vene keeles puuduvad labialiseeritud vokaalid, nii et võõrsõna laenates kohandatakse see vajaduse korral vene keelele, seega võõrast häälikut omahäälikuga asendades: *ü* > *i*, *ö* > *e*. Tolle aja eesti kirjakeeles olnud võõr- ja laensõnad ilmutavad kahesugust esinemust. Ühtedel on *ü* ja *ö*, teistel mitte. Need, milles esineb *ü* või *ö*, on jõudnud eesti keelde ilmselt saksa keele vahendusel, näiteks *broshür*, *börse* ‘väärtpaberite turg’, *dünamit*. Need aga, milles esineb hoopis *i* või *e*, on vene keele kaudu eesti keelde tulnud. See kehtib näiteks selliste sõnade kohta, nagu *karantin* < vn карантин, *labirint* < vn лабиринт, *nitroglitserin* < vn нитроглицерин, *süsteema* < vn система, *tirann* < vn тиран, *tsiklon* < vn циклон (eestikeelsete näidete

allikas on AS). Asjaolu, et tänapäeva eesti keeles on mitmes sõnas *ü* (*labürint, nitroglütseriin, süsteem, türann, tsüklon*), tuleneb sellest, et võõrsõnade kirjutamises kaua valitsenud ebaühtlust hakati alles 20. sajandi esimeste aastakümnete jooksul järkjärgult uutele alustele seadma. Tänapäeva kirjaviisi ei muuda nende sõnade eesti keelde tuleku allikat teiseks.

Teised 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi kahel esimesel aastakümnel eesti keeles käibinud vene laenud või kaudlaenud on *kultuura* < vn *культура* 'kultuur', *mahorka* < vn *махорка* 'jämedalt lõigatud, madalamat sorti tubakas', *nalivka* < vn *наливка* 'puuvilja- või marjaliköör', *ragulka* < vn *рогулька* 'kada', *sutt - sutike* < vn *чуть* 'veidi, natuke', *tamosna* 'tollimaja' < vn *таможня* 'tolliamet', *ukaas* < vn *указ* 'tsaari või Vene riigivõimuorgani korraldus; käsk'; viimane sõna on sõnaraamatutes registreeritud alates Wiedemanni sõnaraamatu esimesest trükist 1869 (Blokland 2005: 519), kuid võis olla tulnud tarvitusele varem, juba 18. sajandil. Vene keelest laenati ka poliitilist sõnavara (vt neljanda peatüki jaotist „Poliitiline sõnavara kasvab: laen- ja võõrsõnad”).

Venestus tõi endaga kaasa ka teistsuguseid keelelisi tulemusi. Kõikides õppeasutustes, alates talurahvakoolidest Tartu ülikoolini, õpetati lapsi ja noorsugu vene keeles. Need eesti lapsed, kes käisid koolis venestusajal, see tähendab 1880. aastate lõpust iseseisva Eesti riigi tekkimiseni 1918, õppisid seega enam vene keelt kui emakeelt. Selle tulemusena puudus paljudel harjumus ja vilumus oma mõtteid väljendada kirjalikus emakeeles. Sellele juhtis juba tol ajal tähelepanu keeleuendaja Johannes Aavik:

Meie raamatud, ka kõige paremate autorite omad, kubisevad ikkagi veel kõiksugu vigadest, eksimustest, keelelohakustest, mis mitte üksi radikalse uuenduse seisukohalt ei ole hukka mõistetavad, vaid mida ka praegu maksva enam vähem kujunenud kirjakeele järele ei või õigeks tunnistada. Ei ole ka miski ime: meie kirjanikud ei ole koolis Eesti keelt õppinud, ja pärasises elus ei võeta oma algatusel mitte kergesti grammatikat kätte. (Aavik 1913a: 315)

Eesti keele tõrjutud seisund koolides mõjutas ka eestikeelse koolikirjanduse väljaandmist. Kuna koolides õpetati vene keeles, kadus vajadus eestikeelsete õpikute järele. Kooliõpikuid koostades oli seni arendatud omakeelsete oskussõnavara ning seda kooliõpetuse kaudu juurutatud. Paljude ainete õpikute koostamine ja avaldamine oli 1870. aastatel saanud hoogu tänu Eesti Kirjameeste Seltsi algatusele. Nüüd, mil venestuse tingimustes nõudlus eestikeelsete õpikute järele kadus, seiskus kauaks ka omakeelse oskussõnavara arendamine. Alles pärast 1905. aasta revolutsiooni muutusid olud selles suhtes jälle soodsamaks (vt neljanda peatüki jaotist „Pärast maru”).

Rinnutsi sõnavara lünklikkusega

Mida enam eesti haritlaskond kasvas, erialaselt mitmekesisus ning sai põhjalikuma ja enam kvalifitseeritud ettevalmistuse, seda vähem suutis eesti keele sõnavara rahuldada eesti vaimuinimeste, eriti haritlaste vajadusi. Selle probleemiga olid varem kokku puutunud need mitte-eestlased, kes 18. sajandil tõlkisid eesti keelde mitmesuguseid

Tabel 8. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (Kr) ja Friedrich Robert Faehlmanni (F) omavahelise kirjavahetuse keel (1833–50) (Kirja autor → kirja saaja)

Kirja keel	Kirjade arv	
	Kr → F	F → Kr
<i>Täies ulatuses eestikeelne</i>	7	1
<i>Valdavalt eestikeelne või saksa keelega pooleks</i>	3	3
<i>Üksikute eestikeelsete lausetega</i>	17	41
<i>Täies ulatuses saksakeelne</i>	16	38
<i>Kirjade koguarv autoriti</i>	43	83

Alus: FKK, KK I.

praktilisi käsiraamatuid või ilukirjandusliku koega rahvaraamatuid. 19. sajandil pidid sedasama sõnavara lünklikkust kogema eesti sõnasepad, nende hulgas „Viru laulik” Friedrich Reinhold Kreutzwald, kes töötas Võrus arstina ja oli esimesi ülikooliharidusega eestlasi. See kogemus ilmneb Kreutzwaldi kirjavahetusest nii otseselt kui kaudselt.

Otseselt mainib Kreutzwald „keele kehvust” ühes miiklipäeval 1846 kuupäevastatud kirjas Friedrich Robert Faehlmanni, mõeldes „keele kehvuse” all just sõnavara lünklikkust:

Iggamees – kõige ennamiste Teie isse – kes meie Ma-rahwa keele pärrast sanud järrel mõtlema, peab tõega tunnistama et mitmes tükkis keele kehvus wägga suur on, ja kui meil mõnnes asjas sõnnu ehk sõnnakesi küllalti käes, siiski mitmes teises kohhas meie sõnna puduse pärrast mõnda asja ei jõua nõnda teistele selletada, et iggamees meie mõttest kohhe selget arro kätte saaks. (FKK: 103)³

Kaudselt tuleb tolaeagse sõnavara puudulikkus ilmsiks kaheti. Esiteks viitab sellele juba Kreutzwaldi kirjade keel kirjavahetuses Faehlmanniga. Mõlemad, nii Kreutzwald kui Faehlmann, läksid oma kirjades eesti keelelt saksa keelele üle siis, kui arutleti teaduslikel teemadel ja oli tarvis mõtteid täpselt väljendada; argisematest asjadest võis kirjutada eesti keeles. Nende kirjavahetus on valdavalt saksakeelne, kusjuures eestikeelsetes kirjades leidub vahel terveid saksakeelseid lõike. Faehlmann näib üldse eelistavat saksa keeles kirjutamist, kuid aeg-ajalt alustab ta saksakeelset kirja eestikeelse tervitusega või lõpetab jumalagajätuga: *Wanna kaim!* (FKK: 64), *Wanna sõbr!* (FKK: 130), *Wanna wadder!* (FKK: 142); *aeg läbheb otsa. Jummalaga* (FKK: 29), *Jummalaga, wanna wadder, Tru su ja süddamega söbber Faehlmann* (FKK 43), *Jürri-poea lillekesed läkkitan tullesal nädalal. Jä Jummalaga* (FKK 65).

³ Oma pikas kirjas arutles Kreutzwald eriti just sõnavara, aga ka kirjaväisi üle ning õhutas Faehlmanni kui Õpetatud Eesti Seltsi presidenti, et selts tegeleks uute sõnade loomisega ja levitaks rahva seas uudissõnu. Faehlmanni ninapidi vedamiseks laskis Kreutzwald kirja võõra käega ümber kirjutada ja saatis selle sõbrale väljamõeldud nime all „Rein Metsnik, Laddaswerre koolmeister”. Faehlmann lasigi end petta. Nagu Õpetatud Eesti Seltsi protokollidest selgub, arutati kirjas tehtud ettepanekuid seltsi koosolekul. Faehlmann mainis isegi „Laddaswerre koolmeistril” ühes oma teaduslikus töös, mis ilmus Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes 1847 (FRF: 181, 192). Alles siis andis Kreutzwald Faehlmanni teada, kes on kirja tegelik autor (FKK: 102–108, 125–128; KK I: 191–194).

Kreutzwaldi ja Faehlmanni 126 teadaoleva kirja jagunemist keeliti näitab tabel 8. Selles on „täies ulatuses saksakeelsete” hulka arvatud ka need kirjad, mille tervitus- või jumalagajätufrasa on eesti keeles, kogu muu tekst aga ainult saksa keeles – välja arvatud tsitaadina toodud keelendid või arutlusobjektina kõne all olevad eesti keele sõnad ja väljendid.

Teiseks avaldus eesti keele sõnavara lünklikkus tolleaegsetes eestikeelsetes tekstides. Puuduvaid sõnu püüdis sõnumi autor ise luua, küllap enamasti eksprompt. Loodud sõnu kasutades lisati sulgudesse nende tähendus saksa keeles, et lugeja või kirja saaja ei peaks kahtlema selles, mida kirjutaja on tahtnud öelda. Seda võime näha näiteks Kreutzwaldi kirjast Faehlmannile 1. juunil 1839: „[...] ja ütle mulle [ühe raamatu kohta], kas sa nimmelehest (Titelblatt) arro sad?” (FKK: 4; sks *Titelblatt* 'tiitelleht'), samuti Kreutzwaldi kirjast Lydia Koidulale 11. veebruaril 1868: „[...] et wanaisa poolt mulle ette kuulutuse-annet (Divinationsgabe) olla kingitud” (KKK: 68; sks *Divinationsgabe* 'ennustusanne; selgenägelikkus').

Samalaadseid näiteid võib leida mujaltki. Eesti seltsielu sünniaegadel polnud sellealaseid traditsioone, millele võinuks toetuda. Muidugi puudus siis ka asjaomane sõnavara. Kui aastal 1865 asutati Tartus esimesi eesti linnaseltse, „Vanemuise” muusika- ja teatriselts, kasutati juhatuse kohta sõna *eestseisus* ja juhatuse liikmete kohta *vanemad* ja *talitajad* (Tuglas 1958: 77). Ilmekas näide on ka Eesti Kirjameeste Seltsile nime leidmine. Ettepanekuid oli viis:

1. Eesti õppetuse raamatude laiali lautamise selts
2. Vaimuvaranduse ehk Eestikeele õppetuse raamatude laiali lautamise selts
3. Vaimuvaranduse selts
4. Vaimuvaranduse ehk Eesti Kirjameeste Selts
5. Eesti Kirjameeste Selts

Kuna sõna *kirjamees* oli rahvapärane ja kõigiti arusaadav, jäädi selle juurde (Tuglas 1958: 63–64).⁴ Sealjuures mängis usutavasti oma osa veel see, et seltsile oli teatud eeskujuks Suomalainen Kirjallisuuden Seura, Soome Kirjanduse Selts (asutatud 1831). Küllap leiti olevat kohane loodava eesti seltsi nimes seostuda sellega. Kuid eesti keeles puudus vaste soome sõnale *kirjallisuus* 'kirjandus'. Tol ajal käibiv rahvapärane sõna *kirjavara* kas ei tulnud asjaosalistele meelde või ei peetud seda kohaseks. Nagu märgib Friedebert Tuglas Eesti Kirjameeste Seltsi ajaloole pühendatud monograafias, oli Carl Robert Jakobson siis küll tõepoolest jõudnud kasutada uudissõna *kirjandus* nii erakirjades kui aastal 1869 „Eesti Postimehes ehk Näddalalehes” nr 51 ilmunud artiklis, kuid laiemalt käibele tuli see sõna siiski alles hiljem (Tuglas 1958: 64).⁵

Näib ka nii, et saksa laensõna *selts* (< sks *Gesellschaft*) tuli eesti keeles hilja tarvitusele, seoses esimeste eesti seltside loomisega 1860. aastail. Algul käibis *seltsi* asemel enamasti

---

⁴ Eesti Kirjameeste Seltsi nime tõlgiti algusest peale vene keelde kujul Общество грамотных Эстонцев, kirjaoskajate eestlaste selts, näiteks põhikirja venekeelses tõlkes ja hilisemates ametlikes dokumentides (Tuglas 1958: 64).

⁵ Sõna *kirjandus* on tuletatud pöörd sõnast *kirjandama* 'schriftlich abfassen' (EDW 1869: 324), see tähendab 'kirjalikult koostama, sõnastama'.

sõna *kogodus*. Nii nimetab Kreutzwald eestikeelsetes kirjades Faehlmannile Õpetatud Eesti Seltsi mitmeti: kord on see *Eesti õppetut rahwa koggokond* (FKK: 2; 3. V 1839), kord *Marahwa kele ja kirja koggodus* (FKK: 7; 24. IV 1841), kord *Eestima keele- ja kirja-koggodus* (FKK: 107; 29. IX 1846). Veel aastal 1857 näib *selts* puuduvat, sest tartukeelse „Ma-rahva kalendri” 1857. aasta väljaandes kasutatakse Õpetatud Eesti Seltsi kohta *Marahva sündinu asju tundjide koggodust* (Tuglas 1958: 77). Peale selle, et nii mõnigi endisaegne keelend või väljendusviis võib tänapäeva eestlasele tunduda koduvillaselt kohmakana, leidub ka sõnasünnitisi, mis mõjuvad teistmoodi naljakana. Ühe näitena võiks mainida Kreutzwaldi ettepanekut hakata kasutama mõiste *riim*, s.o häälikute kooskõla kohta (näiteks luules) sõna *sõnakõlks* (KK VI: 196; Kreutzwaldilt Jaan Adamsonile 18. IX 1866).

Niisiis tunti 19. sajandil keskel ja lõpus puudust isegi kõige elementaarsematest omakeelsetest oskussõnadest. Seda püüti kõrvaldada nii hästi-halvasti, kui suudeti ning tänu eesti keele tarvitajate panusele täienes eesti keele sõnavara 19. sajandi teisel poolel küllaltki kiiresti ja valutult. Kõiki ettepanekuid ei võetud aga sugugi omaks. Seni kui mõni uudiskeelend ei olnud suutnud end üldiselt maksma panna, võis ühe ja sama mõiste jaoks käibida mitu sünonüümi, seda isegi ühe ja sama isiku tekstides. Näiteks kirjandusteoste loojat tähistati sõnadega *raamatukirjutaja*, *kirjamees*, *raamatu väljaandja*, *kirjutaja* või *kirjaseadnik*. Viimane sõna pärineb Kreutzwaldilt, kes ühes kirjas baltisaksa keeleteadlasele ja folkloristile Anton Schiefnerile palub viimast, et see annaks Ferdinand Johann Wiedemannile edasi sõna *kirjaseadniku* „kui miski seniolematu, see peab tähendama ’autorit’, mille jaoks eesti keeles siiasaadik ei olnud veel ühtki sõna” (KK III: 383; 16. XII 1866). Praegune sõna *kirjanik* on Endel Nirgi oletuse kohaselt lühenenud just Kreutzwaldi loodud sõnast *kirjaseadnik* (Nirk 1968: 289). Wiedemann *kirjaseadnikku* sõnaraamatusse ei võtnud, küll aga leiame sealt *kirjaniku*, mis on tärniga märgitud (EDW 1869: CLI). Selliselt tähistas sõnaraamatu koostaja kirjakeele uuemad sõnad, mis „kahtlemata on rahva suuremale osale praegu veel tundmatud ja mõistetamatud” (EDW 1869: V).

Ühest Kreutzwaldi kirjast Eesti Aleksandrikooli aktivistile, Holstre valla Pulleritsu kooli õpetajale Jaan Adamsonile, selgub, et leidus neid, kes arvasid, et eesti õppekeelega kooli, see tähendab Eesti Aleksandrikooli rajamine on võimatu just eesti keele küündimatuse tõttu:

Mõistmata on minul, kuidas Aleksandrikooli vastanikud kõige suuremat tulu ei taha tunda, ehk kui nemad tunnevad, seda ära salgavad, mis kool selleläbi õppijatele toob, et kõik kooliõpetus e make eli antakse. Mõned ütlevad selle võimatu olevat, sest et eesti keel nii kaugele ei ulata. Tule Jumal appi! Olgu ka kõige raskem ja sügavam ükski õpetus, siiski saab iga inimene temast oma emakeeles kõige täielikumalt aru. Kui nüüd igal maal kõiki rahvaid oma emakeeles koolides õpetatakse, siis ei või mõista, miks eestlaste õpetus nende emakeeles ei pea võimalik olema. (KK VI: 229; 5. IX 1872)

Järelikult mõjus eesti keele sõnavara lünklikkus ka pessimismi ja vastuseisu tekitavalt.

Et eesti keele sõnavara puudulikkust kõrvaldada, või vähemalt olukorra leevenduseks midagi ette võtta, tuli keeletarvitajatel, eriti kirjandusega tegelejatel, hakata sõnavara arendama. Üks esimesi, kes suuremas ulatuses lõi uusi sõnu, oli Friedrich Reinhold Kreutzwald.⁶ Nagu teisedki temaaegsed eesti kõrgharitud oli ta õppinud ja erialase ettevalmistuse saanud saksa keeles. Leivatöö kõrvalt – Kreutzwald töötas 1833. aasta märtsist Võrus linnaarstina – püüdis ta aidata oma vähem haritud kaasmaalastel silmaringi laiendada sellega, et avaldas rahvaalgustuslikke kirjutisi kalendrites või eraldi teostena. Omaette teostena avaldatud töödest olgu siinkohal mainitud vaid pildiajakiri „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on” (1848–49), tõlgitud reisiromaan „Ma ja Merre-piltid” (I–III, 1850–61) ning tervishoiualased „Lühhikene õppetuis terwise hoidmisses” (1854) ja „Kodu Tohter” (1879). Kui mitte muidu, siis just ise kirjutades, mugandades või tõlkides pidi Kreutzwald otse kogema eesti keele sõnavara lünklikkust. Igatahes on ilmne, et ta püüdis eesti keeles puudevate sõnade asemele luua uusi, et vältida mõistete pikki ümberütlemisi.

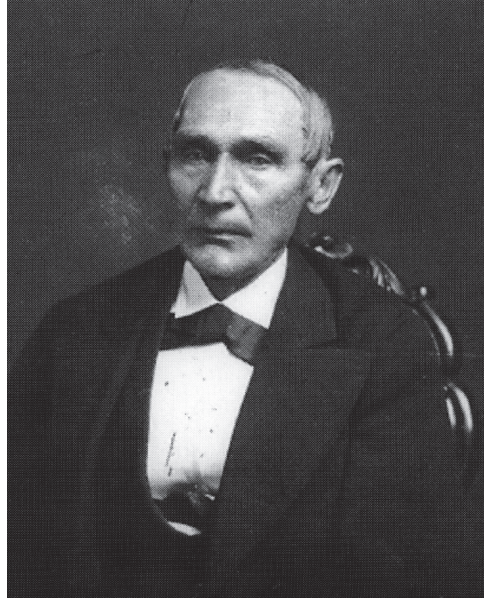
Kuna Kreutzwald oli elukutselt arst, pole kuigi üllatav, et paljud tema loodud sõnad või eesti keelde toodud laensõnad kuuluvad arstiteaduse valdkonda. Suurem osa neist on meie päevil küll niivõrd üldiselt tuntud ja kasutatavad, et neid võiks pidada pigem üld- kui oskussõnavarasse kuuluvaks. Alljärgnevad näited Kreutzwaldi sõnaloomingu sellest osast, mis on püsinud kasutusel meie päevini, pärinevad Arnold Kaselt (Kask 1970: 219–228):

- tuletised: *hapnik*, *süsinik*, *vesinik*, *kunstnik* (Kreutzwaldil tähenduses 'akrobaat; köietantsija'), *möödanik*; *tulevik*, *palavik*; *omadus*, *voorus*, *rahvus*; *kristlane*; *andekstama* 'andestama', *täheldama*;
- tõlkelaenud: *emakook* < sks *Mutterkuchen*, *Mutter* 'ema' + *Kuchen* 'kook'; *meeleorganid* < sks *Sinnesorgane*, *Sinne* 'meel' + *Organ* 'organ, elund'; *paeluss* < sks *Bandwurm*, *Band* 'pael' + *Wurm* 'uss, madu', varem kasutati eesti keeles ka laensõna *pandvurm*; *kilpkonn* < sks *Schildkröte*, *Schild* 'kilp' + *Kröte* 'kärnkonn'; *iduleht* < sks *Keimblatt*, *Keim* 'idu' + *Blatt* 'leht';
- loomelaenud: *mädanik* < sks *Eiterung*, vrd *Eiter* 'mäda'; *põletik* < sks *Entzündung*, vrd *zünden* 'süütama; süttima, tuld võtma';
- laensõnad: *organ* < sks *Organ* 'elund'; *reuma* < sks *Rheuma(tismus)* 'reuma'; *laviin* < sks *Lawine* '(lume)veere'; *kriis* < sks *Krise*, *Krisis*; *reegel* < sks *Regel*.

Kreutzwaldi keeleline loometegevus ei piirdunud sõnavara rikastamisega – *nna*-liite näol tõi ta eesti keelde ka uue sõnamoodustusvahendi. Esimest korda kasutas ta uudisliidet aastal 1849 „Ma-rahwa Kassulisses Kalendris”, lisades joone all seletuse: „Kuningana [...] on üks uus sõna ja tähhendab: Kunningaemand, ehk kuninga abbikasa” (Kask 1970: 223).

---

⁶ Kreutzwaldi keelelisest tegevusest lähemalt, vt Kask (1970: 193–232), E. Ahven (1958: 7–8) ja Peebo (1969).

Pilt 9. Friedrich Reinhold Kreutzwald

Tegelikult lisandus Kreutzwaldi uudisliitega eesti keele sõnamoodustusse ka soo mõõde – eesti keel ei tunne teatavasti grammatilist sugu – kuigi see Kreutzwaldi hilisema seletuse järgi polnud ettekavatsuslik:

Iga keeletundja teab, et meie Eestikeel sõnade sugu vahetegemist ei ole, kui mitmel teistel keeltel, vaid kõik sõnad on meil ühte sugu, tähendagu nemad mehist, naisist või asist. Sellepärast ei võinud ”kuningana” sünnitajal sugu vahetegemise mõttet olla, vaid sõna võeti, esiteks nalja pärast „Reinovaderi” juttus ülesse, hiljemine pool häda pärast lühenduse abiks, kui paremat kätte ei juhtunud, sest et laialisel tarvitusel väga igapäevaseks kulunud proua ja emand kõrgema naisterahva kohta kõhetumad näitasid, ja pealegi üks sõna igakord lühem on kui kaks. (Tsitaadi allikas: Kask 1970: 223–224)

Et Kreutzwald oma ettepanekut tehes toetus saksa, võib-olla ka rootsi keele eeskujule, on ilmne, vrd sks *Königin* ’kuninganna’, *Kaiserin* ’keisrinna’, *Sängerin* ’lauljanna’, *Freundin* ’sõbranna’; rts *kejsarinna* ’keisrinna’, *väninna* ’sõbranna’.

Uudisliitega sõnad leidsid ilmselt mõningat kasutamist. „Perno Postimees ehk Näddalileht” teatas 16. jaanuaril 1863: „4. Detsembril läksid Keiser ja Keiserina ka Moskwa üllema purjemeistri jure sisse ja rääkisid mõnni sõnna. Oh sedda römo!” (PPN 1863: 20). Ka Ferdinand Johann Wiedemann võttis mõned selle liitega sõnad oma eesti-saksa sõnaraamatusse, nagu näiteks *jumalana*, *keiserina*, *sõberina* ’sõbranna’ (EDW). Erinevalt nendest sõnadest on *lauljanna* sõnaraamatus just kahe *n*-iga kirjutatud, kuna aga ’kuninganna’ on antud koguni kahel kujul: *kuningajinna* ja *kuningana*.

Kreutzwaldi uuendust ei võetud igal pool sugugi avasüli vastu. „Tallorahva Postimehes”, kus Kreutzwald aastal 1857 soovitas kasutada *keiserina* ja *kuningana*, tegi toimetaja sel puhul pilkava märkuse, et Kreutzwaldi järgi tuleks nüüd ütelda „mitte enam emmane vassikas, vaid vassikana” (Kask 1970: 224). Et Kreutzwald kasutas uudisliidet kujul *-na*, heideti talle ette ka seda, et see langes kokku oleva käände lõpuga, mis enam-vähem samal ajal oli hakanud eesti keeles omaseks saama, ja tekitas segadust (Kask 1970: 224; oleva käände eesti normikeelde tuleku kohta vt Rätsep 1979: 64–65). Vastuväidete tulemusena loobus Kreutzwald oma elu lõpuaastatel kasutamast *na*-liidet ja soovitas asemele *-ma* ehk *-ema*, näiteks *kunigema*, *keisrema*, *vürstema*, kuid, nagu märgib Arnold Kask, „see ettepanek ei saanud enam laiemalt tuttavaks” (Kask 1970: 224).

Väitlus liite ümber jätkus pärast Kreutzwaldi surma augustis 1882. Kriitikute hulka kuulusid Mihkel Weske ja Juhan Kurrik. Pooldavale seisukohale asus Ado Grenzstein, nagu alljärgnev tsitaat „Eesti Postimehest” (nr 36, 9. september 1881, lk 143) ilmekalt näitab:

Uus sõna, millest täna räägime, on naesterahwa kohta loodud. [...] See ülikaunis lõpp on – ta kõlab muusikailul mu kõrwus ju kaua enne väljaitlemist – **inna** ehk **anna!** Oleks õnnis Schiller seda lõppu tunnud, ta oleks tast taewa kõrguse laulu lounud. Aga koguni tundmata ei olnud tall see lõbus lõpukene mitte; sest Saksa keel teab ka mõnest kenast sõnast jutustada, kus **inn** sees on, nagu Dichteri n n e n ja Richteri n n e n. Sest siis ka Schiller nii kõrget kiitust naesterahwale laulis. Pääle selle peab ka Rootsimaal ja kes teab kus veel mujal seda luulerikast lõppu leida olema, nii et tema wastawõtmine meid Eesti rahwast mitmele Germaania rahwale ligistab. Slaawi rahwad teewad oma õrnema soole tähega **a** ilusa wahe ning seesama **a** on ka meie **inna** ja **anna** otsad, nii et meie selle armsa lõpu läbi ka Slaawlastega wõime sõbraks saada ning sellwiisil algmisest saadik igatsetud üleüldist rahwastewendlust julgeste alustada wõime.

Siis hakati liidet kasutama praegusel kujul *-nna* (*kuninganna*, *keisrinna*) ja selle edasise juurdumise käigus 1880. ja 1890. aastatel laienes tähendus nii, et see enam ei tähistanud ainult kõrgemaid naissoost võimukandjaid, vaid naissoost isikuid üldse, eelkõige rahvuse ja tegevusala järgi: *rootslanna*, *lauljanna*, *sõbranna*.

Oma sõnaloomet alustades oli Kreutzwald selles tegevuses kaunis üksik. Tema aktiivsem tegutsemine näib langevat ajavahemikku 1840–60. Sedamööda, kuidas eesti haritlaskond suurenes, lisandus ka neid, kes samuti hakkasid uusi sõnu looma, tuntumatest näiteks Carl Robert Jakobson, Karl August Hermann ja Ado Grenzstein. Üldse etendasid 19. sajandi teisel poolel peaaegu kõik juhtivad eesti avaliku elu tegelased enam või vähem silmapaistvat osa eesti keele sõnavara arendamisel. Eriti olulise panuse andsid õpikute autorid ja ajakirjanikud, kusjuures Eesti Kirjameeste Seltsi õpperaamatute väljaandmise tähtsust on raske üle hinnata.

Silmapaistev erand üldreeglist – kõik eesti avaliku elu juhtivad tegelased olid sõnavara arendamise osalised – on ehk Jakob Hurt. See ei takistanud aga Hurdal

avaldada arvamust eesti keele sõnavara rikastamise viiside ja allikate kohta. See, et teda aga teati olevat eesti keele sõnavara väga hea tundja, selgub kas või ainuüksi faktist, et Vene Keiserlik Teaduste Akadeemia usaldas pärast Ferdinand Johann Wiedemanni surma detsembri lõpus 1887 just Hurdale Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu teise trüki toimetamise ja Wiedemanni enda kogutud sõnavara täiendamise – umbes kümne tuhande sõnaga. Pealegi elas Hurt siis ise Peterburis. Ta oli ka varem Wiedemanniga koos töötanud nii eraviisiliselt kui ametlikult, olles olnud akadeemikule informandiks materjali kogumisel tema kolme suurteose, eesti-saksa sõnaraamatu, eesti keele grammatika ja folkloristlik-etnograafilise kirjelduse „Aus dem inneren und äußeren Leben der Ehsten” („Eestlaste sisemisest ja välisest elust”; 1876) jaoks. Pealegi oli Hurt Wiedemanni soovitusel kohtuministeriumi ülesandel tõlkinud eesti keelde „Kohtuseadused, mis 20. Novembril 1864 kinnitati, ja Üleüldised Seadusemäärused mis nende täiendamiseks välja on antud. Venekeeli alguskirjast kohtute Ministeriumi kordaseadmise pääle Eestikeele tõlgitud” (ilmus Peterburis 1882). Seega on Hurt ikkagi pidanud otse arendama eesti keele kohtusõnavara. Leksika arendajana ei ole ta sugugi „valge leht”, kuigi tema keeletegevuse seda aspekti on seni vähe uuritud.

Oma mõtteid eesti keele sõnavara arendamise kohta väljendas Hurt „Eesti Postimehe lisalehe” viies numbris avaldatud artiklis „Kas eesti keelele uusi sõno tarwis” (Hurt 1871). Hurda arvates tuli eesti keele sõnavara rikastada eelkõige laenude varal, kuid ka murdesõnade ja uute sõnade tuletamise teel. Eriti sobivaks laenuallikaks pidas ta sealjuures soome keelt, sest

Soome keelt on hää aeg waremine harima hakatud ja ta on mitmes tükis meie keelest rikkam. Et seesama keel ühtlasi meie keelele ka väga ligimene sugulane on, siis võib iga terawam mõistus kergeste arwo saada, et meie säält omale kirjakeelele väga hääd ja kaunist abi rohkeste tuua võime. Soome sõnad käiwad nii väga meie sõnadega kokko, et meil wähe muutmist tuleb, mõnikord teda sugugi tarwis ei ole. (Hurt 1871: 148; vt ka Tauli 1938: 130; Kask 1970: 253; Põldmäe 1988: 88–89)

Lisaargumendina märkis Hurt, et eesti keel oli uuemal ajal niikuinii juba mitu sõna soome keelest üle võtnud, näiteks *ala-ealine* ehk *ala-igane* < sm *ala-ikäinen*, *laewastik* < sm *laiwasto*, *sõnastik* < sm *sanasto* (Hurt 1871: 148; vt ka Rätsep 1976: 211). Hurt jätkas: „Kes teraselt neid sõno ära arwab, peab wiimati leidma, et nemad meile täieste sünniwad ja kerged mõista on” (Hurt 1871: 148; soome keelest laenamise kohta allpool lähemalt).

Eesti ärkamisajale on iseloomulik, et peaaegu kõik juhttegelased olid otseselt tegevad ajakirjanduses (T. Raun 1985a: 394). See oli sidevahend, mis liitis ühte, lehtedes vaieldi ja nende kaudu levisid lisaks paberile pandud mõtetele, argumentidele ja arvamustele ka keelelised uuendused, kaasa arvatud uudissõnad. Juba „Postipapa” ehk Johann Voldemar Jannseni „Perno Postimehe”, eriti aga „Eesti Postimehe” kaudu olid omal ajal keelde tulnud mitmed võõrsõnad, nagu *parlament*, *partei*, *poliitika*, *demokraatlik*, *radikaal*, *sotsiaaldemokraat* (E. Ahven 1958: 9), *dollar*, *silling* (kujul *silling*), *krediitkassa*, *elukindlustusselts* (kujul *ellokinnitusselts*), *president* (kujul *präsident*)

(Makkar 1980; Onga 1981). Nagu mõne sõna kirjaviisist võib järeldada (*präsident, kredittkassa*), pärinevad need saksa keelest.

Võõrsõnade tähendust püüdis Jannsen tekstis seletada järgmiselt: *Põhja-Amerikama Präsident ehk peawannem* (PPN 1863: 23), *Põhja-Amerika rigiüllem ehk Präsident* (PPN 7: 54). Omane on see, et üht ja sama nähtust tähistati mitme sõnaga, kusjuures üks oli võõr- või laensõna, teised aga loodud eesti keeles olemasolevatest elementidest. Viimaste, samuti pikemate, kirjeldavate sõnaühendite eesmärk oli muidugi avada lugejale võõr- või laensõna tähendust (Onga 1981: 65). Näiteks 'inkvisitsiooni' kohta kasutas Jannsen vähemalt nelja „sünonüümi": *Inkwisitsion* (mille puhul saksa sõna antakse sulgudes originaalkujul: *Inquisition*), *katolikko ussokulamissekohhus, ussust langejatte kohhus* ja *südametunnistuskohhus*.

Jannseni eesti keele sõnavara arendamise panus ei piirdunud aga sugugi ainult sõnade laenamisega. Kui ta lehes tol ajal uutest nähtustest kirjutas või neid lugejatele kirjeldas, lõi ta vahel juba olemasolevatest elementidest uusi sõnu, näiteks *raudmaantee* ehk *raudtee, aurumassing, auruvanker, raudwanker* 'vagun' (Kask 1970: 238).

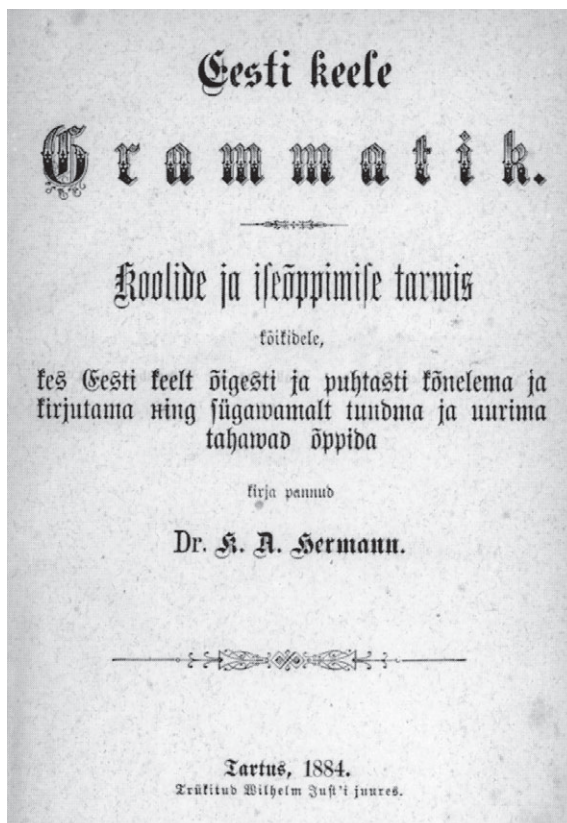
Carl Robert Jakobson tõi uudissõnu keelde osalt ajalehe „Sakala", osalt kooliõpikute ja põllumajanduslike käsiraamatute kaudu. Tema sõnaloomingust on keelde jäänud muu hulgas järgmised sõnad: *avaus, jääliugustik* (hiljem lühenenud *jääliustikuks*), *kiltkivi, ollus, pagu* ja *sõmerik* (E. Ahven 1958: 8; vt ka Kask 1970: 277–279). Üks Jakobsoni toodud sõnu olevat ka linlast alavääristav *vurle* (Hallas 1995: 91).⁷

Viljaka sõnaloomega tegeles ka Tartu ülikooli eesti keele lektor Karl August Hermann, kes pidas lektoriametit 1889. aastast surmani detsembris 1908. Tema tegevus sõnavara rikastajana hõlmas ümmarguselt veerand sajandit. See algas juba 1880. aastatel seoses tema tööga „Eesti Postimehe" toimetajana (1882–86). Seejärel ostis Hermann „Eesti Postimehe" ja hakkas seda „Postimehe" nime all välja andma (1886–97). Pärast seda, kui ta oli „Postimehe" Jaan Tõnissonile müünud, andis ta lühiajaliselt välja „Rahwa Lõbu-lehe" (1898–99). Nendes ajalehtedes ilmunud kirjutiste ja muude tema välja antud raamatute-brosüüride kaudu sai ta oma sõnavarauuendusi üldsusele tutvustada. Hermann tegi ka katse koostada ja välja anda esimese eesti keele täielikku entsüklopeediat pealkirja all „Eesti Üleüldise teaduste raamat", millest aastatel 1900–06 ilmusid ainult algusosad, kokku veidi üle 800 suurekaustalise lehekülje (lähemalt vt järgmise peatüki jaotist „Tahta, aga mitte suuta").

Vastavalt oma eri- ja huvialale koondas Hermann tähelepanu keele ja muusika oskussõnade loomisele. Peale selle, et Hermann oli Mihkel Weske järel teine eestlane, kes kaitses doktoriväitekirja keeleteaduse alal ja kirjutas esimese eestikeelse eesti keele grammatika, oli ta ka tegev eesti muusikaelus mitme üldlaulupeo korraldaja, koorijuhi, üle tuhande koorilaulu looja, rahvaviiside koguja, mitme koorilaulukogumiku ja

---

⁷ Pole selge, kust sai Jakobson tõuke *vurle* keelde toomiseks või loomiseks. Alo Raun kõrvutab seda vene murdesõnaga *фурлей*, andmata selle tähendust (ET). Seda vene sõna pole õnnestunud ühestki vene keele sõnaraamatust leida. Vladimir Dali sõnaraamatus (TS s.v. *фурпа*) on registreeritud häälikuliselt sarnane Pihkva ja Tveri kubermangu murdesõna *фурья* tähendusega 'засцьха', see tähendab 'allakuseja', kuid selle sõna seos linlastega peale taotlusliku alavääristuse jääb küll küsitavaks.

Pilt 10. K. A. Hermanni grammatika tiitelleht

esimese eesti muusikakuukirja „Laulu ja mängu lehe” (1885–97) väljaandjana. (Lähemalt Hermanni kohta vt Vahter (1990) ja Sutrop (2001)).

Hermanni pärandusest tänapäeva eesti keele sõnavarra võib nimetada järgmisi muusika-, keele- ja muudesse aladesse puutuvaid sõnu; näited on võetud Benita Brambati ülevaatest Hermanni sõnavaralisest tegevusest (Brambat 1974):

- muusika: *avamäng, helilooja, heliredel, laulik, kahekorndne kontrapunkt, keelpill, löökpill, puhkpill, metsasarv, tiibklaver*, (poogna) *konn* ja *kruvi*, (viili) *saduk*;
- keel: *kääne, nimetav* [võib-olla hoopis Ado Grenzsteini loodud], *sihitav* 'akusatiiv', *sisseütlev, seesütlev, seestütlev, saav, rajav, olev* [seegi võib-olla hoopis Ado Grenzsteini loodud], *ilmaütlev, kaasaütlev, tähestik, häälik, peenendus, rõhk*;
- muud alad: *taimeteadlane, taimeteadus; tuiksoon, tõmbsoon; usund*;
- üldkeel: *sünnipäev* [varem: *sündimise päev*], *koolkond, haritlane, õpetlane, käsitööline, asjaarmastaja, ilukiri, ilulugeja, ainuõigus, salakuulaja*.

Suurem osa Hermannii loodud sõnadest ei tulnud tarvitusele, kuigi need sageli olid loogiliselt ja arusaadavalt kombineeritud. Muidugi leidub tema loomingus ka sõnu, mis tänapäeval võib vaikselt muigama ajada: *isala* 'isa asukoht; isamaa', *kuningarodu* 'dünastia', *patujätiraha* 'indulgents', *mõlgendama* 'luuletama', *pööratus* 'pöördkond', *väike röömulaulendus* 'operett', *jutulaulendus* 'oratoorium'.

Üldse lõi Hermann ligikaudu 1200 uut sõna, millest umbes 140 ehk 12% on jäänud tänapäeva eesti keelde (Brambat 1974: 234). Seega kuulub Karl August Hermannile kahtlemata auväärne koht varaste eesti sõnavara rikastajate esireas.

Laensõnad

Ärkamisajal võttis eesti keel omaks laensõnu saksa, vene, inglise ja soome keelest. Valitsev laenuandja oli pikka aega olnud saksa keel, algul keskalam-, hiljem ülemlaksa keel. Venestuse tingimustes oli aga saksa keele osatähtsus oletatavasti hakanud mõnevõrra langema. Sellele vaatamata võttis eesti keel jätkuvalt saksa keelest omaks palju otseseid laensõnu, tõlke-, tähendus- ja loomelaene.

Väga suur osa tolleaegsetest saksa laensõnadest näib olevat eesti keeles tuttavaks saanud pigem saksakeelsest kirjandusest kui suulisest suhtlusest sakslastega. Mõned näited 1903. aastal ilmunud „Ajalehelugeja sõnaraamatust” (AS): *abortus*, *advokaat*, *eksam* – *eksaamen*, *insekt* 'putukas', *kaktus*, *kondiiter*, *limonaad*, *neeger*, *nihilismus*, *ontlik*, *sekretaarius* 'sekretär'.

Kuigi Eesti- ja Liivimaa oli juba 1710. aastal Venemaa poolt vallutatud ja kuulusid juriidiliselt tsaaririigile Uusikaupunki rahu tulemusena, oli eesti talurahval ja venelastel vähe otseseid kokkupuuteid, piiriäärsed alad muidugi välja arvatud. Alles nekrutikohustuse laiendamisega Läänemere kubermangudele 1796. aastast alates muutus vene keele oskus reaalsuseks vähemalt ligikaudu 95 000 eesti mehele, kes Tõnu Tannbergi andmeil võeti Eesti aladelt nekrutiks ajavahemikus 1797–1874 (Tannberg 1997: 84). See asjaolu seletab, miks vene laensõnade hulgas on nii palju sõjandussõnavara. Peale sõjandussõnade oli enne 1880. aastate keskpaigast alanud venestust eesti keelde jõudnud veel ühiskondlikke olusid kajastav leksika, muu hulgas järgmised sõnad (Must 1956: 129): *artell* < vn *артель*, *medal* < vn *медаль*, *pajuk* < vn *паёк* 'normtoiduained', *pristav* < vn *пристав*, *türm* < vn *тюрьма*; *kasarm* < vn *казарма*, *kiiver* < vn *кивер*, *pagun* < vn *погон*, *patareid* < vn *батарея*, *polk* < vn *полк*, *ranits* < vn *ранец* ja *rood* 'kompanii' < vn *рота*.

Üksikud inglise laensõnad olid hakanud eesti keelde tulema juba 19. sajandi alguses. Esiotsa oli usutavasti tegemist peamiselt saksa keele vahendusel üle võetud sõnadega. Hiljem vahendas inglise sõnu ilmselt ka vene keel, vähemalt kirjaipildi järgi otsustades. Varaseimate inglise laenude hulka kuuluvad näiteks *Rummi* 'rumm' ja *Puntsi* 'punš' (esmakasutus Otto Wilhelm Masingu „Pühhapäwa Wahheluggemistes” aastal 1818), *wiski* („Marahva Näddalaleht”, 1823). Kaudlaenukena vene keele vahendusel jõudsid eesti keelde *konstituutsia* 'konstitutsioon, põhiseadus' ja *teritooria* 'territoorium', mis esinevad Carl Robert Jakobsoni aastal 1868 ilmunud „Veikeses Geograafias” (Raiet 1961: 155–156). Alates 19. sajandi teisest poolest tekkisid eestlaste

ja inglaste vahel otsesidemed, näiteks randusid Eesti ala sadamates reeglipäraselt Inglise laevad. Selle tulemusena inglise laenude arv suurenes (Raiet 1961: 156).

Varaste inglise laenude hulgas leidub päris palju spordiga seotud sõnu, nagu *poksi*, *kriket*, *sport*, *lawntennis* (Raiet 1961: 156), *rekord*, *sportiarmastaja*, *trainerima* 'treenima', *champion* ja *handikap* (Jõgi 1968: 12). Nende seas on ka *vutt*, mis koos jalgpallimänguga jõudis eesti keelde 1908. aasta paiku kolmest allikast korraga: inglise meremeestelt, kes Tallinna sadamas veetsid vaba aega jalgpalli mängides ja selle mängu eesti noortele õpetasid; inglise jalgpallitreenerilt Urchardilt Narvas ning vene üliõpilastelt Tartus (R. Raag 1993). Inglise keelest tuli ka tehnikavaldkonna sõnu, samuti sõnu mitmesugustelt muudelt aladelt: *dumdumkuul*, *sweater*, *lift*, *flirt*, *biifsteek*, *business*, *selfmade-man* (Raiet 1961: 156–157; inglise laensõnadest lähemalt vt Jõgi 1972, 1989).

Soome laensõnu käsitletakse allpool jaotises „Sama hästi kui oma: soome päritolu sõnad”.

Häälikusüsteem saab lisa

Laen- ja võõrsõnade tulv tõi lisaks eesti keele sõnavara rikastamisele ka eesti keele häälikusüsteemi uusi häälikuid ja häälikuühendeid. Varem oli eesti keel suutnud laensõnu kohandada häälikuliselt. See seisnes enamasti substituutsioonis ehk häälikuasenduses: võõrhäälik asendati häälduselt lähedase omahäälikuga. Kui eesti keelde jõudsid š-häälikuga sõnad, asendati š-iga, nagu sõnades sks *Schinken* > *sink*, sks *Schirm* > *sirm*. Laensõnas, mil asetses kõrvu kaks konsonanti sõna algul, jäeti üks ära, näiteks vn *шводо* > *liud*, kasks *spegel* > *peegel*, sks *Schloß* > *loss*, rts *snara* 'püünispael' > *naar* 'tragi (veekogu põhjas olevate esemete otsimiseks ja ülestõstmiseks)'

Kuna eesti keeles puudus *f*-häälik, tuli häälikuliselt kohandada saksa sõnu nagu *Februar*, *Feldweibel*, *Prophet* ja *Affe*; need kodunesidki eesti keeles kujul *veebruar*, *veltveebel*, *prohvet* ja *ahv*. Nagu näidetest nähtub, asendati *f* sõna alguses *v*-ga ning sõna sees või lõpus *hv*-ga. Näide *2 1/2 miljoni pranka* (P 6/1887) viitab aga sellele, et sõnaalgulist *f*-i võidi asendada ka *p*-ga, kuigi sama sõna vahel kirjutati veel praegu käibival kujul *frank*: *250,000 franki* (V 17/1887). Küllap piirdus asendus *f* > *p* sõnaalguliste konsonantühenditega, vrd kasks *vrî* > *prii*, rts *frilla* 'armuke' > *prilla*. Olgu märgitud, et asendus *f* > *hv* on foneetiliselt väga täpne, et mitte öelda täiuslik. Helitule labiodentaalsele hõõrdhäälikule *f* oli endisaegses eesti häälikusüsteemis häälduslikult kõige lähedasem heliline labiodentaalne hõõrdhäälik *v*; puuduvat *f*-i helitust anti aga edasi helitu hõõrdhääliku *h* lisamisega. Nii kajastab ühend *hv* kõiki võõrhääliku *f* foneetilisi omadusi.

19. sajandi lõpupoole oli eesti keelde jõudnud nii palju võõraste häälikuliste sugemetega laen- ja võõrsõnu, et kõiki võõrhäälikuid ja seni tundmatuid häälikuühendeid ei suudetud enam kohandada. Pealegi oli eestlased ise hakanud võõrsugemetega harjuma, seda tänu üldise haridustaseme tõusule ja süvenevale võõrkeelte, eriti saksa ja vene keele oskusele. Uusi sõnu hakati eesti keelde võtma muutmatul kujul, koos võõrhäälikute ja seni tundmatute häälikuühenditega. Selle tulemusena hakkasid kaks uut konsonanti, parkümmend konsonantühendit ja üks diftong endale eluõigust

nõudma eesti normikeele häälikusüsteemis. Eesti keele häälikuloo üldkäsitlustes on neist muutustest kas vaikides mööda mindud (Kettunen 1962) või need kavatsuslikult kõrvale jäetud (Kask 1972: 16). Seetõttu tuleks sellel nähtusel peatuda veidi pikemalt.

Uued kaashäälikud

Uued kaashäälikud olid *š* ja *f*. Et need polnud 19. sajandi keskpaiku eesti keeles kodunenud, selgub kas või järgmisest J. V. Jannseni „Perno Postimehhe ehk Näddalilehhe” tsitaadist, kus Friedrich Schilleri sajanda sünniaastapäeva pühitsemise kohta võis lugeda järgmist:

Mardipäwal sai 100 aastat täis, kui Saksamaal üks suur laulik sündis, nimmega *P r i d i k S c h i l l e r* (meie kele *S i l l e r*). Meil on temma nimmi ning laulud kül ennamist üsna tundmatta assi, agga sedda tutwam ja kallim on ta Sakslastel. (PPN 1859: 161)

Tõik, et nii *š* kui *f* olid eestlastele võõrad häälikud, leiab kinnitust Ferdinand Johann Wiedemanni grammatikast, kus autor väidab, et eestlased asendavad laensõnus esinevaid võõrhäälikuid „so gut es geht”, nii hästi kui see on võimalik, ja toob näiteid mõlema kõne all oleva hääliku ja muudegi häälikute kohta. Wiedemann lisab, et mõned uuema aja kirjamehed on hakanud *š*-d kirjutama kujul *sh* ja *f*-i kujul *f*, nagu sõnades *shokolād* ja *geografia* (Wiedemann 1875: 89–90). Peale selle kirjutati *š*-d veel saksapäraselt *sch*, vähemalt pärisnimedes, isegi vene nimede puhul: *Schweitsi*, *Wassiltschikow*, *Schuwalow*, *Schnäbele* (V 17/1887).

Esimeses eesti keele foneetikaraamatus (Weske 1879) ei mainita *š*-d ega *f*-i. Seevastu esimeses eestikeelses eesti keele grammatikas öeldakse, et *f* esineb võõrsõnus ja et „sch on Saksa keele rääkijate käest õppida” (Hermann 1884: 1).

Aastaks 1920 oli olukord nähtavasti jõudnud muutuda. Kirikutegelane ja keeleteadlane Harald Pöld peab oma eesti keele grammatika teise trükis sobimatuks hääldada sõnalõpulist *v*-d ja sõnasisesest *hv*-d *f*-ina, „nagu mõned haritlased võõraste keelte mõjul seda teewad, (kes *päew* asemel ütlevad *päef*, *koh-vi* asemel *koffi* jm. Niisugune hääldamine ei ole Eesti keele kohane ja rikub tema ühtlust ja ilu” (H. Pöld 1920: 3; sama grammatika esimeses trükis aastast 1915 see märkus puudub). Järelikult võib oletada, et mõlemad uued konsonandid *f* ja *š* juurdusid eesti keeles ajavahemikus 1884–1920.

Sõnaalgulised konsonantühendid

Praegusele eesti normikeelele ei ole võõras kasutada konsonantühendit sõna algul. Mart Rannuti järgi on eesti normikeeles 45 kahe ja 13 kolme konsonandiga sõnaalgulist konsonantühendit (Rannut 1986: 134–136). Kuid üldjuhul ei esine sõnaalguline

konsonantühend algupärastes sõnades; väheseid erandeid on onomatopoeetilised ja deskriptiivsed sõnad, mille algul esinevad *kl-*, *kr-*, *pl-*, *pr-* või *tr-*: *klirisema*, *kraaksuma*, *plärisema*, *praksuma* ja *trallama*. Sada kolmkümmend aastat tagasi oli olukord hoopis teine. Ferdinand Johann Wiedemann loetleb oma grammatikas ainult kuut sõnaalgulist konsonantühendit: *kr*, *pr*, *tr*, *kl*, *pl* ja *kn*. Lisaks neile esinevad Wiedemanni sõnutsi võõrsõnades ühendid *kw*, *sk*, *sl*, *sm*, *sn*, *sp*, *st*, *wl* ja *wr* (Wiedemann 1875: 92). Sellest võib järeldada, et suurem osa praegustest sõnaalgulistest konsonantühenditest on eesti keeles juurdunud 19. sajandi viimase veerandi ja 20. sajandi jooksul.

Eeldatakse, et onomatopoeetilised ja deskriptiivsed sõnad on tekkinud eesti keeles endas ega ole laenulised. See on oletus, mille paikapidavuses on täie õigusega kaheldud (Klaas 1995). Mis põhjustel on välistatud näiteks *trallama* laenamist rootsi ja *klirisema* saksa (või ka rootsi) keelest, kui mõlemas keeles esineb häälikuliselt ja tähenduslikult täpne võimalik lähtesõna, vrd rts *tralla* 'trallama, trallitama' ja *klirra* 'klirisema', saksa *klirren* 'klirisema'? Eesti keel on nii saksa kui rootsi keelest teisigi sõnu laenanud, miks peaks onomatopoeetilise või deskriptiivse sõna laenamine siis olema *a priori* välistatud? Paljud – kui mitte suurem osa neist – onomatopoeetilised ja deskriptiivsed sõnad on kindlasti eesti omasõnad, kuid nende hulgas leidub täiesti ilmselt ka omajagu laensõnu.

Sõnaalgulisi konsonantühendeid leidub juba 16. ja 17. sajandil varase eesti kirjakeele keskalamsaksa ja vanema uusrootsi laensõnades. Enamasti jäeti küll üks (või kolme sõnaalgulise konsonandiga sõna puhul ka kaks) lähtekeele sõnaalgulistest konsonantidest ära, nagu kasks *stoppen* 'toppima; kinni pidama' > *toppima*, kasks *stunde* 'tund' > *tund*, kasks *spreken* 'kõnelema; välja rääkima; tähendama' > *rääkima*, kuid mitte alati. Näib, et juba algusest peale ei allunud kaole ühendid *kl-*, *kr-*, *pl-*, *pr-* ja *tr-*. Need on ka ainsad konsonantühendid, mis 1863. aastal esinevad „Perno Postimehes”, välja arvatud pärisnimedes nagu *Spaniamaalt* 'Hispaaniast' (PPN 1863: 12), *Strahlberg* (PPN 1863: 15), *Friedrich* (PPN 1863: 15), *Slesiamaal* 'Sileesias' (PPN 1863: 20).

Kahe järgmise aastakümne jooksul olukord muutus. Sõnaalguliste konsonantühendite arv suurenes. 1884. aasta „Postimehes” (P) ja ”Wirulases” (V), Ado Grenzsteini „Eesti Sõnaraamatus” aastast 1884 (ES) ja „Ajalehelugeja Sõnaraamatus” aastast 1903 (AS) esinevad järgmised allpool loetletavad ühendid. Loetlemata jäävad esiteks *kl*, *kr*, *pl*, *pr* ja *tr*, mida ma, samuti nagu Birute Klaas (1995), kaudselt ka Victor Terras (1992) pean varem keeles juurdunuks, teiseks *gl*, *gr*, *bl*, *br* ja *dr*, kuna need on *kl*, *kr*, *pl*, *pr* ja *tr* ortograafilised teisendid.

- fl *flora* (AS) 'floora';
- fr *Friedrich III* (V 13/1887), *fraktion* (AS) 'fraktsioon', *frank* (ES, AS), *fresko* (ES, AS), *front* (AS);
- hm *hm* (P 27/1887; hüüdsõna);
- kh *khan* (AS) 'khaan', *khediwe* (AS) 'kediiv, Egiptuse asevalitseja';
- kv *kwartett* (ES) 'kvartett', *kwiitung* (ES);
- pf *pfennig* (AS) 'penn';
- ps *psalm* (P 27/1887);

sf	<i>sphinks</i> (AS) 'sfinks';
sl	<i>slaawid</i> (AS) 'slaavlased', <i>slawophilid</i> (AS) 'slavofilid', <i>slowakid</i> (AS);
sm	<i>Smürna</i> (V 13/1887; Türgi linn Ismir), <i>Smolna</i> (V 13/ 1887; Vene kohanimi);
sk	<i>skitse</i> (ES, AS) 'skits', <i>skalp</i> (AS), <i>skandal</i> (AS) 'skandaal', <i>skelet</i> (AS) 'skelett', <i>skerid</i> (AS) 'skäärid, kaljusaarestik';
sp	<i>spargel</i> (V 13/1887), <i>spatseerima</i> (ES), <i>spiraal</i> (ES), <i>spiritismus</i> (ES), <i>spekulation</i> (AS) 'spekulatsioon', <i>spetsial</i> (AS) 'spetsiaalne', <i>spion</i> (AS), <i>sport</i> (AS);
st	<i>staatua</i> (ES) 'raidkuju', <i>stempelmark</i> (V 17/1887, ES), <i>stemplimaks</i> (V 13/1887), <i>stimmima</i> (ES) '(pilli) timmima', <i>studeerima</i> (ES), <i>Stockholm</i> (P 27/1887), <i>stab</i> (AS) 'staap', <i>stadium</i> (AS), <i>statistik</i> (AS), <i>stipendium</i> (AS);
str	<i>streikima</i> (ES, AS), <i>streik</i> (ES, AS);
sv	<i>svamm</i> (ES) 'pesukäsn', <i>Svet</i> (V 13/1887; Vene ajaleht);
šl	<i>shlipsid</i> (V 11/1887) 'lipsud', <i>shlähta</i> (AS) 'šlahta, väikeaadel Poolas';
šn	<i>Schnakenburg</i> (P 27/1887; pärisnimi);
šr	<i>herra Schreim</i> (P 27/1887);
šv	<i>Schweitsi</i> (V 17/1887);
ts	<i>tsitterimängija</i> (P 6/1887), <i>tsaar</i> (ES, AS), <i>tsement</i> (ES, AS), <i>tsense(e)rima</i> (ES, AS), <i>tsensor</i> (ES), <i>tsentimeeter</i> (ES), <i>tseentral-</i> (ES), <i>tsiwil</i> (ES, AS), <i>tseremonii</i> (AS), <i>tsiklon</i> (AS) 'tsüklon', <i>tsiklop</i> (AS) 'kükloop', <i>tsinik</i> (AS) 'küünik';
tš	<i>tschello</i> (ES) 'tšello', <i>tšehhid</i> (AS) 'tšehhid', <i>tšek</i> (AS) 'tšekk';
vl	<i>Wladimir</i> (P 27/1887; pärisnimi);
vr	<i>vrakkülikond</i> (V 17/1887) 'frakk'.

Kui seda loetelu võrrelda Birute Klaasi tänapäeva eesti keele konsonantühendite omaga, selgub, et mõned ühendid puuduvad (1995: 118–119), nimelt *sf* (*sfinks*), *kv* (*kvartett*), *vl* (*vladiimiri hobune*) ja hüüdsõna *hm*. Lisaks on üheainsa sõnaga fikseeritud ühend *pf*, mida tänapäeval ei kasutata, välja arvatud juhuslikumat laadi tsitaatlaenusdes nagu *pfennig* 'penn'.

Diftongikirevus

Diftongide esinemus 19. sajandi viimase veerandi eesti keeles jätab kireva mulje. Rohkesti esineb sõnu, kus diftong kirjutatakse täies vastavuses tänapäeva tavaga:

ai	<i>naistel</i> (P 27/1887), <i>haigemaja</i> (P 27/1887), <i>aitab</i> (V17/1887), <i>waimustuseks</i> (V 17/1887), <i>tähtsaid</i> (P 27/1887);
ei	<i>meie</i> (P 27/1887), <i>Keisri</i> (P 27/1887), <i>meile</i> (V 17/1887), <i>teistega</i> (V 17/ 1887), <i>leiaksiwad</i> (V 17/ 1887), <i>tütteid</i> (V 20/1887);
oi	<i>toimetaja</i> (P 27/1887), <i>toimetusele</i> (V 17/1887), <i>toiduasi</i> 'toiduaine' (V 17/1887), <i>poisikene</i> (V 17/1887);
ui	<i>muidugi</i> (P 27/1887), <i>kui</i> (P 27/1887, V 17/ 1887), <i>kuiwamas</i> (P 27/1887), <i>sissetulekuid</i> (V 20/ 1887);
õi	<i>kõik</i> (P 27/1887, V 17/1887), <i>wõim</i> (P 27/ 1887), <i>õiendus</i> (V 17/1887), <i>õige</i> (V 17/1887);

äi	<i>aastakäik</i> (P 27/1887), <i>läinud</i> (P 27/ 1887), <i>wäljanäitus</i> 'näitus' (V 17/1887), <i>täitsa</i> (V 17/1887), <i>päike</i> (V 20/1887);
öi	<i>Pöide</i> (V 20/1887), <i>öine</i> (EDW), <i>öits</i> (EDW);
au	<i>laupäev</i> (P 27/1887), <i>lauluselts</i> (P 27/ 1887), <i>kaubast</i> (V 17/1887), <i>kaugele</i> (V 17/1887);
iu	<i>kiusatust</i> (V 17/1887), <i>liud</i> (V 17/1887), <i>liugles</i> (V 20/1887);
ou	<i>proua</i> (P 27/1887, V 17/1887), <i>Oudowa</i> (V 17/1887);
õu	<i>põud</i> (P 27/1887), <i>nõuab</i> (P 27/1887), <i>jõudsin</i> (V 17/1887), <i>nõudmisi</i> (V 17/1887);
äu	<i>kräunuma</i> (EDW), <i>näustik</i> 'raiendik, raie' (EDW);
ea	<i>seadus</i> (P 27/1887), <i>teaduse</i> (P 27/ 1887), <i>teatus</i> 'teade; uudis' (P 27/1887, V 17/1887), <i>peale selle</i> (V 17/1887), <i>pea</i> (V 20/1887), <i>seatud</i> ;
oa	<i>toa</i> (P 27/1887), <i>tule roaks</i> (V 17/1887);
õa	<i>lõa</i> (EDW), <i>nõal</i> 'najal' (EDW);
õa	<i>põan</i> (EDW), <i>sõakas</i> (EDW);
ao	<i>kaowad</i> (P 27/1887), <i>laotas</i> 'levitas' (P 27/1887), <i>praost</i> (V 17/1887), <i>taosed</i> 'rangid' (V 20/1887);
eo	<i>teotada</i> (P 27/1887);
äo	<i>näokesel</i> (P 27/1887);
ae	<i>naersiwad</i> (P 27/1887), <i>laewa</i> (P 27/1887), <i>waesem</i> (V 17/1887), <i>waenline</i> 'vaenulik' (V 17/1887);
oe	<i>poeg</i> (P 27/1887), <i>toed</i> (P 27/1887), <i>ei loeta</i> (P 27/1887), <i>raamatupoed</i> (V 17/1887), <i>koerte</i> (V 20/ 1887);
õe	<i>jõe</i> (P 27/1887), <i>tõesti</i> (P 27/1887), <i>wõetakse</i> (P 27/1887; V 17/1887), <i>õe</i> (V 17/1887), <i>jõest</i> (V 20/1887), <i>õe</i> (V 20/1887);
äe	<i>päewa</i> (P 27/1887), <i>käes</i> (P 27/1887), <i>näewad</i> (V 17/ 1887), <i>esmaspäewa</i> (V 17/ 1887);
õe	<i>õelda</i> (EDW), <i>sõed</i> (EDW).

Samasse diftongide kategooriasse kuulub ka *üi*, kuigi seda tänapäeva eesti keeles enamasti kirjutatakse kujul *üü*:

üi	<i>müüja</i> 'müüja' (V 17/1887), <i>püüawad</i> (V 17/1887), <i>nüüd</i> (V 20/1887), <i>huraabüüetega</i> (V 20/1887), <i>süüta</i> '(ilma) süüta' (V 20/1887).
----	---

Kirjapildi järgi otsustades hääldati neid sõnu aastal 1887 diftongiga – nagu normaalses häälduses nüüdki. (Praegune kirjapilt fikseeriti keelekonverentsidel 1908–11.) Üldiselt hääldatakse *üü* diftongiks *üi*, kui sellele järgneb vokaal või *j* + vokaal: *müüa*, *süüa*, *müües*, *süües*, *müüja*. Samuti sõna lõpus: *süü*, *püü*. Muudel juhtudel hääldatakse enamasti *üü*: *müüma*, *müün*, *müüd*, *müüb*. Võõrsõnades ei hääldata aga *üü*-d diftongiks: *füüsika*, *psüühiline* (lähemalt *üü* ja *üi* vahelduse kohta: Ariste 1939: 52–53; 1963: 37).

Omaette kategooria moodustavad need sõnad, kus diftong on tänapäeva eesti keeles küll olemas, aga sõnal on hoopis teine diftong või pikk vokaal. Need on sõnad, mille normikohast kirjapilti (ja hääldust) on 20. sajandi jooksul muudetud:

- au *jauskond* 'jaoskond' (V 17/1887), *kautamiseks* 'kaotamiseks' (V 20/1887), *tautud* 'taotud' (V 20/1887);
- iu *siutud* 'seotud' (V 20/1887);
- õu *tõutan* 'tootan' (V 20/1887), *tõutas* 'tootas' (V 20/1887);
- äü *näukatte* 'näokate' (V 17/1887), *näuga* 'näoga' (V 17/1887), *käud* 'käod' (V 20/1887);
- ai *nairi* 'naeri' (V 17/1887);
- ei *weikepõllupidajate* 'väikepõllupidajate' (V 17/1887), *leigatakse* 'löigatakse' (V 20/1887);
- ui *suil* 'suvel' (V 20/1887);
- ae *naesterahwaste* 'naisterahvaste' (P 27/1887), *naene* 'naine' (P 27/1887);
- oe *soem* 'soojem' (V 20/1887);
- õe *mõet* 'mõöt' (V 17/1887), *wõera* 'võöra' (V 17/1887), *rõemus* 'rõõmus' (V 20/1887), *õerutud* 'hõõrutud' (V 20/1887);
- ea *heal* 'hääl' (V 20/1887), *peasta* 'päästa' (V 20/1887), *ei peaseks* 'ei pääseks' (V 20/1887).

Paljud selle kategooria sõnad kirjutati tol ajal ka tänapäevasel kujul, nii et õieti on selle rühma diftongid endisaegse eesti keele ortograafilise, küllap ka häälikulise variantsuse näited. Tänapäeva normikeele seisukohast on tegemist murdeliste või vananenud sõnakujudega.

Viimase kategooria moodustavad need diftongid, mis esinevad omasõnades, aga mis tänapäeva eesti normikeele häälduses tulevad ette vaid võõrsõnades (nii näiteks Piir 1985: 6–7, kaudselt ka Ariste 1963: 63). Ka need diftongid on tänapäeva normikeeles murdelised või vananenud. Normikeeles hakkasid need juurduma alates 19. sajandi kahest viimasest aastakümnest. Need on järgmised:

- eu *weuvoorimees* 'veovoorimees' (V 17/1887), *teuga* 'teoga'; *Europa, feudalismus* 'feodalism';
- ia *piab* 'peab' (V 20/1887), *pia* 'pea, varsti' (V 20/1887), *ial* 'iial' (V 20/1887); *aktsia* (V 17/1887), *amnestia* (AS), *diakon* (AS), (Aafrika rahvas) *niam-niam* (AS);
- ua *nuaga* 'noaga' (V 20/1887), *tuast* 'toast' (V 20/1887); *dualismus* (AS);
- ue *ette loetud* 'ette loetud' (V 20/1887), *pueme* 'poeme' (V 20/1887), *tuetusel* 'toetusel' (V 20/1887); *duell* (AS);
- üe *süewingus* 'söevingus' (V 17/1887), *küetakse* 'köetakse' (V 20/1887);
- uo *ajaluo* 'ajaloo' (V 17/1887), *suost* 'soost' (V 20/1887).

Pandagu tähele, et kõik need näited, milles viimase kategooria diftong esineb omasõnas, on pärit Tallinna ajalehest „Wirulane”. Nähtavasti kajastub selles Tallinna

murdegeograafiline asend: Tallinna ümbruse murretes, s.o põhjaeesti keskmurdes püsivad laadivahelduse puhul nõrgas astmes kõrged vokaalid (Must 1965: 31), nagu sõnades *nuga* : *nua*, *siisi* : *süe*, *lugema* : *lueb*, *pidama* : *piab*.

Asjaolu, et kirjas kasutati nii *fi* kui *sh*-d või *sch*-d ning sõnaalgulisi konsonantühendeid ja võordiftonge, ei pruugi tähendada, et neid häälikuid tegelikult ka sellisel kujul hääldati. Muidugi tuleb eeldada, et haritumad ja võõrkeeli valdavad eestlased kindlasti püüdsid võõrhäälikuid ja võõraid häälikuühendeid hääldada nii hästi kui suutsid, aga paljudele jäi selline hääldus võõraks. Praegugi tuleb kõnekeeles ette, et sõnaalgulistest konsonantühenditest jäetakse konsonant ära, et *š* asemel hääldatakse *s* ja *f* asemel sõna algul *p* ja sõna sees või lõpus *hv*. Sellegipoolest tuleb nentida, et 19. sajandi kolme viimase kümnendi jooksul eesti keelde kandunud laen- ja võõrsõnade tulv ei rikastanud ainult eesti keele sõnavara, vaid mõjutas ka eesti keele häälikusüsteemi, tuues keelde uusi häälikuid ja häälikuühendeid.

Okkad turri: purism

Võõrsugemete tulv seoses eestlaste kasvava rahvusliku iseteadvuse ja emakeele väärtustamisega kutsus esile soovi vältida võõrsõnu ja luua nende asemele või kõrvale omakeelseid vasteid. Eesti Kirjameeste Seltsi protokollidest ilmneb, et Jakob Hurt arvustas aastal 1879 „kirjakeele segamist võeraste sõnadega”. Selliste sõnade asemele nagu *kalender* [*< sks Kalender*], *redaktia* [*< vn редакция*] ja *redaktor* [*< vn редактор*] kutsus ta üles kasutama omakeelseid vasteid: *tähtsaamat*, *toimetus* ja *toimetaja* (EKmSA 1879: 25); kusjuures pole selge, kas need olid Hurda enda või kellegi teise loodud. Hurt, kes pole muidu tuntud laensõnade põhimõttelise vastasena (vt ülalt jaotist „Sõnaloojad”) leidis, et

Võõrast keelest võetagu igakord niisugust sõna Eestikeele, mis oma hääle ja rõhu poolest meile kõige sündsam. (tsitaadi allikas: Põldmäe 1988:89)

Eesti ajalehed võisid üksteist halva keele ja võõrsõnade (väära) tarvitamise pärast sarjata. Alljärgnevas tsitaadis nimetatud ajaleht „Wirmaline” ilmus aastail 1887–88 Peterburis, seejärel Narvas:

Mõne teise lehe keele wigu näitab Wirmaline kauni suleteravusega, aga oma enese keele puhtuse peale tuleks temal ka terasema silmaga waadata. Näituseks seisab Wirmalises „Parisist. Kammer lõpetas budshetkomissioni walimist, kõik komissioni liikmed on pahema poolelised.” See ei ole sugugi selge Eesti keel; suurem jagu Eestlasi ei saa temast arugi. „Kammer” on rahwasaadikute kogu või parlament, „budshetkomission” on raha asja komisjon ja „pahema poolelised liikmed” on niisuguse meelega mehed parlamendist, kes parlamendi pahemas tiivas istuwad, see on, socialistlased ja teised uuemeelelised. Ka mõned teised sõnad Wirmalises on Eesti keelele wõerad, nagu näituseks: „üle gildekaupmeeste ja zunftlaste,” „Wene industrilikudes ja komertsilikudes asutustes,” „sai lause Iiri nuhtluse seaduse wasta tehtud,” „lausest wõtsiwad 100,000 inimest osa.” (V 17/1887)

Artikli kirjutajat häiris eelkõige võõrsõnade (väär)tarvitus: *kammer* 'parlament', *budshetkomission* 'eelarvekomisjon', *zunftlased* 'tsunfti liikmed', *industriulik* 'tööstuslik', *komertslük* 'kaubanduslik'. Sõna *lause* tarvitus tähenduses 'otsus' tuleneb usutavasti vastava inglise sõna tähendusmahust, mis on eesti omast laiem, ingl *sentence* '(kohtu)otsus; arvamus; lause'.

Eesti 19. sajandi keeleinimeste ja -huviliste sõnaloo me otseseks ajendiks oli soov leida omasõnu laen- ja võõrsõnade asemele või kõrvale. Silmapaistvamad omasõnade loojad olid Karl August Hermann ja Ado Grenzstein. Viimast on Valter Tauli koguni nimetanud eesti esimeseks puristikks (Tauli 1938: 130).

Ado Grenzstein oli ajakirjanik, koolitegelane, luuletaja ja eesti avaliku elu osaline. Ajakirjandustegevust alustas ta Tartus „Eesti Postimehe” toimetajana 1881. Sama aasta detsembrist andis ta samas välja ajalehte „Olewik”, mida ta toimetas kakskümmend aastat ja millega tahtis oma kaasmaalasi harida. „Olewik” kujunes laialt loetavaks ja seda peetakse üheks oma aja mõjukamaks eesti väljaandeks (Lumiste 1977: 105–106). Isegi need kirjamehed, kes muidu suhtusid „Olewiku” toimetajasse ja tema tegevusse kriitiliselt, pidid möönma, et sel lehel

ei olnud lugejatest puudu. Rahvusliste lehtede seas oli Olewik sel ajal esimesel kohal. Tema sisu oli tuumakam, keel ladiusam kui teistel tolelaegsetel lehtedel, kellega tal alati [h]õõrumisi oli, mis hiljem toimetajate kohtuskäimiseni ulatasid. (Kruusberg 1916: 392–393)

Järeltulevad põlved ei ole Ado Grenzsteini isikusse soodsalt suhtunud, suuresti Aleksander Kruusbergi pika järelhüüde ja hilisema artikli (Kruusberg 1921) ning Friedebert Tuglase monograafia (Tuglas 1926) mõjul. Halva maine põhjuseks on 1880. aastate lõpus avaldunud Grenzsteini hoiak, mida on tõlgendatud venestust pooldavana. Ta andis oma lehes teada, et väikesel eesti rahval polevat rahvusena võimalik eksisteerida, vaid ta peaks hoolt kandma selle eest, et see sulanduks suurde vene rahvasse. Et eemaldada oma poliitilisi vastaseid, eelkõige Eesti Üliõpilaste Seltsi ja Jaan Tõnissoni „Postimehe” ümber koondunud rahvuslikku ringkonda, ei pidanud ta paljuks esitada võimudele salakaebusi oma vastaste kohta. Ta üritas ametist kõrvaldada Tartu tšensorit Jaan Jõgeveri, kuna arvas, et viimane salamahti toetas eesti rahvuslikke ringkondi – arvamus, mis tõenäoliselt ei olnud päris õhust võetud – Jõgever oli ju, nagu Jaan Tõnissongi, Eesti Üliõpilaste Seltsi vilistlane. Ometi ei õnnestunud Grenzsteinil, kes varem oli saanud üldtuntuks eesti patrioodina, ka mitte võita Vene ametivõimude usaldust; nende silmis oli ta täiesti ebausaldatav kuju. Samas suhtusid eesti rahvuslased temasse kui reeturisse. Nii oli Grenzsteini olukord muutunud väljapääsmatuks. Aastal 1901 lahkus ta Tartust, asus elama Prantsusmaale ning suri 1916 Lõuna-Prantsusmaa linnas Mentonis Nice'i lähedal.

Viimastel aastakümnetel on suhtumine Grenzsteini ja tema tegevusse muutunud varjundirikkamaks ja mõistvamaks. Mart Laar on kritiseerinud Tuglast selle pärast, et Tuglas oma Grenzsteinile pühendatud monograafias (Tuglas 1926) olevat vaadelnud kogu ajajärku liialt läbi mustade prillide ja tõlgendanud Grenzsteini tegevust ühekülgsest (Laar 1986: 1678–1681). Nii Jaan Undusk kui Jaanus Arukaevu püüavad näha

Pilt 11. Ado Grenzstein – kas venestuse pooldaja, rahvuslik pessimist või eesti patrioot, kelle euroopalikku mõtlemisviisi tema kaasaegsed ei suutnud mõista?

Grenzsteini tegevust puhtrahvuslikust seisukohast laiemalt. Undusk (1991) väidab, et Grenzstein ei lähtunud oma mõtlemises rahvusest, vaid üksikisikust. Grenzstein olevat olnud arvamusel, et rahvuse esmane eesmärk on jõuda kõrgemale, s.o euroopalikule kultuuritasemele, kaotamata sealjuures rahvuslikku omapära. Need mõtted olid vastuolus rahvuslaste seisukohaga, mis lähtus eestlastest kui rühmast ning selle keelest, mille jätkusuutlikkust oli vaja kindlustada. Arukaevu (1997) astub isegi sammu kaugemale, väites, et Grenzstein ei soovinud sugugi eesti rahva venestamist. Küll aga olevat ta otsinud võimalusi eestlaste vaimse potentsiaali suurendamiseks, et eestlased omaenda kultuuri najal suudaksid vastu seista suuremate rahvaste survele; teiste rahvaste all tuli muidugi mõista sakslasi ja venelasi. Grenzstein olevat väljunud eesti rahvusliku liikumise etnotsentrilisest maailmavaatest ja lähenenud euroopalikumale mõtlemisviisile. Tal ei õnnestunud aga omi mõtteid rahvuskaslaste hulgas selgitada ja endale toetajaid võita, nii et rahvusliku liikumise juhid eesotsas Jaan Tõnissoniga hakkasid teda pidama venestajaks, keda oli vaja kõrvaldada või vähemalt neutraliseerida. Sel põhjusel ei piirdutud Grenzsteinile vastutöötamisega – Grenzstein sattus lausa põlu alla.

Vaatamata Grenzsteini eesti rahvuslikust seisukohast vastuoklikule poliitilisele tegevusele peab hindama tema panust haridustöö alal koolides, raamatutes, ajalehtedes ja seltsielus ning folkloristlikus kogumistöös, milles ta aktiivselt osales. Samuti peab talle au andma ka selle eest, mida ta oma emakeele heaks tegi. Kuigi tal puudus sügavam keelealane ettevalmistus – tal oli kooliõpetaja haridus – oli ta üks neid venestusajastu avalikke tegelasi, kes ainult ei huvitunud eesti keele käekäigust ega piirdunud sellega, et kutsus teisi üles keelt harima, vaid keelt tõesti ka arendas. Seda võis ta teha heale ja loomulikule keeletundele toetudes, kusjuures tema keelelised vaated võisid Salme Sinimetsa (1940: 128) hinnangu kohaselt sageli olla oma aja kohta üpriski moodsad. Keeleküsimusi käsitles ta enamasti ajaleheartiklites, mis sageli läbisid mitut numbrit. Selliste artiklite koguarv ulatub ligi kolmekümneni (Sinimets 1940: 74).

Oma vaateid uute sõnade loomise kohta esitas Grenzstein „Eesti Postimehes” ilmunud pikemas artiklis (Grenzstein 1881). Kirjutisel puudub küll autori nimi, kuid kuna artikli kõik kolm osa ilmusid otse ajalehe päismiku all ja Grenzstein oli ajalehe vastutav toimetaja, võib julgelt oletada, et toimetaja ise oli sulge juhtinud.

Artiklis astus Grenzstein välja võõrsõnade vastu ja omasõnade poolt: „Seega lükkame meie üleüldse võerad sõnad enestest ära ja püüame oma keelt tema enese kannust kasvatada. [...] Uute sõnade hallikaks on meil Eesti keel, kuidas ju eespool tähendasime. Kui meie oma sõnarikka emakeele hoolega läbi otsime, ei ole meil laenamist mitte palju tarvis” (Grenzstein 1881: 73). Eeskujuks seadis ta soomlased ja soome keele: „Soomlased sünnitavad omad kunstsõnad [=oskussõnad] võimalikult oma keelest, mis meile ju kõige ilusamaks eeskujuks on” (Grenzstein 1881: 69). Pandagu tähele, et Grenzstein ei eitanud igasugust laenamist, küll aga tuli seda piirata: „[...] ei ole meil laenamist mitte palju tarvis”.

Eesti keele sõnavara rikastamise allikana mainib Grenzstein kõigepealt eesti keele „murrakuid”, kust „weel hää jau sõnu saada”, siis „on weel wäga palju ilusaid sõnu Tallinna, see on meie kirjakeele murrakus leida, mis meie kirjanduses alles pruukimata on”, lõpuks „wõime meie oma sõnakogu seeläbi rikastada, et meie uusi sõnu loome”, kusjuures tuleb vanad sõnad eeskujuks võtta (Grenzstein 1881: 73–74). Artiklis toodud näidetest selgub, et Grenzstein sõnade loomise all peab silmas tuletamist liidete abil: *kiwistik*, *puiestik*, *sõnastik* eeskujul võib *stik*-liite abil tuletada uusi sõnu nagu *laewastik*, *lehestik*, *taimestik*, *soonestik* jt; *kihelkond*, *teekond*, *ülikond*, *siskond* eeskujul *osakond*, *toimekond*, *jauskond*, *teaduskond*, *õpikond*’ pensum, määratud tööülesanne, ülesantud õppetükk’ jt (Grenzstein 1881: 74).

Grenzsteini kõige käegakatsutavam keeleline panus oli aastal 1884 avaldatud „Eesti Sõnaraamat” (ES). Selles seletatakse 1649 „uue ja võera sõna” tähendust ning tuuakse sõnade saksa keele vasted. Suur osa „Eesti Sõnaraamatu” sõnadest esineb juba Wiedemanni sõnaraamatus. Salme Sinimetsa arvates on Grenzstein need sealt võtnudki (Sinimets 1940: 121). Muud sõnad on niisiis Grenzsteini lisatud. Osalt olid need juba enne käibel, osalt tema loodud. Juba tarvitusel olevaid sõnu sõnaraamatusse võttes tahtis Grenzstein ilmselt nende laiemale levikule kaasa aidata.

Kui jätta kõrvale need sõnad, mis on registreeritud Wiedemanni sõnaraamatus, siis on muud sõnad kas tuletised, liitsõnad, tõlkelaenud, soome laenud või murdesõnad, kusjuures viimaseid on ainult üks: *põrmitsema* ’vaest viisi elama’ (Sinimets 1940: 122). See jaotus ei ole küll järjekindel, sest kategooriad kattuvad üsna suurel määral – mitmed tuletiste ja liitsõnadena käsitatud sõnad on tegelikult ühtlasi tõlke- või loomelaenud, nagu näiteks (tõlkelaen) *hoburaudtee* ← sks *Pferdeisenbahn* (*Pferd* ’hobune’ + *Eisen* ’raud’ + *Bahn* ’tee’) ja (loomelaen) *eesistnik* ← sks *Vorsitzer* (*vor* ’ees’ + *sitz-* ’istu-’ + *-er* ’-nik’). Alljärgnevalt mõned näited Sinimetsa loetelust (1940: 122–126):

- noomenituletised: *eesistnik* ’koosoleku juhataja’, *häälik*, *õpetlane*, *jumalanna*, *weiderdaja*, *üldistus*, *ainsuslik*, *esialgne*, *aateline*, *mõlgendik* ’poeesia’, *näidendik* ’dramaturgia’, *seltskond* = *selts*, *sisikond*, *Eestla* ’Eesti’, *Saksla* ’Saksamaa’, *algupäränd*, *elund*, *erand*, *kirjand*’stiil’, *malend*, *naljand*, *näidend*, *wahend*;

- verbituletised: *eestistama, ümber rahwustama, hingestama, tiiwustama, üldistama, suwitama, järeldama, majandama, kodunema, nägunema* 'kuju võtma', *aimlema* 'taipama', *igawlema, tegelema*;
- liitsõnad: *alusmüür, asesõna, ehenikerdus* 'ornamenteerimine', *hobusekaswatus, juhtmõte* 'põhimõte', *kangekaelsus, kitsasrinnaline, kohtuuriija, kokkukärin* 'ebakõla', *mässipaber* 'makulatuur', *seestütlew, ummiskõla* 'dissonants', *täisarw* (murdarwu vastand), *wabameelelane* 'liberaal, uuenduste pooldaja', *wääntäht* 'monogramm', *õpিকেel, ülerahwane* 'rahvusvaheline';
- tõlkelaenud: *aastakümmend* ← sks *Jahrzehnt*, *aastasada* ← sks *Jahrhundert*, *aastatuhat* ← sks *Jahrtausend*, *algtäht* ← sks *Anfangsbuchstabe*, *jõuuajahu* 'tärkliis' ← sks *Stärkemehl* 'tärkliisjahu', *kunstsõnnik* ← sks *Kunstdünger*, *rakusisu* ← sks *Zellinhalt*, *riiginõunik* ← sks *Staatsrath*, *supelmaja* ← sks *Badehaus*, *suurvõim* ← sks *Grossmacht*;
- soome laenud või soome sõna eeskujul loodud: *aade* < sm *aate*, *algupärane* < sm *alkuperäinen*, *kirjandus* < sm *kirjallisuus*, *laewastik* < sm *laivasto*, *lause* < sm *lause*, *omastav* < sm *omanto*, *olemus* < sm *olemus*, *tehas* < sm *tehdas*; *esimees* < sm *esimies*; *arvustama* < sm *arvostella*, *majandus* ← *maja* < sm *talous* 'majandus' ← *talo* 'maja', *näitlema* < sm *näytellä* 'näitama; näitlema', *näitleja* < sm *näyttelijä*.

Grenzsteini sõnaraamatut arvustati selle ilmumise järel „Eesti Postimehes” (41/1884), „Perno Postimehes” (55/1884) ja „Wirulases” (42/1884) ning see sai sooja vastuvõtu osaliseks.

Grenzsteini sõnaraamatu puhul on märkimisväärne see, et koostaja jagas kõik 1649 sõna nelja liiki nende tuntuse ja sobivuse järgi:

- „üleüldse pruugitawad ja tuttawad”, esitati sõnaraamatus märgendita: *haigemaja, otstarve, pärisnimi, vabameelne*; selliseid sõnu on seal 147;
- „uued sõnad, millede üleüldist pruukimist tuleb soowida”, tähis ülaindeks ¹: *aade, aastasada, ainsus, isik, kehamõõde* 'stereomeetria, ruumigeomeetria', *kitsandama* (praeguses pruugis *kitsendama*), *kääne, laulumäng* 'ooper', *mõjukond* 'mõjusfäär', *nägunema* 'kuju võtma', *näitemüük, rõdu, tegelik*; selliseid sõnu on 680;
- „uued sõnad, millede tarwitamine alles kahewahel, kahtlane on”, tähis ²: *iseloom, majandama, majandus, olukord, ruutpõrmand* 'parkett', *tõusujärk* 'rõhuline silp', *wesinik, wõrdne, wälkuwus* 'elektter'; sõnaraamatus on 188 sellist sõna;
- „wõerad ja halwaste tehtud uued sõnad, millede asemele tarwis paremaid luua”, tähis ³: *ekspedeerima, inspektor, islam, muusika, oaas, ollus, semester, toll* 'tollimaks', *triiphooone* 'kasvuhoone', *uniworm* 'munder', *würtsid, üksikus* 'ainsus'; kokku 634 sõna.

Viimasesse, „wõeraste ja halwaste tehtud” sõnade liiki sattusid peamiselt võõrsõnad, mil polnud omakeelset vastet. Sageli ei piirdunud Grenzstein selliste sõnade puhul tähenduse seletuse ja saksa keele vaste andmisega, vaid pakkus ka mõnd oma uudissõna „wõera või halwaste tehtud” sõna asemele, näiteks *ekonomii* asemele *rahwamajandus* (mis tänapäeva eesti keeles on 'makromajanduse' sünonüüm), *islami* asemele *Mohamedi usk*, *juhtuwiku* asemele *saatus*, *kohtuniku* asemele *kohtumõistja*, *muusika* asemele *toonikunst* ja *helikunst* ning *hariliku* asemele *tawaline*. Aga Grenzstein polnud sugugi järjekindel oma asendussõnade soovitamiseга. Näiteks *romaani*³ ja *tsensori*³ asemele ei esita ta ühtegi ettepanekut.

Oma sõnavaratöö tutvustamiseks ja laiema omaksvõtu edendamiseks oli Grenzsteinil suurepärase vahend „Olewiku” näol, kuna see oli kujunenud populaarseks ajaleheks. Ajakirjanikutöö kõrvalt avaldas Grenzstein aga ka raamatuid-brošüüre, muu hulgas „Kauni keele kaitsemiseks” (Grenzstein 1899), mida võib pidada esimeseks eestikeelseks stilistika õpikuks. Ka kaudselt tegutses ta keele arendamisega, nagu näiteks välja andes oma maleõpikut, mis ilmus järgede kaupa „Olewikus” aastal 1883. Kuna see oli esimene eestikeelne maleõpik, oli autor sunnitud leidma võõrkeelsetele oskussõnadele omakeelsed vasted. Grenzsteini loodud on sõna *male* senise saksa laensõna *šahh* või (kõnes ka) *sahh* < sks *Schach* asemele. Uudissõna aluseks on *malev(a)* muinaaegse eesti rahvaväe kohta, mis esineb Henriku Liivimaa kroonikas (vt Alvre 1984: 340–341). Ka sõna *kabe* on Grenzsteini loodud, usutavasti saksa *Dame* või vene *дамку* eeskujul; Wiedemanni sõnaraamatus on lõunaeeetiliste sõnadena fikseeritud *kabehene*, *kabehine*, *kabeja* ja *kabejane* tähenduses 'Weib' (EDW), s.o 'naine'. Grenzsteini keeletegevusse kuulub lõpuks ka nii saksa kui vene keele õpiku koostamine. Tema saksa keele õpik ilmus kolmes jaos 1877–80 ja riigikeele oma, samuti kolmeosaline, 1888–90.

Nagu eelnevast selgub, ei või teatud sõna esinemist Grenzsteini „Eesti Sõnaraamatus” pidada piisavaks aluseks oletusele, et sõna tõesti on Grenzsteini loodud või keelde toodud. Sõna võis niisama hästi olla kasutusel juba enne Grenzsteini ja võis talle lihtsalt meeldida ning seetõttu siis seda oma sõnaraamatus soovitaski. Täpsem eritlus seisab aga alles ees: seni, kuni kogu eesti 19. sajandi kirjanduse, esmajoones ajakirjanduse sõnavara on arvutisse sisestatud ja analüüsitud. Nüüdsete tehniliste võimaluste juures ei tundu selline ettevõtmine enam sugugi utoopilisena. Eesti keele sõnavara arengu edasise uurimise seisukohast on see aga täiesti möödapääsmatu; vastasel juhul peavad meie teadmised selles vallas jääma savijalgadel seisvaks.

Grenzsteini eesmärk oli vältida igasuguseid uusi laen- ja võõrsõnu. Tema purism oli niisiis suunatud tema kaasajal keelde sugenevate võõrsõnade vastu. Asendussõnu otsides tuli lähtuda oma keele sugemetest.

Kui Ado Grenzstein oli esimene eesti purist, siis kuulub Karl August Hermannile au olla eesti purismi prominent. Valter Tauli väitel saavutas eesti purism K. A. Hermanniga „oma haripunkti” (Tauli 1938: 132). Hermann esindas hoopis teistsugust purismi kui Grenzstein. Hermann arvates tuleks keelest kõrvaldada juba juurdunud vanu germaani, eeskätt saksa laensõnu, ja asendada need omasõnadega (näited tabelis 9). Seega on Hermann purism valiv ja tagasihaarav.

Pilt 12. Lehekülj Ado Grenzsteini „Eesti Sõnaraamatust” (1884). Ülainedeks märksõna järel tähistas sõna tuntuse ja sobivuse astet. Indeksita sõnad olid koostaja sõnutsi „üleüldse pruugitavad ja tuttavad”

ringwaatus (Rundschau), waatamine ümber ringi, ringkonna läbiwaatamine; politika r., kirjanbuslit r.	lich“), romaani farnane, kena, ilus.
rinnafortw ¹ (Brustfortw), selgroo päälmine pool ühes. külleluubega ja rinnalaastuga.	rong (Stangenstellung), turnijate seis, milles nad rongis marsimise tarwis walmis on, ükstõise taga, kõlde paremad läeb üheloop.
rohilaan ¹ (Steppe), maa, mille pääl suur rohi kaswab, kuna puud puudwab, nagu Wolga kallastel, mõnes kohas Ameerikas ja mujal.	rongfond ¹ (mehrere Reihen zusammen), mitu rongi ühtefokku.
rohufunsi ² (Pharmacie), funsi, mille abil rõhtusid arsti eeskirja järele walmistatakse ja wälja antakse.	rongtee ¹ , w. malelaud.
rohufunsiplane ² (Pharmaceut), rohufunsiplane, apteeker.	root (Rotte), 125 meest sõdawäge, kahesi poolroodust fokku pandud.
rohuteade ¹ (Arzneiwissenschaft), teade, teadus terwest ja haigest inimesest ja see funsi, mille waral haigusi eemale hoitakse ja parandatakse.	rõdu ¹ (Veranda), lahtise toajarnane ehitus maja ukse ees.
rohuteadlane ¹ (Mediciner), rohuteate tundja, aril. tohter. kes rohuteadet	rõht (Accent, Betonung), rõhumine, wautamine, litjumine, iseäranis sõnajärgu pääle, noobi pääle.
	rõsemõdtja ¹ (Hygrometer), riist, millega rõsobust, niiskust mõdetakse, juukse karwast, taimewarrest, soojamõdtjatest r. tehtud.
	rõõbit ¹ (parallel), sõnast rõõbe, rõõbas; ühekaugel kõrwu olles; rõõbitud jõe, mis rat-tarõõbaste moobu kõrwu

Tabel 9. Karl August Hermann poolt taunitud sõnu ja nende asendussõnad

Taunitav sõna	Asendussõna	Taunitav sõna	Asendussõna
<i>kahvel</i>	<i>ahing</i>	<i>tükk</i>	<i>pala</i>
<i>pilt</i>	<i>kuje</i>	<i>uulits</i>	<i>tänaw</i>
<i>riiul</i>	<i>laudi</i>	<i>veranda</i>	<i>rõdu</i>
<i>supp</i>	<i>leem</i>	<i>worst</i>	<i>mauk</i>
<i>taldrik</i>	<i>liud</i>	<i>härna</i>	<i>isand</i>
<i>tekk</i>	<i>vaip</i>	<i>proua</i>	<i>emand</i>
<i>tund</i>	<i>viiv</i>	<i>preili</i>	<i>neidi</i>

Alus: Tauli 1938: 132, E. Ahven 1958: 10, Vahter 2001: 254

Hermann poolt taunitud sõnu ja nende asendussõnad

Sama hästi kui oma: soome päritolu sõnad

Venestusajal pidid eestlased tulema toime kahepoolse survega. Ühelt poolt saksa aadlikud, kirikuõpetajad, literaadid, vabrikandid, kaupmehed ja linnakodanlus, teiselt poolt vene ametnikud, sõjaväelased, ülikooli professorid, üliõpilased ja vabrikutöölised. Venestusreformidega saksa surve küll vähenes sellevõrra, kuidas vene oma suurenes, kuid eestlaste seisukohast ei muutunud olukord sellega oluliselt. Oli neid eestlasi, kes saksastusid või tahtsid saksastuda ning neid, kes ainult ei olnud riigivõimule lojaalsed, vaid allusid vene survele ja venestusid – või õhutasid avalikult usulist, kultuurilist ja keelelist venestumist, nagu Jakob Kõrv ajalehega „Walgus”. Samuti oli muidugi neid

eestlasi, kes lihtsalt üritasid hakkama saada ja oma elu vaikselt edasi elada. Need eestlased aga, kes ei rahuldunud ainult oma igapäevase elutee tallamisega, vaid tahtsid „eesti asja” ajada, olid kahtlemata sattunud keerulisse olukorda, piltlikult öeldes Saksa-Vene risttule alla. Asjade sellise seisu juures kangastus paljudele „kolmas tee”, Soome sild, sest mõte iseseisvast Eesti riigist oli siis veel võõras.

Sidemed Eesti avaliku elu tegelaste ja soomlaste vahel tekkisid üsna kohe pärast seda, kui Soome septembris 1810 sõlmitud Hamina rahu tagajärjel liideti Venemaa külge. Johann Heinrich Rosenplänteri ajakirjas „Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache” võrreldi eesti ja soome keele grammatikat ning propageeriti soomepärist kirjaviisi. Soome Kirjanduse Selts Helsingis ja Õpetatud Eesti Selts Tartus asutati peaaegu ühel ajal ning need ka suhtlesid omavahel. Eduard Ahrens toetus soome eeskujule, kui ta hakkas uut kirjaviisi pooldama. Juhtiv soome keeleteadlane Elias Lönnrot käis aastal 1844 Eesti alal ning kohtus siin nii Friedrich Robert Faehlmanni ja Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kui Eduard Ahrensiga. „Kalevipoja” esimene rahvaväljaanne ilmus Kuopios aastal 1862, et vältida kohalike tsensorite sekkumist, nagu see „Alg-Kalevipoja” käsikirjaga oli sündinud. Johann Voldemar Jannsen viitas rahvaharidust propageerides sageli Soome eeskujule ja aitas oma tegevusega luua eestlastes positiivset hoiakut soomlaste suhtes (lähemalt eestlaste ettekujutustest ja hoiakutest soomlaste suhtes, vt Alenius 1996). Koos tütre Lydiaga külastas Jannsen Soomet ja tütre Soome-sümpaatiad on hästi teada (Undla-Põldmäe 1981: 126–127; Laanekask 1995). Jakob Hurt pooldas soome keelest laenamist, ka Carl Robert Jakobson polnud ükskõikne soomlaste eeskujule ja Ado Grenzstein pidas Soomet eestlastele kõige ilusamaks eeskujuks.

Soome keelest laenamine näis ahvatleva võimalusena mõlema keele läheduse tõttu. Seda toetas muidugi geograafiline naabrus ja ühine poliitiline alluvus Vene keisririigile. Soome keelt oli asutud arendama ja ajakohastama eesti keelest veidi varem, nii et vastavaid mõisteid väljendavad sõnad olid soome keeles juba olemas (Rätsep 1976: 212). Nii polegi üllatav, et „[s]oome laensõnade tähenduste silmatorkavalt ulatuslik abstraktne laad eristab neid muudest laensõnarühmadest, kus prevaleerivad konkreetsema sisuga sõnad” (Rätsep 1976: 213). Pealegi olid soome keeles säilinud mitmed vanemad keelejooned, mis eesti keelest olid kadunud. Keeleajaloo, täpsemini öeldes häälikuseaduslikkuse arvestamine hakkas edaspidi eesti keelekorralduses üpris suurt osa etendama. Pealegi olid soomlase edukalt hakanud looma võõrsõnade asemele omasõnu.

Sidemed Soomega ja soomlastelt mõõduvõtmine muutus 19. sajandi teisel poolel üha intensiivsemaks. Sellega kaasnes muidugi huvi soome keele õppimise vastu. Aastatel 1881 ja 1883 ilmuski kahes jaos esimene soome keele õpik eestlastele. Selle koostaja oli Mihkel Weske. Rahvusbibliograafia andmeil trükiti esimest osa 1300 eksemplari, teist 1800 eksemplari (ER 1851–1900: 699–700).

Avatus Soomele ja soomlastele kajastub ka keeles: 1880. aastate algusesse langeb soome laensõnade esimene ulatuslikum tulek eesti keelde. Kuni sajandivahetuseni võttis eesti keel vastu umbes nelisada soome laensõna, millest umbes viiskümmend on seniajani käibel (Rätsep 1976: 211).

Tabel 10. 19. sajandi teisel poolel eesti normikeelde toodud soome sõnu

<i>aine</i>	<i>isekas</i>	<i>osakond</i>	<i>tehas</i>
<i>algupärane</i>	<i>lause</i>	<i>pahe</i>	<i>toimetaja</i>
<i>eri</i>	<i>lähetama</i>	<i>sisaldama</i>	<i>toode</i>
<i>eritlema</i>	<i>muserdama</i>	<i>tavaline</i>	<i>väitma</i>
<i>esimees</i>	<i>näidend</i>	<i>teesklema</i>	<i>ülikool</i>

Alus: Rätsep 1981: 289

Soome laensõnade tulek eesti kirjakeelde sellega ei piirdunud. Pea järgnes veelgi ulatuslikum soome keelest laenamine (vt järgmise peatüki jaotist „Teadlik sõnade toomine Soomest”).

Vajadus normeeriva sõnaraamatu järele

19. sajandi lõpukümnendid olid eesti kirjakeelele tähenduslik arengujärk. Suuresti tänu Karl August Hermannile aastal 1884 ilmunud eestikeelsele grammatikale ühtlustus eesti kirjaviis. Eestikeelse grammatikakirjanduse esimene pääsuke sai oma kaasajal küll tugevasti sarjata, kuid nagu Villem Reiman väitis Hermannile surma puhul kirjutatud nekroloogis, andis see alles kujuneva normikeele kasutajaskonnale kindla jalgealuse:

Hermannile grammatika kõikumata reeglite selgus ja süstemaatika ja nendest järgnevad, viimse astmeni läbiviidud järjeldused mõjuvad nagu kindel maa jalge all uppujale. Olgu see maa, missugune tahes, aga ta on kindel, ja tema peale astuja teab, mis ta on võitnud. Hermannile grammatika järjekindlus on Eesti kirjakeelt rohkesti selgitanud. Et meil praegu kaunis ühine kirjaviis on, seda tänu oleme Hermannile võlgu. (Reiman 1909: 56)

Kirjaviisi ühtlustamisele aitasid kaasa ka teised eestikeelsed grammatikad, mis Hermannile omale järgnesid. Hermannile grammatikaga samal aastal ilmus Tartus ja Riias näiteks Jaan Nebokati „Kündja’ Eesti keeleõpetus, nenda kui Eestikeelt Kesk-Eestimaal räägitakse”, mis toetus Eduard Ahrensi ja Ferdinand Johann Wiedemanni grammatikatele (EBL). Eriti tuleb aga esile tõsta Valga kooliõpetaja Hans Eineri keeleõpikut „Lühikene Eesti keele õpetuse rahwakoolidele”, mille esmatrükk ilmus juba aastal 1885 ja teine trükk 1894. Eineri õpik paistab silma selguse, ülevaatlikkuse ja näitlikkusega ning aitas tõhusalt kaasa keeleõppe ning sellega kaudselt kirjakeele arengule.

Kolme eestikeelse grammatika ilmumine enam-vähem ühel ajal ei olnud kindlasti juhus. Nimelt oli Eesti Kirjameeste Selts välja kuulutanud eesti keele grammatika auhinna. Grammatika oli mõeldud vallakoolide õpikuks ja maht ei tohtinud ületada kümnet trükipoognat. Auhinna suuruseks määrati 100 rubla hõbedas. Otsuses märgiti, et „hinnahimustajad peavad oma töö kahe aasta sees käsikirjana sisse andma” (Kask 1970: 288). Kahe aasta jooksul ei laekunud küll ühtegi käsikirja, kuid auhind ergutas ilmselt paljusid kirjutama.

Kui olukorda eesti keele keeleõpetuste ja kooliõpikute osas võib niisiis pidada enam-vähem rahuldavaks, siis ei saa sedasama öelda teise keelekäsiraamatute põhiliigi kohta. Eesti normitud kirjakeele sõnavara arenes 19. sajandi lõpukümnenditel hoogsalt, kuid ainus sõnaraamat oli pikka aega Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat aastast 1869. See ei teeninud aga sugugi keelehoolduse, kirjakeele reeglistamise või ühtlustamise eesmärki, vaid oli puhtal kujul teaduslik, püüdes esitada kogu eesti sõnavara, nii kirjakeele kui murdesõnu. Kuna vanas kirjaviisis kirja pandud sõnad kajastasid sõnade hääldust väga puudulikult, töötas Wiedemann välja eripärase märkimisviisi, mis erines nii vanast kui uuest kirjaviisist ning meenutab mõneti läti keele õigekirja. Pikki või ülipikki vokaale tähistab kriips vokaali kohal (*hīr, lūk, sōwitus*), kaashäälikute peenendust koma tähe kohal või kõrval (*kañtiikas, palk*), palataalnasaali punkt *n*-tähe kohal (nagu sõnas *kong*) ja kaksiktäishäälikuid kaar vokaalimärkide all. Niisiis ei pakkunud Wiedemanni teaduslik sõnaraamat tavalisele keeletarvitajale abi kirjaviisi keerdküsimustes. Märkimisviisi ei muudetud sõnaraamatu teises, Jakob Hurda redigeeritud väljaandes aastast 1893 ega järgmistes trükkides 1923 ja 1973.

Puudust keeletarvitajat suunava sõnaraamatu järele püüti küll kõrvaldada. Aastal 1885 ilmus Eesti Kirjameeste Seltsi toimetuste sarja 69. numbrina „Vene-Eesti Sõnaraamat”. See koolidele ja iseõppijatele mõeldud sõnaraamat sisaldab üle 16 000 vene keele sõna (Kask 1956a: 158), sealhulgas üsna mitu Ado Grenzsteini „Eesti Sõnaraamatust” võetud uudissõna. Selle koostaja oli koolimees Jakob Johanson-Pärna, kes pärast sõnaraamatu ilmumist kolis Peterburisse ja asus seal telegraafivalitsuse teenistusse. Sõnaraamat osutus vägagi vajalikuks, nii et sellest ilmus nelja aasta möödudes täiendatud teine trükk, 1899 täielikult revideeritud kolmas trükk ning uuel sajandil veel kaks trükki (ER 1851–1900; 1901–1917).

Teine sõnaraamat oli „Eesti-Wene sõnaraamat Wiedemanni järele”, mis ilmus Eesti Kirjameeste Seltsi toimetiste sarja 90. numbrina aastal 1890. Märksõnad ja näitestik olid võetud Wiedemanni sõnaraamatu esimesest trükist, kuid kirjutati uue kirjaviisi kohaselt. Arnold Kase andmeil sisaldab sõnaraamat umbes 25 000 sõna (Kask 1956a: 157) ning on seega Johanson-Pärna vene-eesti sõnaraamatust mahukam. Tegelik sõnade arv on tunduvalt suurem, sest nii nagu Wiedemanni sõnaraamatus antakse paljud liitsõnad lihtsõna all, näiteks märksõna *tüdruk* all *kihu-tüdruk* 'plika, mann; tänavatüdruk', *pruudi-tüdruk* 'sõbratar', *wana tüdruk*, *elatand tüdruk*, *köögi-tüdruk* ja *toa-tüdruk*.

See sõnaraamat oli sisuliselt mitme autori töö. Tööd selle kallal alustas Tallinna Aleksandri gümnaasiumi ladina ja eesti keele õpetaja Margus (Marcus) Salem.⁸ Trükkija eessõna järgi loovutas Salem veel oma viimastel eluaastatel käsikirja kooliõpetaja ja kirjanik Juhan Kunderile „läbi waadata ja [...] lühendada”; Kunder oli siis Eesti Kirjameeste Seltsi asepresident ning teos pidi ilmuma seltsi toimetiste sarjas. Kui ka Kunder suri, viis sõnaraamatu toimetamise lõpule lastekirjanik ja tõlkija Timotheos Kuusik.

Loomulikult ei suutnud need ega üksikud teised 1890. aastatel ilmunud eesti-vene või vene-eesti sõnaraamatud asendada ükskeelset eesti keele sõnaraamatut. Esimest normivat eesti keele sõnaraamatut tuli veel paar aastakümnet oodata (vt viienda peatüki jaotist „Igatsetud keeleline abivahend”).

Teine rahvaloendus

21. jaanuaril 1897 toimus esimene ja viimane kogu Tsaari-Venemaal hõlmav rahvaloendus. Varem, detsembri lõpus 1881 oli Eesti-, Liivi- ja Kuramaal leidnud aset kohalik rahvaloendus (vt eelmise peatüki jaotist „Esimene rahvaloendus”).

1897. aasta rahvaloendusel küsiti rahvastiku rahvust ja emakeelt. Kogu Venemaal oli kokku 995 935 eestlast, 514 216 naist ja 482 719 meest. Eesti emakeelega inimesi oli aga 1 002 738, kellest 515 594 olid naised ja 487 144 mehed (Bauer, Kappeler & Roth 1991b: 70, tabel 001).

Suurem osa eesti kui emakeelt kõnelevaid inimesi elas Liivimaal, 518 594 inimest. Eestimaal oli neid 365 959. Põhja- ja Lääne-Eestis oli eesti keelt emakeelena rääkivaid inimesi elas veel Peterburi kubermangus – 64 116 inimest ja Pihkva kubermangus – 25 458 inimest (Bauer, Kappeler & Roth 1991a: 227). Rahvaloenduse andmeil elas väljaspool Eesti ala 113 400 eestlast, kes pidasid eesti keelt emakeeleks (Maamägi 1980: 11), peamiselt Loode- ja Kesk-Venemaal, Lääne-Siberis ja Kaukaasias. Eesti ala rahvastiku jagunemine emakeele järgi näitab tabel 11.

Tabel 11. Eesti ala rahvastiku jagunemine emakeele järgi 1897. aasta rahvaloenduse andmeil

<i>Emakeel</i>	<i>Maal</i>		<i>Linnades</i>		<i>Kokku</i>	
	<i>Arv</i>	<i>%</i>	<i>Arv</i>	<i>%</i>	<i>Arv</i>	<i>%</i>
<i>eesti keel</i>	762 980	94,2	116 621	63,3	879 601	89,2
<i>vene keel</i>	22 104	1,1	25 186	14,3	47 290	4,8
<i>saksa keel</i>	9 184	1,1	26 261	15,5	35 445	3,6
<i>läti keel</i>	4 479	0,5	5 369	3,1	9 793	1,0
<i>rootsi keel</i>	5 284	0,7	490	0,3	6 074	0,6
<i>jidiš</i>	383	0,1	4 218	2,4	4 601	0,5
<i>poola keel</i>	257	0,0	2 192	1,0	2 449	0,3
<i>muud keeled</i>	5 325				1 120	
Kokku	809 996	100	176 309	100	986 373	100

Märkus: Narva linn on arvestamata

Allikas: Selirand & Siilivask 1996: 252–253

Vähemal arvul, 10 000 ja 15 000 vahepeal, elas eestlasi väljaspool Tsaari-Venemaal, eelkõige Ameerika Ühendriikides (Kulu 1992: 74).

Enamik Tsaari-Venemaal elavatest eestlastest olid maaelanikud; vaid 137 126 eestlast arvestati linnaelanike hulka (Bauer, Kappeler & Roth 1991b: tabel 013). Töötavaid eestlasi oli 377 700, kellest 119 131 olid naised ja 258 569 mehed. Sotsiaalne kihistumine polnud kuigi terav, eestlased olid sotsiaalselt küllaltki ühtlased. Üle poole töötavatest eestlastest – 56,38 protsenti – töötas põllumajanduses, 17,35 protsenti tootmises, 12,59 protsenti teenijatena, 2,98 protsenti teeninduses, 2,14 protsenti olid rantjeed, 1,53 protsenti töötasid kaubanduses või pangas ja 1,22 protsenti olid

⁸ Rahvusbibliograafias pole antud Margus Salemi surma-aastat. Aga kui sõnaraamatu trükkija eessõna uskuda, suri töö toimetaja Juhan Kunder „pea pärast” Salemi surma (ER 1851–1900: 575), kusjuures Kunder suri 12. aprillil 1888 (EBL).

Tabel 12. Eestimaa kubermangu rahvastiku sotsiaalne jagunemine 1897. aasta rahvaloenduse andmeil (protsentides)

<i>Ühiskonnakiht</i>	<i>Linnades</i>	<i>Maal</i>	<i>Kokku</i>
<i>Aadlikud</i>	5,64	0,46	1,43
<i>Aukodanikud</i>	1,14	0,09	0,29
<i>Kaupmehed</i>	0,72	0,02	0,15
<i>Mõisnikud</i>	28,91	2,78	7,66
<i>Talupojad</i>	58,70	96,14	89,15
<i>Vaimulikud</i>	0,39	0,10	0,15
<i>Muud</i>	4,20	0,39	1,11
<i>Teadmata</i>	0,30	0,02	0,06

Allikas: EAO, lk 93

sõjaväelased; muud ametialad olid esindatud vähema kui ühe protsendiga kõikidest eestlastest (Bauer, Kappeler & Roth 1991b: tabel 022 och 023). Eestimaa kubermangu rahvastiku jagunemine ühiskonnakihtide järgi antakse tabelis 12.

Kuigi 21,71 protsenti eestlastest ei osanud lugeda (Bauer, Kappeler & Roth 1991b: tabel 013), kuulusid eestlased lugemisoskuse poolest mitte ainult Tsaari-Venemaa, vaid koguni Euroopa tipprahvaste hulka (vt tabel 4). Üldine haridustase oli siiski madal. Vaid 4582 eestlasel ehk 0,46 protsendil oli kesk- või kõrgem haridus. Umbes üks neljandik eestlasi väitis end oskavat vene keelt ja üle poole – 53,68 protsenti – mõnd kolmandat keelt peale emakeele ja vene keele (Bauer, Kappeler & Roth 1991b: tabel 013). Kuigi statistikast ei selgu, mis oli kolmas keel, pole kahtlust, et selleks oli saksa keel.

Neljas peatükk

Riigikeel võtab kuju

1900–1918

*Ei! Ükskord vaba olla
on iga rahva soov;
ja see aeg võib küll tulla,
ei keela ükski hoov!*

...
*Ja nõnda on lugu ka Eestis
ja nõnda on elu kiik:
ükskord — kui terve mõte —,
ükskord on Eesti riik!*

(Juhan Liiv, dateerimata)

Poliitilised vastuolud süvenevad

Venestuse tekitatud langusmeeleoludele püüdis 1890. aastate teisel poolel noor eesti haritlaste põlvkond vastu seista. Eriti aktiivseks rahvuslikuks keskuseks kujunes Eesti Üliõpilaste Seltsi ringkond. Aastal 1896 otsis selts kolm liiget Karl August Hermannilt ajalehe „Postimees” ning nimetasid noore juristi Jaan Tõnisson selle toimetajaks. „Postimees” kaitses rasketes oludes väikerahva õigust eksisteerida suurrahvaste kõrval.

Samal ajal olid materialistlikud ja sotsialistlikud, sealhulgas marksistlikud ideed hakanud maad võtma. Esimesed kokkupuuted sotsialismi ja marksismiga toimusid saksa kirjanduse kaudu. Hiljem vahendasid sotsialismi- ja marksismiideed vasakpoolsete vaadetega vene ning teistest rahvustest üliõpilased, kes tulid Tsaari-Venemaa muudest osadest Tartusse õppima (vt tabel 13). Nende kaudu jõudis see maailmavaade eestlasteni, eelkõige õppiva noorsooni. Mõned eestlased omandasid sotsialistliku maailmavaate Venemaal, eelkõige Peterburis õppides.

Eesti radikaalide häälkandjateks said ajalehed „Teataja” ja „Uudised”. Esimene neist hakkas ilmuma 1901 Tallinnas vannutatud advokaat Konstantin Pätsi, teine 1903 Tartus õigusteaduskonna vabakuulaja Peeter Speegi toimetusel. Avalikku poliitilist tööd piirasid aga kõikidele trükistele kehtestatud eeltsensuur ning tsaaririigi poliitilise politsei ehk ohranka valvas silm.¹

¹ Igas trükises, kaasa arvatud perioodilistes väljaannetes ja ajalehtedes, oli trükitud tsensuuriluba, Eesti- ja Liivimaal enamasti tekstiga: „Von der Censur genehmigt”, lisaks koht ja kuupäev. Eestikeelsetes väljaannetes võis tekst enne venestust olla ka eestikeelene: „Zensuri poolest lubatud”, koht ja kuupäev. Venestusajal oli tekst läbivalt venekeelne: „Дозволено цензурою”. – Tsensuur kui asutus loodi Venemaal seoses Prantsuse revolutsiooniga, et tõkestada revolutsiooniliste ideede levimist Venemaal. Tsensuuriametid loodi Riiga ja Tallinnasse. Aleksander I valitsuse ajal muutus tsensuur ülikoolide ja Siseministeeriumi ülesandeks. Esimene ülikool Tsaari-Venemaal, kuhu loodi tsensuur, oli taasavatud Tartu ülikool 1802 (Amburger 1966: 147). Nende trükiste jaoks, mis olid kirjutatud muus kui vene keeles, olid eraldi tsensorid. Näiteks Liivimaal ilmuvate eestikeelsete teoste tsenseerimine kuulus Tartu ülikooli eesti keele lektori tööülesannete hulka. (Lähemalt tsensuurist 19. sajandi lõpus ja 20. alguses, vt Karjahärm 1998: 176–183.)

Üha hoogustuv linnastumine, suurenev sotsiaalne kihistumine ja laienev poliitiline mitmekesisustumine tõid endaga kaasa selle, et eesti avaliku elu raskuspunkt oli hakanud kanduma suurematesse linnadesse. Varase ärkamisaja rahvusliku liikumise kandva kihi olid moodustanud koolmeistrid ja jõukamad talunikud. Nüüd aga asusid etteotsa linnaharitlased. Kui varem oli eesmärgiks luua ja edendada eesti linnakultuuri, laiendada eestikeelset kooliõpetust, taotleda suuremat sotsiaalset õiglust, siis nüüd seati otseseid poliitilisi sihte. Selle tunnismärke oli 20. sajandi algul õige mitu: 1901 saavutasid eestlased ja lätlased ühise võidu sakslaste üle Valga linnavolikogu valimistel, kusjuures eestlane sai linnapeaks; 1902 valiti Jaan Tõnisson Tartu linnavolikokku; kaks aastat hiljem võitis Tallinnas eesti-vene valimisblokk linnavolikogu valimised, mille tulemusena vene ametnik Erast Hiatsintov sai linnapeaks ja Konstantin Päts aselinnapeaks; 1906 sai Tallinna linnapeaks Voldemar Lender ja samal aastal võtsid eestlased üle Võru linna valitsemise. Poliitilisele tegevusväljale olid astunud esimesed eesti poliitikategelased.

Esimeste elukutseliste eesti poliitikute hulgas olid kaks, kellest said 20. sajandi esimese poole Eesti poliitika kesksed tegelased: Jaan Tõnisson ja Konstantin Päts. Tõnisson toetus suuresti jõukamate talunike kihile, virgutas rahvusteadvust ja kuulutas eestlaste õigust eneseteostusele, samal ajal kui Päts toetus linnade alam- ja keskkihile ning pööras enam tähelepanu ühiskonna majandusprobleemidele. Lauri Vahtre sõnusti täiendasid need suunad teineteist: „Päts pidi tahes tahtmata hakkama arvestama puhtrahvuslike aadete populaarsusega, Tõnisson omakorda majandusküsimustega. Mõlema suure poliitiku kiirest õppimisvõimest annab tunnistust see, et Tõnissonist sai muu hulgas Eesti esimese Laenu ja Hoiu Ühisuse rajaja, Pätsist aga Eesti Vabariigi väljakuulutaja” (Vahtre 1993: 111).

Poliitiline ja sotsiaalne õhkkond pingestus üha. Maarahvastiku majandus- ja poliitiline olukord polnud talude päriksostmisest saadik paranenud. Talunikke ja maatöölisi rõhuvad olud ning linna alamkihtide armetud elutingimused vastandusid teravalt nii saksa aadlike eesõigustele ja saksa linnakodanluse eluviisidele kui Vene ametivõimude rahvuslikule survele. Rahulolematuse sõnastajaks said uued radikaalsed poliitilised voolud. Eriti ebapopulaarseks muutus jaanuaris 1904 puhkenud Vene-Jaapani sõda, mis aasta hiljem vallandas revolutsiooni. Revolutsioon algas Peterburis Verisel Pühapäeval 9. jaanuaril 1905, mil sõjaväelased tulistasid tsaaripalee juurde suunduvat petitsioonirongkäiku. Kolm päeva hiljem kuulutasid Tallinna töölised protesti märgiks üldstreigi. Sellele järgnesid streigid ka teistes Eesti ala linnades. Maal haaras liikumine kõigepealt mõisatöölisi ja talurentnikke, hiljem jõukamaidki kihte. Algul esitati majanduslikke ja sotsiaalseid nõudmisi, kuid pea jõuti arusaamani, et maksva korra tingimustes pole võimalik majandusolukorda parandada. Tsaarivõimud osutusid tegutsemisvõimetuks või toimisisid küündimatult.

Teine streigilaine puhkes suvel. Samal suvel ilmus „Noor-Eesti” rühmituse esimene album, milles Gustav Suits sõnastas hiljem paljutsiteeritud moto „Olgem eestlased, aga saagem eurooplasteks!”

Sügisel 1905 pingestus olukord veelgi. Oktoobris puhkes Tallinnas järjekordne üldstreik. Tööliskonna esindajate koosolekul „Estonias” nõuti asutava kogu

kokkukutsumist, üldist, ühetaolist, otsest ja salajast hääletamisõigust, sõna-, trüki- ning koosolekuvabadust, isikupuutumast, poliitiliste vangide vabastamist, toetust nii töötutele kui puudust kannatavatele töölisperedele (H. Kruus 1932: 183). Mõni päev hiljem avas sõjavägi Tallinnas Uuel turul miitingut pidava rahva peale tule; 90 inimest said surma, haavatuid oli üle 200. 17. oktoobril andis tsaar niinimetatud Oktoobrimanifesti, milles lubati kodanikuvabadusi ja valitavat Riigiduumat.

Vägivald ja tsaari manifest tekitas opositsiooni ridades lõhe. „Postimees” asus vägivalda suhtes eitavale seisukohale ning rahuldus tsaari lubatud mööndustega, nõudes siiski üha maarahvale õigust osaleda omavalitsuses, valimisõiguse laiendamist ja suuremaid õigusi eesti keelele. „Teataja” esines kord käremeelsete, kord tagasihoidlikumate nõudmistega, samal ajal kui „Uudised” vankumatult nõudis tsaarivalitsuse kukutamist.

Novembris kutsus Jaan Tõnisson Tartusse kokku ülemaalse rahvaasemike koosoleku. Iga vald võis saata ühe taluomanike ja ühe maatarahva esindaja, iga selts ühe ning iga linn neli esindajat. 27. novembril kogunes „Bürgermusse” seltsimaja saali umbes 800 saadikut. Kohe alguses lõhenes koosolek kaheks. Selle tulemusena lahkusid parempoolsed Jaan Tõnissoniga eesotsas koosolekult. Järgmisel päeval siirdusid vasakpoolsed ülikooli aulasse, kuna parempoolsed jäid „Bürgermussesse”. Vasakpoolsed nõudsid võitluse jätkamist maksva korra vastu seni kuni oli kokku kutsutud demokraatlikult valitud ülevenemaaline asutav kogu. Selle eesmärk oli luua Vene demokraatlik vabariik, sisse seada revolutsioonilised omavalitsusorganid, kehtestada õpilaste emakeel kõikide koolide õppekeeleks, riigistada põllumaad, kompensatsioonita sundvõõrandatud mõisa- ja kirikumaaad ning jagada tasuta seni maata olnud rahvale, anda töölistele õigus korraldada streike, koonduda ametiühingutesse. Parempoolsete osavõtjate taotluseks oli kokku kutsuda demokraatlikult valitud asutav kogu, mis otsustaks riigi edasise poliitilise süsteemi kujundamise üle, kodanikuõigusi, rahvusliku ja kultuurilise enesemääramise õigust, demokraatlikel alustel maaomavalitsuse reformimist, elanike enamuse emakeele kasutamise üle kohalikus halduses, Eesti alade administratiivset ühendamist, tasuta rahvahariduse kehtestamist emakeeles, emakeelse keskkariduse võimalust, eesti keele professuuri loomist Tartu ülikoolis, kroonu- ja kirikumaaade müümist maata elanikele ning tööliste tööaja järkjärgulist vähendamist (lähemalt vt T. Raun 2007; mõlema suuna nõudmised on avaldatud teoses VE 1880–1917: 167–183). Nii parem- kui vasakpoolsed olid niisiis ühel meelel riigi demokratiseerimise vajalikkuses ja selles, et riigi valitsusvormi küsimus tuleb anda ülevenemaalisele asutavale kogule, kuid nad erinesid rõhuasetuselt ja taktika poolest (T. Raun 2005). Koolikeel oli mõlemale suunale tähtis. Parempoolsed läksid oma keelenõudmistega kaugemale kui vasakpoolsed, ilmselt seetõttu, et rahvusküsimus oli viimastele siiski vähemoluline kui klassiteadlikkus.

Sügise jooksul järk-järgult pingestunud olukord jõudis detsembris haripunkti. Mässulised olid mitmes maakohas võtnud üle avaliku elu juhtimise, koolides hakati vene keele asemel õpetama eesti keeles (Läti ja Leedu aladel nende keeles), eirati võimude korraldusi, keelduti maksmast makse, hoiti kõrvale sõjaväeteenistusest, hakati moodustama kohalikke relvastatud rahvamiilitsa üksusi (Loit 2005: 79; eestikeelse

õpetuse kohta vt ka Kinkar 1996: 34). Detsembris lähetasid Tallinna mässulised relvastatud töölissalku maakohtadesse, et abistada sealseid mõttekaaslasi mõisate ülevõtmisel. Mitmel pool toimusid mõisate rüüstamised ja põletamised, eriti Harju-, Järva- ja Läänemaal ning Põhja-Pärnumaal. Rahu jaluleseadmiseks saatis keskvoim Läänemere kubermangudesse väeüksusi, niinimetatud karistussalku. Neile oli antud käsk suruda mäss karmilt maha ja täpselt nii toimitigi. Eesti alal lasti maha või poodi 328 mässulist või mässu osalemises kahtlustatavat, sadu inimesi peksti ja mitme mässulise kodu põletati maha, ilma et karistatavate süü oleks enne vajalikul määral kindlaks tehtud (H. Kruus 1932: 188–189). Pärast Jaan Tõnissoni ja teiste Tartu tegelaste protestitelegrammi, mis avaldati juhtivates Venemaa ajalehtedes, lõppes jaanuaris 1906 karistussalkade tegevus. Nüüd hakati kahtlustatavaid sõjakohtu alla andma. Järgmistel aastatel mõistsid need Eesti- ja Liivimaal ligemale 500 inimest surma, administratiivkorras saadeti välja ligikaudu 200 inimest ning Läänemere kubermangudes elamine keelati ligi 400 inimesel (H. Kruus 1932: 189; Karjahärm 1998: 116–121).

Pärast maru

1905. aasta sündmused andsid eestlastele, nii mässumeelsetele kui rahvuslastele, valusa õppetunni. Samas muutus poliitiline mõtlemine küpsemaks. Lauri Vahre hinnangul jäid rahvuslased rahvuslasteks, sotsialistid sotsialistideks, „nende vahele tekkis mõnes mõttes ebamäärane eesti sotsialism, mis hiljem pidi tegema valiku proletariaadi diktatuuri ja rahvusriigi vahel” (Vahre 1993: 112).

Suve lõpul 1905 oli loodud illegaalsest Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Parteist eraldiseisev Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Ühisus (Graf 1993: 53–54; Karjahärm 1998: 157–161). Sama aasta sügisel, vahetult enne novembri lõpus Tartus kokku kutsutud ülemaalse rahvaasemike koosolekut, oli Jaan Tõnisson asutanud Eesti Rahvameelse Eduerakonna, millest sai esimene seaduslik eesti erakond. Samal ajal löid ka sakslased oma erakonnad: Balti Konstitutsioonilise Partei (Riias) ja Eestimaa Konstitutsioonilise Partei.

Kuigi normaalset poliitilist tegevust takistas isevalitsuslik võim endiselt, toimus pärast 1905. aasta rahutusi ometi selleski vallas elavnemine. Teatud ootusi äratasid tsaari Oktoobrimanifestiga lubatud Riigiduumas valimised aprillis 1906. Kahes esimeses Riigiduumas (1906 ja 1907) oli nii eestlastel kui lätlastel viis esindajat, samal ajal kui aga kohalikud sakslased jäid esinduseta. Viimases kahes duumas (1907–12 ja 1912–17) said eestlased muutunud valimisseaduste tulemusena ainult kaks kohta, sakslaste esindus oli märksa suurem.²

Olulisem oli aga majanduselu elavnemine, mis avaldus väikepõllupidamise ja ühistegevuse hoogustumisena. Selle taustaks on 1905. aasta rahutustele järgnenud veidi vabam õhkkond, millest sai alguse uus seltsiliikumise laine. Märtsis 1906 jõustunud

---

² Esimeses Riigiduumas (1906) oli 478 saadikut, teises (1907) 518, kolmandas (1907–12) ja neljandas (1912–17) 442. Duumade isikkoosseisust ja tööst vt Karjahärm 1998: 135–142, 152–157, 208–209, 383–386.

seadus lubas asutada ühinguid ja seltse. Peale selle, et seadus legaliseeris ametiühingud, võidi nüüd hakata looma ka majanduslikke ühistevuse ühendusi: ühistuid, kauplusi ja krediitdiasutusi. Nagu märgib Ea Jansen, hakkasid tekkima „sellised ametikohad, mille puhul osutus vajalikuks eeskätt eesti keele oskus” (Jansen 1999: 242). See tähendas aga järjekordset eesti keele kasutusvaldkonna avardamist. Eesti keelt oli küll juba eelmise sajandi lõpus järk-järgult hakatud tarvitama nii-öelda mitteametlikus avalikus elus: eesti elavnevas seltsielus, samuti ainsas tolleaegses massisuhtlusvahendis – ulatuselt ja levilt laienevas ajakirjanduses –, peale selle muidugi ka mitmekesistavas eestikeelses trükisõnas. Nüüd oli eesti keelele hakanud avanema ka majanduselu.

Peamine massisuhtlusvahend oli endiselt ajakirjandus. Juba enne sajandivahetust hakkasid ilmuma esimesed üldrahvalikud ajakirjad, nagu „Linda” (ilmus 1887–1905) ja „Rahwa Lõbu-Leht” (1898–1906) ning nende kõrvale esimesed erialaajakirjad: „Põllumees” (1895–1912) ja „Kurtummade Sõber” (1899). Uue sajandi esimesel kümnendil kasvas eestikeelsete ajakirjade arv oluliselt, millega kaasnes suurenev sisuline spetsialiseerumine. Ainsad teaduskallakuga ajakirjad olid „Eesti Kirjandus” (1906–40) ja „Keeleline Kuukiri” (1914–16). Esimene avaldas oma nimele vaatamata kirjutisi rahvusteaduste – Eesti ajaloo, keele, kirjanduse ja rahvaluule alalt. „Keeleline Kuukiri” oli Johannes Aaviku keeleuuenduse häälekandja, mida ilmus ainult kolm numbrit.

Eriti tähelepanuväärseid edusamme tehti siiski just rahvuskultuuris, sest seadus ühingute ja seltside kohta võimaldas luua rahvuskultuurilisi eesmärke taotlevaid seltse. Aprillis 1906 kinnitas tsaar otsuse, mis lubas rajada eesti, läti ja saksa õppekeelega erakoole, sealhulgas keskkooli. Kuna erakoolid pidid majanduslikult ise hakkama saama, asutati nende tegevuse rahastamiseks haridusselts. Tartus oli selleks juulis 1906 tegevust alustanud Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts, mis sama aasta septembris avas tütarlastekooli; sellest kujunes pea eesti õppekeelega gümnaasium. Eestimaa kubermangu keskne haridusselts oli augustis ametlikult registreeritud Eestimaa Rahvahariduse Selts, mis hakkas etendama märkimiväärset osa ka keeleelus; sellest lähemalt jaotises „Üldkeele mure ja küsimused” ja „Neli keelekonverentsi”. Aastal 1910 tegutsesid haridusseltside ülalpidamisel 36 kooli 2 796 õpilasega, kuid Feliks Kinkari andmeil oli koole ja õpilasi tegelikult rohkem. Eestikeelsed koolid olid tähtsad sellegi poolest, et need vabastasid tuhandeid eesti õpilasi tolleaegsete koolide venestavast mõjust (H. Kruus 1932: 198, Kinkar 1996: 203). Veelgi enam: peale selle, et eesti koolide, eriti keskkoolide rajamisega astuti eestikeelses hariduses tubli samm edasi, sai uut tuult purjedesse ka eesti keele oskussõnavara arendamine, millest lähemalt jaotises „Esimesed oskussõnastikud”.

Kultuurielu elavnemine ja süvenemine avaldus mitmeti. Kõigepealt tuleb nimetada tehnikauudist: kinokunsti. Esimesed „elavate piltide” etendused toimusid teadaolevalt juba 1896 Tallinnas ja Tartus, 1898 Pärnus, 1901 Narvas, 1903 Rakveres, 1904 Viljandis 1906 Kuressaares ja 1909 Valgas. Oma tegevust alustasid rändkinod ning aastatel 1908–15 rajati Eesti alal paiksed kinod. Ainuüksi Tallinnas oli juba enne Esimest maailmasõda 9 kino (Ruus 2002: 733). Aastal 1914 valmis noorel Tartu fotograafil Johannes Pääsukesel esimene algupärane eesti mängufilm „Karujahd Pärnumaal”, milles naeruvääristati Pärnu baltisaksa tegelasi.

Eesti kultuurielu edasiminekut tähistab veel mitu sündmust. 1906 rajati Tallinnasse kutselise teatrina „Estonia” ja kuus aastat hiljem valmis selle uus hoone. Tartus, Aia (nüüd Vanemuise) tänaval valmis 1906 „Vanemuise” uus teatrihoone. Aastal 1911 avati kutselise teatrina „Endla” teatrihoone Pärnus. Aastal 1909 asutati Tartusse Eesti Rahva Muuseum. Rajati mitu eesti üliõpilasseltsi ja korporatsiooni ning aastal 1907 Eesti Naisterahva Selts. Detsembris 1906 hakkas Jaan Jõgever andma välja ajakirja „Eesti Kirjandus”. Keeleelu seisukohalt oli eriti tähtis „Postimehe” ümber koondunud kultuuritegelaste algatusel toimunud Eesti Kirjanduse Seltsi asutamine augustis 1907. Vastasutatud selts seadis endale eesmärgiks jätkata 1893. aastal ametivõimude poolt suletud Eesti Kirjameeste Seltsi tegevust. Areenile olid ilmunud juba esimesed kutselised eesti muusikud. Kirjanduses jõuti kunstilise väärtustega loominguni; varem oli autori rahvus, keel ja teema olnud esmatähtis, omades pigem sümboolset kui kunstilist tähendust. Kunstielus hakkasid eesti kunstnikud etendama üha suuremat osa, kuigi kunstist elatamine oli vaid väga väheste privileeg. Üldine ergastumine haaras kaasa ka keeleelu; sellest tuleb lähemalt juttu järgmistes jaotistes.

Eesti keele sotsiaalne seisund oli üldiselt ikka veel nõrk. Vene keskvõimu surve koos teadmise ja viimane eiras eestlasi täielikult, kuigi eesti rahvuslikud ringkonnad algul tervitasid saksavastaseid venestusreforme teatud ootustega, tekitas trotsi ja oli tõstnud eestlaste iseteadvust. Uue sajandi hakul väljendus see selles, et eesti haritlased hakkasid omavahel rohkem kasutama eesti keelt tavakeelena (T. Raun 1981: 319). Selles osas ei ole pilt siiski päris ühemõtteline. Eesti memuaarikirjanduses võib leida vihjeid eesti keele madalale prestiižile. Usuteadlane ja kultuuriloolane Johan Kõpp mainib oma mälestustes, et kui ta 1908. aasta paiku Pärnus elas, oli veel tunda „endist, kui mitte just täielikku, siis vähemalt ikkagi poolkadaklikku vaimu”. Oli neid, kes kõnelesid omavahel saksa keeles, aga ka neid, eriti kooliõpetajate hulgas, kellele vene keel näis olevat lähedasem, kui oli tarvis vahetada mõtteid „kõrgematel teemadel” (Kõpp 1969: 96). Olukord nähtavasti siiski tasapisi paranes. Johannes Voldemar Veski, kes elas Tallinnas aastatel 1901–14, jutustab oma mälestustes, et saksa keel oli siis Tallinna südalinna ärides mõõduandev. Tsaariväe sõjaväelase kirjanik ja rahvuslane Peäro August Pitka ehk Ansomardi

läks [...] meelega kõige saksikumatesse kauplustesse (nagu Jakobsoni omasse) Harju tänavas ja küsis kaupa eesti keeles. Tema küsimust ei pandud tähele, teda ignoreeriti, jätkati juttu teiste kundedega saksa keeles. Ta kirjutas sellest „Uues Ajas”. Siis tulid saksa kaupmehed otsitud vabandustega ja tagajärg oli see, et ärides hakati eesti keelt arvestama. (Veski 1974: 190)

Tartu ülikoolis suurenes eesti üliõpilaste arv 19. sajandil järk-järgult (vt tabel 8). Kuigi ametlik statistika ei osuta üliõpilaste rahvusele, võib öelda, et kuni venestuseni õppisid Tartu ülikoolis peamiselt sakslased. Venestuse ajal nende osatähtsus vähenes. 1916. aastal oli sakslaste suhtarv kogu üliõpilaskonnas 15,7 protsenti, venelastel 26,9, juutidel 22,6, eestlastel 14,5, poolakatel 6,8 ja lätlastel 5,3 ja muudel rahvustel 3,7 protsenti; rahvus märkimata 3,5 protsendil (Siilivask 1982: 282).

Tabel 13. Üliõpilaste üldarvu ja eesti üliõpilaste arvu dünaamika Tartu ülikoolis 1802–1916

<i>Aasta(d)</i>	<i>Eestlasi</i>	<i>Üldarv</i>	<i>Kommentaar</i>
1802–42	u 20	118–567	Amplituud aastail 1802–41.
1875	25–30	793	Aasta keskmine aastail 1872–76.
1885	50	1 576	Aasta keskmine aastail 1882–86.
1890–92	70	1 741	Aasta keskmine aastail 1887–91.
1908	üle 200	2 751	Aasta keskmine aastail 1907–11.
1910	269	2 751	Aasta keskmine aastail 1907–11.
1916	364	2 487	Aasta keskmine aastail 1912–16.

Alus: Siilivask 1982: 134, 282, 394.

Avaramad poliitilised olud muutusid pea jälle ahtamaks. Muutus toimus Pjotr Stolõpini Venemaa peaministriks olemise ajal 1906–11. Ametivõimud püüdsid nüüd leida Soome küsimusele lahendust, see tähendab võtta Soomelt ära senine autonoomia. Ühtlasi tähendas see uut venestuslainet Läänemere kubermangudes.

Seekord võtsid suurvene jõud sihikule koolikeele. Luba aastast 1906 erakoolides õpetada lapsi nende emakeeles, välja arvatud vene keeles ja kirjanduses, Venemaa ajaloos ja geograafias, hakati nüüd venekeelses ajakirjanduses käsitama suure ohuna Vene riigile (Graf 1993: 74). Aastal 1908 leidis Eestimaa kuberner Izmail Korostovets, et mittevenelaste emakeelne õpetus ei ole kooskõlas Venemaa huvidega. Tema korraldusel hakati rajama riiklikke algkooli, mille õpetus oli erinevalt eesti ja saksa erakoolide omast tasuta. Peaminister Stolõpin kirjutas jaanuaris 1909 haridusministrile kirja, milles ta nõudis, et Läänemere kubermangudes vene keele arvel tehtud mööndused tühistataks ja et vene keelele antaks tagasi selle eelisseisund. Sügissemestrist 1913 lõpetati kõikides koolides eesti- ja lätikeelne õpetus (Graf 1993: 74). „Emakeelse hariduse andmisele (1906–1913) kahes esimeseski klassis oli reaktsioon taas kriipsu peale tõmmanud” (Graf 1993: 75).

Sellega polnud aga kooli õppekeele küsimus lahendatud. Eesti rahvuslased püüdsid igati sellele nõudele vastu töötada. Märtsis 1915, siis, kui oli juba puhkenud Esimene maailmasõda, lubas haridusminister Pavel Ignatjev õpetada lapsi nii linna- kui maakoolide kahes esimeses klassis emakeeles, eeldusel, et klassi kõigil õpilastel oli ühine emakeel. Mõnel pool olevat kohalikud suurvenelikult meelestatud ametnikud, kooli juhatajad ja inspektorid ministri korraldust siiski eiranud (Graf 1993: 76). „Vene administratsioon tegi kõik, et eesti keel täidaks vaid tagasihoidlikke lokaalseid tarbeid” (Graf 1993: 77). See olukord jäi kestma tsaarivalitsuse kukutamiseni veebruaris-märtsis 1917.

Maailmasõja aastatel tuli ka uus kohanimede venestamislaine (varem toimunud kohanimede muutmise kohta vt eelmise peatüki jaotist „Venestuse mõju eesti keelele ja meelele”). Mitmed Eesti vallad said venepärased nimed; Mati Graf (1993: 80) nimetab järgmisi:

Esna > Russki
Kirna-Kohatu > Aleksei

Vaivara > Peetri
Vardi > Mihhaili

Mäo > Suvorovi
Prangli > Ostrovski
Riisipere > Sergei

Võhmuta > Joani
Väätsa > Romanovi

Kaaluti muidki ümbernimetamisi: Tallinna > Kolõvan või Romano-Nikolajevsk, Paide > Belokamensk (tõlgitud Paide saksakeelsest nimest Weissenstein – *weiss* 'valge' + *Stein* 'kivi', vrd vn *белый* 'valge', *камень* 'kivi'), Rakvere > Aleksandro-Nevski või Ivangorod. Eestimaa kubermangu taheti samuti ümber ristida: *Эстляндская губерния* > *Эстоземская губерния* (vn *земля* 'maa', vrd sks *Land* 'maa'), kuid selleni siiski ei jõutud (Graf 1993: 80). Samas peab märkima, et saksapärase kohanime ümbernimetamine tabas ka tsaaririigi pealinna, millele anti pärast suure sõja puhkemist venepärasem nimi Petrograd.

Poliitilise ja kultuurilise aktiivsuse kasvu kõrval tõusid pärast sajandivahetust ka keeleküsimumused taas esiplaanile. Uus kirjaviis oli lõplikult tõrjunud välja vana ja oli saavutanud stabiilsuse pärast 1880. aastate keskpaiku toimunud täiustamist, nii et õigekirjaküsimumused jäid tagaplaanile. Nüüd, eestlaste majanduslike võimaluste paranedes, kultuurinõudlikkuse, poliitilise huvi ja avalikust elust osavõtu kasvades, esitati muidugi ka keelele kui väljendusvahendile hoopis uusi nõudmisi. Eesti keele sõnavara, eriti oskussõnavara puudulikkus oli kaua tõsine valupunkt.

Poliitiline sõnavara kasvab: laen- ja võõrsõnad

Ühiskonnaelu politiseeritus avaldus loomulikult kohe eesti keele sõnavaras. Tarvitusele tulid mitmesugused poliitikasse puutuvad uudissõnad nagu *block* 'mitme parteirühma liit', *bolševik*, *chantage* või *shantage* 'šantaaž', *eduline* 'edumeelne', *enamlane*, *kadett* 'Konstitutsioonilise Demokraatide Partei liige või pooldaja', *karistuse salk*, *klassivõitlus*, *kodanlane*, *kodanlus*, *lendleht*, *lockout*, *menševik*, *mi(i)ting* või *meeting*, *mustsajaline* 'mustsadalane (1905. aasta mäs suliste suhtes omakohut rakendanud salga liige)', *naisõiguslane*, *platform* 'parteiline lähtealus', *pogrom* 'šovinistlik rüüsterünnak vähemusrahvuse vastu', *provokatsioon*, *seltsimees* ehk *seltsiline* 'sotsialistlike vaadetega ideekaaslane', *streigikomitee*, *rahvavaenlane*, *renegaat*, *streigimurdja*, *vähemlane*, *ühiseluline* 'sotsiaalne' (E. Ahven 1956; 1958: 122–130).

Paljud sellised sõnad olid vene laenud või jõudsid eesti keelde vene keele vahendusel, nagu näiteks *bolševik*, *duuma*, *kadett*, *menševik*, *oportunist* ja *pogromm*. Puhtakujuliste laensõnade kõrval nagu *nagaiika* 'lühike (kasaka) nahkpiits', *bolševik* ja *menševik* võeti tarvitusele ka omakeelsete vahendite abil moodustatud sõnu, nagu tõlkelaen *karistuse salk* ← vn *карательный отряд* ning loomelaenud *enamlane* ← vn *большевик*, *vähemlane* ← vn *меньшевик* ja *erakond* ← *партия*. Viimase puhul olgu märgitud, et *partei* oli pikka aega tarvitusel vasakpoolsel poliitilise ühenduse kohta, kuna *erakond* tähistas kodanlikku poliitilist ühendust. Nimetatud sõnadest on paljud jäänud eesti keelde eelkõige ajalooliste oskussõnadena: *enamlane* ehk *bolševik*, *vähemlane* ehk *menševik*, *kadett*, *karistussalk*, *mustsada*. Et nõukogudejärgsel Venemaal on võetud rahvaesinduse nimetuseks taas *duuma*, on see sõna virgunud uuele elule ka eesti keeles.

Eesti keele sõnavara ei kasvanud aga sugugi ainult poliitika vallas. Arvukalt lisandus eesti keelde mitmesuguseid võõrsõnu eriti tehnika alalt. Võõrsõnade kõrvale püüti endist viisi anda omakeelseid selgitavaid vasteid. Ajustule iseloomulik on tähenduselt samaste keelendipaaride rohkus: *automobil* ja *isesõitev / isesõitja wanker* 'auto', *gramofon* ja *kõnemasin*, *telefon* ja *kõnetraat*, *tramway* ja *linnaraudtee* 'tramm', *motor* ja *liigutamise masin*. Kõnekas on ka aastal 1903 Tallinnas ilmunud 72-leheküljelise sõnaraamatu pealkiri: „Ajalehelugeja Sõnaraamat arusaamise abiks igale teadusehimulisele lugejale” (AS). Selles seletatakse peamiselt võõrsõnade tähendust, nagu näiteks

<i>absolut</i>	'täieline, põhjalik, lahutatud'
<i>abstinentia</i>	'eemale hoidmine, karskus'
<i>abt</i>	'kloostri esinik'
<i>affiche</i>	'(affisch) välja pandud kuulutuseleht'
<i>adoption</i>	'lapseks võtmine'

Vahel avatakse ka ilmselt uudsete omasõnade sisu:

<i>ajakirjandus</i>	'(Presse, Journalistik), rahva ajalehed kokku võttes'
<i>ajaleht</i>	'leht, kiri, mis teatud aegadel ilmub ja tellijatele kätte saadetakse; tehakse wahet kuu-, nädala- ja päewalehtedele' [järgneb entsüklopeediline info ajalehtede kohta ning tähtsamate välislehtede loetelu]
<i>auukodanik</i>	'see, kellele kodaniku õigus auu poolest ilma maksuta antud; isiklised ja päriwad auukodanikud'

Sõnaraamatu koostajaks olid ajalehe „Uus Aeg” toimetuse liikmed ning seda jagati ajalehe tellijatele tasuta.

Sajandivahetusele järgnenud kahe kümnendi jooksul oli sõnavaratöö üha tähelepanu keskpunktis. Tõsisemalt suunati pilgud oskussõnavara arendamisele. Noorem eesti haritlaste põlvkond ei rahuldunud enam eelmise sajandi lõpu keelega. Ajamärk oli kirikutegelase ja keelemehe Harald Põllu pikem kirjutis „uute sõnade sünnitamisest” kuukirjas „Eesti Kirjandus”. Autor nentis, et

[m]ie keele täienemise ja rikastamise kallal tehakse viimasel ajal agaraste tööd. Kahelt poolt püütakse tema sõnatagavara suurendada ja kaunistada: ühelt poolt võõra keele sõnade ümberistutamise läbi meie keele; teiselt poolt uute sõnade loomise ja murde sõnade tarvitusele võtmise läbi. [...] Peaaegu iga uus ajalehe number toob meile jälle uue sõna. (H. Põld 1910: 273–274)

Sõna loomise all mõtleb Harald Põld sõnade tuletamist, mis tema meelest on

palju loomulikum ja õigem keele rikastamise tee kui võõraste sõnade laenamine. Selle läbi seotakse uued mõisted vanade külge, uusi arendatakse vanadest, ja vana tuntud mõiste ja sõna aitab uuest mõistest ja sõnast kergemini aru saada. (H. Põld 1910: 273)

Edasi arutleb autor põhjalikumalt üksikute tuletusliidete tähenduse üle, nagu *-us*, *-is*, *-e*, *-line*, *-lane*, *-nd*, *-le(ma)*, *-u(ma)*, *-ne(ma)*, *-nda(ma)*, kuid sarjab ka „valesti sünnitatud” sõnu, mille kuuldes „kõrvad [...] kohisevad” (H. Pöld 1910: 276).

Siiski kostis ka teistsuguseid häáli. Kooli- ja keelemees Kaarel Leetberg, kes tol ajal töötas Peterburis õpetajana, võttis „Eesti Kirjanduses” sõna väidetava eesti keele vaesuse ja keele „rikastamise” teemal, nimetas keele suuremate rikastajatena peale Ado Grenzsteini nii Jaan Tõnissoni kui nooreestlasi Johannes Aavikuga eesotsas. „Aga ime lugu see, et mida enam keelt rikastatakse, seda ägedamaks lähevad kaebtused, et keel ikkagi veel vaene on” (Leetberg 1913: 436). Villem Grünthal-Ridala, kes samuti nagu Aavik oli nooreestlane, süüdistas ajalehte „Postimees”, niisiis kaudselt selle toimetajat Jaan Tõnissoni „äärmuseni aetud purismuses” (Grünthal 1911: 298).

Jätkus keelendite ülevõtmine ja tõlkimine võõrkeeltest, eeskätt vene, inglise ja soome keelest, samuti omakeelsete sõnade loomine vene, inglise ning soome keele sõnade eeskujul. Kindlasti jõudis sellelgi perioodil eesti keelde saksa keele laensõnu, tõlke- ja loomelaene, kuid kuna saksa keele sõnavaralist mõju on puudulikult uuritud, pole seda praegu võimalik lähemalt kirjeldada. Mõnede tol ajal keelde jõudnud sõnade kirjpilt osutab aga ühemõtteliselt saksa lähtekeelele: *kausaliteet*, *marxist*, *marxismus*, *positivismus*, *revisionismus*, *transcendentaliline* (näited teosest: E. Ahven 1958: 134). Saksa keele mõju avaldus ka kaude. Ajakirjanduses tuli ette, et mõne eestikeelse sõna puudumisel tuli ajalehes kasutatud väljendit saksa keele abil täpsustada, et lugeja kindlasti saaks aru, millest jutt, nagu „Teataja” 39. numbris 1902: *Et walmis telikiwa [= telliskive] õige palju on (Überproduktion)* (E. Ahven 1958: 132).

Võõrmõjude põhiliseks lähtekeeleks oli nüüd nähtavasti saksa keele asemel saanud vene keel. Pealepressiv vene mõju häiris näiteks Kambja pastorit ja usuõpetuse õpetajat Friedrich Ederbergi. Vastasutatud (1906) ajakirjas „Eesti Kirjandus”, mis oma pelgalt kirjandusele viitavale pealkirjale vaatamata oli laia profiiliga teadus- ja kultuuriajakiri, avaldas Ederberg kaks artiklit (Ederberg 1911, 1913), milles ta juhtis tähelepanu eestlaste kõnekeeles esinevatele vene keele mõjudele nii sõnavaras, näiteks *gimnasist* 'gümnaasiumiõpilane' ning *sadaatša* 'kodune ülesanne' kui lausestuses. Venepärase lausestuse näidete hulgas mainis Ederberg reksioonijuhtumeid, nagu *nad ei käi kirikusse*, kus *kirik* on eestipärase seesütleva asemel sisseütlevas käändes, kuna vene verb *ходумь* laiendab akusatiivi, mis tähistab liikumist. Teine Ederbergi näide oli rinnastus *Tartu ja Tallinna linnad* pro eestipärane *Tartu ja Tallinna linn*. Selliseid vene keele mõjusid pidas Ederberg taunitavaks. Näib aga, et tema kirjutised ei avaldanud üldsusele sügavat mõju. Samas viitavad need sellele, et Jaan Jõgeveri aastal 1911 sõnastatud väide vene keele vähesest mõjust eesti keelele ei pidanud paika (vt kolmanda peatüki jaotist „Venestuse mõju eesti keelele ja meelele”). Mõned tõlkelaenuid, mis tol ajal võeti omaks, on jäänud eesti keelde, nagu *lõppude lõpiks* < vn в конце концов, *silmas pidama* < vn иметь виду, *eksamit ära andma* < vn сдать экзамен, vrd *сдать* 'ära / kätte / üle andma' (R. Raag 2000: 285–286).

Inglise sõnad jõudsid eesti keelde osalt saksa ja vene keele vahendusel, osalt otse inglise keelest. Vähemalt lubab sõnade inglispärane kirjpilt seda otsustada. Ilmub mitu inglise keele õpikut; tõlketeoste tiitellehtedel märgitakse üha sagedamini, et tõlge

Lawn-Tennis.

„Mis see õige tähendab: *Play, game, out, ready* jne.

„Tead sa, see on just niisama nagu Eesti keeli: kurat wõtku, uih taewakene, kanäe, sind-rinahk jne.“
(-Jgd.“)

Pilt 13. Arusaamatud uudissõnad. („Sädemed” nr 5, 1912.)

on tehtud inglise keelest. Nende inglise päritolu sõnade hulgas, mis jõudsid eesti keelde pärast sajavahetust, on tubli hulk sporditermineid, aga ka tehnika- ja olmesõnu ning puhtakujulisi eksotisme (vt tabel 14).

Tabel 14. 20. sajandi esimesel kahel aastakümnel eesti keelde jõudnud inglise laensõnu

<i>champion</i> 'tšempion'	<i>dreadnought</i> 'ristleja'	<i>lockout</i> 'lokaut, töösulg'
<i>fnis</i> 'finiš'	<i>dumdum</i> 'kuul'	<i>mi(i)ting / meeting</i>
<i>hokkei</i> 'hoki'	<i>lift</i>	
<i>reket</i>	<i>bridge</i> 'bridž'	<i>cottage</i> 'väike maamaja'
<i>sprinter</i>	<i>flirt</i>	<i>cowboy</i> 'kauboi'
<i>start</i>	<i>sweater</i> 'sviiter'	<i>guinea</i> (rahaühik)

Alus: Raiet 1961: 157–158.

Pärast sajavahetust hakati eesti sõnavara täiendamisel taas ulatuslikumalt kasutama soome keelt. Sellest lähemalt allpool jaotises „Teadlik sõnade toomine Soomest”.

Murdesõnad kirjakeelde!

19. sajandil, mil keeleteaduses sai valdavaks võrdlev-ajalooline meetod, sündis selle kõrval ka murdeteadus. Nimelt jõuti arusaamani, et sageli olid murded säilitanud vanu keelejooni, mida normeeritud kirjakeeles ei olnud. Keeleajaloolased võisid järelikult leida murretest kinnitust oma keele algkuju rekonstruktsioonidele. See

arusaam tõstis murdeuurimise omaette teadusharuks. Nii ka eesti keele puhul. Võrdlev-ajaloolise meetodi oli eesti keele uurimisse toonud Mihkel Weske, kes ise käis põhjaeesti murrete alal murret kogumas. Neis tingimustes – keeleteadlaste ajalooline suundumus ning sellest tulenev huvi kohamurrete uurimise vastu, eesti rahvusliku liikumise ilmne kalduvus väärtustada maad ja maaelu rahvuslike väärtuste säilitajana vastandatuna linnale ning linnaelule, mida peeti saksastumise ja venestumise kolleteks – pöörati nüüd pilgud eesti murrete sõnavara poole, et sealt leida keelendeid, millega täiendada eesti normikeele sõnavara.

Mõte polnud uus. Seda väljendasid juba 19. sajandi alguse kultuuritegelased Johann Wilhelm Ludwig von Luce (1813: 3, 5) ja Johann Heinrich Rosenplänter (1814: 55). Sama mõte kordub pool sajandit hiljem Jakob Hurda programmilises artiklis „Kas Eesti keelele uusi sõno tarwis”, mis ilmus „Eesti Postimehe lisalehes” (Hurt 1871: 154):

Meie keel wõib, kui temaga mõistlikult tallitatakse, palju abi ja nõuo ise oma jõudu muretseda, ilma et meil ühte puhku waja oleks wõõraste juure minna. Eestikeelel on igapidi üks hää põhi ja pind, kust, kui teda hoolsaste harime, palju kaunist wilja weel wälja kaswada wõib, nii et meie suurema hulga uusi tarwitusi kirja elol ausaste omast käest täita wõime. [...] Meie küla murded on mitmetpidi sõnadele wäga rikkad, mõned osast – wõime ütelda – pea ülearwo rikkad. Säl on ka kõige pisemal ajal ehk tallitusel oma isenimi ja igal olemisel ja sündimisel, mis loomuses ehk igapäawases elos tähele paneme, on oma isesõna, mis teda tähendab, olgu olemine ehk sündimus ka tühisem kui tühi.

See, kes aga otsustavalt sõnadelt tegudele üle läks, oli Tartu kooliõpetaja Jaan Tammemägi. Teadus- ja kultuuriajakirja „Eesti Kirjandus” esimeses aastakäigus avaldas ta artikli (Tammemägi 1906), milles soovitas kasutada 61 lõunaeesti sõna eesti normikeeles. Kui kõiki teiseid ja tuletisi kokku lugeda, siis on tegelikult kokku 97 sõna. Need olewat Tammemägi Villem Reimani üleskutsel võtnud Hurda „Setukeste lauludest” (Hurt 1904, 1905).

Tammemäe artiklit lugedes torkab silma, kui suur hulk autori ette pandud sõnadest tõepoolest on tulnud tarvitusele tema soovitatud kujul ja tähenduses: 97 sõnast 36. Mõned näited: *habetama*, *habk*, *lebama*, *naima*, *naitma*, *pälvima*, *suigutama*, *sülem*, *virge*, *virguma*. Neile lisaks kasutatakse tosinkonda sõna mõnevõrra teisel kujul ja/või tähenduses. Niisiis jõudsid normikeelde Tammemäe ettepanekul umbes pooled lõunaeesti murdesõnadest ja on jäänud meie päevini tarvitusele.

Normikeele sõnavara murdesõnadega rikastamine võib muidugi ainult siis kõne alla tulla, kui murdesõnavara tuntakse ja on asjaomased sõnavarakogud. Teatud mõttes oli sellega algust tehtud 19. sajandi algul, mil Johann Heinrich Rosenplänteri ajakirjas „Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache” ilmusid mitmesuguste murdenähtuste arutluste kõrval nii murdetekstid kui murdesõnade loendid. Ainus ulatuslikum murdesõnade kogu oli tol ajal siiski Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat. Sestap asuti nüüd seda iseenesest rikkalikku allikat täiendama.

Murdesõnade süstemaatilise kogumise alguseks normikeele sõnavara rikastamise eesmärgil võiks pidada aastat 1907. Siis kutsus Eesti Üliõpilaste Selts eesti üldsust üles

koguma eesti taimenimetuste, loomade ja kivimite nimesid. Üleskutse ilmus „Postimehes” (nr 91, 21. aprill 1907, lk 2) ning avaldati ka eraldi väljatrükina, mille tiraaž oli 3000 eksemplari (ER 1901–1917: 162). 1909 avaldas Tartu ülikooli eesti keele lektor Jaan Jõgever „Eesti Kirjanduses” üleskutse „eesti keele üleskirjutamisele”, mis ergutas haruldasi murdesõnu üles märkima ja ülestähendusi Eesti Kirjanduse Seltsile saatma täieliku eesti keele sõnaraamatu jaoks. Mõned aastad hiljem avaldas Johannes Aavik Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna nimel samalaadse üleskutse ja ka juhendid, kuidas murdesõnu koguda. Eesmärk oli endiselt koguda materjali tulevikus avaldatava „üleüldise Eesti keele sõnaraamatu tarvis”, aga samuti keelearenduslikku laadi:

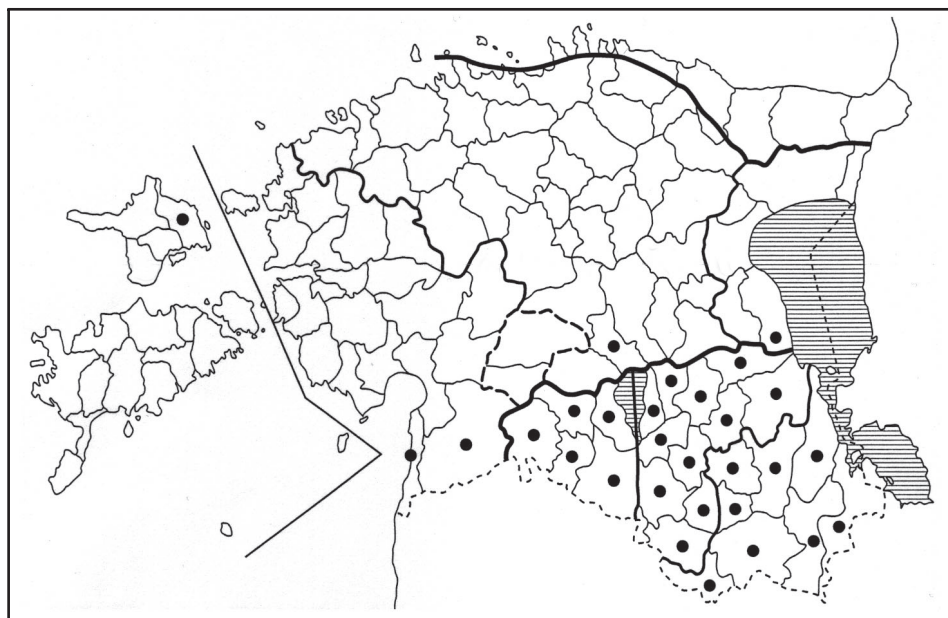
Et meie praegune kirjakeel vaene ja puudulik on sõnade poolest, see on igähele selge. Meie rahvamurretes aga leidub siiski palju sõnu ja ütlemiseviisisid, mis võiksid kirjakeelt uute aimetega rikastada ja ta väljendamisvõimeid peenendada ning nõtkemaks teha. (Aavik 1913b: 170)

Murdesõnade normikeelde toomisesse suhtus pooldavalt ka Johannes Voldemar Veski. See oli kooskõlas tema seisukohaga, et keele arendamise põhiallikad peituvad eesti keeles endas. Samas ei tundunud talle sugugi võõrastavana laenata sõnu võõrkeeltest, eeskätt soome keelest, „nagu seda ka senini on tehtud” (Veski 1907). Murrete tähtsust sõnavara rikastamise allikana tõi ta hiljem veelgi selgemini välja (Veski 1914: 174–175). Oma õige ulatuslikuks kujunevas sõnaloomegevuses keskendus Veski oskussõnavara arendamisele ning tegi seda erakordse eduga, millest tuleb lähemalt juttu järgmise peatüki jaotises „Ühiskondlik vajadus oskussõnade järele”.

Samast murrete poole pöördumise vaimust kantud oli ka 88-leheküljeline sõnastik „Murdesõnad Põhja-Eestist”, mis küll ilmus alles pärast Eesti iseseisvumist, aastal 1921. Selle koostaja oli Andrus Saareste (tollal Albert Saaberik). Sõnastiku alapealkirja kohaselt olid sõnastikus esitatud sõnad mõeldud „tegelikuks tarvituseks kirjakeeles” (MSPE). Teose põhiosa moodustas tähestikuline sõnaloend, mis hõlmas 259 sõna koos selgitusega tähenduse ja kasutamise kohta. Sageli anti ka sõna levikuandmed. Raamatu lõpus esitas autor selgitusi ilmakaarte nimede ja kangastelgede osade nimetuste kohta. Murdeainestikku oli Saareste hakanud koguma Lääne- ja Pärnumaal 1915. aastal (Saareste 1924: [VII]). Ta oli üks neid noori üliõpilasi, kes sai Eesti Kirjanduse Seltsilt murdekogumiseks stipendiumi. Nii alustas oma keeleteaduslikku tegevust tulevane eesti murdeuurimise suurkuju. 1925. aastal nimetati Saareste Tartu ülikooli eesti keele professoriks.

Eesti normikeele sõnavara täiendamisele aitasid suurel määral kaasa ka ilukirjanduse autorid, kes oma teostesse lükkisid murdesõnu ja murdelisi väljendeid. Kui mõnd murdesõna või väljendit hakkas kasutama ka mõni teine autor, võis sõna ajapikku veelgi levida ja saada ehk üldtuntuks.

Eesti kirjanikud jagunevad murdesõnade kasutamise poolest kolme rühma: ühed, kes ei tarvita murdesõnu, teised tarvitavad üksnes kodumurde sõnu ja kolmandad, kes pruugivad kõikvõimalikke murrete sõnu, kaasa arvatud kodumurde omi (Rätsep 1988a: 8). Üksnes kodumurde sõnade tarvitajate hulka kuulus näiteks Tartumaal

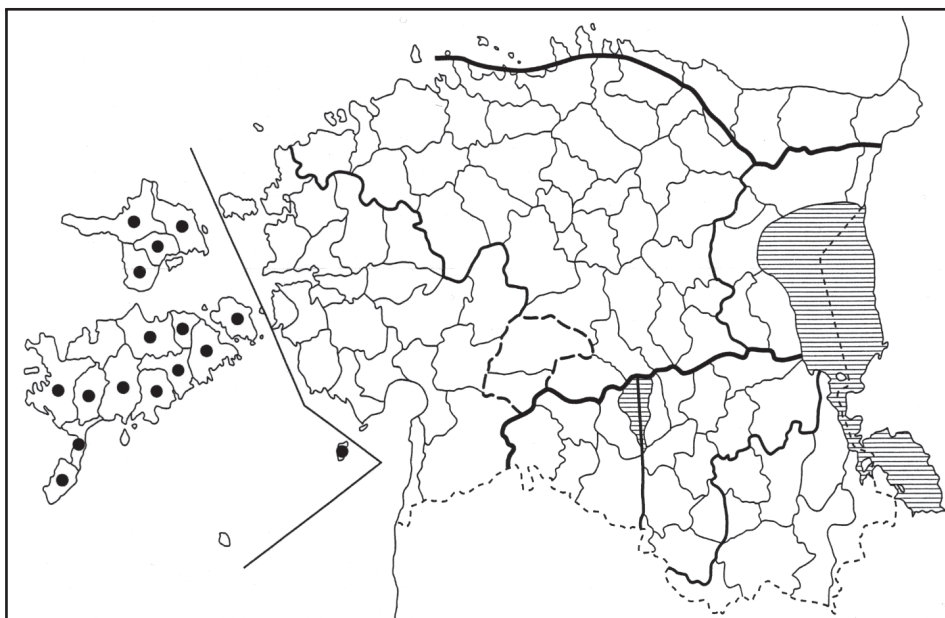
Kaart 5. Nimisõna *agu* levik eesti murretes

sündinud Friedebert Tuglas. Seevastu tema muhulasest põlvkonnakaaslane Villem Grünthal-Ridala hankis kodumurde sõnadele lisa mitmesugustest allikatest, tol ajal eelkõige muidugi Wiedemanni sõnaraamatust, mida ta olevat hakanud lugema juba koolipoisina. Aga et Grünthal-Ridala oli keeleteadlane, kes teadaolevalt käis murret kogumas, võib oletada, et ta ammutas sõnu ka elavast murdekeelest. (Ta tõi eesti keelde ka soome laensõnu, vt jaotist „Teadlik sõnade toomine Soomest“.)

Grünthal-Ridala on tuntud eelkõige luuletajana, aga ta tõlkis eesti keelde ka itaalia ja soome ilukirjandust. Tema sõnavara uuendamine tipnes Gabriele d’Annunzio romaani „L’innocente” tõlkega. 1892. aastal ilmunud originaali eestikeelne tõlge ilmus 1913 pealkirja all „Süütu”.

Mõned murdesõnad, mis Ridala oma luuletuste ja tõlgete kaudu eesti keelde tõi, on järgmised (Aavik 1935a: 42; andmed sõna levikuala kohta on antud VMS järgi; vt ka kaarti 5 ja 6):

<i>hällbima</i>	– saarte murre (kaasa arvatud Muhu) ja läänerannik
<i>jõhker</i>	– saarte murre (kaasa arvatud Muhu) ja läänerannik, hajusalt siin-seal üle Eesti välja arvatud rannikumurde alal
<i>sööstma</i>	– saarte murre (välja arvatud Muhu)
<i>pigemini</i>	– saarte murre (välja arvatud Muhu)
<i>vakatama</i>	– Hiiumaa
<i>terendama</i>	– rannikumurre
<i>agu</i>	– lõunaesti murded, kohati Hiiumaal

Kaart 6. Pöörd sõna *sõstma* levik eesti murretes

- pälvima* – Võru murre
kare – hajusalt kõikides murretes kaasa arvatud Muhu; tihedamini põhjaeesti keskmurde lõunaosas ja Tartu murdes
vaid – hajusalt kõikides murretes välja arvatud Võru ja Muhu murre; tihedamini põhjaeesti keskmurde idaosas, rannikumurdes ja idamurdes ja Tartu murdes

Eesti toleaegetest kirjanikest oli murdesõnade kirjakeelde toojate esinumber Eduard Vilde (E. Ahven 1958: 156). Vilde kuulub Huno Rätsepa jaotuse järgi kolmandasse rühma ehk on üks neid, kes kasutas kodumurdele lisaks mitme muu murde sõnavara. Virulasena eelistas Vilde põhjaeestilisi sõnu (Kask 1984: 204). Oma loomingute alguses eelistas ta võtta sõnu eeskätt kodukoha murdest, hiljem paljudest teistest murretest (Kiindok 1958: 170). Murdepäraseid sõnad, mida ta ise oma kodukandi keeles ei tundnud, said talle tuttavaks Wiedemanni sõnaraamatu kaudu (Kiindok 1958: 166). Sõnu, mida Vilde normikeelde on toonud, on näiteks *almus*, *hunnitu*, *hõrk*, *hålbima*, *julla* 'väike paat', *kleenuke*, *koos* 'suund', *laabuma*, *loovima*, *nutt* 'taip', *peps*, *prink* (näidete allikas: Kiindok 1958; Kask 1984).

Samuti kui Vilde ja Grünthal-Ridala kasutasid murdesõnu oma teostes ka August Kitzberg ja Jakob Mändmets. Kitzbergi teoste kaudu on üldtuntuks saanud järgmised sõnad: *kaugas*, *näägutama* ja *vammus* (Kask 1984: 204).

Murretest ammutamine normikeele sõnavara täiendamisel on loomulik ja ootuspärane nähtus. See andis ka, nagu oleme võinud näha, häid tulemusi. Samas oli

murretele – oma keele vahenditele – toetumisel tol ajal selgelt rahvuslik alatoon. See oli vastureaktsioon uute võõr- ja laensõnade tulvale, ikka veel levivale saksastumisele ning venestuse survele.

Tahta, aga mitte suuta

Juba enne sajandivahetust 1900 üritati koondada eestikeelsesse ühteainsasse teosesse ülevaade inimkonna kogu teadmistest kõikidel erialadel. Esimene, kes oma sellekohasest kavatsusest teada andis, oli Karl August Hermann, seda juba 1880. aastatel. Veidi hiljem, 1891, teatas koolimees, ajakirjanik, tõlkija, sõnaraamatute koostaja ja õpikute autor Jaan Nebocat (Nebokat), et ta olevat seadnud kokku „Üleüldise Teadustesõnaraamatu”, kuid trükki see teadaolevalt ei jõudnud. Hermann oli ikkagi see, kes alustas esimest eestikeelset entsüklopeediat, mille täispikk pealkiri kõlab järgmiselt: „Eesti Üleüldise teaduse raamat ehk encyklopädia konversationi-lexikon, see on kõige inimlise teadmise haridusline sõnakiri, hulga kujustustega kaunistatud” (EÜTR).

Esimene vihik ilmus aastal 1900. Neli aastat hiljem väljus trükist kogu esimene köide, mis hõlmas kogu A-tähe mahuga 748 suurekaustalist lehekülge (pilt 14 EÜTR). 1906 järgnes teise köite esimene vihik (märksõnani *Brasilia ühisevabadkoosdused* 'Brasiilia Liitvabariik') ja sinnapaika asi jäigi. Detsembri lõpus 1908 Hermann suri, ja teos jäi lõpetamata.

Põhjusi, miks Hermannil ei õnnestunud entsüklopeedia koostamisega kuigi kaugemale jõuda, on mitu. Kuigi tiitellehel teatati, et ta oli teost „[a]sjatundlike kaastööliste abil toimetanud, kokku seadnud ja kirjutanud”, oli ikkagi suuresti tegemist ühemeheteosega. Entsüklopeediatööd tegi Hermann pealegi vabal ajal. Ameti poolest oli ta tol ajal Tartu ülikooli eesti keele lektor. „Postimehe” toimetajakohast oli ta loobunud 1896. aastal (sellest nädalalehest oli ta teinud esimese eestikeelse päevalehe), kuid Hermannil oli sajandivahetuse paiku muudki, millega vaba aega sisustada. Ta oli helilooja, koorijuht, mitme laulupeo korraldaja, 1885–97 avaldas ta esimese eesti muusikakuukirja „Laulu ja mängu leht”, 1898–99 toimetas ta kirjanduslikku ajakirja „Rahwa Lõbu-Leht”, 1906 ajalehte „Walgus”, 1906–07 ajalehte „Hüüdja”. Samas pole ehk päris võimatu, et entsüklopeedia koostamine ja avaldamine ei takerdunud ainult koostaja killustatuse taha, vaid et mingil määral etendasid ka majandusraskused oma osa.

Hermanni kaasaeg võttis entsüklopeedia vastu segaste tunnetega. Teravalt kriitiline arvustus ilmus „Rahwa Lõbu-lehes” – ajalehes, mille väljaandja oli Hermann ise. Arvustuse autor oli Johannes Voldemar Veski. Tema hinnangu järgi oli Hermannil entsüklopeedia loodusteaduslike artiklite poolest „väga nõrk, ja annab tunnistust, et neid artiklisid mitte asjatundja, vaid vilets tõlkija on kirjutanud, kellel loodusteadustest vähematki aimu ei olnud” (Veski 1958: 5). Veski heitis tõlkijale, see tähendab Hermannile, ette, et see olevat „sedagi vaeva paljuks pannud, et eestikeeles juba ennemalt tarvitusel olevaid loodusteaduslikka kunstisõnu [= oskussõnu] tundma õppida” (Veski 1958: 5). Selle asemel olevat Hermann ise sellekohaseid sõnu – ilma asjata – sünnitanud. Veski heidab veel Hermannile ette „liialdatud purismust”:

neeb 3 suuremat valdade loogu seifimad
Päide linnas ajuma talukommisjari all.
Enne oli küll igal vallal oma talitule-
j o vallamaja, nüüd aga on 3 juurt walla-
maja ehitatud, kuhu kõik need wallad oma

jaostuses
koos kät-
wad ning
eneste üle-
üldisid
asju toime-
tavad.
Reisile wal-
dabesse
võib läta
ja kirju-
tada.
1. ofasje
Tapa, 2.
Lehtje ja
Tapa ja 3.
Tapa,
Tamjalu
ja Raffe
faudu.

Raudtee,
mis Peter-
burist Tal-
linnasje ja
Tartusse
viib, kätib
nimelt net-

jas jaamas N. kistumaga puutumisesje, need
on ülemaal nimetatud Lehtje, Tapa, Tam-
jalu ja Raffe jaamad, millest Tapa kõige
tähtsam on, heit et ta nurgal leiab, kull
raudroopad ühelt poolt Lehtje faudu Tal-

linna, teistelt Raffe

faudu Tartu ja Riia

vaote lahtu haru-

wad.

Amblesibe (aile:

amblesib) Anglie

grahviitigi Belimo-

reland'i linnate,

2000 in., leiab Win-

dermere järve põhja

otjas ilulal kohal.

Vigi on 21 m. kõrged

Siod-öill-Force jõe fojed.

Ambletense (aile: ambletense), Prant-

siule Vautogne järvis Pa's de Galais otjas

olem ilupetsit, umbes 700 in. Oli wift

Julius Caesar'i Sius'e nimega jabann.

Amblove (aile: anglove), jõgi Bel-
gias, Durtje jõe haru, 9 km., laevafai-
dau.

Amblyophia, „tundmujetus“, on
Greeka keelelt wõetud nimi jellele tõbele,
mis tumb-
mujele (tuid
fa näge-
mujele) mee-
le on häwi-
tandu.

**Ambli-
gomit** on
fimiindus
(mineral)
on wostwo-
ri-hapu-
sawimuld
fluoritõhu-
mis ja flu-
ormatriu-
miga. Lei-
dub Saffas,
Perritjes-
maad ja P.-
Amerikas.

**Ambli-
opia**,
„nägemis-
jetus“, on
tõntsi näge-
mujele

Greeka keelelt wõetud nimi wõrgunaha,
nägemise-ergu ja walguje tundja aju-ola
tõbeft jündinud. Tõbele jeni parandust ei
tuuta, ja ta teeb inimele wõimaks täiesti
pimedats, kui ta mitte alguftel ei tagane.

Amblypterus

on Greeka keelelt wõ-
tud nimi ühele ganoi-
sugu fivoinenud kalale
triole ajast. Woom
on laiade julaotimis-
tega elutas olnud.

Teda leidub wõltselti

Saarbrücken'i ligi

frivolabemetelt, kuid

ühte tüugu ta Tõh-

ring'ist (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

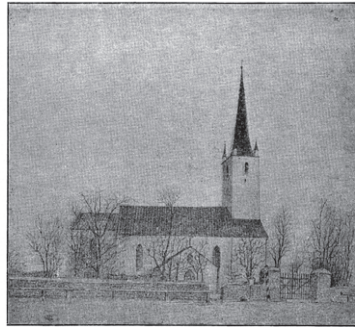
ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

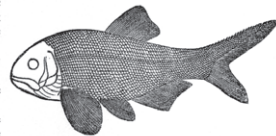
ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

ring'ist) (Meie kujus-

Ar. 222. Ambla kirik.

Ar. 223. Amblypterus.

Pilt 14. Lehekülj esimesest eestikeelsest
entsüklopeediast, Karl August Hermann
koostatud „Eesti Üleüldise teaduse raama-
tust ehk encyklopädiast“, mis autori surma
tõttu jäi lõpetamata

raamat püüab nii palju kui aga ial võimalik Eesti sõnu tarvitada ja võõraid sõnu
Eesti keelest välja jätta – ka sääl, kus see väga raske on ja võõrad sõnad rahva
keeles on võimust võtnud. [...] [M]ispärast peame meie siis küll siamaani alati
tarvitatud sõnad, nagu: tükk, tund, kunst, vabrik, suhkur, sigar, lamp, klass,
klaver, paber, tint, lina, saabas, sahk, sirp, salgama ja sadanded teised sõnad
keelest väljaheitma, kuna meil eestikeeles eneses mingisugust sõna ei ole, mis
nende aset võiks täita, ja meie sellepärest uue sõna laseme sünnitada? [...] „Tükk“
ja „vorst“ olla vabritsetavas eestikeeles „pala“ ja „mauk“. – Senises eestikeeles on
nende sõnade tähendus aga hoopis teistsugusem – kitsapiirilise olnud („pala“
– sõnast „paluma“, „palukene“, „mauk“ – suur, tugev vorst). Ehk kudas tuleks
näit. senine eestlaste ütetus: „vorstid kui maugid!“ mõista? (Veski 1958: 5–6)

(Lähemalt Hermann purismist kolmanda peatüki jaotises „Okkad turri:
purism“.)

Ka hiljem on Hermann algatust peetud küll märkimisväärseks, kuid samas
kriitiliselt hinnatud: „samas ei saa ühtlasi salata, et teos omagi aja kohta oli küllalt
puudulik ja diletantlikult toimetatud“ (EE I: IX).

Hermanni algatusele järgnes pea uus katse koostada eestikeelset entsüklopeediat. Selle taga seisis raamatukoguhoidja Jakob Martin Muide (Rebase), kes juba aastail 1908–09 alustas „Hariduse sõnaraamatu” avaldamist. Muide, teos oli Hermanni omast kompaktsem ning seda iseloomustas „Eesti entsüklopeedia” eessõna autori sõnul kriitilisem hoiak. Seda entsüklopeediat ilmus kokku seitse vihikut mahuga 224 lehekülge (tähed A–D).

Keelearenduslikust seisukohast võetuna on entsüklopeedia koostamine ja avaldamine tähendusrikkam toiming, kui esiootsa ehk arvata võiks. Entsüklopeedia ilmumine on asjaomase keeletarvitajaskonna ning keele enda küpsuse- ja arengutaseme näitaja. Entsüklopeedia koostajaid, kes üldjuhul on eri teadusalade spetsialistid, sunnitakse kirjutama oma erialast emakeeles – asjalikult, aga teadmishimulisele üldsusele arusaadavalt. Et teadlane üldjuhul on harjunud oma uurimistulemusi tutvustama mõnes teadusharus juhtivas võõrkeeles, sunnib entsüklopeediaartiklite kirjutamine teda samuti hoolt kandma selle eest, et loodaks emakeelseid vasteid vähemalt tema eriala põhimõistete jaoks.

Kui esimesed katsed koostada eestikeelne entsüklopeedia sai teoks 20. sajandi algusaastatel, polnud eesti keel ega ka mitte eesti teadlaskond selliseks ettevõtmiseks valmis. Luteri usu koolides oli eestikeelne õpetus piirdunud venestusajal kolme nädalatunniga, keskkoolides aga puudunud üldse, ülikoolist kõnelemata. Koolides läbivõetavaid aineid õpetati ainult vene keeles. Alles aastast 1906 oli olukord muutunud mõnevõrra soodsamaks tänu haridusseltsidele, kes pidasid ülal erakoole. Sisuliselt puudus vajadus nii eestikeelsete matemaatika, füüsika, geograafia, ajaloo ja teiste ainete õpikute kui ka üldse nende erialade algelisemategi eestikeelsete oskussõnade järele. Varem koostatud õpikud ja neis rakendatud oskussõnad vananesid ning vajusid unustusse. Eesti haritlased ja teadlased, kelle arv oli küll suurenenud, kuid keda ikka veel polnud eriti arvukalt, olid endiselt omandanud oma erialase ettevalmistuse võõrkeeles, üldjuhul saksa, venestuse ajal üha rohkem vene keeles. Järelikult ei oldud ebasoodsate ühiskondlike olude tõttu suudetud üldse eestikeelset oskuskeelt arendada. Seda lünka asuti uue sajandi algul täitma.

Esimesed oskussõnastikud

Eesti oskuskeelt oli enne aastat 1907 arendatud juhuslikult. Algul tegid seda tööd üksikud tulihinged, nagu Friedrich Reinhold Kreutzwald, Karl August Hermann ja teised. Oluline samm edasi astuti Eesti Kirjameeste Seltsi asutamisega 1872, sest seltsi kaudu hakati koostama ja avaldama mitmesuguseid kooliõpikuid. Seltsis 1879. aasta augustis peetud koosolekul „[v]õeti nõuuks, Eesti keele rikastamise ja teaduse nimede ühise pruukimise eest hoolt kanda. Arvati tulusaks ja tarviliseks üksikute teaduskondade kohta tarvilisi kunstsõnu [=oskussõnu] kokku säädida” (Tuglas 1958: 393; Paatsi 1985: 588). Sobivaks allikaks peeti murretest laenamist, vana kirjakeelt, kunstlikku sõnade loomist ja soome keele eeskujut. Teostajaks valiti 13-meheline komisjon, kuid sellega üritus ka lõppes (Tuglas 1958: 393). Kui selts aastal 1894 suleti, olid olud juba hoopis teised. Koolides oli õppekeeleks saanud vene keel ja puudus praktiline vajadus

oskussõnade järele. Alles uuel sajandil saadi veidi soodsamaks muutunud ühiskondlikes oludes katkenud oskuskeeletööga uuesti alustada. Eeldused edukat tööd teha olid nüüd paremad ka selles mõttes, et eesti haritlaskond oli vahepeal jõudnud suurenda arvult ja mitmekesisust eerialiselt.

Varasemate hakatustega võrrelduna võttis oskuskeeletöö nüüd veidi teistsuguse suuna: oskussõnu hakati koondama teadusalade kaupa korraldatud sõnastikeks. Mõte polnud päris uus. Esimeseks eestikeelseks oskussõnastikuks võib pidada juba aastal 1890 ilmunud 64-leheküljelist taskuformaadis vene-eesti sõjanduse sõnastikku ja vestmikku (SS), mille koostaja oli Ado Grenzstein. See teos jäi siiski erandiks, mis kinnitas reeglit: eesti keele oskussõnastikud hakkasid ilmuma ligi kaks aastakümnet hiljem, alles 20. sajandil.

Uue sajandi esimene eestikeelne oskussõnastik oli eesti-vene geomeetria oskussõnade loetelu. See ilmus „Postimehe” kahes numbris (nr 51, 2. märtsil, lk 1–2; nr 53, 5. märtsil, lk 2) 1907. aastal. Autoriks oli ohvitserist kirjanik Peäro August Pitka ehk Ansomardi. Suurem osa tema esitatud terminitest on hiljem kas kõrvale heidetud ja uuega asendatud või vormilt mõnevõrra teisendatud. Mõned väga põhilised on siiski tänapäevasesse pruuki jäänud, näiteks *keha, sirgjoon, kõverjoon, ringjoon, teravnurk, joonnurk, nelinurk, viisnurk, kaar, läbimõõt, ümbermõõt*.

Oskussõnastike koostamise ja avaldamisega taheti saavutada terminoloogilist ühtsust. Mõne mõiste jaoks olevat eesti keeles kuni kümnekond isesugust sõna kasutusel. Vähemalt nii väitis Johannes Voldemar Veski „Päevalehes” 26. septembril 1907 ilmunud artikli sissejuhatuses (Veski 1907). Mõiste 'pisik' kohta kasutati näiteks sõnu *batsillus, bakte(e)ria, pisielukas, mikroorganismus, mikrob, haiguse sünnitaja, haiguse aine, ollus, mateeria* (Paatsi 1985).

Ajavahemikul 1907–17 avaldati kokku üheksa eri oskussõnastikku kuuel eri alalt (ER 1901–1917; E. Ahven 1958: 135–153; Veskimägi 1990: 739–740):

- 1.-2. kaks matemaatikasõnastikku 1908–09. Mõlemad ilmusid Tartus. Esimene avaldati „arvustamiseks” ajakirjas „Eesti Kirjandus” (nr 8, 1908 & nr 1, 1909) ja eraldi äratrükina, ning ei olnud kuigi ulatuslik, vaid 14-leheküljeline. See oligi mõeldud teise sõnastiku eeltöona. Teine sõnastik kandis pealkirja „Matematika sõnastik” ja oli tunduvalt ulatuslikum (31 lehekülge). Sellest ilmus aastal 1917 täiendatud väljaanne. Terminid anti saksa, vene ja eesti keeles. Sõnastikud koostati Eesti Kirjanduse Seltsi algatusel;
- 3.-4. kaks geograafiasõnastikku, „Maadeteaduse sõnad” 1910 (38 lehekülge) ja „Maadeteaduse sõnastik” 1911 (31 lehekülge). Mõlemad ilmusid Tartus ja koostati Eesti Kirjanduse Seltsi algatusel. Terminid anti saksa, vene ja eesti keeles;
- 5.-6. kaks keemiasõnastikku. Mõlemad ilmusid ühel aastal, 1914, täpselt sama pealkirja all: „Keemia sõnastik”. Üks valmis Petrogradi Eesti Üliõpilaste Seltsi algatusel ja ilmus Tallinnas, teise koostasid Eesti Kirjanduse Seltsi

algatusel Tartus Villem Grünthal-Ridala, Jaan Jõgever, Heinrich Koppel, Carl (Karl) Koppel, K. [=?Albert] Loskit ning August Paris. Selles oli 647 terminit (44 lk). Petrogradi sõnastik oli tunduvalt ulatuslikum: 1136 terminit (49 lehekülge). Tartu sõnastik oli kakskeelne (saksa ja eesti keel), Petrogradi sõnastikus tuli kolmanda keelena juurde vene keel;

7. meditsiinisõnastik aastal 1914, „Eesti arstiteadusline sõnastik”. Selle koostas arstiteaduse üliõpilane Heinrich Oskar Niggol. Niggol oli Eesti Üliõpilaste Seltsi liige ja sõnastiku koostamise algatus tuli seltsi loodusteaduse osakonnast. Sõnastik andis eestikeelsed vasted 3179 arstiteaduslikule mõistele. Lisaks ladina-, vene- ja eestikeelsele sõnastikule sisaldas teos vene, saksa ja eesti terminite registreid, samuti sisuliselt lähedaste mõistete temaatilise rühmituse ning kahel lehel tarvitatud tuletuslõppude tähenduselgitused. Sõnastik ilmus Tartus. See oli kõige ulatuslikum eesti keele oskussõnastik enne Eesti iseseisvumist;
8. sõjanduse sõnastik 1914, ilmus Tallinnas pealkirja all „Sõjamehe sõnastik” (SõSõ). Sõnastiku 1 340 venekeelset terminit on jaotatud 11 temaatilisse rühma, millele oli lisatud eestikeelsed vasted. Autor oli Irkutski polgu kapten Peäro August Pitka (langes alampolkovnikuna Ida-Poolas 1915);
9. botaanikasõnastik 1917, „Kodumaa taimed”. Sõnastik koostati Eesti Üliõpilaste Seltsis kollektiivse tööna. Taimenimed koguti rahvasuust või märgiti välja kirjandusest. Viimistlus toimus koostöös Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonnaga. Valminud sõnastik sisaldas 1720 kodumaa ja 161 tuttavat võõra maa taime nime ladina, vene ja eesti keeles. See ilmus „Eesti Kirjanduse” lisana.

Loetletud oskussõnastike koostajaks olid suures ulatuses eesti soost üliõpilased, peamiselt Tartus. Üks keemiasõnastikest valmis Petrogradis. Paaegu kõik sõnastikud avaldas Eesti Kirjanduse Selts, osalt seltsi ajakirjas „Eesti Kirjandus”, osalt äratrükina. Tallinnas ilmus ainult Petrogradis koostatud keemiasõnastik. Pihkvas seati kokku sõjamehe sõnastik (sõnastiku lõpus leiduva dateeringu järgi otsustades). Sõjandussõnastik oli iseseisev ühemehetöö, muud sõnastikud kollektiivse töö tulemus.

Üldiselt taotleti tihedat seost eesti ja vene terminoloogia vahel. Üksikute oskussõnade puhul järgiti ka soome eeskju, näiteks botaanikasõnastikus nimetustes *elulõng* < sm *elämänlanka* 'Clematis' ja *lumimari* < sm *lumimarja* 'Symphoricarpos' (E. Ahven 1958: 151).

Üheksast sõnastikust viis olid kolmkeelsed: eesti, saksa ja vene keel. Saksa keel puudus arstiteaduse, botaanika ja sõjanduse sõnastikus, vene keel ainult Tartus koostatud keemiasõnastikus.

Ajavahemikus 1907–17 trükiti ilmunud oskussõnastikes fikseeriti üle 8400 termini (E. Ahven 1958: 153). Olusid arvestades tuleb seda pidada paljulubavaks alguseks.

Peale trükist ilmunud oskussõnastike hakati koostama sõnastikke ka mõnedele

teistele erialadele – veterinaaria, farmaatsia ja füüsika valdkonnas, kuid need jäid esialgu eeltöö tasemele (E. Ahven 1958: 152).

Üldkeele mureküsimumused

Eesti üldkeele arendajad olid uue sajandi alguseni tegelnud peamiselt sõnavara täiendamise ja kirjaviisi korrastamisega. Nende kahe põhilise küsimusteringi kõrval hakkasid aga üha selgemini tõusma keelearendajate vaatevälja uued probleemid: kuidas tulla toime keeles leiduva häälikulise, grammatilise ja sõnavaralise variantsusega.

Varianteid vorme jätkus. Juba ammu enne sajandivahetust oli kerkinud üles küsimus, kas on õige liite lõppvokaal *e* või *i* sõnades nagu *armsasti* ja *armsaste*, *rõõmsasti* ja *rõõmsaste*. Siin andsid mõlemad tolleaegsed mõõduandvad grammatikad, nii Karl August Hermann (1884: 137) kui Hans Eineri oma (1885: 51) eluõiguse ainult *sti-*vormidele. Tüütuseni võidi piike murda selle üle, kas kirjutada näiteks *hea*, *heal*, *hüüdma*, *põesas* ja *nõel* või vastavalt *hää*, *hää*, *hüüdma*, *põõsas* ja *nõõl*. Nendes ja teistes vaidlusküsimumustes näis üksmeele saavutamine olevat üpris võimatu. Ühes asjas oldi küll peaaegu ühel meelel: tuli otsustada ühe või teise variandi poolt. Need vähesed, kes pooldasid kolmandat teed – jätta ettekirjutused ja anda igapähele vabaks, kuidas ta kirjutada tahab – jäid hüüdjaks hääleks kõrbes. Enamik keelearendajaid, või vähemalt mõõduandev osa neist, tunnetas hoopis vajadust teha keeles olevatest variantidest valik ning tunnistada üks teatud keelend üld- ja ainukehtivaks.

Sellegipoolest ei saa öelda, et keeles leiduv variantsus oleks tekitanud tõsisid vastuolusid või muid probleeme. Ainsuse sisseütlevas võidi kirjutada *tuli meelde* kõrval *tuli meele*. Mitmuse osastavas käibisid vokaal- ja *sid*-lõpulistest vormide kõrval ka *si*-lõpulistest nagu *haavu*, *haavasid* ja *haavasi*, kuigi Karl August Hermann oli oma grammatikas mõistnud *si*-lõpulistest vormid hukka (Hermann 1884: 51) ja Hans Einer ei ole nende olemasolu üldse maininud (Einer 1885: 8–24). *nud*-kesksõna võis olla tugevas või nõrgas astmes ja *nud*- või *nd*-lõpuline: *vaatanud*, *vaadanud*, *vaatand* või *vaadand*; *ärkanud*, *ärgranud*, *ärkand* või *ärgand*. Konkreetse vormi valik sõltus sageli kirjatüki autori muredaustast, aga vahel võisid sama keelendi eri vormid vahelduda ka ühe ja sama autori keeles.

Sageli olid vaidlusküsimumused taandatavad ühele punktile: kas põhjaeesti või lõunaeesti, mõnikord ka: kas idaeesti või lääne-eesti. Seda viimast näeme näiteks *meel-*tüüpi sõnade ainsuse sisseütleva puhul: *de*-ta vormid nagu *meele*, *keele* on omased põhjaeesti läänemurdele ja saarte murdele, mujal esinevad *de*-lised vormid nagu *meelde*, *keelde* (Rätsep 1979: 40). Normikeelele oli põhjaeestilist põhja soovitanud omal ajal juba Mihkel Weske, kelle arvates tuleks normikeele reeglistiku määramisel lähtuda järjekindlalt Kesk-Tallinna keelest ehk põhjaeesti keskmurdest. Lõunaeesti joont oli esindanud eelkõige Jakob Hurt. Kui keelelised, häälikulised, grammatilised ja sõnavaralised variandid seniajani olid saanud vahelduda üsna vabalt, seda nii ühe ning sama autori kirjatöodes kui ajalehtedes, siis nüüd hakkasid ajalehed seisukohta võtma ja eristuma ka keeleküsimumustes.

Kui Konstantin Pätsil õnnestus aastal 1901 saada luba ajalehe „Teataja” väljaandmiseks, kogus ta kaastöölisteks ja toimetuse liikmeiks mitu poliitiliselt vabameelset ja radikaalset noort haritlast, nende seas Hans Pöögelmanni, Eduard Vilde ja Mihkel Martna. Toimetuse sekretäriks, keeleteoimetajaks, korrektuurilugejaks ning teatri- ja muusikakriitikuks sai Johannes Voldemar Veski. Veski ja Vilde arutasid enne ajalehe proovinumbrite ilmumist läbi õigekeelsuskülje ja otsustasid lõunaeestiliste *sääl* ning *pääl* asemel hakata kasutama *seal* ja *peal*, tartukeelse määrsõnalõppude *-sti*, *-ti* ja *-mini* asemel võeti tarvitusele tallinnamurdelised *ste-*, *te-* ning *mine*-lõpud, samuti diftongilised vormid *möet*, *vöerad* ja *röem* (Veski 1974: 162). Oma põhikonkurendist, Tartus ilmuvast „Postimehest”, ei hakanud „Teataja” erinema niisiis ainult maailmavaateliselt, vaid ka keelelt. „Sellest siis hakkasid seni kirjakeeles juba imitsevad vähesed lahkumineked süvenema ja uusi tekkis juurde” (Saareste 1933b: 259). „Teataja” sulgesid ametivõimud 1905. aasta lõpus.

Keeleküsimusi arutati elavalt kahes vastrajatud organisatsioonis: Eestimaa Rahvahariduse Seltsis ja Eesti Kirjanduse Seltsis. Esimene neist alustas tegevust Tallinnas augustis 1906, teine aasta hiljem Tartus.

Eestimaa Rahvahariduse Seltsi eesmärk oli asutada eesti õppekeelega koole, raamatukogusid ja lasteaedu ning edendada rahvaharidust. Seltsi üks olulisemaid saavutusi oli üldhariduslike õhtukursuste korraldamine. Tegevus hõlmas Eestimaa kubermangu, kuhu asutati kohalikke haruseltse. Liikmeks olid peaaegu ainult Tallinna kodanikud. Seltsi liikmeskond kajastas üsna adekvaatselt Tallinna eestlaste sotsiaalset jaotust: oli haridustegelasi, ajakirjanikke, ametnikke ja käsitöölisi. Kaaluti oma teadusliku ja kirjandusliku ajakirja väljaandmist (Kinkar 1996: 71–72). Tegelik töö käis komisjonides ja osakondades, nagu kooli-, kursustekomisjon ning kirjandusosakond.

Kirjandusosakonna esimene esimees oli õpetaja ja kirjanik Ernst Peterson-Särgava. Oktoobris 1907 valiti sellele kohale Johannes Voldemar Veski, kes oli loodusteaduslike harrastuste kõrval juba aastaid tegelnud praktiliste keeleküsimustega. Tänu Veskile muutus kirjandusosakonna keeletöö intensiivsemaks (E. Ahven 1958: 33, 36). 1910. aastal sai kirjandusosakonnast haruselts.

Vaatamata liikmeskonna vähesusele – paarkümmend inimest, peamiselt kooli- ja kultuuritegelased, nagu Hugo Raudsepp, Georg Eduard Luiga ja Johannes Aavik – oli kirjandusosakonna, hilisema haruseltsi tegevus mitmekülgne ning viljakas. Muu hulgas avaldati ilukirjandust ja õpikuid, korraldati loenguid, koguti muistendeid ning jagati kirjandusauhindu. Eestimaa Rahvahariduse Selts lõpetas oma tegevuse juunis 1917 (Kinkar 1996: 83–87).

Eesti Kirjanduse Selts oli laadilt teistsugune, sest Tartus tegutses juba Eesti Nooresoo Kasvatuse Seltsi näol Eestimaa Rahvahariduse Seltsile vastav organisatsioon. Eesti Kirjanduse Selts oli kirjanduslik, teaduslik ja üldkultuuriline ühendus, mille ellukutsumisega taheti jätkata venestuse ajal suletud Eesti Kirjameeste Seltsi tööd. Algatus tuli Jaan Tõnissonilt veebruaris 1905 (Palm 1932: 306). Sisulist tööd tehti erialatoimkondades. Üks selline oli keeleteoimkond. Keelearendustöö seisukohalt oluline oli veel koolikirjanduse toimkond. Selts omandas 1908 Jaan Jõgeverilt ajakirja

„Eesti Kirjandus”, mis oma pealkirjale vaatamata oli rahvusteaduste ja -kultuuri kuukiri. Sellele lisaks anti aastast 1909 välja aastaraamatuid. Kuni Eesti iseseisvumiseni oli Eesti Kirjanduse Selts eesti kultuurielu tähtsamaid keskpunkte, kui mitte koguni tähtsaim (lähemalt seltsi tegevusest vt Palm 1932). Nagu selgub aastaraamatutes avaldatud nimekirjadest, elas Eesti Kirjanduse Seltsi liikmeid üle terve Eesti. Seltsi usaldusmehi, kes võtsid vastu uusi liikmeid ja liikmemakse, asus peale Eesti veel Hatšinas Peterburi kubermangus, Kroonlinnas, Moskvas, Peterburis, Pihkvas ja Riias.

Eesti Kirjanduse Seltsis arutati keeleküsimumi juba asutamiskoosolekul 6. augustil 1907.³ Siis moodustati ka kümneliikmeline kirjaviisikomisjon. Selle ülesanne oli otsustada kirjaviisi üksikasju, mida tuleks rakendada seltsi väljaannetes. Üksmeelele ei jõutud, aga komisjoni tegevusvaldkond laienes eesti õigekeelsusele üldiselt, nii et kirjaviisi komisjonist sai õige pea seltsi keeleteoimkond. Selle juhatajaks valiti veebruaris 1908 Jaan Jõgever, kooliõpetaja ja Tartu ülikooli eesti keele lektor (EKSA 1909: 38). Ajapikku kujunes keeleteoimkonnast mitteametlik eesti keele akadeemia.

Seltsi üldkoosolekul 3.–4. jaanuarini 1908 olid keeleküsimumused lausa esiplaanil (koosoleku referaat ilmus seltsi esimeses aastaraamatus, EKSA 1909: 7–34). Koosoleku esimese, keeleliste küsimustele pühendatud osa sissejuhatava ettekande pidas Jaan Tõnisson teemal „Eesti keele arenemise sihist”. Sellele järgneva arutelu käigus tehti ettepanek „ühise kirjaviisi” saavutamiseks kutsuda kokku üldine kongress, kuhu iga kihelkond saadaks ühe saadiku, et häälteenamusega otsustada keelelisi vaidlusküsimumi (EKSA 1909: 17–18). Georg Eduard Luiga, kes oli nii Eesti Kirjanduse Seltsi kui Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakonna liige, avaldas arvamust, et „suurem osa kirjanikka oleks nõuus kokku leppima, ainult üksikud keeletundjad puikleksivad vastu. Tallinna Kirjanduse Osakond on valmis ühenduse kasuks häämeelega lahkuminekuid ära jätma” (EKSA 1909: 19). Leiti, et rahvahariduse selts ja kirjanduse selts peaks enne suurt kongressi kokku leppima ja selleks eeltöid tegema. See ülesanne jäeti keeleteoimkonna hooleks.

Neli keelekonverentsi

Veebruaris 1908 pöördus Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakond sooviga Eesti Kirjanduse Seltsi poole arutada „kirjaviisi ja õigekirja ühtlaseks-seadmist” kongressil, kuhu tuleks kutsuda „asemikka kirjanduse seltside poolt, ajalehtede, kirjastajate, kooliõpetajate poolt maakondade kaupa, Luteruse ja Õigeusu vaimuliku kirjanduse toimekondade poolt” (EKSA 1909: 41). Sellele kutsule vastas Eesti Kirjanduse Selts ettepanekuga, et esialgu võiksid mõlemad seltsid kõigepealt pidada võrdse arvu esindajatega koosolekuid ja omavahel kokku leppida, lasta otsused oma seltsidel kinnitada ning seejärel kutsuda kokku ülemaaline kongress (Palm 1932: 424). Ettepanek võeti vastu. Reedel, 30. mail 1908 kogunesidki Eestimaa Rahvahariduse

---

³ Kask (1970: 335) mainib, et asutamiskuupäev oli 8. august, aga see on ilmne trükiviga (vrd Palm 1932: 312 Kask 1938a: 242; E. Ahven 1958: 37).

Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi esindajad ühiseks keelekoosolekuks Tapale. Tallinna ajalehe „Õigus” sõnumi järgi pidi see algama kell 8 hommikul „Harmonie” seltsi ruumides („Õigus” nr 121, 28. mail 1908, lk 3).⁴

Koosolek on saanud tuntuks Tapa keelekonverentsi nime all. Sellest võtsid osa 5 või 6 esindajat Tartust ja 5 Tallinnast.

Nagu märgib Eeva Ahven, oli koosolek vaidlusrohke (1958: 38). Üks põhilisi vaidluspunkte oli, kas kasutada pikki vokaale *ää, üü, õõ* või diftonge *ea, üi, õe*, see tähendab, kas kirjutada näiteks *hea heal* või *hää häääl*. Arutus lõppes omamoodi kompromissiga: otsustati üldiselt pikkade täishäälikute poolt, näiteks *häääl, jääma, päästma; hüüdma, nüüd, tüütama; vóóras, móók ja rõóm*. Erandlikult tuli kirjutada *ea* kuues sõnas: *hea, pea, teadma, seadma, seal, teal* 'siin'; diftong *õe* jäeti vaid kolmes sõnas: *õel, nõel, sõel*.

Arutati ka määrsõnaliite variante *-ste* ja *-sti*, *-mine* ja *-mini*. Soovitati edaspidi kasutada neid kujul *-ste* ja *-mine* (mitte *-sti* ja *-mine*, seega *kiireste, kiiremine*).

Rõhuliite puhul formuleeriti reegel, et seda tuleb kirjutada kujul *-gi* helilise hääliku järel, helitu järel *-ki*.

Jõuti kokkuleppele, et sõnad *au, nõu* ja *jõud*: *jõu* tuleb kirjutada ühe *u*-ga senise kahe asemel. Kahe *u*-ga kirjpilt tähistas neis sõnades kunagist kahesilbilist hääldust. Varem algasid need sõnad *au*-diftongiga, millele järgnes silp, mida kirjas märgiti ainult vokaaliga, aga häälduses algas poolvokaaliga *w*: *auu, nõuu, jõuu*, häälduses: *au-wu, nõu-wu, jõu-wu*, nii nagu praegugi hääldatakse sõnu *kaua* ja *laua*: *kau-wa* ja *lau-wa*.

Laadivahelduslike sõnade nõrgas astmes tuleks tugeva astme *i, u* ja *ü* muuta vastavalt *e*-ks, *o*-ks ja *ö*-ks, näiteks *viga*: *vea, tuba*: *toa, süsi*: *söe, sugu*: *soo, pidama*: *pean, lugema*: *loetud*.

Tapal vastu võetud otsused on ajahambale hästi vastu pidanud: ainult määrsõnaliidete kuju on hiljem tagasi muudetud *sti*-ks ja *mini*-ks, nii nagu Karl August Hermann oli oma grammatikas soovitanud aastal 1884.

Tapal ei jõutud kõiki vaidlusküsimusi selgitada, nii et sellele keelekonverentsile järgnes kolm jätkukonverentsi. Need toimusid vaheldumisi Tartus ja Tallinnas: kaks korda Tartus (25. mail 1909 ja 31. mail 1911) ja üks kord Tallinnas (10. juunil 1910).

Teisel keelekonverentsil 25. mail 1909 Tartus jõuti üksmeelele mitmes kirjaviisi ja vormiõpetuse küsimuses. Tartusse sõitsid kolm Eestimaa Rahvahariduse esindajat, kes koos kuue Eesti kirjanduse Seltsi esindajaga otsustasid:

- millistes sõnades tuleb kasutada sõnaalgulist *h*-d (otsuses loetleti 44 *h*-ta ja 135 *h*-ga algavat sõna);
- käänata sõnu nagu *katus* ilma *k*-ta, niisiis *jänesed, katused, omased* (sõnast *omane*), *sõrmused*, mitte *jäneksed, katuksed, sõrmuksed, lihaksed*, kuid sugulusnimetustes *õeksed, vennaksed, omaksed*;

---

⁴ Järgmise kirjelduse alused on Palmilt (1938: 424–426), Kaselt (1938: 243–246), E. Ahvenalt (1958: 38–42), vastuvõetud otsuste puhul Veskilt (1958: 22–34). Mõned vähemolulised otsused on jäänud nimetamata.

- kasutada *b-d* ja *d-d* sõnades nagu *kambrid, keldrid, klambrid, numbrid* (mitte *kamrid, kelrid, klamrid, numrid*), aga mitte sõnades nagu *haamrid, küünrad, peenrad, teenrid, vaenlane*;
- kasutada nõrgaastmelisi vorme, see tähendab *ärgranud, löiganud, vaadanud* tugevaastmelise *ärkanud, löikanud, vaatanud* asemel, samuti *da*-tegevusnimes ja käskiva kõneviisi vormides (välja arvatud ainsuse 2. pöördes): *ärgata, löigata, vaadata; ärgake, löigake, vaadake* jne; erandlikult siiski: *hiilganud, alganud, sülganud*;
- käänata sõna *juus* (=juuksekarv) järgmiselt: *juukse, juuksed, juuste*;
- käänata sõna *kodu* ainsuse omastavas *kodu* ja sisseütlevas *koju*;
- kirjutada *üü*, mitte *üi* sõnades nagu *nüüd, hüüdma, tüütama, süütama*;
- kirjutada *kaine, naine, laine*, mitte *kaene, naene, laene*, aga *naeris, paene* (sõnast *paas*), *vaene*; samuti *aed, aednik*, mitte *aid, aidnik*;
- kirjutada *kullassepp* (kahe *s*-iga), mitte *kullasepp*;
- kirjutada *herra, veevel*, mitte *härra, väävel*, aga *närvid*, mitte *nervid*;
- kirjutada *väike, kõik, löikama*, mitte *veike, keik, leikama*;
- kirjutada *kähar*, mitte *kähär*;
- *iialgi*, mitte *ialgi* ega *ealgi*.

Kokkuleppele ei jõutud selles, kas kirjutada *aed : aia : aeda* või *aid : aia : aida*, samuti mitte selles, millal kirjutada tegijanime kujul *-ija* ja millal *-eja* (E. Ahven 1958: 39) – kas *tegija, lugija* või *tegeja, lugeja*.

Kolmas konverents toimus Tallinnas 10. juunil 1910. Selle konverentsi eel oli Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkond pidanud koosoleku, kus võeti vastu mitu otsust, mis tegelikult arutlusele ei tulnud. Seltsi esindasid konverentsil Johannes Aavik ja Harald Pöld, kes ei olnud ettevalmistavast koosolekust osa võtnud. Nad tõstasid kohapeal uusi küsimusi ja surusid Villem Grünthal-Ridala toetusel läbi oma isikliku arvamuse, mis ei ühtinud keeleteoimkonna omaga, näiteks oleva käände kohta käiv otsus (E. Ahven 1958: 40). Üldse võeti sel konverentsil vastu otsused, mida peamiselt pooldas Aavik (Kask 1938a: 246).

Arutati peamiselt vormiõpetuse küsimusi. Otsustati:

- tarvitada nõrgeneva astmevaheldusega sõnades mitmuse osastava *sid*-lõppu, mitte *-si*: *kiittisid, viisisid* (toodi välja, et sõnades nagu *inimesi, kogudusi* on mitmuse osastava lõpp *-i*, sellele eelnev *s* kuulub tüvesse);
- tarvitada mitmuse osastava lõppu *-id* sõnades nagu *pudelid, paberid, redelid, soldatid*, mitte *pudelisi, paberisi, redelisi, soldatisi*;
- tarvitada võimaluse korral mitmuse osastava lõpu *-sid* asemel lühemat mitmuse osastavat: *jalgu, lehti, tükke, hiiri, keeli, koeri; häid, maid, puid*, samuti *süsi, käsi*, mitte *süsa, käsa*;

- tarvitada *meel*-tüüpi sõnade ainsuse sisseütlevas *d*-ta vorme: *meele, keele, juure*, mitte *meelde, keelde, juurde*;
- tarvitada oleva käände puhul tugevat astet: *kurbana, jõgena*, mitte *kurvana, jõena*;
- tarvitada pöörsõnade mitmuse kolmanda isiku lihtminevikus vorme *-(s)id*, mitte *-(s)ivad*: *nad laulsid*, mitte *laulsivad*;
- käänata pärisnimesid nagu üldnimesid: *Org : Oru, Pöld : Põllu*, ainult dokumentides tuleks säilitada nimetava vorm: *Org'i, Pöld'i*;
- tarvitada kaudses kõneviisis *vat*-lõppu: *ta olevat haige*, mitte *ta olla haige*;
- tarvitada *vat*-tegevusnime *ma*-supiini asemel: *nägin teda tulevat*, mitte *tulema*.

Neljas konverents jäi viimaseks ja toimus Tartus 31. mail 1911. Eesti Kirjanduse Seltsi esindajaid oli kaheksa, Tallinna omi aga ainult kaks.

Kõigepealt arutati võõrpärisnimede ja võõrsõnade kirjutamist. Ladina tähestikku kasutavatest keeltest pärinevad võõrpärisnimed otsustati kirjutada originaalkeele kohaselt, mitte eestipärastatud kujul. Juhul, kui kirjepilt erineb hääldusest, tuleks hääldus anda sulgudes: *Byron* (l. [=loe] bairn), *Nordenskjöld* (l. nuurdenschöld), *Bordeaux* (l. bordoo). Nimed, mis pärinevad mitteladina tähestikuga keeltest, näiteks vene ja kreeka keelest, otsustati transkribeerida. Eestipäraselt tuleks ainult kirjutada juba juurdunud nimed nagu Jaapan, Hiina, Prantsusmaa.

Võõrsõnad otsustati „võimalikult eestilaadseks muuta”. Rõhk tuleks võimaluse korral esisilbile tuua ja pikki vokaale märkida kahekordse tähega, eriti esimeses ja viimases lahtises silbis: *loogika, eepos, tüüpus, palee, büroo, allee*.

Pikalt arutleti *ta*- ja *tu*-lõpuliste sõnade üle. Leiti, et tuleb vahet teha käändumatu *mata*-vormi ja *matu*-lõpuliste omadussõnade vahel: *midagi on saamata*, aga *ta on saamatu*.

Kõne all oli ka küsimus, kas eelistada pikka või lühikest sisseütleva vormi sõnade puhul, nagu *Pärnu / Pärnusse, Tallinna / Tallinnasse, Tartu / Tartusse, kiriku / kirikusse, keldri / keldrisse*. Otsustati „sündsamaks” pidada lühivorme.

Lõpuks käsitleti sihitise tarvitamist. Kritiseeriti haritlaste kõnekeeles ja ajakirjanduses esinevat osasihitisega liialdamist ja objektiivigu, nagu *toon üks näide pro toon ühe näite*.

Keelekonverentsidest võtsid osa ühtekokku kaheksateist või üheksateist eri isikut (tabel 15). Aktiivsemad osavõtjad olid Johannes Voldemar Veski, Jaan Tammemägi, Jaan Jõgever, kirjandusteadlane Mihkel Kampmann (Kampmaa) ja Villem Grünthal-Ridala. Ainult üks osavõtja oli naine, luuletaja Anna Haava. Ta oli Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna liige selle asutamisest saadik.

Tabel 15. Keelekonverentsidest osavõtjad
(ERS = Eestimaa Rahvahariduse Selts, EKS = Eesti Kirjanduse Selts)

<i>Koht, kuupäev</i>	<i>ERS-i esindajad</i>	<i>EKS-i esindajad</i>
Tapa 30. mai 1908	Johannes Voldemar Veski Ernst Peterson Johannes Aavik Georg Eduard Luiga Carl Recha	Jaan Tammemägi Jaan Jõgever Mihkel Kampmann Anton Jürgenstein Villem Reiman (August Thomson)
Tartu 25. mai 1909	Johannes Voldemar Veski Villem Grünthal-Ridala Nikolai Soll Villem Reiman	Jaan Tammemägi Jaan Jõgever Harald Pöld Oskar Kallas Mihkel Kampmann
Tallinn 10. juuni 1910	Johannes Voldemar Veski Villem Grünthal-Ridala	Harald Pöld Johannes Aavik
Tartu 31. mai 1911	Johannes Voldemar Veski Ernst Peterson	Jaan Tammemägi Jaan Jõgever Juhan Kurrik Anna Haava Villem Grünthal-Ridala Mihkel Kampmann Anton Tasak Mihkel Haavik

Alus: Palm 1932: 424; Veski 1958: 22.

Ühe tabelis toodud osavõtja puhul pole päris selge, kas ta võttis Tapa konverentsist osa või mitte. August Palm nimetab oma Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo ülevaates Eesti Kirjanduse Seltsi esindajate hulgas ka A. Thomsoni nime (Palm 1932: 424).⁵ Johannes Voldemar Veski soovust teda ei maini (Veski 1958: 22). On võimalik, et Thomson ise ei võtnud konverentsist aktiivselt osa, kuid et ta Eesti Kirjanduse Seltsi kohaliku usaldusmehena hoolitses konverentsi praktilise korralduse eest. Selle oletuse poolt kõneleb asjaolu, et Eesti Kirjanduse Selts oma vastuses Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kutsesele pidada ühine keelekoosolek kõneleb võrdsest esindajate arvust. Kui Thomsonit mitte arvestada, siis saabki mõlema seltsi poolt võrdne arv esindajaid. Thomson ei osalenud hiljem ühegi jätkukonverentsi töös. Usutavasti oli keelekonverentsidest osavõtjate üldarv niisiis kaheksateist.

Üldsus võis nelja keelekonverentsi otsuste kohta lugeda ajakirjanduses ilmunud teadetest. Otsused toodi teatud hilinemisega ära ka „Eesti Kirjanduse” lisas. Peale selle võttis Johannes Voldemar Veski need kokku ja andis välja Eestimaa Rahvahariduse Seltsi Kirjanduse Haruseltsi toimetiste sarjas brošüürina „Eesti kirjakeele reeglid”

⁵ Eesti Kirjanduse Seltsi liikmete nimekirjas esineb liikmena nr 337 „A. Thomson, aktsiisiametnik Moel, Tapa kaudu”; liige aastast 1908 (EKSA 1909: 140). A. Thomson oli seltsi koolitöimkonna liige ja usaldusmees Tapal (EKSA 1909: 119–120). Ilmselt on tegemist apteeker August Friedrich Thomsoniga, kes tol ajal töötas Eestimaa kubermangu aktsiisivalitsuse kontrolörina (EAT s.v. Thomson).

(1912; uuesti trükitud teoses Veski 1958: 22–34). Selles esitatakse otsused süstematiseeritud kujul kolmekümne kuues punktis. Brošüür osutus mõjuvaks teguriks „eesti kirjakeele normeerimisel ja seniste vastuolude tasandamisel” (E. Ahven 1958: 42). Veski oli sellise kokkuvõtte koostamiseks sobiv isik juba selle tõttu, et ta oli ainus, kes oli võtnud osa kõigist neljast konverentsist.

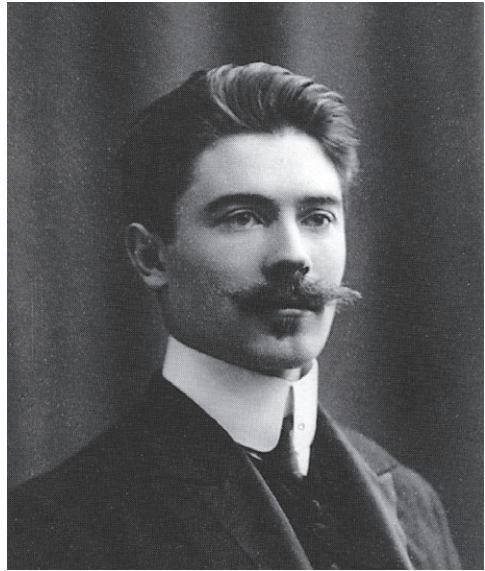
Keelekonverentside tähendus eesti normikeele kujundamisele tuleb ilmsiks asjaolus, et vastuvõetud otsustest on valdav enamus endiselt jõus. Johannes Voldemar Veski brošüüris toodud kolmekümne kuuest otsusest on kakskümmend kaks püsinud muutumatuna, neljateist on hiljem kas mõnevõrra korrigeeritud või muudetud.

Kõige püsivamad on olnud need, mis puudutavad õigekirjutust: neljateistkümnest ortograafiat puudutavast otsusest on kaksteist praegu veel jõus. Ka enamik lauseõpetust puudutavaid otsusi on osutunud püsivaks: neljast pole kolme olnud vaja muuta. Neljast sõnamoodustusotsusest kehtivad praegu kaks. Kõige vähem püsivaks valdkonnaks on osutunud vormiõpetus: neljateistkümnest otsusest kehtivad seniajani ainult viis. Keelekonverentside otsene keeleline tähtsus seisneb niisiis peamiselt eesti keele õigekirjutuse korraldamises (R. Raag 1990: 428). Samas võib järeldada, et vormiõpetus – sõnade käänamine ja pööramine – on see valdkond, millest edaspidi sai eesti normikeele valulaps.

Pooled keelekonverentsidel vastuvõetud otsustest kajastasid variantsust, millel on otsene side kohamurretega. Sestap on huvitav jälgida keelekonverentsidest osavõtjate murdetausta. Kõige aktiivsemad keelekonverentsist osavõtjad olid Johannes Voldemar Veski, kes osales ainsana kõigil neljal konverentsil, Jaan Tammemägi, Jaan Jõgever, Mihkel Kampmann ja Villem Grünthal-Ridala, kes puudusid ainult ühelt konverentsilt. Nad olid peaaegu eranditult Põhja-Eesti keeletalalt pärit, ainus lõunaestlane nende hulgas oli Jaan Tammemägi. Sealjuures oli Lääne-Eesti keeletal eriti tugevasti esindatud – sealt pärinesid Villem Grünthal-Ridala, Jaan Jõgever ja Mihkel Kampmann, vähem aktiivsetest osavõtjatest veel Johannes Aavik ja Ernst Peterson-Särgava (R. Raag 1990: 430, kaart 2). On märkimisväärne, et ainult üks osavõtja pärines normikeelele aluseks olevalt põhjaeesti keskmurde alalt, nimelt Villem Reiman. Seegi on tegelikult ainult osaliselt õige, sest olles sündinud Viljandimaa Suure-Kõpu vallas, esindas Reiman keskmurde edelapoolset ääremaad, mille keelel on rohkesti paralleele läänemurdega ja arvukalt lõunaeestilise taustaga jooni (keskmurde erijoonte ja liigenduse kohta vt Must 1965: 13–32). Pealegi võttis Reiman osa ainult Tapa konverentsist.

Põhjaeesti saarte ja läänemurde tugev esindatus kajastub keelekonverentside otsuste murdetaustas. Otsused on üsna tugeva lääne kallakuga (R. Raag 1990: 429–439). Kõige üllatavam on siiski ehk see, et normikeelde võeti mitu lõunaeestilist keelejoont, kuigi lõunaestlasi oli osavõtjate hulgas õige vähe. Üldse töid keelekonverentsid eesti normikeelde hulga keelejooni, mis pole põhjaeesti keskmurdele omased.

Keelekonverentsidel on veel teine, põhimõttelisem tähendus. Seni olid eesti keeletööd juhtinud ja teinud üksikisikud. Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakonnas, hilisemas haruseltsis, hakati Johannes Voldemar Veski eestvõttel esimest korda arendama normikeelt kollektiivselt (Saareste 1933b: 259). Ühist keeletööd tehti varsti ka Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonnas ning sedasama peab

Pilt 15. Johannes Aavik on eelkõige tuntud eesti keele grammatika uuendaja ja tehissõnade loojana, kuid tõi eesti keelde ka suurel hulgal soome laensõnu. Pilt on tehtud 1910. aasta paiku, seega veidi enne, kui Aavik alustas keeleuendust

muidugi ütleva keelekonverentside kohta. Järelkult võib 1908.–1911. aasta keelekonverentsi pidada laiemapõhjalise kollektiivse keeletöö alguseks Eestis.

Teadlik sõnade toomine Soomest

Kogu 19. sajandi teise poole vältel olid Soome ja soomlased olnud eesti rahvusliku liikumise juhttegelastele tähtsaks inspiratsiooniallikaks. „Postimehe” ümber koondunud ringkondades õpiti soome keelt ja õhutati teisigi sedasama tegema. Samamoodi suhtusid need noored kultuuritegelased ja keeleinimesed, kes uue sajandi esimestel aastatel eesti keelele lavalaudadele astusid. Seega pole üllatav, et 20. sajandi esimesel kümnendil võtsid „Noor-Eesti” rühmituse liikmed ja nende mõttekaaslased tarvitusele sadakond soome laenu, millest pooled on seniajani tarvitusel. Samuti ei üllata fakt, et aastatele 1910–1912 langeb uus soome keelest sõnade laenamise haripunkt: 1910 tarvitatakse eesti keeles esimest korda umbes 60 soome päritolu sõna, mis on tänini eesti keeles, 1911 – ligemale 50 sõna, mis on püsinud tarvitusel, ja 1912 – 65 sellist sõna (Rätsep 1976: 211). Omamoodi tähendusrikas on seegi, et aastal 1903 ilmus Mihkel Neumanni koostatuna „Lühike Soome keele grammatika”, 1911 „Soome keele iseõpetaja. Kõnelemised. Kõige kiirem iseõppimise viis võeraid keeli ruttu kätte õppida” ja esimene soome-eesti sõnaraamat. Sõnaraamatu koostaja Mihkel Neumanni sõnul oli esitatav sõnade hulk üle 30 000. Rahvusbibliograafia andmeil oli kahe viimase teose trükiarv 3000 eksemplari (ER 1901–1917: 400, 556). Ühtlasi anti välja soome kirjanduse tõlkeid, ilmusid Soomet tutvustavad kirjutised ja raamatud.

Uut soome keelest sõnade ülevõtmise lainet saab otseselt seostada noorelaste ja nende mõttekaaslastega. Sihiks võeti küll Euroopa – meenutagem rühmituse esimeses

Tabel 16. Johannes Aaviku toodud soome päritolu sõnad eesti keeles

Sõna eesti keelde toomise aeg				
<i>Aastani 1912</i>	<i>1912</i>	<i>1912</i>	<i>1912–21</i>	<i>1912–21</i>
<i>ala</i>	<i>anastama</i>	<i>julm</i>	<i>aare</i>	<i>levima</i>
<i>anduma</i>	<i>ebaõnnestuma</i>	<i>kiinduma</i>	<i>hetk</i>	<i>nautima</i>
<i>esinema</i>	<i>erak</i>	<i>korvama</i>	<i>häärima</i>	<i>raev</i>
<i>kogema</i>	<i>erinema</i>	<i>lakkama</i>	<i>hämmastama</i>	<i>seik</i>
<i>küllastuma</i>	<i>haihtuma</i>	<i>mõtisklema</i>	<i>innustama</i>	<i>suhtuma</i>
<i>pettuma</i>	<i>hajameelne</i>	<i>pooldama</i>	<i>jäik</i>	<i>säilima</i>
<i>sisalduma</i>	<i>harrastama</i>	<i>saabuma</i>	<i>keigar</i>	<i>süinge</i>
	<i>hurmama</i>	<i>tarbetu</i>	<i>kummaline</i>	<i>tulvama</i>
	<i>ihalema</i>	<i>vallutama</i>	<i>käituma</i>	<i>unelm</i>
	<i>ilmekas</i>	<i>veetlema</i>	<i>lemmik</i>	

Alus: Rätsep 1981: 296.

albumis Gustav Suitsu sõnastatud kuulutus: „Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!” – aga tee Euroopasse, täpsemini öeldes Lääne-Euroopasse, kulges ikkagi Skandinaavia, eelkõige Soome kaudu. Pealegi on paljud tol ajal eesti keelde toodud soome päritolu sõnad otseselt seostatavad just nooreestlaste Gustav Suitsu, Friedebert Tuglase, Johannes Aaviku ja Villem Grünthal-Ridalaga. Nad olid kõik Helsingi ülikoolis õppinud või, nagu Tuglas, muudel põhjustel pikemalt Soomes viibinud.

Kõige suurema panuse soome sõnade eesti keelde toomisel tegi Johannes Aavik. Huno Rätsepa arvestuse kohaselt on eesti keeles „kas või kordki kasutamist leidnud ligemale 2000 soome päritolu sõna. Neist vähemalt 800 sõna puhul kuulub esmakasutaja au J. Aavikule. Sellest sõnahulgast on tänapäeva eesti keelde kindlalt püsima jäänud umbes 320 sõna” (Rätsep 1981: 295). Neist tõi Aavik eesti keelde kolmteist sõna enne 1912. aastat. Üheainsa artikliga ajakirjas „Eesti Kirjandus” (Aavik 1912) tõi ta 66 sõna ning jätkas soome sõnade laenamist hiljemgi (vt tabel 16). Kuid 1920. ja 1930. aastatel oli turg piltlikult väljendudes küllastunud. Aavik jätkas küll soome sõnade toomist, kuid üldkeelde jäid neist vähesed püsima. Aastatel 1931–40 esitatud 160 uuest soome päritolu sõnast jäid 15, näiteks *haldama*, *heiastama*, *käsitelu*, *siivus* ja *tavapärane* (Rätsep 1981: 296).

Teised nooreestlased, kes samuti tõi eesti keelde soome päritolu sõnu, olid Villem Grünthal-Ridala ja Gustav Suits. Nende panus eesti normikeele sõnavaramusse on Aaviku omast siiski märksa tagasihoidlikum. Julius Mägiste andmeil võivad Grünthal-Ridala vahendatud olla järgmised sõnad (Mägiste 1931: 223–224): *ebatõeline*, *käsitelma*, *tõsiasi*, *ulgumeri*, *ülev* ja *ülistus*. Gustav Suitsu kaudu juurdusid eesti keeles alljärgnevad sõnad: (*kirjanduse*) *alged*, *käsitama*, *sugupõlv*, *süvenema*, *tasapind* ja *üksmeelne* (Mägiste 1931: 224).

Eesti keele soome laensõnad on enamikus teadlikult tarvitusele võetud. Nii erinevad normikeele soome laenu üldjuhul paljudest samal ajal vene ja saksa keelest üle võetud sõnadest. Nagu rõhutab Huno Rätsep, paistab soome päritolu sõnade puhul veel silma

nende „silmatorkavalt ulatuslik abstraktne laad”, mis eristab neid muudest laensõnarühmadest, kus on ülekaalus konkreetsema tähendusega sõnad (Rätsep 1976: 213). Soome laensõnad on ka teadlikult mugandatud. Sealjuures on sageli soome tuletusliide asendatud asjakohase eesti liitega, näiteks sm *-nto* eesti liitega *-ng* : *-ngu* (*luento* > *loeng*), *-sto* liitega *-stik* : *-stiku* (*laivasto* > *laevastik*), *-io* liitega *e* : *e* (*häiriö* > *häire*), verbiliide *-nty-* translatiiviliitega *-ne-* (*esiintyä* > *esineda*) ja enesekohane liide *-utu-* liitega *-u-* (*antautua* > *anduda*) (Rätsep 1976: 215).⁶

Paljude eesti avaliku elu tegelaste avatus Soomele ja soomlastele polnud tsaarivõimudele teadmata. Venemaa läänepoolsete alade venestus, mis oli alanud Poolas ja Leedus 1860. aastatel ja sealt 1880. aastatel kandunud Läänemere kubermangudesse, jõudis Pjotr Stolõpini peaministriks olemise ajal haarata enda alla Soome suurvürstiriigi, mille autonoomiat Vene keskvoim hakkas kitsendama. See tekitas eestlaste hulgas kibedust, sest Mati Grafi sõnul „[o]li ju põhjanaaber olnud eestlastele aastakümneid ihaldusväärseks eeskujuks” (Graf 1993: 60). Vene šovinistide hulgas oli isegi levinud ettekujutus Soome-Eesti vandenõust, mille peaks likvideerima; soomlased tegelevat Suur-Soome idee levitamisega isegi Eestimaa, Olonetsi ja Peterburi kubermangus (Graf 1993: 73). Nagu selgub muu hulgas Viljandi maakonna ülema N. Fomini „täiesti salajasest” aruandest Liivimaa kubermangu sandarmivalitsuse ülemale 1907. aasta juuni lõpus, leiti, et „eesti intelligentsi palverännak Soome” oli viinud eestlaste rahvusliku šovinismi õitsepuhkemisele (Liiv 1932: 86).

Värske puhang: keeleuendus

Kes aastal 1912 jälgis eesti ajakirjandust, ei saanud tähele panemata jätta, et sel aastal ilmus järsku, otsekui küllusesarvest kirjutisi ja artikleid Johannes Aaviku sulest. Aaviku tööde bibliograafias (Vihma 2000: 33–37) on sellest aastast fikseeritud 29 artiklit, lisaks 10 arvustust ja 9 tõlget. Artiklid kandsid pealkirju: „Enam keele kulturi” („Tallinna Teatajas” 12. märtsil), „Üks ajakohane ettepanek” („Tallinna Teatajas” 17. märtsil ja „Peterburi Teatajas” 20. märtsil), „Kolm suurt hoiatust kõigile neile, kes Eesti keelt tarvitavad sõnas ja kirjas” („Tallinna Teatajas” 9. mail), „Ilusa keele kõlaline inetus” („Eesti Kirjanduses”; Aavik 1912a), „Enam uusi sõnu” („Postimehes” 2. ja 3. augustil, „Päevalehes” 3. augustil), „Eesti keel ja Eesti naisterahvas” („Naesterahva Töö ja Elu” nr 11), „Keele kaunima kõlavuse poole” („Eesti Kirjanduses”; Aavik 1912b) ja „Tuleviku Eesti-keel” („Noor-Eesti” rühmituse neljandas albumis; Aavik 1912c). Mõni nendest pealkirjadest mõjus kindlasti uudishimu tekitavalt või koguni põrpivalt. Autori nimi oli varsti väga paljude eestlaste suus ja tänu temale puhusid järgmistel kümnenditel eesti normikeele kujundamises sootuks uued tuuled.

---

⁶ Nagu märgib Huno Rätsep (1976: 215), on sellistel juhtudel laenatud tuletusviis koos tähendusega ja mõnel juhul ka tüvi. Selliseid laene nimetab Huno Rätsep „segalaenudeks”, kuid täpsuse huvides võiks kasutada hoopis sõna „jälenduslaen”: sõna laenates jäljendatakse lähtekeelse sõna morfeemstruktuuri. Jäljenduslaenule vastab inglise keeles *loan rendering* ja saksa keeles *Lehnübertragung*.

Kultuuri- ja keelehuvilisele eestlasele ei saanud Johannes Aaviku nimi olla päris tundmatu. Ta oli sügisel 1902 kahekümne kahe aastase saarlasena alustanud ülikooliõpinguid Tartus, kuid siirdus rahanappuse tõttu sügisel 1903 kaheks aastaks Kiievi lähedal asuvasse Nežini ajaloo-filoloogia instituuti, kus elamine, toit ja õppimine oli üliõpilastele tasuta (Mihkla 1971: 24–25). Kui 1905. aasta detsembri keskpaiku õppetöö Nežini instituudis katkestati möllava poliitilise maru tõttu, sõitis Aavik Tartu ja Peterburi kaudu Helsingisse ning lõpetas juunis 1910 Helsingi ülikooli romaani filoloogia, soome keele, kirjanduse ja rahvaluule alal (Mihkla 1971: 26–31). Pärast ülikooli lõpetamist jõudis Aavik, nagu eespool nägime, Eesti Kirjanduse Seltsi esindajana võtta osa kolmandast keelekonverentsist, enne kui ta sama aasta septembris Jaltasse sõitis. Seal töötas ta ühe õppeaasta Jalta Aleksandri gümnaasiumi prantsuse keele õpetajana, kuid kõrvaldati sellelt kohalt, kuna ohranka, tsaari salapolitsei, pidas teda sotsiaaldemokraadiks, ning ta pöördus suveks 1911 kodulinna tagasi (Mihkla 1971: 32–33). Ta oli Jaltas hulga raha säästnud, millest jätkus elamiseks terveks aastaks (Mihkla 1971: 34). Nüüd oli tal võimalik katkestamatult töötada ja mõtiskleda eesti keele uuendamise üle. Tõuke selleks andis osalt eesti normikeele arenguline mahajäämus soome normikeelest, mida Aavik oli tunnetanud juba Helsingis õppides, osalt kahe prantsuskeelse keeleraamatu lugemine: E. Renani „Origine du langue”⁷ („Keele algupära”) ja Remy de Gourmont’i „Esthétique de la langue française” („Prantsuse keele esteetika”) (Mihkla 1971: 34). Aavik oli varakult liitunud „Noor-Eesti” rühmitusega ning avaldanud arvustusi, ühe Aino Kalda ja mitme Juhani Aho teose tõlke soome keelest ja omaenda lühiromaani „Ruth”, viimane ilmus 1909.

Niisiis oli Aavik 1912. aastal eesti keele uuendamise tõsiselt käsile võtnud. Oktoobris 1912 siirdus ta Kuressaarest Tartusse, kus sai töökoha „Postimehe” juures. Ta asus elama kaasüürilise koolivenna ja õpingukaaslase Villem Grünthal-Ridala korterisse (Mihkla 1971: 39).

Oma keeleuuendustegevuses lähtus Aavik teesist, et keel on inimtoimingu abinõu, riist või masin, mida ainult ei saa parandada, vaid mida tuleb paremaks teha (Aavik 1924b: 8–10). Konkreetse tegevuses juhendus ta kolmest põhimõttest (Aavik 1924a: 9–49; vt ka Tauli 1938: 61–67):

- otstarbekohasus – väljendub keele rikkuses (eelkõige sõnade rohkuses), väljenduse selguses ja täpsuses (homonüümide vältimises), lühiduses, mõnususes, samuti kergesti õpitavuses ja omandatavuses;
- ilu – väljendub „kõlalise inetuse” tekitajate vältimises, nagu näiteks liiga palju lühikesi (esmavälteisi) silpe; häälikute s ja t (d) ebaproportsionaalselt rohke esinemise piiramises; lihtsõnade eelistamises lihtsõnadele (ühendteagusõnad kaasa arvatud);

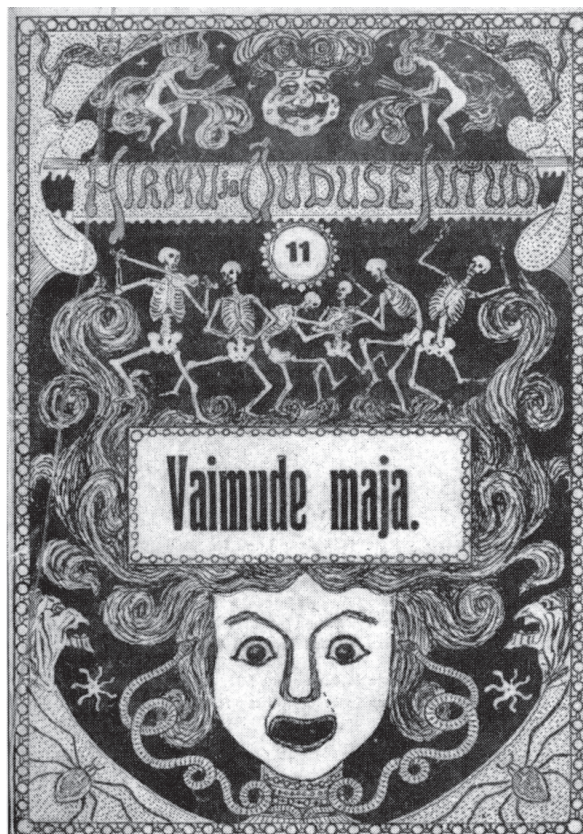
⁷ Kahtlemata on tegemist filosoof Ernest Renani teosega „De l’origine du langue” (1858), millest 19. sajandil ilmus vähemalt viis trükki.

- keele omapära – väljendub keeleajaloolise omapära arvestamises ja hilisemal ajal analogia alusel kujunenud vormide vältimises; lõppude eelistamises kaassõnadele; keele rikastamises eeskätt vanema keele, murrete, osalt ka soome keele sugemetega; saksapärase sõnajärje vältimises; mitmete võõrsõnade asemele „eestifoneetiliste”, see tähendab häälikuliselt eestipäraste sõnade keelde toomises.

Tegelikus keeletöös pidas Aavik ilu põhimõtet esmaseks. Sellest põhimõttest sai ka keeleuudenduse lähtealus, nagu mõned eespool toodud keeleuudenduse avaakordiks kirjutatud artiklite pealkirjadki näitavad: „Ilusa keele kõlaline inetus”, „Keele kaunima kõlavuse poole”. Ilu põhimõtet järgides tõi Aavik keelde *i*-mitmuse (*huvitavais raamatuis*) tavapärase *de*-mitmuse kõrvale (*huvitavates raamatutes*). Sama kehtib ainsuse sisseütleva *d*-ta vormide *meele, keele, suure, juure* kohta, mida Aavik kindlalt eelistas vormidele *meelde, keelde, suurde, juurde*. Nagu eespool nägime, tunnistati kolmandal keelekonverentsil *d*-ta vormid just Aaviku mõjul ainukehtivaks. Pealegi on *d*-ta vormid keeleajalooliselt algupärasemad ja vastasid seega Aaviku omapära nõude põhimõttele. Lisaks ei saa märkimata jätta, et *d*-ta vormid on omased nii lääne- kui saarte murdele, seega Aaviku kodumurdele.

Omapära põhimõte tähendas vormiõpetuses keeleajalooliselt „õigete” vormide eelistamist, vanemate nähtuste paremaks pidamist hilisemate ees. Omapärasuse nimel pidas Aavik vääraks laadivahelduslike sõnade astmeüldistuslikku muutmist: õige on *kaeban : kaevata*, väär *kaeban : kaebada*, „vahest isegi” *saba : sava*, mitte *saba : saba* (Aavik 1924a: 44). Samasse kategooriasse arvas Aavik „lõunaeestlaste vead”. „Omandades mõned põhjaeesti (kirjakeele, yldkeele) sõnad, ei ole lõunaeestlased jaksand nende keerulisemat (häälikusääduslikku) muutmisi viisi ära õppida, vaid on seda analoogiliselt lihtsustand”, näiteks *kukkub, rikkub, neas, peses* õigete vormide *kukub, rikub, needis, pesi* asemel (Aavik 1924a: 44–45). Samast põhimõttest lähtudes kaldus Aavik, kui ta uudissõnu löi, valima loodavatele sõnadele haruldast silbistruktuuri, et neid tuleks käänata-pöörata väheproduktiivse või suletud muuttüübi järgi. Seda näeme selliste Aaviku loodud sõnade puhul nagu *naasma* ja *veenma*. Seega ei kuulu juhuslikult mõlemad eesti keele veaohtrike sõnade hulka ning on võetud „Eesti keele raskete sõnade sõnaraamatusse” (EKRSS).

Nagu Aavik märkis, kaasneb omapärasuse põhimõttega „peaaegu alati” püüd tõrjuda keelde „tungivat võõrast nivelleerivat ja rikkuvat mõju ja keelt sellest niipalju kui võimalik puhastada”, „milles sageli liialdussi ja naiivsussi langetakse” (Aavik 1924a: 36). Aavik tõmbas piiri lubatavate ja lubamatute laensõnade vahel. Lubatavate laensõnade poolele jäävad rahvaomasteks saanud, häälikuliselt kohanenud laensõnad, nagu *tund* (< sks *Stunde*) ja *vaba* (< vn *свобода*) ja võõrsõnad, peamiselt kreeka, ladina ja prantsuse keelest pärinevad rahvusvaheliselt levinud sõnad (Aavik 1924a: 36–37). Lubamatuteks laensõnadeks pidas Aavik „uueaegsemaid, värskemaid laensõnu rahvuspoliitiliselt kardetavaist või põlatavaist keelist, meil pääasjalikult vene ja saksa keelest [...]. Neid tõrjub ja väldib teadlikum kirjakeel, kus nende asemelle pyütakse hankida ja tarvitada omakeelseid vasteid” (Aavik 1924a: 37), kusjuures tuleb juhinduda

Pilt 16. Selleks et jõuda oma ettepanekutega laia üldsuseni, kasutasid Aavik ja tema mõttekaaslased keeleuenduslikku keelt trükis, muu hulgas krimisarjas „Hirmu ja õuduse jutud”. Sarja kaas oli Aaviku enda kujundatud

laensõna häälikulisest sobivusest ja tähenduslikust küljest. Siin pidas Aavik eelkõige silmas vajalikke oskussõnu, mille „asemelle ei igakord maksaks omade sõnade hankimisega jõudu kulutada”, aga ka üldtähendusega võõrsõnu nagu *ekstaas*, *geenius*, *indignatsioon*, *intensiivne* ja *konstateerima* (Aavik 1924a: 38).

Oma keelelisi arusaamu ja põhimõtteid tutvustas ning põhjendas ta lähemalt kolmes teoses: „Rahvamurded ja kirjakeel” (Aavik 1920), „Õigekeelsuse ja keeleuenduse põhimõtted” (Aavik 1924a) ja „Keeleuenduse äärmised võimalused” (Aavik 1924b). Kahte esimest pidas autor ise viimase teose tarvilikeks eelkäijateks.

Tõuke eesti keeleuenduseks sai Aavik Ungarist, kus juba 18. ja 19. sajandi vahetusel oli toimunud Ferenc Kazinczy juhitud keeleuendus. Kuid ungari keelereform piirdus, nagu teistegi keelte reform üldse, sõnavara uuendamise ja õigekirja muutmisega. Aaviku juhtimisel läks eesti keeleuendus kaugemale, olles maailma normikeelte hulgas ainulaadne näide selle kohta, et on võimalik teadlikult muuta ka keele grammatilist struktuuri (V. Raag 1999; vt ka V. Raag 1998: 22–23).

Oma keele muutmise ettepanekuid serveerisid Aavik ja tema mõttekaaslased oskuslikult ning energiliselt. Aaviku enda täiesti erakordsest töövõimest ja kirglikust andumusest annab tunnistust tõsiasi, et ainuüksi eesti keeleuenduse hiilgpäevilt

1912–25 on tema bibliograafias registreeritud 429 tööd: 34 raamatut või brošüüri, 223 artiklit, 96 arvustust ja 76 tõlget või enda toimetatud teost (Vihma 2000: 33–114). Neil aastail ilmusid Aavikult uute sõnade sõnastikud (USS 1919, USS 1921), keelelisi küsimusi selgitavad ja keeleuuendust propageerivad raamatud või brošüürid, nagu „-line ja -lik lõpulised omadussõnad” (1914), „Mis on keeleuuendus?” (1916), „Kas ü või y?” (1920) ja ajaleheartiklid nagu „Kas avaldab sõda kirjanduse pääle mõju?” („Postimehe Lisalehes” nr 267, 20. novembril 1914), „Uuenduse kaitseks: Mõne aja eest ilmus K. A. H[indrey] ja allakirjutanu vahel keeleline vaidlus sõna „jaunis” puhul” („Postimehes” nr 151 7. juulil 1916), „Kas „tänav” või „uulits?”” („Saaremaa” esimeses numbris 1920), „Moodne luule” („Meie Maas” nr 94, 30. novembril 1921). Lisaks trükkis avaldatud töödele pidas Aavik mitmesuguseid avalikke ettekandeid ja loenguid, mis ei kajastu aga trükitud tööde bibliograafias. Nagu näha, jätkus Aavikul energiat nii keele kui ka kirjanduse jaoks.

Kui arvukad keelealased raamatud, brošüürid, artiklid ja esinemised aitasid Aavikul ning tema mõttekaaslastel oma ettepanekuid laiemalt tutvustada ja põhjendada, siis tõlked teenisid uuendusettepanekute kinnistamise eesmärki: neis võeti uuendused tarvitusele. Joonealustes märkustes ja teose lõpus olevas sõnastikus selgitati lugejale uudse keelendi tähendust. Selliste tõlgete jaoks andis Aavik aastatel 1914–28 välja lõõva nimega krimisarja „Hirmu ja õuduse jutud”, mida ilmus 24 nimetust. Aavik oli kõikide nende tõlkija või kaastõlkija ja toimetaja. Sarja autorite hulgas olid esindatud sellised väljapaistvad kirjanikud, nagu Edgar Allan Poe, Guy de Maupassant, Nikolai Gogol, Mihhail Lermontov, Ernst Theodor Amadeus Hoffmann ja Juhani Aho. Mitmed ilukirjanduse tõlked ilmusid veel „Keelelise Uuenduse Kirjastiku” sarjas, mis aastail 1914–28 jõudis 60 nimetuseni. Mõni teos ilmus paralleelselt mõlemas sarjas.

Aaviku fantaasial ja leidlikkusel ei tundunud piire olevat. Kõikide tema uuendusettepanekute loetelu tuleks väga pikk. Kaugeltki kõik soovitusel eesti normikeeles siiski ei juurdunud (mitu sellist ettepanekut on loetletud kahes Valter Tauli töös: Tauli 1965, 1982), aga, nagu märgib Juhan Peegel (1971), võttis eesti grammatika siiski Aavikult päris palju vastu:

Vormiõpetuses

1. *i*-mitmus: *suuril silmil, vanul päevil, sügavais mõtteis*;
2. lühike ja *h*-line ainsuse sisseütlev: *toimetusse, tuppa, jõkke, merre, sügavikku, sohu, õhe*;
3. lühike mitmuse osastav: *jalgu, jälgi, poisse, tube, õnnelikke*; ka diftongiline: *öid, ideid, paremaid*;
4. taaslustatud viisiütlev: *lehvivi hõlmu, suuri silmi, avasui*;
5. *i*-ülivõrre: *parim, kõrgeim, armsaim*;
6. *kse*-olevikus *tuuakse* (mitte *toodakse*), *nähakse* (mitte *nähtakse*).

Lauseõpetuses:

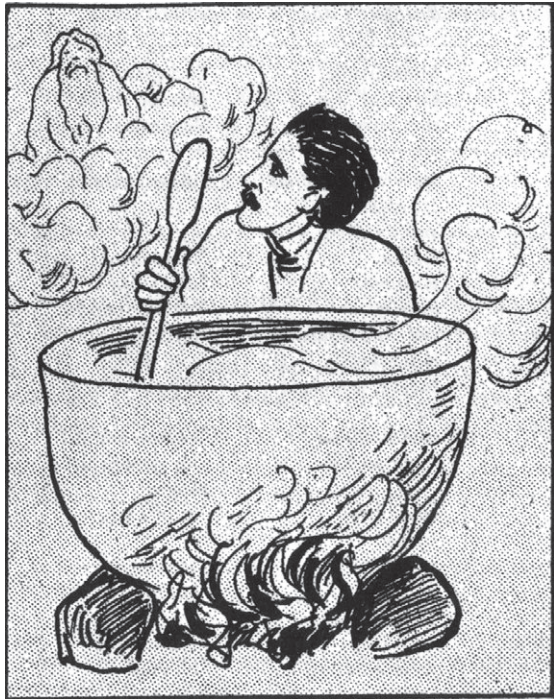
1. kõrvallause sõnajärje degermaniseerimine: *ta nägi, et ma tahtsin meelega teda pahandada* (mitte *ta nägi, et ma meelega teda pahandada tahtsin*), *ma tean, et tema ärilistes ettevõtteis on igapidi aus mees* (mitte *ma tean, et tema ärilistes ettevõtteis igapidi aus mees on*);
2. *des-* ja *nud-*lauselühendid ja lauselühendite reeglistamine: *asja nii olles pole midagi parata, alles hiljuti Saksamaalt tagasi tulnud, suri ta äkki oma kodulinnas*;
3. täide osastavas: *NN oli oma aja suurimaid teadlasi*;
4. osaalus: *linnas on välismaalasi, katku ajal suri inimesi*;
5. osasihitise tarvitamise piiramine: *kas te unustasite selle paki siia?; alguses lõi Jumal taeva ja maa*;
6. *nina taga*-reegel;
7. reksioonikorraldusi: *kahtlema kelles või milles* (varem *kahetlen selle juures*), *mõjuma kellesse või millesse*.

Tuletusõpetuses:

1. *-us* varasema *-tus* asemel: *argus, halbuis*;
2. eri liited varasema *-mine* asemel: *küsim+us, nõu+e, tagasitule+k, pööra+ng*;
3. mitme liite elustamine (või soome keelest laenamine): (1) *-skele(ma)*: *mõtiskelema*; (2) *-ele(ma)*: *kujutelema*; (3) *-u(ma)*: *avalduma hoiduma, murduma, rulluma*; (4) *-hta(ma)*: *liigahtama*; (5) *-ldasa*: *ealdasa, kasvuldasa*; (6) *-mus*: *tingimus, tellimus*; (7) *-ard*: *lakard, logard*; (8) *-tar*: *pariisitar, lauljatar*;
4. *-lik* ja *-line* liitumisreegel: *õnnelik, grammatiline*;
5. omadussõnaliite *-line* asemel *-ne*: *omapärane* (varem *omapäraline*);
6. *-(ma)tu* karitiivide tarvitamine nimisõnadena: *tundmatu, tänamatu*;
7. nominatiivne liitumine: *paberraha, siidkleit, lehtpuu, ringjoon, kolmnurk, peegelpilt, metspart, käsitöö, aedlinn*;
8. võõrliidete lõppude lühendamine: *kriisis > kriis, purismus > purism, daame > daam, kriitikus > kriitik, publikum > publik, tehniker > tehnik*.

Sõnavara uuendamist pidas Aavik keeleuuenduse kõige tähtsamaks ülesandeks. Selle vajadusest kirjutas ta juba „Noor-Eesti” esimeses albumis 1905. aastal (Aavik 1905: 114), seega mitu aastat enne, kui ta oma keeleuuendamise missiooni tõsiselt ette võttis.

Aavik leidis, et sõnavara täiendamisel tuleks arvestada nelja „juhtnööri” ja püüda nende järgi talitada: lause asemel võimalikult kaks sõna, kahe lahus oleva sõna asemel võimalikult nominatiivse liitumisega liitsõna, liitsõna asemel võimalikult ühejuureline tuletis, tuletise asemel võimalikult iseseisev juursõna (Aavik 1924b: 27–28).

Pilt 17. Kodumaal keedab Aavik Vanataadi keele ümber keelepudruks Soome retsepti järgi Prantsuse vürtsiga ning saadab Vanataadile etteheitvaid pilke, et see ei olevat olnud suurem asi kokk. („Sädemed” nr 7, 1913.)

Ajavahemikus 1905–1940 tuletas ta umbes 750 uut sõna, kusjuures tahtlikult rakendas ebaproduktiivseid liiteid, nagu *-ur* (*reetur, rändur*), *-ng* (*häving, loeng, toiming, toodang*), *-la* (*vangla, suvila*), *-u(ma)* (*avalduma, kattuma, kleepuma*) ja *-tse(ma)* (*mornitsema*). Tema moodustatud tuletistest on jäänud eesti keelde ligi 300 (Mets 1970: 8–9), mida võib pidada heaks tulemuseks.

Lisaks tuletistele (ja soome laensõnadele, millest oli juttu jaotises „Teadlik sõnade toomine Soomest”) soovitas Aavik ka murdesõnu. Murdesõnade toomine normikeelde näis talle aga liialt pika protsessina, nii et selliseid sõnu on temalt võrdlemisi vähe, näiteks *imal, jöhker, leebe, rügama, sageli, tarima*. Peale mõne üksiku erandi (*ent, lõust, äsja*) on murdesõnad pärit saarte murdest, Aaviku kodumurdest (Mets 1970: 9).

Muudest sõnamoodustusviisidest, mida Aavik rakendas, seisab täiesti omaette uute juursõnade loomine häälikute vaba kombineerimise teel. Meetodit kirjeldab Aavik ilmekalt sõna *veenma* näitel teoses „Keeleuuenduse äärmised võimalused” (Aavik 1924b: 43–48). See on äärmiselt harva esinev sõnamoodustusviis. Väheseid kunstlikult loodud sõnu, mida erialakirjanduses vahel nimetatakse, on *gaas*, mis olevat flaami alkeemiku Jan Baptista van Helmonti loodud 17. sajandil kreeka *cháos* ’õhuruum’ alusel (SEO s.v. *gas*, EWDS s.v. *Gas*). Aavik polnud päris esimene, kes seda meetodit uusi eesti sõnu luues rakendas. Karl August Hermann oli 1880. aastatel moodustanud sõna *jallis*, omastav *jalli* ’armukade’ ja Ado Grenzstein *male* (Jänes 1951: 34).

Häälikute kombineerimise võimalused ei ole päris vabad, sest peab arvestama keele fonotaktikat – reeglistikku, mis määrab, missugused häälikujärjendid keeles üldse on

võimalikud. Näiteks eesti normikeele omasõnade järgsilbis on ainsad võimalikud täishäälikud *a, e, i* ja *u*; sõna algul esineb järjend *kr* (*krigisema, kroon, kruttima, krässus*), aga mitte *rk*. Seni olematule häälikujärjendile tähendust andes saame uue sõna. Sellist sõna nimetatakse Henn Saari soovitusel kohaselt tehissõnaks (Saari 1971). Varem tarvitati nimetust kunstlik sõna.⁸

Esimese tehistüve moodustas Aavik aastal 1913. Selleks oli *jaunis* 'suursugune'. Ta lähtus omadussõnast *kaunis*, kuid muutis esimese konsonandi *j*-iks soome samatähendusliku sõna *jalo* eeskujul (Aavik 1924b: 167). See sõna ei jäänud ainsaks: ajavahemikus 1913–37 moodustas Aavik 208 tehistüve (Mets 1970: 30–31). Ta jätkas nende loomist pärast 1937. aastat, ka hiljem pagulasena Rootsis elades, nii et nende koguarv oli aastal 1960 üle 300 (Tauli 1977: 202). Peale Aaviku on tehistüvesid hiljem loonud mõned teisedki sõnasepad: August Annist – *ulm* ja *õilis*, Manivalde Lubi – *hõivama, hõlvama, küülik, olme, raal, rümp* 'kere, keha ilma pea ja jäsemeteta' (Jänes 1951: 39–40; Kull 1977: 224).

Aaviku ettepanekud tekitasid sageli omajagu elevust. Mitmed uudissõnad tulid üsna kiiresti käibe ja kodunesid normikeeles. Teistel sõnadel võis keeldetulek võtta rohkem aega (Saari 1970; UU). Mõned uudissõnad esinesid või on praegugi aeg-ajalt ainult mõne üksiku autori kirjutistes, kuna suurem osa jäi hoopis kõrvale. Hiljem, kui on olnud vaja luua mõnele võõrkeelsele sõnale või mõistele omakeelne sõna, on Aaviku normikeeles juurdumata jäänud tehistüvede varamust ikka otsitud ja ka leitud sobivaid kandidaate. Nii võeti näiteks 1936. aastal loodud pöörsõna *tarnima* tarvitusele alles aastakümneid hiljem, 1970. aastatel, kaubanduskeele tähenduses 'kauba või muu materjaliga varustama'. Selle tüvi on tänaseks andnud terve sõnapesa: *tarne, tarnehind, tarneleping, tarnija* jts. Sama sündis samuti 1936. aastal loodud sõnaga *teim*, omastav *teimi*, mida 1970. aastatel hakati kasutama kitsamas tähenduses '(laboratoorne) omaduste määramine'. Aavik oli soovitanud pöörsõna *teimima* üldisemas tähenduses 'uurivalt vaatlema'. Siinkohal peab märkima, et Aaviku enda eesmärk polnud sugugi eesti oskuskeele arendamine või täiendamine, tema püüdlused olid suunatud sootuks teise eluvaldkonna poole:

Nii, oo tulevane eesti keel, harit ja peen, yhevõrdne õde maailma kultuurikeelte hulgas, peenejooneline ja mitmekylgne, mõnede inimkonna parimate kunstteoste kandja, omapärane ja yldinimlik yhtlasi, oo, keerulise ja painduva lauseõpi ja kõlavate lõppudega keel, imeväärselt varjundirikas, nõretav sõnust ja kõnekäändudest, triumfeeriv ja uhke, diskreet ja intiim, äratundmatu ja särav tytar, tõusnud orjaikkest kõngu rõhut emast, oma kodust lõhna, maa-aroomi alal hoidev, kuid samal ajal literaarne ja kunstlik par excellence, ses suhtes ainulaadne maailmas, – niisugusena kujutlen ja näen ja tervitan sind, oo tulevane parem eesti keel, parema tuleviku ja õnnelikuma, kaunima Eesti eeldus ning ehe! (Aavik 1924b: 152)

Aaviku loodud tehistüvedest on Tiiu Ereli andmeil praegu kasutusel üle neljakümne (T. Erelt 2002: 90), kuid nagu selgub tabelist 17, on neid rohkem, üle viiekümne;

⁸ Õigem oleks neid nimetada tehistüvedeks, nagu seda teeb Huno Rätsep (1983), sest ka tehistüvest võib moodustada tuletisi, mis samuti on sõnad.

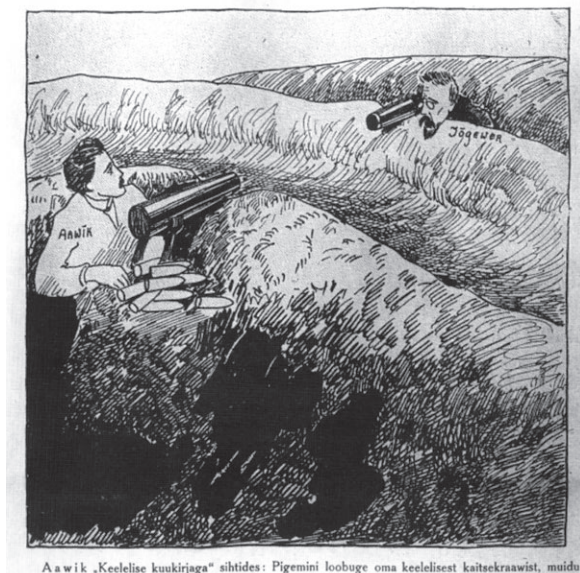
tabelis on toodud need Aaviku tehissõnad, mis on võetud „Eesti õigekeelsusõnaraamatusse ÕS 2006”.

Kuigi tehistüved oma olemuselt on häälikute enam-vähem vaba kombineerimise tulemus, on tähelepanu juhitud sellele, et paljud Aaviku loodud sõnad sarnanevad nii häälikuliselt kui tähenduselt sõnadega nendest võórkeeltest, mida Aavik tundis või oskas suurepäraselt (Mägiste 1932: 283–285; Mets 1970: 15–16; Tauli 1968: 136–140; Tauli 1982: 13–18). Aavik ise ei varjanud oma inspiratsiooniallikaid (vt nt Aavik 1924b: 164–167). Ühes hilisemas artiklis nimetas ta neid poollaensõnadeks (Aavik 1970: 727). Need sõnad on niisiis pigem mugandatud laensõnad kui tehisliselt moodustatud. Mõned teised sõnad, mida Aavik normikeelde tõi, on rangelt võttes lühendatud liitsõnad või fraasid, näiteks *aabe* 'kirjatäht', mis on moodustatud tähestiku kahe esimese tähe nime liitmisel: *aa+bee*; *selmet* < *selle asemel et*, *väljama* < *välja mõtlema*.

Tabel 17. Johannes Aaviku tehistüved tänapäeva eesti normikeeles, nende esmakordne trükkis ilmumise aasta ja eeskujuks olnud (või olla võinud) sõnad

Aaviku sõna	Varasem sõna	Aasta	Eeskujuks olnud või olla võinud sõna
<i>aabe</i>	<i>kirjatäht</i>	1930	tähestiku algustähtede nimed: <i>aa</i> , <i>bee</i>
<i>eetma</i>	<i>ette panema</i>	1936	<i>ette panema</i>
<i>embama</i>	<i>ümbert kinni võtma</i>	1921	pr <i>embrasser</i> 'ümbert kinni võtma'
<i>ese</i>	<i>asi, objekt</i>	1915	sm <i>esine</i> 'asi, artikkel'
<i>evima</i>	<i>omama</i>	1918	pr <i>avoir</i> 'omama', sks <i>haben</i> 'omama', ingl <i>have</i> 'omama'
<i>jaunis</i>	<i>suursugune</i>	1915	<i>kaunis</i> , sm <i>jalo</i> 'õilis, üllas'
<i>kaavitama</i>	<i>kaasa aitama, mõjuma</i>	1921	<i>kaasa avitama</i>
<i>kolp</i>	<i>pealuu</i>	1919	<i>kolu</i> , vn <i>голова</i> 'pea'
<i>laip</i>	<i>surnukeha</i>	1917	sks <i>Leiche</i> 'surnukeha'
<i>laup</i>	<i>otsaesine</i>	1928	vn <i>лоб</i> 'otsaesine, otsmik'
<i>liibuma</i>	<i>end vastu suruma</i>	1921	sks <i>lieblosen</i> 'kallistama, paitama'
<i>luutma</i>	<i>välja sulgema</i>	1930	ingl <i>exclude</i> 'välja arvama', lad <i>excludere</i> 'välja sulgema', pr <i>exclure</i> 'kõrvaldama; välistama'
<i>lünk</i>	<i>tühi koht</i>	1917	sks <i>Lücke</i> 'tühik, auk, mulk'
<i>lüüme</i>	<i>läbipaistev</i>	1932	pr <i>lumière</i> 'valgus, kuma'
<i>lüümima</i>	<i>läbi paistma</i>	1932	
<i>malbe</i>	<i>häbelik, tagasihoidlik</i>	1929	
<i>malnis</i>	<i>juuresolev</i>	1926	lõunaeesti <i>man</i> 'juures'
<i>mampuma</i>	<i>oma raskuse mõjul kokku vajuma</i>	1936	
<i>meede</i>	<i>abinõu</i>	1940	vn <i>мероприятие</i> 'abinõu', sks <i>Maßnahme</i> 'abinõu'
<i>meenuma</i>	<i>meelde tulema</i>	1930	<i>meelde tulema</i>
<i>muide</i>	<i>õigust ütelda, muuseas</i>	1914	<i>muidu</i> , sm <i>muuten</i> 'muidu, muul viisil'
<i>mõrv</i>	<i>mõrtsukatöö</i>	1924	sks <i>Mord</i> 'tapmine', <i>mõrtsukas</i>
<i>naasma</i>	<i>tagasi tulema</i>	1921	<i>taas</i>
<i>neim</i>	<i>kättemaks</i>	1924	
<i>nentima</i>	<i>konstaterima</i>	1926	sks <i>nennen</i> 'nimetama, mainima'
<i>nõme</i>	<i>ignorantne, teadmisteta</i>	1932	
<i>nõnge</i>	<i>kangekaelne</i>	1930	
<i>nördima</i>	<i>pahaseks saama</i>	1924	<i>norutama</i> , sks <i>sich empören</i> 'nördima'
<i>olbama</i>	<i>tähelepanelikult vaatlema</i>	1930	sks <i>beobachten</i> 'vaatlema', pr <i>observer</i> 'vaatlema', ingl <i>observe</i> 'vaatlema'

Lahingud keele põllul.

Pilt 18. Lahingud keele põllul. Aaviku ja keeleeuenduse ägedamaid vastaseid oli Tartu ülikooli eesti keele lektor Jaan Jõgever. („Sädemed” nr 10, 1914.)

<i>põrpima</i>	<i>rabavalt mõjuma</i>	1931	<i>põrutama, frapeerima</i>
<i>range</i>	<i>karm</i>	1920	sks <i>streng</i> 'vali, käre'
<i>reetma</i>	<i>ära andma</i>	1921	sks <i>verraten</i> 'ära andma'
<i>relv</i>	<i>sõjariist</i>	1917	<i>revolver</i>
<i>roim</i>	<i>kuritegu</i>	1915	ingl <i>crime</i> 'kuritegu'
<i>selmet</i>	<i>selle asemel et</i>	1925	<i>selle asemel et</i>
<i>siiras</i>	<i>ausameelne</i>	1920	pr <i>sincère</i> 'otsekohene' ingl <i>sincere</i> 'aus', lad <i>sincerus</i> 'ehtne; teesklematu; terve'
<i>solge</i>	<i>graatsiline, painduv</i>	1920	sm <i>solakka, solea</i> 'sihvakas, sale'
<i>sulnis</i>	<i>meeldiv, armas</i>	1919	sm <i>suloinen</i> 'kaunis, ilus, nägus, kena'
<i>süüme</i>	<i>südametunnistus</i>	1924	<i>südametunnistus</i>
<i>tarnima</i>	<i>muretsema, pakkuma</i>	1936	
<i>taunima</i>	<i>hukka mõistma</i>	1920	sks <i>verdammen</i> 'hukka mõistma', pr <i>damner</i> 'hukka mõistma'
<i>teimima</i>	<i>uurivald vaatlema</i>	1936	
<i>tõik</i>	<i>tõeasi, fakt</i>	1929	<i>tõeasi, fakt</i>
<i>uje</i>	<i>kartlik</i>	1924	sm <i>ujo</i> 'arg(lik), tagasihoidlik'
<i>veenma</i>	<i>uskuma panema</i>	1914	ingl <i>convince</i> 'veenma', pr <i>convaincre</i> 'veenma; paljastama'
<i>võstma</i>	<i>vastu võtma</i>	1924	<i>vastu võtma</i>
<i>väisama</i>	<i>võõrsil käima</i>	1924	<i>võõrsil käima</i>
<i>välmima</i>	<i>välja mõtlema</i>	1926	<i>välja mõtlema</i>
<i>õöv, õõva</i>	<i>hirmukoledus</i>	1930	<i>õudne, õudus</i>

Alus: Jänes 1951; Mets 1970; Saari 2004: 36; ÕS 2006

Aaviku oskuslikult esitatud keelelised avaldused ja ettepanekud tekitasid üldsuses enneolematut elevust. Aaviku ja tema mõttekaaslaste vaieldamatuks teeneks tuleb lugeda peale normikeeles juurdunud paljude sugemete, et keel ja keelekorraldus sattusid

laiema üldsuse huvide tulipunkti (Palm 1932: 427; Tauli 1940: 186). Sõna „keeleeuendus” oli peaaegu kõigil suus, mida järgmine episood ka ilmekalt näitab. Andrus Saareste (tol ajal veel Albert Saaberik) tahtis varsti pärast Vabadussõja lõppu minna Virumaale murdeuurimisretkele. Et Virumaal esines siis veel „banditismi”, taotles ta Tartu politseilt luba relva kandmiseks. Sooviavalduse esitamisel küsis politsei jaoskonnaülem Saarestelt: „Milleks vajate seda luba?” Saareste vastas: „Keeleuurimisel.” Kui Saareste mõni päev hiljem loa kätte sai, luges ta sealt: „A.S-le luba välja antud brauningu kandmiseks. Otstarve: keeleuuendus.” (Saareste 1951: 56).

Loomulikult leidsid Aaviku ja teiste keeleuendajate ettepanekud elavat poolehoidu ning ägedat vastuseisu. Tema võib-olla ägedaim vastane oli, vähemalt esimestel aastatel, Jaan Jõgever. Pärast Karl August Hermanni surma 1908. aasta lõpus, oli Jõgever saanud Tartu ülikooli eesti keele lektoriks ning oli Eesti Kirjanduse Seltsi juhtivaid tegelasi.

Jõgever oli igasuguse teadliku keelearengu suunamise vastane. Ta rõhutas keele iseenesliku arengu põhimõtet, seda usutavasti soomlase Eemil Nestor Setälä (1904) mõjul: „iga uus mõte leiab enesele silmapilk ilma mingi kunstilise kangutamiseta kohase sõna” (Jõgever 1913: 240); „[k]eelt ei suuda mitte grammatika kirjutaja uuendada ja parandada, vaid seda teevad paremad kirjanikud” (Jõgever 1913: 303). Aastatel 1913–15 vaidles Jõgever Aavikuga väsimatult.

Teine, kes Aavikule vastu vaidles, oli Johannes Voldemar Veski. Veski jagas küll Aaviku arvamust, et eesti keel vajab uuendamist, kuid erines Aavikust meetodi valikus. Ühtlasi leidis ta, et Aaviku poolt pakutud kiire, revolutsiooniline tempo oli liiast; ise pooldas ta aeglast evolutsiooni (Veski 1913: 99). Veski, kes oli ülikoolis õppinud loodusteaduskonnas, rõhutas keeleehituse süsteemsust ning lähtus juhtmõttest, et „[k]õik Eesti keele pea-asjaliseks edasiarendamiseks tarvisminevad sugemed, kavad ja seadused peituvad meie keeles eneses” (Veski 1913: 100). Kõigepealt tuleb

meie endi keele varade ja ta maitse tundmises sügavamale tungida ja sealt – varematest keele rikkuse-tagavaradest, niisamuti kui murretest – tarbeaineid keele edasiehitamiseks juurde ammutada; küllap siis selgub, et meie sõnadevalik sugugi nii suurt nappust ega varjunditekevust ei ilmuta, nagu meil nüüd kurdetakse. [...] alles pärast seda mindagu puuduse korral naabrilt või ka kaugemalt laenu tegema [...]. (Veski 1913: 120)

Keeleeuenduse vastased püüdsid muidugi teha Aavikut ja ta sõnaeeteid naerualuseks. Selleks mõeldi välja lauseid, kus sõnad oleksid Aaviku loodud ja kogu lause arusaamatu. Üks selline lause kõlab: „sinu *lauba* taga asub *lünk*, millest *johtub* sinu *taunitav jallidus*” (Aaviku loodud sõnad on kaldkirjas). Neist sõnadest on ainult *jallidus* meie päevil täiesti tundmatu.

Ise enda peremeesteks

Vilkale ja mitmetahulisele elule ärganud eesti keeletööd hakkas varjutama suvel 1914 puhkenud maailmasõda. Sõda venis pikale ja oli Vene sõjaväele edutu. Veidi enam kui aasta pärast sõja puhkemist, septembris 1915, vallutasid Saksa ja Austria-Ungari

väed Vilniuse. Algas Vene sõjaväe moraalne laostumine. Samas hakkas majandusolukord halvenema, tekkis toiduainete, tarbekaupade ja küttepuude puudus. Kasvas üldine murelikkus ja rahulolematuse, mida tsaarivõimule vaenulikud poliitilised jõud varmalt enda huvides ära kasutasid. Veebruaris 1917 algasid pealinnas Petrogradis massilised sõja- ja valitsusvastased meeleavaldused, puhkes ka üldstreik. Rahu jaluleseadmiseks kohale kutsutud sõjaväele anti küll käsk avada meeleavaldajate pihta tuli, aga sõdurid hoidusid sellest ja hakkasid hoopis meeleavaldajate poole üle minema. Ülestõusnud ründasid politseijaoskondi ja relvaladusid, piirasid ümber Krestõ vangla ning Peeter-Pauli kindluse. 27. veebruari õhtuks oli tsaaritruude vägede kätte jäänud vaid Talvepalee ja selle lähiümbrus. Järgmisel päeval läks riigivõim Riigiduuma Ajutise Komitee kätte, moodustati Vene Ajutine Valitsus. 2. märtsil loobus tsaar troonist.

5. märtsil 1917 nimetas Vene Ajutine Valitsus senise Eestimaa kubeneri Pjotr Verjovkini asemel kubermangu komissariks Tallinna linnapea Jaan Poska. Poska oli esimene eestlane, kes täitis kõrgeima tsiviilvõimu kandja kohta omal maal. 26. märtsil toimus Petrogradis eestlaste suur meeleavaldus, milles osales umbes 40 000 inimest, nende hulgas kuni 15 000 sõjaväelast. Meeleavaldajad nõudsid Eestile autonoomiat. 30. märtsil 1917 kinnitas Vene Ajutine Valitsus määruse Eestimaa kubermangu halduse ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta. Selle alusel ühendati Eesti alad üheks kubermanguks. Liivimaa küljest eraldati Tartu, Võru, Viljandi, Pärnu ja Saaremaa kreis ehk maakond. Ühendatud kubermangu eesotsas seisis komissar, kelleks sai aprilli keskel senise Eestimaa kubermangu komissar Jaan Poska, ja Eestimaa Kubermangu Ajutine Maanõukogu. Maanõukogu moodustas enda kõrvale Ajutise Maavalitsuse.

Maanõukogu koosnes maakondade ja linnade valitud esindajatest, iga 20 000 elaniku kohta üks, keda tuli valida üldistel, ent kaudsetel valimistel. Linnade esindajad valisid linnavolikogud, maakondade esindajad aga maakonna valimiskoosolekul. Maakonna valimiskoosoleku liikmed, iga tuhande elaniku kohta üks, valiti valla koosolekutel. Kokku valiti maanõukogusse 62 esindajat (Mägi 1967: 22, märkus 3; MN, protokoll 49, § 1). Kaks esindajat olid naised.

Maanõukogu astus esmakordselt kokku Toompeal 1. juulil 1917. Koosoleku avas kubermangu komissar Jaan Poska, kes tervitas maanõukogu liikmeid. „Selle järele otsustab nõukogu [Vene Ajutise Valitsuse] 30. märtsi 1917. a. seaduse § 11 põhjal eesti keelt oma asjaajamise keeleks võtta” (MN, protokoll nr. 1, § 2). Seega sai Eestimaa Kubermangu Ajutine Maanõukogu Eesti alal esimeseks kõrgema administratiivvalitsemise organiks, mille koosolekud peeti ja protokollid koostati eesti keeles. See tähendas, et eesti keel oli saanud ühe väga olulise kasutusvaldkonna võrra rikkamaks – kogu Eesti ala valitsemise. Kui 30. märtsi määrus Eestimaa kubermangu halduse ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta oli Eesti riikluse esimene nurgakivi, nagu seda iseloomustab Mati Graf (Graf 1993: 125), siis oli maanõukogu otsus teha eesti keel oma töökeeleks esimene täispikk samm eesti keele riigikeeleks saamise teel.

Juba enne maanõukogu otsust olid mõned linnavolikogud tegelikult hakanud võtma asjaajamisekeeleks eesti keelt. Kubermangu komissar Jaan Poska oli aga „kohusetundliku ametnikuna ja täpse juristina” juba 13. märtsil „saatnud laiali ringkirja, millega keelas eesti keele omavalilise kasutuselevõtu ning nõudis rangelt

kinnipidamist venekeelsest asjaajamisest, lähtudes tsaariaegsest seadusparagrahvist – 1892. aasta linnaseaduse järgi pidi asjaajamine toimuma vene keeles, vaid komisjonides ja läbirääkimistel võidi tarvitada kohalikku keelt (Graf 1993: 161). Eesti keele õiguste laiendamine ühendatud kubermangu haldusorganeis jätkus: 18. juulil võttis maanõukogu vastu otsuse avaldada valla omavalitsuste määrused ainult eesti keeles, kuid saata vene- ja läti keelsetele valdadele venekeelne ja rootsikeelsetele valdadele rootsikeelne tõlge (MN, protokoll nr. 9, § 5).

Maanõukogu moodustamisega kaotas baltisaksa rüütelkond Eesti ja Läti alade valitsemises senise võimupositsiooni, mis oli rüütelkonnale kinnitatud 1721. aastal sõlmitud Uusikaupunki rahulepinguga. Ühtlasi kaotas kirik võimu koolide juhtimise üle. Rüütelkond pidi tahes tahtmata leppima omaenda siseasjade korraldamisega ja kirikul tuli tegelda kirikuküsimustega.

Üks alasid, mida maanõukogu kohe korraldama asus, oli haridus, täpsemini öeldes koolide õppekeel. Eesti keele õppekeeleks tunnistamine nii maa- kui linnakoolides ja eesti keele professuuri loomine Tartu ülikoolis oli ärkamisajast saadik olnud eesti rahvusliku liikumise põhieesmärke. 2. augustil otsustas maanõukogu paluda haridusministrit, et see paneks Vene Ajutisele Valitsusele ette,

et igale kodanikule õigus peab antama, kõikidel kooliastmetel omas emakeeles haridust saada, kusjuures rahvusliste vähemuste õigused peavad tarvilikult kaitstud ja riigikeele õppimise võimalus kindlustatud olema. Selles mõttes tuleb: 1) kohaliku rahvakooliseaduse sellekohane määrus (Seaduste Kogu XI a. § 3640) ajaviitmata vastavalt muuta. 2) Kooliõpetajate seminarides Tartus ja Rakveres ning rahvakooliõpetajate ettevalmistus-kursustel juba 1917/1918 õp. a. [= õppeaasta] peale Eesti õpekeel sisse seada, või tarvilised krediidid uute sellekohaste õpeasutuste avamiseks määrata; 3) luba anda kõrgemates algkoolides ja keskkoolides kooliüleväljajate, kuratooriumide, pädagoogiliste nõukogude ja lastevanemate organisatsioonide äranägemisel emakeelist õpetust sisse seada, kas terves õpeasutuses, või ühe osa klassides, või sellekohaseid kõrvalklasse elusse kutsudes, kusjuures praegustel õpilastel võimalus peab antama ka venekeeles oma haridust lõpetada; 4) kõik kitsendused ära kaotada, mis keelavad emakeelseid erakooli kroonu ning kogukondliste asutuste abiraha ja õigusi saamast; 5) Tartu kooliõpetajate instituudis 1917/1918 õp. a. a) esimesel kursusel Eesti õpekeel maksma panna, et seda järk-järgult terves õpeasutuses läbi viia; 6) kõrgema algkooli kooliõpetajate lühikeseajalised ettevalmistus-kursused Eesti keeles käima panna. (MN, protokoll nr 19, 2. augustil 1917, § 4)

Kuna Petrogradist palvele vastust ei tulnud, otsustas maanõukogu 25. septembri koosolekul kehtestada õppekeeleks emakeel (MN, protokoll nr 39, 25. septembril 1917, § 4). Seeläbi sai eesti keel juurde ühe olulise kasutusvaldkonna: esimest korda oli eesti keel Eesti ala koolides kõikide astmete õppekeel. Otsus oli ettenägelik, sest see ei sulgenud ust teistele keeltele Eesti koolides. Maanõukogu kasutas nimelt oma

otsust sõnastades täiesti teadlikult sõna „emakeel”, mitte „eesti keel”, seda rootslasest maanõuniku Hans Pöhli ettepanekul, „sellepärast, et meie maal ka muulasi on” (MN, protokoll nr 39, 25. septembril 1917, § 4). Nii said ka rootsi ja läti keel õppekeeleks Eestimaa kubermangu koolides, samal ajal kui saksa ja vene koolid võisid jätkata tegevust omas keeles. Kuid maanõukogu ette kerkisid sügisel 1917 tunduvalt pakilisemad mureküsimumused, millest jagu tuli saada.

Hilissuvel ja sügisel 1917 muutus sõjaline olukord Baltikumis üha tõsisemaks. 21. augustil olid Saksa ja Austria-Ungari väed vallutanud Riia ja kuna Vene väed ei paistnud enam suutvat vaenlast tagasi tõrjuda, võis oletada, et Eestimaa muutub pea sõja tallermaaks ja võib sattuda koguni Saksa okupatsiooni alla. Kahel erakorralisel ja kinnisel koosolekul 25. augustil arutas maanõukogu, kuidas selles olukorras toimida. Arutati kolme võimalust: Balti-Skandinaavia liitu (Leedu, Läti, Eesti, Soome ja Skandinaavia), mida esitas Jaan Tõnisson; liitumist Venemaa rahvuste föderatsiooniga, mida pooldas tööerakondlane Julius Seljamaa ja iseseisvat Eestit, mida pani ette sotsiaaldemokraat Karl Ast (MN, protokoll nr 30-a, 30-b, 25. augustil 1917). 26. septembril 1917 otsustas maanõukogu, et viimane tuleb tunnistada õiguslikuks Eestimaa rahvaesinduseks „seni kui teist täielikumat esitust ei ole loodud”. Ühtlasi valiti üheksaliikmeline komisjon, kes Eesti tulevase omavalitsuse ja valitsemise seaduse eelnõu välja töötaks. Komisjoni töö aluseks pidi olema juhtmõte, et Eestimaa jääb demokraatliku föderatiivse Venemaa vabariigi autonoomseks osaks. Otsuse poolt hääletasid kõik poliitilised jõud välja arvatud enamlased (MN, protokoll nr 40, 26. septembril 1917, § 2; Mägi 1967: 24). Kolm päeva hiljem olid Eesti saared langenud Saksa vägede kätte.

Petrogradis haarasid enamlased võimu 25. oktoobril. 2. novembril avaldas enamlaste valitsus, mida nimetati rahvakomissaride nõukoguks, Venemaa rahvaste õiguste deklaratsiooni. Selle kohaselt oli Nõukogude Venemaa võtnud vähemusrahvuste küsimuses oma tegevuse aluseks Venemaa rahvaste võrdsuse ja suveräänsuse põhimõtte. Venemaa vähemusrahvastele anti vaba enesemääramise õigus, kaasa arvatud õigus eralduda Venemaast ja iseseisvat riiki rajada. Deklaratsiooni oli koostanud vastne rahvasajjade rahvakomissar ehk minister Jossif Džugašvili-Stalin ning kandis nii Stalini kui V[ladimir] Uljanovi (Lenini) allkirja. Deklaratsioon avaldati järgmisel päeval kahes väljaandes: „Известия Центрального Исполнительного Комитета и Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов” nr 215 (DVP: 15) ja – Suure nõukogude entsüklopeedia teise trüki andmeil – „Pravdas” (BSE 13, 603; Mägi 1967: 25, märkus 7; SRE: 14–15). Mitmed äärealad hakkasid nüüd Nõukogude Venemaast eralduma või püüdsid seda teha: novembris 1917 Ukraina, detsembris Soome, veebruaris 1918 kõigepealt Leedu, siis Eesti, märtsis Valgevene, mais Gruusia, Armeenia ja Aserbaidžaan, novembris Poola, detsembris Läti. Kesk-Aasia rahvaste katsed iseseisvuda nurjas Nõukogude Venemaa – need alad, samuti nagu Kesk-Volga tatari alad, jäid Nõukogude Venemaa valdusse.

Eestis hakkas võim oktoobrikuu teisel poolel üha enam koonduma Eesti Nõukogu Täitevkomitee ja selle juures toimiva Eestimaa Sõja-Revolutsioonikomitee (enamlaste) kätte. Varsti pärast enamlaste oktoobripööret Petrogradis, 27. oktoobril, tagandasid

eesti enamlased Jaan Poska kubermangu komissari kohalt. 12. novembril lõpetasid nad maanõukogu ning 19. novembril maavalitsuse tegevuse. Kuid 15. novembril 1917 tuli Tallinnas kokku maanõukogu, et kasutada ära Nõukogude Venemaa rahvakomissaride nõukogu 2. novembril avaldatud Venemaa rahvaste õiguste deklaratsiooni. Oma sellekohase otsuse sõnastas maanõukogu järgmiselt:

Eesti Maanõukogu tunnistab ennast Eestimaal ainsaks kõrgema võimu kandjaks, kelle määruste ja korralduste järele kõikidel Eestimaal tuleb käia, kuni Maanõukogu poolt demokraatlike valitsemiseaduse põhjal viibimata kokku kutsutav Eesti Asutav Kogu kokku astub, et Eestimaal riiklik korda kindlaks määrates maal lõpulikkude seadusandlist ja valitsuslist võimu luua. (MN nr 59, 1917, lk 273)

Artur Mägi väitel lõpetati selle koosolekuga „need riiklikud sidemed, mis Eestimaal on kahe sajandi kestel sidunud Venemaaga” (Mägi 1951: 11). Sellest tuleb järeldada, et Eestit saab alates sellest päevast käsitada Venemaast eraldunud riigina. Tegelikult kestis teatud ebalus veel tükk aega. Suhtluses Vene riigi asutustega, näiteks ülevenemaalise asutava koguga, käitusid eesti poliitikud kord omaette riigi esindajatena, kes teatasid, et nad ei sega end venelaste siseasjadesse, kord jälle Vene riigi kodanikena (Laaman 1964: 230–231).

Et maanõukogul ei olnud enam pärast enamlaste võimuhääramist võimalik avalikult tegutseda, anti tema volitused maanõukogu juhatusel ja vanematekogule ühes maavalitsusega (MN, protokoll nr 59, 15. novembril 1917, § 2), et sel moel ühendada neid poliitilisi jõude, kelle sihiks oli iseseisev Eesti Vabariik.

Nii nagu varem maanõukogu, nii astusid nüüd ka eesti enamlased samme eesti keele kasutusvaldkondade avardamiseks. Tartu maakonna komissar Aleksander Jea andis 14. novembril korralduse, et kõikides maakonna ja linna ametiasutustes mindaks üle eestikeelsele asjaajamisele ning kirjavahetusele, „kui seda veel ei ole tehtud, välja arvatud need juhtumised, kus vene keelt tuleb tarvitada nendega, kes eesti keelt ei mõista” (SRE: 17; Graf 1993: 179). Kaks päeva hiljem kohustas Eestimaal Nõukogu Täitevkomitee kõiki Eesti piirides asuvaid ametiasutusi võtma vastu eestikeelseid kirju ja dokumente ning neile samas keeles vastama. Samuti kirjutati ametiasutustele, välja arvatud sõjaväelastele, ette, et „kõik ametnikud tingimata eesti keelt peavad oskama, välja arvatud eriteadlased” (Graf 1993: 179).

Järgmine samm iseseisvuse teel oli maanõukogu vanematekogule otsus 11. jaanuaril 1918 kuulutada Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Selle otsuse täideviimine venis teatavasti 23.–24. veebruarini.

19. veebruaril 1918 andis Maapäeva vanematekogule võimu kolmeliikmelisele Eestimaal Päästmise Komiteele. Otsustati kuulutada Eesti Vabariik iseseisvaks riigiks, mis käimasolevas Saksa-Vene sõjas pidi jääma erapooletuks. Iseseisvus kuulutati välja 23. veebruari õhtul Pärnus, kus „Endla” teatri rõdult loeti ette päästekomitee koostatud „Manifest kõikidele Eestimaal rahvastele”. Järgmisel päeval avaldati manifest ka Tallinnas. Loodi Eesti Ajutine Valitsus, kelle peaministriks sai Konstantin Päts. Õhtul sisenesid Saksa väed Tallinnasse. Punaarmee ja Eesti rahvusväeosad ei avaldanud tõsist

vastupanu ning nii viisid Saksa väed märtsi alguspäevadeks kogu Eesti ala vallutamise lõpule. Kogu Eesti territoorium läks Saksa sõjaväevalitsuse võimu alla. Algas Saksa okupatsioon.

Saksa okupatsioonivõim ega Saksamaa valitsus ei tunnustanud Eesti Ajutist valitsust ega Eesti kohalikke omavalitsusi. Koostöös kohaliku rüütelkonnaga taheti koloniseerida Eesti, Läti ja Leedu alad saksa talupoegadega ning liita need keiserliku Saksamaa külge hertsogiriigina. Eesti rahvusväeosad saadeti laiali, Eesti poliitikute tuumik olid sunnitud minema tegutsema põranda alla. Osa neist arreteeriti ja saadeti vangilaagritesse, osa hukati. Pandi maksma karm politseikord, mida iseloomustasid „Saksa sõjaväe käsuandja-kindral”, kindralleitnant Adolf vabahärra von Seckendorffi kuulsad määrused (õieti käskkirjad) koos rõhutatud sõnadega „Mina käsin” ja „Mina keelan” (saksa keeles „Ich befehle” ja „Ich verbiete”), millest lähtub ütlus *keelan, käsen, poon ja lasen*. Ajakirjandus allutati tsensuurile. Ajalehed, mis tõrkusid saksameelset propagandat avaldamast, näiteks „Tallinna Teataja”, suleti.

Ametlikuks asjaajamisekeeleks sai saksa keel. Pärnus kuulutati saksa keel ametlikuks keeleks 27. veebruaril (Möttus & Kippel 2007: 51). Eesti keelt lubati saksa keele kõrval kasutada „tarwidust mööda”, aga tegelikult polnud seda märgata (H. Kruus 1920b: 33). Erinevalt vene keelest, mis oli täiesti keelatud, oli eesti keel siiski „sallitud” (TA: 184). Alamas rahvakoolis jäeti õppekeeleks emakeel, aga saksa keelt tuli õpetada juba esimeses klassis 6 tundi, järgmisel kahel aga 10 tundi nädalas. Avalikes kõrgemates koolides ja keskkoolides ei olnud muudel keeltel peale saksa keele mingit eluõigust. Erandiks jäid siiski vähesed eragümnaasiumid, kus lubati jätkata eesti keele kasutamist. Vene keele õigusi kärbiti veel enam, seda ei lubatud kasutada isegi mitte erakoolides; seal võis seda ainult teatud üleminekuajal tarvitada, enne kui mindi täielikult saksa keelele üle. Vene keelt lubati keskkoolides ainult vanemates klassides paar tundi nädalas vabatahtliku ainena andekamatele õpilastele (H. Kruus 1920b: 59–60). Tartu ülikool muudeti saksa ülikooliks: vene keeles tohtis pidada loenguid „ainult niivõrd, et üliõpilastel oleks võimalik õiendada eelseisvad eksameid (mis peavad algama hiljemalt 20. märtsil Saksamaal kehtiva ajaarvamise järgi) ja jõuda oma õppetööga lõpule” (KVIE : 35).

Keiserliku Saksamaa kapitulatsioon 11. novembril 1918 tõmbas kriipsu peale kavatsusele teha Baltikumist Saksamaa vasallriik. Väherahulepingu kohaselt ei tohtinud Saksa väed lahkuda Venemaa okupeeritud läänealadelt ilma liitlasriikide loata, vaid pidid hoidma korda ja takistama nõukogude võimu kehtestamist. Samal päeval taastas Eesti Ajutine Valitsus oma tegevuse; valitsusjuhiks sai Konstantin Päts. Nii nagu veebruaris, pärast iseseisvuse väljakuulutamist moodustatud valitsuses, oli kolm ministrikohta ette nähtud rahvusministritele: vene, saksa ja rootsi omale. Riias sõlmiti kokkulepe riikliku võimu üleandmises Eesti Ajutisele Valitsusele Eesti etnilistes piirides alates 21. novembrist. Saksa väed hakkasid Eestist lahkuma.

Teadmises, et Saksa väed olid lahkumas ja et ei oldud jõutud formeerida Eesti kaitseväge, alustas Punaarmee – kelle ülemjuhataja oli lätlane Jukums Vāciētis – Eestiga sõda, tungides 28. novembril Narva peale. Punaarmeesse kuulusid ka eesti kommunistlikud väeosad. Järgmisel päeval kuulutasid eesti enamlased Narvas välja

Eesti Tööraha Kommuuna. Seni kui Eesti riik alles lõi oma relvajõude, Rahvaväge, jõudsid enamlased vallutada kogu Ida-Eesti, jõudes peaaegu Tallinnani välja. Kuid jaanuaris 1919 alustatud vastupealetungi tulemusena tõrjuti Punaarmee Eesti pinnalt. Algasid kaitselahingud.

Läti oli kuulutanud end iseseisvaks novembris 1918, mispeale Punaarmee tungis Lätisse ja vallutas suurema osa maast, kaasa arvatud Riia. Punaarmee ridades võitlesid läti punased kütid, kes käsitasid sõjakäiku võitlusena baltisaksa mõisnike vastu. Läti Ajutine Valitsus pöördus abipalvega muu hulgas Saksamaa poole. Sakslased, kartes Punaarmee sissetungi Ida-Preisimaale, moodustasid põhiliselt baltisakslastest koosneva Baltische Landeswehri ja Saksa vabatahtlikest koosneva Eiserne Divisioni, Rauddiviisi, mis aprillis kukutasid Läti Ajutise Valitsuse ja seadsid ametisse Saksa-sõbraliku valitsuse. Kindral Rüdiger krahv von der Goltzi juhtimisel vallutasid sakslased Riia. Eesti ja Eestis formeeritud Läti Ajutise Valitsusele truude läti üksuste ühisel jõul purustati Landeswehr ja sõlmiti relvarahu. Läti väed tõrjusid Punaarmee Läti pinnalt välja.

Rahu sõlmiti Nõukogude Venemaa ja Eesti vahel Tartus 2. veebruaril 1920.

Eesti keel on riigikeel

1918–1940

*Kui ammu unustatud koju
sa sisse pöörad väravast.
Sind võõrastades vaatleb lojus,
samm koerad üles äratab.
Ja taadi silmavidu murult
sul tungib läbi igast koest.
[..]
Suu jutuks leiab lihtsaid sõnu,
kui tuimaks jäänd su oma keel!
Mis põlvest põlve olnud püsiv –
siin visalt muutnud ajaränd.
(Juhan Sütiste, 1934.)*

Riigikeele sünd

Eesti iseseisvumisega sai eesti keel riigikeeleks. Seda küll kohe avalikult välja ei kuulutatud; iseseisvusmanifestis ei puudutatud eesti keele seisundit ühegi sõnaga. Selleni jõuti alles Saksa okupatsiooni lõppedes. Nimelt võttis Ajutine Valitsus 19. novembril 1918 vastu mõned haldusseadused, millest üks puudutas ka keelt:

Seadus 2. Riigi keele kohta

Kõikides ametiasutustes ja kõikide ametnikkude juures seatakse nii ruttu, kui asjaajamine lubab, Eesti keel kui ametlik keel sisse.

Kohalikkude wenelaste alalistes asukohtades Peipsi järve ümbruses ja rootslaste asukohtades Läänemaal tarvitatakse Wene ehk Rootsi keelt. (RT 1918: 4)

Uue, võiks öelda lõpliku, õigusliku tunnustuse sai riigikeel Asutava Kogu poolt 4. juunil 1919 vastu võetud „Eesti wabariigi walitsemise ajutises korras”, mida võib käsitada Eesti esimese, ajutise põhiseadusena. Selle § 3 kõlab järgmiselt:

Eesti wabariigi riigikeeleks on Eesti keel.

Neis kohtades, kus elanikkude enamus on mitte Eesti, waid kohalikul vähemus-rahwusel, wõib kohaliku omawalitsusasutuste asjaajamise keeleks olla selle vähemus-rahwuse keel, kusjuures igäühel õigus on neis asutustes riigikeelt tarwitada. Kohalikud omawalitsusasutused, kus vähemus-rahwuse keel tarwitusel on, peawad riigikeelt tarwitama omas läbikäimises riikliste asutustega, kui ka

nende teiste omavalitsusasutustega, kus mitte sama vähemus-rahvuse keel tarvitusel ei ole.

Kohalikkudest vähemus-rahvustest kodanikkudel on õigus riiklistesse keskasutustesse kirjalikult omas keeles pöörata. Vähemus-rahvuste keelte tarvitamine kohtu ja kohalikkudes riiklistes asutustes määratakse ligemalt eriseadustes.

Märkus: Kohalikkudeks vähemus-rahvusteks peetakse sakslasi, wenelasi, rootslasi ja lätlasi. (RT 1919: 345–346)

Sama sätestas 15. juunil 1920 vastu võetud ning 21. detsembril jõustunud esimene põhiseadus, mille § 5 koosneb ühest ainsast lausest: „Eesti wabariigi riigikeeleks on Eesti keel” (RT 1920: 897). Ajutise põhiseaduse lõik vähemusrahvuste keelte tarvitamise kohta oli esimeses põhiseaduses tehtud omaette paragrahviks (§ 22; RT 1920: 898).

Sellega oli eesti keel edukalt läbinud arengu hõimukeelest kirjakeeleni ja viimasest omakorda normikeeleni ning sellena saavutanud riigikeele seisundi. Eesti normikeel polnud siiski riigikeelena kõigiti „valmis”. Keele ülesehitus jätkus, nüüd juba oludest tingituna kiirendatud tempos.

Eesti keele uued kasutusvaldkonnad

Enne omariiklust oli eesti keelt kasutatud eelkõige Eesti ala elanikkonna enamuse argisuhtluskeelena. Lisaks sellele endastmõistetavale kasutusvaldkonnale leidis eesti keel tarvitamist vaid piiratud ulatuses maakoolide esimestes klassides, omavalitsuse madalaimal astmel vallavalitsuse asjaajamiskeelena, eestikeelsetel jumalateenistustel ja muudel kiriklikel talitustel, eesti ajakirjanduses ning muus trükisõnas, kaasa arvatud kunstiliselt samahaaval küpsevas kirjanduses ning üha avarduvas eesti seltsi- ja avalikus elus. Just seal oli eesti keel alates 19. sajandi keskpaigast vähehaaval suutnud end maksma panna, nii et selle tarvitamine oli muutunud seltskondlikuks normiks. Poemüüjatelt ja eraettevõtete ametnikelt nõuti „kolme kohaliku keele” oskust, sest ärihuvides oli vajalik, et müüjad ning ametnikud suudaksid kõiki kliente teenindada, olgu need sakslased, venelased või eestlased. Nagu märgib Paul Ariste (1969: 140), piirdus müüjate ja ametnike teise keele või teiste keelte oskus enamasti ainult teeninduseks vajalikuga. Tegelikku kolmkeelsust esines harva.

Omariikluse tekkega kaasnenud riigikeele seisund tõi eesti keelele kohe kaasa järsu kasutusvaldkondade avardamise. Nüüd sai eesti keel riikliku ja kohaliku asjaajamise, õigusemõistmise, riigikaitse, kaubanduse, majanduselu ning teaduse keeleks, samuti õppekeeleks lasteaedadest ja algkoolidest kõrgkoolideni välja.¹ Lisaks sellele muutus eesti keel Eesti vähemusrahvuste koolides kohustuslikuks õppeaineks.

---

¹ Tartu Ülikooli kõrvale oli asutatud teisi kõrgemaid õppeasutusi, millest kujunesid praegune Eesti Kunstiakadeemia (asutatud 1914. aastal), Tallinna Tehnikaülikool (1918) ja Eesti Muusikaakadeemia (1919).

Tabel 18. Eesti rahvastiku jagunemine rahvuse järgi 1922. ja 1934. aasta rahvaloenduse andmeil

<i>Rahvus</i>	<i>1922</i>		<i>1934</i>	
	<i>Arv</i>	<i>%</i>	<i>Arv</i>	<i>%</i>
Eestlased	969 976	87,7	992 5201	88,2
Venelased	91 109	8,2	92 6562	8,2
Sakslased	18 319	1,7	16 346	1,5
Rootslased	7 850	0,7	7 641	0,7
Lätlased	–	–	5 435	0,5
Juudid	4 566	0,4	4 434	0,4
Poolakad	–	–	1 608	0,1
Soomlased	–	–	1 088	0,1
Muud	14 508	1,3	4 685	0,4
Tundmata	731	0	–	–
Kokku	1 107 059		1 126 4133	100

1 Tolleaegsetes piirides. Ümberarvutatuna praegustesse piiridesse: 977 200.

2 Tolleaegsetes piirides. Ümberarvutatuna praegustesse piiridesse: 41 700.

3 Tolleaegsetes piirides. Ümberarvutatuna praegustesse piiridesse: 1 062 700.

Alus: Kübarsepp 1926: 1252; RP: 22.

Kuigi põhiseadus sätestas eesti keelele riigikeele seisundi, jätsid Eesti seadused ruumi ka suuremate vähemusrahvuste keeltele. Eesti oli elanikkonna rahvusliku koosluse poolest üks Euroopa ühtsemaid riike: 1922. aastal moodustasid eestlased 88,7 ja 1934. aastal 88,2 protsenti rahvastikust (vt tabel 18).

Eestlaste arvuline ülekaal ilmnes ka linnade elanikkonnas. Ainult kahes linnas oli eestlaste osatähtsus 1934. aastal võrdlemisi madal: Narvas (64,8 protsenti elanikest) ja Petseris (54,8 protsenti), kahes alevis aga õige madal: Kallastes (11,8 protsenti) ja Mustvees (35,4 protsenti). Muudes linnades kõikus eestlaste osatähtsus 82,4 (Valgas) ja 97,9 protsenti (Türil) vahel. Petserimaa valdades olid eestlased vähemuses (32,4 protsenti), muudes Eesti maakondade valdades kõikus eestlaste arv protsentides väljendatuna 86,6 (Virumaal) ja 99,1 (Saaremaal) vahel (H. Reiman 1935a: 355).

1934. aasta rahvaloenduse andmetest ilmneb veel, et 4574 eestlast tarvitas tavakeelena mõnd muud keelt kui eesti keel. Samas teatas 12 089 mitte-eestlast, peamiselt venelased, teatud määral ka lätlased, et nemad kasutavad tavakeelena eesti keelt, mitte oma emakeelt (H. Reiman 1935b: 231). Eesti keele mitteoskajaid oli riigis 74 755 (H. Reiman 1935b: 232).

Kaks vähemusrahvust – venelased ja rootslased – elasid küllaltki kompaktselt piiratud maa-alal: venelased Petserimaal, Tartumaa Kasepää vallas, Mustvee ning Kallaste alevis ja Narva-tagustes valdades, rootslased Loode-Eesti rannikul Haapsalust Paldiskini ning mitmel väiksemal saarel: Ruhnul, Vormsil, Osmussaarel, Pakri saartel, Naissaarel. Kompaktne asustusala võimaldas neil rahvustel kasutada oma rahvuskeelt peale igapäevase suhtluskeele ka põhiseaduse sätte järgi kohaliku omavalitsuse asjaajamisekeelena (§ 22; RT 1920: 898). Sama põhiseaduse paragrahv kindlustas igale elanikule õiguse pöörduda kohalike omavalitsusorganite poole emakeeles. Nii ei jäänud hätta need eestlased, kes moodustasid kohaliku vähemuse vähemusrahvusest enamusega

Tabel 19. Algkoolide ja õpilaste arv õppeaastal 1923/24 ja 1937/38 õppekeele järgi

Õppekeel	1923/24		1937/38	
	Koole	Õpilasi	Koole	Õpilasi
Eesti keel	1408	106 128	1076	94 378
Eesti ja vene keel	4	1487	16	2844
Eesti ja saksa keel	2	40	0	0
Eesti ja rootsi keel	5	278	7	444
Eesti ja soome keel	0	0	1	114
Eesti ja läti keel	0	0	3	371
Eesti, vene ja poola keel	0	0	1	345
Vene keel	114	9561	87	7952
Vene ja läti keel	0	0	1	106
Läti keel	7	350	2	88
Saksa keel	22	2213	14	940
Rootsi keel	11	550	12	566
Jidiš ja vene keel	1	173	0	0
Jidiš, vene ja saksa keel	1	78	0	0
Jidiš ja heebrea keel	0	0	2	160
Heebrea keel	0	0	1	20
Soome keel	0	0	1	17

Märkus. Algkoolid olid kuueklassilised.

Alus: Eesti Statistika nr 43 (10), 1925, tabel 8, lk 29; Eesti Statistika nr 205 (12), 1938, tabel 4, lk 640.

valdades. Saksa, vene ja rootsi rahvusest kodanikel oli õigus pöörduda riiklike keskasutuste poole emakeeles (§ 23; RT 1920: 898). Kõigil Eesti kodanikel oli ka põhiseaduslik õigus tasuta põhiharidusele, kusjuures vähemusrahvustele tagati emakeelne õpetus (§ 12; RT 1920: 898).

Nendele vähemusrahvustele, kes elasid hajali ega moodustanud üheski vallas rahvastiku enamust, kuid millesse kuulus vähemalt 3000 täisealist liiget, tagas veebruaris 1925 jõustunud vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seadus õiguse kutsuda ellu kultuur- ja hoolekandevalitsuse (RT 1925: 153–156). Seda seadust on hiljem nimetatud kultuurautonoomiaseaduseks ning sellele on pööratud üpris palju tähelepanu (vt nt Maddison 1926; Angelus 1951; Aun 1951; Loeber 1990; Garleff 1991; Hasselblatt 1996; vt ka VKEV). Nimetatud seadusest tulenevaid õigusi kasutasid sakslased ja juudid, kuid mitte lätlased.

Põhiseaduse ja kultuuroromavalitsusseaduse sätete tõttu pakkus Eesti Vabariigi üldhariduskoolide võrk õppekeele seisukohast üsnagi kirjut pilti (tabelid 19 ja 20; vrd rahvastiku jagunemisega rahvuse järgi, tabel 18).

Tabel 20. Keskkoolide ja gümnaasiumide ning õpilaste arv õppeaastal 1923/24 ja 1937/38 õppekeele järgi

Õppekeel	1923/24		1937/38	
	Koole	Õpilasi	Koole	Õpilasi
Eesti keel	58	15 180	139	13 942
Eesti ja vene keel	1	235	2	281
Vene keel	10	1 621	13	667
Jidiš ja vene keel	1	43	0	0
Jidiš	0	0	2	33
Jidiš ja heebrea keel	0	0	1	53
Heebrea keel	0	0	1	18
Saksa keel	14	1 616	25	1 108
Rootsi keel	0	0	2	62
Läti keel	1	48	2	23

Märkus. Enne 1934. aasta koolireformi tähistas „keskkool” kõiki kooliastmeid algkooli ja kõrgkooli vahel. Andmed, mis puudutavad 1937/38 õppeaastat, käivad kõikide kooliastmete kohta.

Alus: EST nr 43 (10), 1925, tabel 24, lk 45; EST nr 205 (12), 1938, tabel 4, lk 640.

Juba Vabadussõja kestel, 1. detsembril 1919, avati piduliku aktusega Tartu ülikool eesti rahvusülikoolina. See pidi „kujunema eesti rahvuslikuks asutiseks nii õppekeele kui ka õppejõudude poolest” (P. Põld 1929: 11). Õppekeelena seati sisse eesti keel. Esimest korda kutsuti ellu eesti keele professor (lähemalt vt Kingisepp 1997). Selle sisseseadmisega teostus juba 1870. aastatel väljendust leidnud rahvusliku liikumise soov. Eesti keele professori kõrvale asutati teisigi rahvuslikust seisukohast olulisi professorikohti, mis seni olid puudunud: läänemeresoome ja uurali keelte, samuti eesti ajaloo, kirjandusajaloo ning etnograafia professor (filosoofiateaduskonna reorganiseerimisest vt R. Raag 1996). Kevadel 1922 esitati Tartu ülikoolis esimene eesti keele magistritöö, Oskar Looritsa „Kõpu murde häälikutelugu” (ilmus trükist 1939. aastal) ja 1. novembril 1924 kaitsti esimest eesti keele doktoriväitekirja, Albert (hiljem Andrus) Saareste „Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes”.

Rahvusülikooli kujundamine põrkus siiski rahvusliku teadlaskaadri puudusest tingitud raskustele. Et korvata eesti teadlaste vähesust, hakati Tartusse kutsuma välismaalasi. Eriti sobivaks peeti soomlasi, nende järel skandinaavlasi. Baltisaksa ja vene rahvusest teadlaste suhtes oldi seevastu umbusklikud; neilt nõuti, et nad oleksid Eesti riigi suhtes heasoovlikud või vähemalt „küllalt erapooletud” (Siilivask & Palamets 1982: 52). Mais 1925 jõustunud ülikooliseaduse kohaselt piirdus iga õppejõu õigus õpetada muus keeles viie aastaga (Siilivask & Palamets 1982: 35–36, 54).

Esimestest õppejõududest olid ligi 65 protsenti eestlased, 23 protsenti sakslased. Soomlasi kutsuti ülikooli neli ehk kuus protsenti, lätlasi niisama palju, rootslasi kaks ehk kolm protsenti ja venelasi üks (Siilivask & Palamets 1982: 48). Eestlaste osa suurenes pidevalt; 1938. aastal moodustasid eesti rahvusest õppejõud 84,5 protsenti kõikidest ülikooli õppejõududest (Siilivask & Palamets 1982: 52, tabel).

Esimesel semestril peetud loengutest olid enam kui pooled, 53,2 protsenti, vene-, 41,4 protsenti eesti- ja 5,4 protsenti saksakeelsed (Siilivask & Palamets 1982: 31, 54).

Ka mõned eesti rahvusest õppejõud eelistasid pidada oma loenguid vene keeles. See oli kahtlemata tingitud nende venekeelsest haridusest (Siilivask & Palamets 1982: 54). Olukord muutus üsna kiiresti – 1925. aastal peeti juba 61,5 protsenti kõikidest loengutest eesti keeles, 24,8 protsenti saksa, 8,2 protsenti vene ja 4,5 protsenti muudes keeltes, peamiselt võõrkeeleõppes; 1931. aastal pidas oma loengud eesti keeles juba 90 protsenti kõikidest õppejõududest, saksa keeles 9 protsenti ja vene keeles 1 protsent (Siilivask & Palamets 1982: 54). Eesti keel ei saanud siiski kunagi ainsaks õppekeeleks; teatud mõttes kestis „kolme kohaliku keelega” olukord edasi. Eesti keele arengu seisukohast on aga erilisel tähtis asjaolu, et paljud õppejõud hakkasid nüüd oma uurimusi kirjutama ja avaldama eesti keeles. See soodustas, nagu märgivad Karl Siilivask ja Hillar Palamets, „teadmiste levikut ning eesti keele muutumist teaduskeeleks” (Siilivask & Palamets 1982: 54).

Kolme kohaliku keelega pärand andis end tunda isegi kahes Eesti riigi kõrgeimas seadusandvas esindusorganis, Asutavas Kogus (1919–20) ja Riigikogus (1920–34). Mõlemas kõneldi eesti keelele lisaks saksa ja vene keelt. Arusaadavatel põhjustel oli eesti keel parlamendis tugevas ülekaalus, aga nagu nähtub istungite protokollidest (AK, RK), kus sõnavõttud on edasi antud sõna-sõnalt, pani mitu saksa ja vene rahvusest rahvasaadikut ka parlamendis maksma oma põhiseadusliku õiguse tarvitada emakeelt. Nii võidi vahel arutleda mõne küsimuse üle kolmes keeles: eesti, saksa ja vene keeles. Tõlgi teenuseid ei kasutatud ja selleks polnud tõenäoliselt vajadustki, sest vene keelt pidid kõik oskama juba tsaariaja lõppjärgu vene õppekeelega haridussüsteemi tõttu ning saksa keele oskus kuulus niisamuti üldhariduse hulka, vähemalt haritlastel.

Kui lähemalt jälgida mitte-eestlastest rahvasaadikute keelevalikut Eesti parlamendi istungite ajal, selgub, et nad jagunesid kolme rühma: oli neid, kes järjekindlalt võtsid sõna vaid emakeeles, neid, kes samasuguse järjekindlusega kasutasid vaid eesti keelt ja neidki, kes vahel kõnelesid ema-, vahel eesti keeles. Ainult emakeelt kõnelevasse rühma kuulusid peamiselt vene rahvasaadikud, näiteks Tartu ülikooli teoreetilise rahvamajandusteaduse korraline professor Mihhail Anatoljevitš Kurtšinski/Kurtschinsky ja Ivan T. Seljugin. Sakslasi oli aga selles rühmas vaid kaks, Gerhard Kress ja Martin Luther. Kui venelased olid selges ülekaalus vaid emakeelt tarvitanud rahvasaadikute rühmas, siis samavõrra domineerisid sakslased nii emakeelt kui eesti keelt kõnelnud rahvasaadikute rühmas. Nende hulka kuulusid näiteks Hermann Koch ja Aleksei Pavlovitš Sorokin. Ainsad mitte-eestlased, kes üldse ei tarvitanud Eesti parlamendis oma emakeelt, vaid ainult eesti keelt, olid venelane Ivan M. Gorškov ning rootslased Hjalmar Pöhl ja Matthias Westerblom. Ainult eesti keelt kõneles ka venelasi esindanud õigeusu vaimulik Nikolai Bulin, kes oli setu (R. Raag 2004: 104–106). Vahel tuli ette, et mõni eestlasest rahvasaadik võttis vene esindaja emakeelse ütluse puhul sõna vene keeles, kuid seda juhtus äärmiselt harva.

Paljudel juhtudel oli emakeele eelistamine tingitud mitte-eestlasest rahvasaadiku eesti keele oskamatuses, kuid mõnele oli see ka põhimõtte küsimus. Tuli ette sedagi, et mitte-eestlasest rahvasaadik üritas emakeeles sõna võttes oma eestlastest poliitilisi vastaseid segadusse ajada ja tüssata. Sedamööda, kuidas saksa rahvaesindajad õppisid selgeks eesti keele, vähenes saksa keele kasutamine Riigikogus. Eesti esimese

parlamentaarset demokraatia perioodi lõpus, kahe viimase Riigikogu koosseisu ajal augustist 1929 oktoobrini 1932, kõlas Eesti parlamendis eesti keele kõrval ainult vene keel (lähemalt vt R. Raag 2004: 106–110).

Eesti keele seisund riigikeelena tähendas, et eesti normikeel kindlustas oma positsiooni murrete suhtes oluliselt. Murded tekitasid kaksipidist suhtumist. Ühelt poolt oli murre endiselt enamiku eestlaste lapseõlvekeel. Oldi ka arvamusel, et murded olid tähtis normikeele rikastamise allikas, mida tuli lähemalt tundma õppida ja talletada. Teiselt poolt peeti õigeks, et murdekeelt tuleks avalikus elus vältida, mistõttu mõnel pool võeti murdekeele suhtes tõrjuv hoiak.

Normikeele levitamise tähtsaim vahend oli muidugi haridussüsteem. Aastakäik aastakäigu järel noori lõpetas vähemalt kuueaastase sundusliku ja tasuta emakeelse algkooli, kus neile oli eesti normikeele õiget tarvitamist õpetatud ja seda drillitud, nii emakeelena kui ka, vähemusrahvuste koolides, riigikeelena. Samuti aitasid normikeelt levitada üha mitmekesistuv eesti ajakirjandus, raamatud ja muud trükised. Normikeelt kõneldi täiesti uues massisuhtlusvahendis, raadios, mis Eestis alustas regulaarseid saateid 18. detsembril 1926. Teatrite lavalaudadel kõlas eesti normikeel, samuti kinode filmilinal. Tummfilmiajastul olid filmid subtiitrite või vahetiitritega kolmes kohalikus keeles; see tava olevat taandunud alles 1930. aastateks (Jansen 1999: 242). Vabadussõja ajal, aastal 1919, tegi siseminister korralduse, et näidatavatel filmidel peavad olema eestikeelsed vahetiitrid (Ruus 2002: 733). Normikeelt nõuti ka veel ajateenistuses, kuid see puudutas ainult meeskodanikke.

Eraldi tuleks peatuda ajakirjanduse mitmekesistumisel. Pärast maailmasõjast, enamlaste oktoobripöördest ja Saksa okupatsioonist tingitud vähikäiku ilmus 1919. aastal 24 eestikeelset ajakirja. Edaspidi kasvas ajakirjade arv väga kiiresti. Kaks aastat pärast rahulepingut Nõukogude Venemaaga ilmus 65, 1927 enam kui sada ja 1935 ligi kakssada ajakirja. Arv vähenes umbes saja viiekümnele vahetult enne uue maailmasõja puhkemist, kuid seegi oli endisega võrrelduna suur arv. Peale ajaviite-, pildi-, perekonna-, laste-, noorsoo-, spordi- ja muude üldisemat laadi ajakirjade hakkasid ilmuma kitsad erialajakirjad õigusteadlastele, teoloogidele, veterinaaridele, arstidele, keemikutele, farmatseutidele ja agronomidele (Aru 1991). Järelikult oli jõudnud tekkida ja kinnistuda eesti teaduskeel.

Ühiskondlik vajadus oskussõnade järele

Et eesti keel iseseisva rahvusriigi riigikeeleks saades hakkas täitma palju uusi ühiskondlikke funktsioone, tekkis eluline vajadus arendada eesti oskuskeelt. Nüüd asutigi sihikindlalt selle sõnavara arendama, seda juba Vabadussõja ajal. Süstemaatilise terminoloogiatöö peamiseks töövormiks sai terminoloogiakomisjon.

Esimene ala, mille arendamiseks komisjon loodi, oli ilmselt sõjandus. Tsaariarmee oli komandokeeleks olnud vene keel. Eesti pinnal Vene väejuhatuse alluvuses loodud eesti ohvitseridest ja sõduritest koosnevates rahvusväeosades, mida hakati formeerima sügisel 1917, oli komando- ja kirjavahetuse keeleks samuti vene keel; samal ajal kui õppe- ning suhtluskeelena tarvitati aga eesti keelt. Esimese Eesti polgu juhtkonna

Pilt 19. Esimese eesti rügemendi juurde loodud eestikeelsete sõjaväe komando- ja oskussõnade komisjon. Istuvad vasakult: leitnandid Oskar Kurvits ja Erik Lambert, alamkapten Leonhard Krull, leitnant Artur Laats. Seisavad vasakult: kapten Oskar Mammers, leitnant E. Jõesaar. Pildilt puudub leitnant Karl Tulmin, kes pildi tegemise ajaks oli tapetud seoses mobiliseeritute mässuga veebruaris 1919 Kuivastus

käsul moodustati polgus komisjon, mille ülesanne oli töötada välja vajalikud eestikeelsed komando- ja oskussõnad (Eesti Vabadussõda 1948: 85). Kuuemehelise komisjoni töö tulemusena ilmus jalaväe 32-leheküljeline sõnastik pealkirja all „Eesti Kamandu sõnad jalaväele” (EKSJ), mida pole mainitud Enn Veskimäe eesti sõjandussõnastike ülevaates (Veskimäe 1990). Brošüür ilmus Tallinnas 1918, vahetult pärast Saksa okupatsiooni lõppu, ning sai edasise eesti sõjandusterminoloogia töö aluseks. Aastal 1919 ilmus Tartus sõnastiku teine trükk.

Saatesõna kohaselt oli sõnastiku aluseks võetud Vene sõjaväe rivimäärustik, „Строевой Устав”. Toonitati, et „käesolev lühendatud kamandusõnastik on ainult hädaabi, mida iga silmapilk väga tarvis” (EKSJ: 3). Sõnastik jaguneb kahte ossa.

Esimeses tuuakse enam kui 300 eestikeelset käsklust või ütlust venekeelsete vastetega, näiteks *Ólale VÓTT(A)! – На пле-ЧО!* Seejärel esitatakse rubriigi all „Väljakord” 151 eestikeelset oskussõna venekeelsete vastega, nagu näiteks: *piilkond – дозор, piilur – дозорный, väljakaraul – полевой караул, valvetõke – сторожевая застава, tunnimees – часовой.*

Sõnastiku eessõnas annab üks komisjoni liikmetest, leitnant Karl Tulmin, aru põhimõtetest, millest komisjon oma töös juhindus:

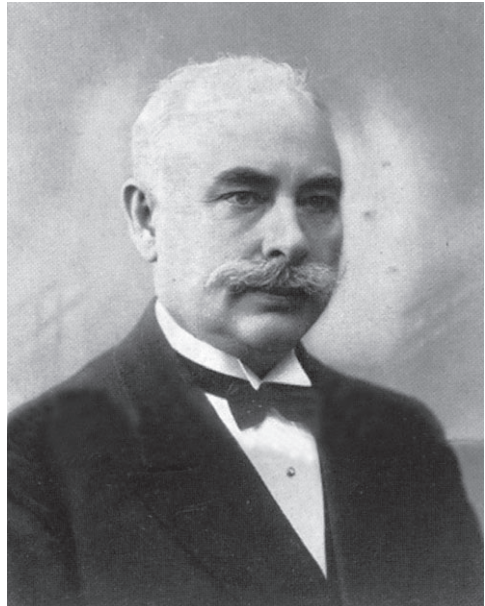
1. Iga ütelus olgu eestipärane nii sisuliselt kui ka kujuliselt;
2. Laused olgu võimalikult lühidad, kamandu sõnad energilised ja kõlavad;
3. Sisuline mõiste olgu lihtne ja selge igas lauses;
4. Trükis juba ilmunud sõnu tuleb võimalust mööda kasutada, s.o. kui nad ülemaal esi[ta]tud põhjusemõtetest mitte liig palju lahku ei lähe;
5. Uusi sõnu tuleb otsida ja valida rahvakeelest, murdesõnu tarvitades;
6. Sõnade tõlkimisel tuleb peaaesjalikult Soome keelt arvesse võtta;
7. Uusi sõnu luues tuleb kõiki eelpool tähenda[d]dud põhjusemõtteid silmas pidada. (EKSJ: [3])

Kui vaadata mööda puht sõjandusotstarbest tingitud juhtmõtetest, on põhimõtted üldjoontes needsamad, mida hilisemas eesti terminoloogiatöös ikka on järgitud: omakeelsus, murdesugemete kasutamine ja soome keelest laenamine. Neljanda punkti „trükis juba ilmunud sõnade” all mõeldi ilmselt juba kahte ilmunud eestikeelset sõjanduse sõnastikku, Ado Grenzsteini oma aastast 1890 (SS) ja Peäro August Pitka oma aastast 1914 (SõSõ; vt eelmise peatüki jaotist „Esimesed oskussõnastikud”).

Esimese Eesti polgu juhtkonna moodustatud sõjanduse komando- ja oskussõnade komisjoni sõnastikule ilmus 1919 „punane” vaste: „Tarwilikumad sõjaasjanduse üksikud sõnad ja ütelused Wene ja Eesti keeles” (TSÜSÜ). Sõnastik ilmus Peterburis Eesti Töörahva Kommuuna väljaandena ja koosneb 441 märksõnaga vene-eesti ning 400 märksõnaga eesti-vene tähestikuosast. Sõnastiku lõpus on ka käsklustega osa. Oma laadilt sarnaneb Peterburis ilmunud sõnastik rohkem klassikalise sõnastikuga kui Esimeses Eesti polgus valminud sõnastik.

Järgmine sõjanduse sõnastik (SO) ilmus juba rahuajal, 1922, ning ületas oluliselt oma eelkäijaid mahu poolest, sisaldades üle 2000 märksõna. Selles sõnastikus on esikohal venekeelsed märksõnad ning antud tähestikujärjekorras. Mõnede võõrsõnade puhul on venekeelse märksõna ja eestikeelse tõlke vahel sulgudes märgitud prantsuse, inglise ning/või saksa vaste, näiteks *агентъ военный – attaché militaire, military attaché, sõjawäe attaché atacee – ataschee*. Sõnastikule ilmus samal aastal eesti-vene paariline. Põhjalikumalt on varasemaid eesti sõjanduse sõnastikke käsitletud Veskimägi (1990).

Teised alad, mille sõnavara arendamiseks loodi varakult terminoloogiakomisjonid, olid botaanika, õigusteadus, geograafia, põllumajandus, arstiteadus, filosoofia, metsandus ja zoologia (EKSA 1924: 9–10). Komisjonide töö kandis vilja: varsti ilmusid järgemööda mitme ala oskussõnastikud. Esimene nii-öelda mittesõjaline

Pilt 20. Johannes Voldemar Veski arusaama keelest ja keele arendamisest kujundas suuresti tema loodusteaduslik haridus. Kui Johannes Aavikut võiks iseloomustada keelearistokraadina, siis oli Veski pigem keeletehnoloog

oskussõnastik – „Füüsika sõnaraamat” – ilmus Tartus 1919, siis, kui Vabadussõda alles käis. Selle koostasid Tartu füüsikaõpetajad Juhan Lang ja Osvald Sulla.

Juhtivaks eesti oskuskeele arendajaks tõusis nüüd Johannes Voldemar Veski. Tal oli lapsepõlvest alates kolm huviala: muusika, loodusteadus ja keel. Muusikat õppima minna, et sellest edaspidi elatuda, ei tulnud ainelistel põhjustel kõne alla, nii et kõigepealt astus Veski 1896 vanemate soovil hoopis Tartu ülikooli usuteaduskonda. Sealt läks ta aga varsti üle füüsika-matemaatikateaduskonda. Loodusteaduslike põhiõpingute kõrval käis Veski veel Karl August Hermannii eesti keele lektorikursuse loengutel, mis tol ajal, venestuse tingimustes, toimusid vene keeles. Ülikooliõpingud katkestas ta majanduslikel põhjustel kevadel 1899.

Asjaolu, et Johannes Voldemar Veski oli hariduselt loodusteadlane, on oluline tema keelearendustöö mõistmiseks. Mitte ainult selle tõttu, et ta oma tulevase tegevuse vältel soetas kõige enam oskussõnu just loodusteaduste alal, vaid eelkõige seepärast, et loodusteaduslik mõtlemine oli kujundanud tema keelest arusaamise ja keelearenduspõhimõtted. Kõige selgemini avaldub see tema taotluses, mille järgi keel peab olema korrapärane, järjekindel ja korrapärasuse-järjekindluse taotlusest tulenevalt, võimalikult väheste eranditega. Just selle viimati nimetatud püüdlusega sattus Veski paratamatult vastuollu teise keelereformija, Johannes Aavikuga, kes arvestas keeleajaloolist omapära ja püüdis vältida hilisemal ajal analoogia alusel kujunenud vorme (vt elmise peatüki jaotist „Värske puhang: keeleeuendus”). Korrapärasuse ja järjekindluse taotlus sobis aga suurepäraselt oskussõnavara arendamisele ning osalt selle tõttu oli Veski just selles valdkonnas erakordselt edukas. Samas ei arvestanud Veski kuigivõrd tol ajal keeleteaduses valitsevat keeleajaloolist suundumust, häälikuajalugu –

jällegi erinevalt Aavikust. Keeleajaloo mitteamvestamine võib Veski puhul olla tingitud, nagu märgib Tiiu Erelt (2002: 78), tema keeleteadusliku hariduse puudumisest.²

Veski töötas sajandi algul Tallinnas ajakirjanikuna ning oli Eestimaa Rahvahariduse Seltsi aktiivne liige. Seltsi kirjandusosakonnas töötati Veski juhatusel välja keelereeglistik, mis pidi tooma eesti normikeelde stabiilsust ja millest loodeti, et see võiks aidata tasandada neid keelelahknevusi, mis olid hakanud kujunema Tallinna ja Tartu ajakirjanduse ning muude trükiste vahel. Reeglistik sai 1908–11 keelekonverentside arutluspunktide ja otsuste aluseks. Veski oli ainus, kes osales kõigil neljal konverentsil ning ka see, kes koostas keelekonverentside töötulemusi kokkuvõtva brošüüri „Eesti kirjakeele reeglid”, mis ilmus 1912.

Aprillis 1914 oli ajakirjanik ja juhtiv Tartu seltskonnategelane Anton Jürgenstein kutsunud Veski Tartusse Eesti Kirjanduse Seltsi teaduslikuks sekretäriks; Jürgenstein ise lahkus siis seltsi kirjatoimetaja kohalt ja hakkas aseesimeheks. Järgmise aasta suvel valiti Veski veel „Eesti Kirjanduse” tegev- ja vastutavaks toimetajaks. Ühtlasi töötas ta ajuti ajakirjanikuna, lisaks veel eesti keele õpetajana mitmesugustel kursustel, hiljem Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasiumis ja Hugo Treffneri gümnaasiumis. Novembris 1919, Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli avamise eel, valiti Veski ülikooli eesti keele lektoriks, hoolimata sellest, et ta oli loodusteadlane ja polnud formaalselt võttes ülikooli lõpetanud. Eesti keele lektori kohal püsis ta 1944. aastani. 1947 sai temast eesti keele professor, 1956 siirdus ta pensionile.

Veski võttis iseseisvas Eestis keeleekspertina osa kõigi kuuekümnelt viie terminoloogiakomisjoni tööst. Komisjonide muud liikmed olid erialateadlased. Enne Teist maailmasõda oli Veski osavõtul valminud ja trükkis ilmunud umbes kolmkümmend oskussõnastikku 130 000 (Kask 1938b: 84) või – Veski enda sõnusti – 200 000 oskussõnaga (Veski 1936: 166). Viimane arv pärineb õigupoolest poleemilisest artiklist ning tundub mõnevõrra paisutatuna. Seda möönis Veski hiljem ise kaude, kuna ta oma elu lõpus, väitis enda olevat eesti keelde toonud või aidanud tuua 190 800 oskussõna (Kull 1989: 39).

Kuigi Veski oma mälestustes väidab, et ta oli kõige enam oskussõnu soetanud just loodusteadustes (Veski 1974: 117), oli tema terminiloome haare märkimisväärselt lai, hõlmates järgmisi valdkondi: botaanika, zooloogia, arsti-, õigus-, maateadus, matemaatika, põllundus, ajalugu, keemia, tehnika, metsandus, füüsika, veterinaaria, fotograafia, keele- ja kirjandusteadus, filosoofia, võimlemine, aiandus, trükindus, muusika, geoloogia ning kunstiajalugu. Et anda ettekujutust sellest, mida terminoloogiakomisjoni tööst osavõtt ajalisel võis tähendada, olgu mainitud, et ainuüksi agronoomia terminoloogiakomisjon käis aastatel 1921–23 koos 31 korda ning suutis selle ajaga läbi töötada ainult 350 mõistet (Kask 1938b: 72). Ajavahemikus 1918–38 võttis Veski osa tervelt 3192 sellisest koosolekust. Iga koosolek kestis tavaliselt kaks-kolm tundi, aga võis venida isegi seitsme tunni pikkuseks (Kask 1938b: 83).

---

² Ei saa öelda, et keeleajaloo arvessevõtmine oleks johtunud Veski keeleteadusliku hariduse puudumisest, vaid ikka selle teatud lünklikkusest, sest oma loodusteaduslike põhiõpingute kõrval Tartu ülikoolis kuulus ta Karl August Hermannile eesti keele loenguid. Hermann pidas aga keeleajalugu väga oluliseks ning sidus seda isamaalisusega (Tauli 1938: 46–47), kuigi paljud tema keeleajaloolised seletused olid ekslikud ja naiivsed (vt nt Kask 1970: 293, 300–301).

Tabel 21. Johannes Voldemar Veski kaasabil või tema loodud oskussõnu

<i>aegkond</i>	<i>imik</i>	<i>labkama</i>	<i>rakmed</i>
<i>ajastu</i>	<i>joonis</i>	<i>liiklema</i>	<i>rase</i>
<i>ajend</i>	<i>jubend</i>	<i>loendama</i>	<i>ravi</i>
<i>aretama</i>	<i>juhis</i>	<i>lõiv</i>	<i>sajand</i>
<i>arvutama</i>	<i>kahjur</i>	<i>maak</i>	<i>sidur</i>
<i>astmik</i>	<i>kanala</i>	<i>madalrõhkkond</i>	<i>sigala</i>
<i>avastama</i>	<i>keedis</i>	<i>mööde</i>	<i>sõltuma</i>
<i>eelis</i>	<i>keevitamine</i>	<i>norg</i>	<i>taastama</i>
<i>elamu</i>	<i>kehtima</i>	<i>nurisünnitus</i>	<i>tase</i>
<i>eritis</i>	<i>kivim</i>	<i>nõuandla</i>	<i>tõend</i>
<i>hagi</i>	<i>korrus</i>	<i>osis</i>	<i>uluk</i>
<i>haigla</i>	<i>korrutama</i>	<i>pinnas</i>	<i>valamu</i>
<i>hõljum</i>	<i>kõrgrõhkkond</i>	<i>puit</i>	<i>valk</i>
<i>iive</i>	<i>käivitama</i>	<i>raev</i>	<i>ühik</i>

Alus: Kask 1938b.

Johannes Voldemar Veski lähtus oma sõnaloomes juhtmõttest, et

Kõik Eesti keele pea-asjaliseks edasiarendamiseks tarvisminevad sugemed, kavad ja seadused peituvad meie keeles eneses (Veski 1958: 40).

Selle põhimõtte sõnastas ta 1913 artiklis, mis ilmus kogumikus „Woog”, ja on uuesti avaldatud kogumikus „Johannes Voldemar Veski keelelisi töid” (Veski 1958: 39–57). Uusi sõnu, õigemini sõnatüvesid, tuleb eskätt otsida vanast kirjakeelest ja murretest. Teistest keeltest laenamine oli teisejärguline sõnavara rikastamise allikas. Tähtsal kohal oli ka korrapära ja järjekindluse põhimõte, millest oli eespool juttu.

Et eesti keele murdeid oli alles hakatud süstemaatilisel uurima ja murdekogusid looma, oli peamine allikas Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat (EDW), mille kolmas trükk ilmus 1923. Vähem tarvitas ta murdealgeid, mida Wiedemanni sõnaraamatus ei olnud, aga kui ta seda tegi, siis rakendas ta selliseid sugemeid, mis olid talle kodumurdest, põhjaeesti idamurdest, tuttavad. Aili Univere, kes on uurinud kodumurde mõju Veski keeletegevusele, väidab, et Veski keelettepanekute hulgas ei esine kitsalt kohalikke keeleomadusi. Seevastu pooldas ta selliseid jooni, mis olid iseloomulikud kogu põhjaeesti idaosale või olid lõunaeestilised ja mis samuti esinesid rannikumurdes, aga mitte põhjaeesti keskmurdes (Univere 1974: 8), millel eesti normikeel teatavasti põhineb. Veski soositud foneetilised või morfoloogilised keelekujud on näiteks

1. *lõikama*, mitte *leikama*;
2. *põrsad*, mitte *põrssad*;
3. *kõrs*, mitte *kõrss*;
4. *kirju* (teises vältes), mitte kolmandas;
5. astmevahelduslik käänamine *ader* : *adra* : *atra* astmeüldistusliku käänamise asemel (*adra* : *adra* : *adra*);
6. mitmuse omastav *heinte*, *seinte*, *koerte*, *okste*, mitte *heinade*, *seinade*, *koerade*, *oksade* (Univere 1974: 9).

Veski keelearendustegevuse tähtsamaid saavutusi oli „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu” (EÕS) koostamine. Eriti suureks hindab Arnold Kask just esimese köite mõju, „sest see ilmus ajal [1925], kus kirjakeel oli veel ebaühtlane ja vajati kindlaid seisukohti” (Kask 1969: 31). Kolmeköitelises sõnaraamatus, millest Veski koostas kaks esimest köidet ja osa kolmandast, esitati nii üld- kui teaduskeele sõnavara. Aili Univere (1974) on lähemalt uurinud neid murdesõnu, mida Veski EÕS-i kaudu tõi eesti normikeelde ja mis esinevad veel 1960. aasta „Õigekeelsuse sõnaraamatus” (ÕS 1960) – sõna esinemust ÕS-is on kasutatud sõna elujõulisuse kriteeriumina.

Univere jagab normikeelde toodud ja sinna juurdunud murdesõnad kahte kategooriasse: need, mis esinevad Wiedemanni sõnaraamatus (EDW), ja need, mis sealt puuduvad. Viimase kategooria sõnu on vähe. Kitsaima murdetäustaga sõnad, mille leviala piirdub põhjaeesti idamurde mõne murrakuga, ja mis Wiedemannil puuduvad, on näiteks *aetama* 'korduvalt ae hüüdma' ja *hüvipidi* 'päripidi, parempidi', mis on jõudnud 1960. aasta ÕS-i ilma märgendita, kuna aga *ihmama* 'hõõrumise teel siluma ja välja venitama', *mabkjas* 'magekas, magedavõitu' ja *mätske* 'kergesti kokkuhakkav [lumi]' on märgendatud murdelistena (Univere 1974: 10); samuti 1976. aasta ÕS-is, kusjuures kolme viimast sõna enam 2006. aasta ÕS-is enam pole.

Teises kategoorias on need Wiedemannil puuduvad idamurde sõnad, mille levik ulatub ka keskmurde idaossa ja rannikumurdesse, näiteks *jõudik* 'jõudeolija', *käpik* 'labakinnas', *hong* 'suur vana mänd' ning *itk* 'nutt; folkloristikas: nutulaul'. Kaks viimast on 1960. aasta ÕS-is märgendatud murdelistena (Univere 1974: 11). Nendest sõnadest pole *hongi* võetud 2006. aasta ÕS-i.

Kolmandas kategoorias on Wiedemannil puuduvad lõunaeesti sõnad, mille levik ulatub idamurdesse, näiteks *hirska* 'vallatult lärmitsema', *kõõksuma* 'luksuma' ja *kabeliaed* 'kalmistu' (Univere 1974: 11). Neist on *kabeliaed* märgendatud murdelisena 1960. aasta ÕS-is, aga mitte enam 2006. aasta omas.

Märksa sagedamini on Veski toetunud Wiedemanni sõnaraamatule. Esialgu vaid idamurdelise levikuga sõnad on näiteks *kõbima* 'kohendma, korda seadma', *kõmmel* 'kövera, õõnsa teraga nuga (õõnestamiseks)' [hiljem: *kõmmeldi*] ja *kõmmeldama* 'kõmmelaga töötama, õõnestama' (Univere 1974: 12–13). Veidi laiemal levikuga on *põtk* 'koib, kints' (ida- ja rannikumurde ühissõna), *kelts* 'jäätnud maa, mulla all olev jää', *mõra* 'kitsas pragu' ja *mõrkjas* 'mõruvõitu, teravamaitseline, kibekas' (idamurde ja lõunaeesti ühissõna; Univere 1974: 13–14).

Veski suhtus eitavalt Johannes Aaviku loodud tehissõnadesse või -tüvedesse, leides, et need ei sulandu üldjuhul oma olemuselt eesti keele sõnavarara. Veski tõrjuv hoiak ei olnud ilmselt siiski väga kategooriline, sest ta lõi ise ka selliseid sõnu – tõsi küll, äärmiselt piiratud arvul. Rein Kull nimetab kolme: *kühik* 'sirge mõök', *isik* ja *tuvastama* (Kull 1989: 32–35). Viimast sõna pole siiski õige arvata Veski loodud tehissõnade või -tüvede hulka, sest sõna tekkis õigupoolest eksituse tõttu:

Õigusteaduse oskussõnade komisjoni ühel koosolekul olevat keegi juuraprofessor soovinnud saada eestikeelset vastet saksa verbile *feststellen*. J. V. Veski olevat pakkunnud verbi *tuvastama*. Sõna meeldis, professor kirjutanud sõna märkmikku ja lubanud

kasutama hakata. Läks mööda paar kuud ja ühel järgmisel koosolekul kuulnud J. V. Veski, et see professor pruugib mingit kummalist sõna *tuvastama*. Järeleuurimisel selgus, et professor oli Veski poolt öeldud sõna *turvastama* oma märkmikku valesti kirja pannud. Muutma enam ei hakatud, sest sõna oli tulnud juba käibe, seda oli loenguil kasutatud. Nii saadigi *tuvastama*, ja siit tuletati juba edasi seaduspäraselt *tuva*, *tuvastus*, *tuvastamine* [..]. (Rätsep 1972: 20–21)

Rangelt võttes ei „loonud” tehissõna *tuvastama* Johannes Voldemar Veski, vaid hoopis eelmainitud juuraprofessor – neid oli tol ajal Tartus kümmekond.

Sõnalooimevis, mida Veski väga soosis, oli tuletamine. Suurem osa tuletusliiteid, mida Veski tarvitas, oli keeles juba olemas. Mõned liited olid aga seni olnud vähekasutatud ning Veski äratas need uuele elule. See kehtib näiteks kogu, rühma ja ala tähistavate liidete kohta: *-stu* (*nimistu*, *puistu*, *ühistu*), *-kond* (*keskkond*, *lihaskond*, *võistkond*) ja *-stik* (*loomastik*, *põõsastik*, *taimestik*). Sageli kasutatavad liited olid veel järgmised (Kask 1938b: 87–88):

- *-us*, tähistab tegevust või tegevuse üksikjuhtumit, konkreetseid mõisteid, olu või seisundit (*nakatuis*, *hoius*, *panus*, *soolsus*), kusjuures vahel liidetakse *-us* *ma-*supiini tunnusele (*sündimus*, *suremus*, *toitumus*);
- *-ndus*, tähistab tegevusala (*metsandus*, *põllundus*, *mündindus*);
- *-is*, tähistab konkreetseid mõisteid, eriti tegevuse saadust, tulemust või vahendit (*elatis*, *märgis*, *kivistis*);
- *-e*, omastav *-e* (tugevas astmes), tähistab tegevust või teostust, varasema keele eeskujul ka konkreetset eset (*lööve* : *lööve*, *puue* : *puude*, *toime* : *toime*);
- *-e*, omastav *-me*, tähistab konkreetseid mõisteid (*alge* : *algme*, *märke* : *märkme*, *teade* : *teatme*);
- *-ik*, tähistab konkreetseid mõisteid (*istik*, *toimik*, *märkmik*);
- *-ng*, tähistab enamasti ühekordset tegevust (*avang*, *sobing*, *vääring*);
- *-ur*, tähistab isikut või püsivas seisundis asja (*haldur*, *vibur*, *võnkur*);
- *-la*, tähistab kohta (*haigla*, *hoidla*, *seedekulgl*);
- *-jas*, tähistab sarnasust (*huuljas*, *kellukjas*, *käävjas*);
- *-nd*, tähistab sarnasust (*paljand*, *orund*, *võsund*);
- *-ts*, tähistab vahendit või riista (*hõõrits*, *kaabits*, *kõõvits*);
- *-m*, tähistab vahendit või tegevusvahendiga seotud eset (*ajam*, *tulem*, *ujum*);
- *-i*, tähistab vahendit (*koputi*, *külmuti*, *pihusti*).

Lisaks tõi Veski mõned murdekeelsed liited normikeelde, näiteks lõunaesti *-mu* (*elamu*, *pühamu*, *valamu*). Ta tuletas ise ühe täiesti uue liite vahendi märkimiseks: *-el* (*hõõrel*, *mõõtel*, *tundel*). Selle aluseks oli lõunaesti nimisõna *väänel* ja verb *väänlema*, mis esinevad Wiedemanni sõnaraamatus (Kask 1938b: 88).

Veski nägi heameelega, et iga tähendust väljendaks üks kindel tuletusliide. Selle tõttu püüdis ta järjekindlalt vältida kahe- või mitmetähenduslikke tuletisi ning määrata liidete täpsed tähendused, näiteks tegevust näitavat *us*-liidet ja tegevuse tulemust osutavat *is*-liidet: *ehitus* ja *ehitis*, *sünnitus* ja *sünnitis*. Samalaadne näide on *ta-* ja *tu-* lõpu eristus: *saamata* ja *saamatu*, *õnnetu* ja *õnnetu*, *näota* ja *näotu*.

Ka üksiksõnade puhul pidas Veski tähtsaks, et need oleksid ühetähenduslikud ja et sõnu võiks tähendusvarjundite poolest eristada. Selle juhtmõtte alusel sündisid ettepanekud sõnade nagu *ja* ja *ning* tähenduse eristamiseks: *ja* liitvat väljendeid lõdvalt, *ning* aga tihedalt (Veski 1958: 130; esialgu avaldatud 1929). Ühetähenduslikkuse taotlusest ajendatuna tõi Veski oskuskeelde sõnad *korrus* mõistes 'majakord', sest senisel sõnal *kord* oli juba mitu muud tähendust, *puut* 'puu aina ja materjalina', eristamaks seda sõnast *puu* elava taime kohta, ning *värvus* 'silмага tajutav värvimulje', et seda lahus hoida konkreetse tähendusega sõnast *värv*.

Uusi sõnu tuletades tekitas Johannes Voldemar Veski eesti normikeelde suurel hulgal häälikuliselt lähedasi sõnapaare või -pesasid, mille sõnad erinevad omavahel sageli ainult mõne tähendusvarjundi poolest. Sellised üldkeelsed paronüümid ehk sarnassõnad on näiteks

- *käsitama* 'aru saama, mõistma; tarvitama, rakendama'
- *käsitlenu* '(vaimsel) tegelema (millega), arutama'
- *käsitsema* 'käte abil kasutama (nt masinat, tööriista)' (M. Erelt jt 2000: 496–504).

On ütlematagi selge, et sellised sõnad võivad kõlalise ja tähendusliku sarnasuse tõttu keeletarvitajal segi minna, nõuavad eraldi õppimist ning keeletekasutaja pidevat pingutatud tähelepanu (Hint 1998: 282–283). Eriti tülikad on kahe erineva *e*-liitega tuletatud sõnad nagu *mööde*: *mööte* 'möötmise' ja *mööde*: *möötmise* 'dimensioon; ulatus', *märke*: *märke* 'märkimine; nõuetekohane märkus dokumendil, pakendil vm.' ja *märke*: *märke* 'napp ületähendus, notiit'. Tuletussüsteemi üleekspluuteerimist, nagu seda nähtust on iseloomustanud Mati Hint, esineb muudelgi juhtudel. „Kes suudab ilma sõnaraamatuta täpset vahet teha *seadise*, *seadeldise*, *seadistuse*, *seadmestiku*, *seadmestuse*, *seade* (II välde): `seade (III välde), *seade*: `seadme ja *sead*: *seadu* vahel? Ja kuidas saaks võõramaalane vältida nende segimineku *seaduse*, *seadluse*, *seadustusega*?” (Hint 1998: 282).

Nii nagu heideti nalja Johannes Aaviku uudissõnade üle, ei pääsenud pilkenooltest ka Johannes Voldemar Veski sõnalooming. Kuna Veski moodustas palju uusi sõnu tuletusliidete abil, tuletati nii-öelda veskilikke sõnasarju, nagu *kaagend* 'kana', *kaagendi lasend* 'kanamuna'; *lüpsend* 'piim', *lüpsendi paksend* 'koor' ja *lüpsendi paksendi klopPEND* 'või'.

Eesti oskuskeele hoogsa arengu tulemusena 1920. aastatel jõuti varsti selleni, et suudeti koostada ja avaldada eestikeelne entsüklopeedia. Leidus kahtlejad, kes väitsid, et ainelised raskused teevad sellise ettevõtmise võimatuks. Kinnitust oma pessimismile said kahtlejad Tallinna kirjastuse „Elu” liivajooksnud katsest avaldada kirjanik Bernhard Linde toimetusel süstemaatiline teatmeteos pealkirjaga „Konversatsioon-leksikon: teaduste sõnaraamat”. Sellest ilmus 1931 esimene vihik, mis jäi ka ainsaks. Umbes samal ajal leiti Tartu kirjastuses „Loodus”, mis oli Eesti suuremaid ning seega võimaluste

ja vahendite poolest paremini kindlustatud, samuti, et aeg on küps eesti entsüklopeedia koostamiseks:

eesti keele üldine väljendusvõime ja sõnavara on juba küllaldane, ka eestikeelne teaduslik terminoloogia [on] peaaegu kõigi alade jaoks loodud; samuti on moodustunud eesti teadlaskond ja eesti rahvuslike teaduste arendamisel saavutatud silmapaistvaid tagajärgi. (EE I: IX)

Klassikalise filoloogi Richard Kleisi juhtimisel loodi toimetus, mille liikmed olid ajaloo professor Peeter Treiberg ja Johannes Voldemar Veski. Nii ilmuski Tartus aastail 1932–37 esimene eestikeelne kaheksaköiteline entsüklopeedia (EE). 1940 avaldati neli esimest täiendusvihikut, enne kui Nõukogude okupatsioon tõmbas edasisele tööle kriipsu peale. Sama kirjastus avaldas veel üheköitelise „Väikese entsüklopeedia” (1938). Konkureeriv kirjastus Tartus, „Noor-Eesti”, hakkas 1937 avaldama entsüklopeediat pealkirja all „Eesti Rahvaleksikon”, mille toimetaja oli kirjandustegelane ja bibliofiil Jaan Roos. Sellest jõudis ilmuda kaheksa vihikut (märksõnani *manustama*), enne kui sellegi väljaandmise katkestas Nõukogude okupatsioon.

Igatsetud keeleline abivahend

Kindlasti tundsid paljud, kes Eesti Vabariigi algaastatel koostasid eestikeelseid tekste, vajadust keeleabivahendi, sõnaraamatu järele. Kõrvalseisjatel polnud sugugi kerge orienteeruda keelevaidlustes ja otsustada, kas õigus oli Johannes Aavikul ning keeleuuenduse pooldajatel, Johannes Voldemar Veskil ja keelekorraldajatel või hoopis keele teadliku arendamise vastastel Jaan Jõgeveril ning Kaarel Leetbergil. Keeleabivahendi puudust leevendasid mingil määral seniilmunud kakskeelsed sõnaraamatud, eeskätt muidugi Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat (EDW), aga kindlasti ka eespool nimetatud Jakob Johanson-Pärna 1885. aastal ja Margus Salemi 1890. aastal eestivene sõnaraamatud (vt kolmanda peatüki jaotist „Vajadus normeeriva sõnaraamatu järele”). Need ei suutnud aga rahuldada nõudlikuma keeletarvitaja vajadusi ja mida enam aeg edasi läks, seda teravamalt tunnetati vajadust keelilise juhtnööri ning normatiivi järele.

Normeeriva sõnaraamatu väljaandmise mõte tõusis päevakorrale kohe pärast Tapa keelekonverentsi. Au olla esimene, kes selle mõtte avalikult välja ütles, kuulub nähtavasti Tallinna raamatukaupmehele August Buschile. Eesti Kirjanduse Seltsi üldkoosolekul 15.–16. augustil 1908, kus arutati Tapa keelekonverentsil vastu võetud otsusi ja muid keelilisi vaidlusküsimusi, soovitas Busch välja anda õigekirjutuse sõnaraamatu, kuid koosoleku juhataja Villem Reiman lükkas selle ettepaneku enneaegsena tagasi (EKSA 1909: 71). Hiljem, aprillis 1910, tegi ettepaneku välja anda „kirjaviisi õpetuse ja sõnastiku” Jaan Jõgever (Kask 1970: 340). Seekord langes ettepanek soodsasse pinnasesse. Eesti Kirjanduse Selts tegi oma keeletoiimkonna esimehele Jaan Tammemäele ülesandeks asuda ülesannet täitma.

Töö enam-vähem loomulik alus oli Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat, mille rikkalikust sõnavaramust Tammemägi valiku tegi. Ta esitas Eesti Kirjanduse Seltsi

keeletoimkonnale oma ettepanekud, mida viie aasta kestel 1911–16 arutati läbi sõna-sõnalt ja täiendati peamiselt võõrsõnadega; need Wiedemanni sõnaraamatus suuresti puuduvad. Eesmärk oli, et sõnaraamat sisaldaks „üleüldiselt enam-wähem tuttawaid omakeelseid ja ainulikuma osa wõõrakeelseid sõnu” (EKÕS: III). Tööks kulus kokku 153 koosolekut, kusjuures neist iga vältas kolm tundi. Lisaks Tammemäele oli koosolekutest osavõtjaid neliteist. Aktiivsemad olid Juhan Kurrik, Villem Grünthal-Ridala, Jaan Jõgever, Johannes Voldemar Veski, Karl Tasak ja Anna Haava.³ Lõpuks peeti veel 14 koosolekut, mil arutati üldsuse ettepanekuid lõplikult kindlaks määramata sõnade kohta, mille kohta Johannes Voldemar Veski oli avaldanud üleskutse ajakirjanduses ning millele oli saabunud umbes 150 vastust (Kask 1970: 341). Kevadel 1917 oli umbes 20 000 märksõnaga sõnaraamatu käsikiri lõplikult valmis. Segaste poliitiliste olude tõttu ilmus esimene eesti keele normeeriv sõnaraamat alles 1918. aasta lõpus pealkirja all „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat” (EKÕS).

EKÕS on nii õigekirjutuse kui sõnamuutmise sõnaraamat. See sisaldab peale sõnastiku üheksa lehekülge tähtsamaid keelereegleid, kasutamissoetuse ja muutuvate sõnade lõpuosade alfabeetilise loendi, millest selgub, kuidas sõna käänata või pöörata. Neil juhtudel, kui niimoodi ei olnud võimalik teatud sõnavormi esitada, oli erandlik vorm antud märksõna juures. Selles, et muutuvate sõnade käänamisele ja pööramisele on EKÕS-is pööratud nii suurt tähelepanu, võib näha ajamärki – just see eesti keele tasand oli muutumas alaks, kus eesti keelearendajate erinevad arusaamad ja tahtmised ristusid.

Sõnaraamatusse võeti peasjalikult omasõnu, aga leidub ka võõrsõnu. Liitsõnad on välja jäetud, peale mõne üksiku erandi (*esmaspäew, jaanipäew, toomapäew, jaanalind, käärkamber, leierkast, mahagonipuu, paabulind, panipaik* jmt). Sõnaraamat järgis mõningate kõrvalekalletega keelekonverentside otsusi: *hea, pea, peal, seal, teal* kõrval anti ka *hää, pää, pääl, säääl, tääl*, mitmuse osastavas lubati *a*-lõppu (*kiwa, lugemikka, viiendikka, kirjanikka; poissid* ehk *poissa, tormisid* ehk *torma, kilksid* ehk *kilka, kontsid* ehk *konta* ehk *konte, adwokaatisid* ehk *adwokaata* ehk *adwokaate* jne). Võõrsõnade rõhk on enamasti järgsilbil (*inseneer, inwentaar, lütseeum, materjaal, meetood, monopool, sanitäär*) ja lühendamata (*arsenik, fanaatik, indiwiiduum, panoraama, skeptikus, sotsialism*). Märkimisväärse uuendusena peab mainima, et mõnede *eerima*-lõpuliste verbide kõrval toodi pöördõnu, mis on moodustatud otse vastava võõrtüvelise nimisõna tüvest: *skalpeerima* ja *skalpima, stenografeerima* ja *stenograafima, tapetseerima* ja *tapeetima*. Alles pool sajandit hiljem muutus see sõnamoodustusmall, *-eerima* asendamine *ima*-ga, eesti keeles üldisemaks (Vare 2005: 55–56).

EKÕS ilmus tõepoolest õigel ajal. Seda hakati kasutama keeleabivahendina riigiasutustes ja kohalikes omavalitsustes, nii et trükk müüdi paari kuuga läbi (EKSA 1924: 8). Ei tohi unustada, nagu Arnold Kask märgib, et „[s]ee oli teos, millele harilik keeikasutaja võis toetuda, sest oli ju selleaegne haritlaskondki võõrkeelse kooliga ja võhik emakeele kirjutamises” (Kask 1970: 345). Aastal 1919 kirjutatud ajaleheartiklis

³ Rein Kulli väitel kuulus ka soome keeleteadlane Lauri Kettunuen aktiivsemate kaastööliste hulka (Kull 1974: 19), kuid tema nime ei nimetata üldse sõnaraamatu eessõnas, kus osavõtjad on märgitud nimepidi ja mitmel koosolekul igaüks osales.

Pilt 21. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat” oli esimene normiv eesti keele sõnaraamat. Teos ilmus Saksa okupatsiooni ajal, nii et esikaane ülemisse nurka trükiti tsensori luba saksa keeles: „Zur Verbreitung und Ausfuhr freigegeben. Presseabteilung A. O. K. R.” (Levitamiseks ja väljaveoks vabaks antud. A. O. K. Ri pressiosakond.)

väitis Anton Hansen Tammsaare, et olukord vastavatud eesti koolides oli „päris täbar lugu”. Põhjuseks mainib ta eestikeelsete oskussõnade ja pädevate õpetajate puudust. Paljud õpetajad kõnelevat „otse armetut eesti keelt”, kuid seda vabamalt vene keelt. Haritud inimeste hulgas kohtas üha selliseid, kes omaenda emakeeles olid kirjaoskamatud (Tammsaare 1993: 221). Pole kahtlust, et EKÕS oli oodatud keeleabivahend nii vastloodud Eesti ametiasutustele kui eraisikutele.

Üldkeele hoole: asutused ja väljaanded

Iseseisvas Eestis ei leidunud ametivõimude sisse seatud ja tunnustatud keelehooldesorganit, mis vastanuks Prantsuse Akadeemiale (*L'Académie Française*) ja Prantsuse Keele Büroole (*Office de la langue française*), Hispaania Akadeemiale (*Academia Española*), Saksa Keelehooldesametile (*Deutsches Sprachpflegeamt*) või Läti Vabariigi haridusministeeriumi õigekeelsuskomisjonile.⁴ Küll aga oli Eesti Kirjanduse Seltsi

⁴ Suuremate Euroopa riikide tollaegsete keelehooldesorganite ülevaade leidub Valter Tauli magistritöös (1938: 12–22).

keeletoimkond oma mitmeaastase teoka ja visa keeletööga saavutanud üldtunnustatud mitteametliku keelehooldeorgani seisundi. See seisund avaldus muu hulgas selles, et need keelereeglid ja juhtnöörid, mida seltsi keeletoimkond vastu võttis, leidsid üldist arvestamist ning rakendamist. Sama puudutab neid sõna- ja muid keeleraamatuid, mis ilmusid seltsi väljaandel. Keelekirjutisi ilmus üha seltsi kuukirjas „Eesti Kirjandus”, kuni see Nõukogude esimese okupatsiooni ajal ühendati Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakirjaga „Eesti Keel” uueks ajakirjaks „Eesti Keel ja Kirjandus”, millest 1940-41 ilmus kokku kuus numbrit.

Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkond tuli pärast pikemat vaheaega uuesti kokku 1919. aasta veebruaris. Et „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat” oli läbi müüdnud, kavatseti anda välja selle uus, täiendatud trükk. Koostamise põhimõtted ja juhtnöörid valmisid selleks moodustatud „Õigekirjutuse-sõnastiku komisjoni” seitsmel koosolekul aprillist 1919 aprillini 1922. Uus väljaanne pidi tulema sõnarikkam ja täiuslikum kui eelmine. Sõnaraamatusse otsustati juurde võtta liit-, võõr-, uudis-, oskus- ja murdesõnu, lisada sõnade tähenduse selgitusi, märkida sõnade välted ja konsonantide palatalisatsioon (EÕS I: IV–V). Sõnade käänamises-pööramises jäädgi EKÕSi süsteemi juurde: sõnade lõpuosad on märksõnades püstjoonega eraldatud ja nende muutumine on näidatud sõnaraamatu alguses leiduvast loetelust. Koostamine usaldati Johannes Voldemar Veskile. Esimese köite koostamisel oli Veskile abiks Elmar Muuk, teise ja kolmanda köite alguses märksõnani *solaniin*, Helmut(h) Pürkop (Veski 1968: 20–21). Sõnaraamatu kolmanda osa koostamise viis lõpule Muuk, sest Veskil tekkis kirjastusega vastuolu honorari maksmise pärast (Veski 1968: 20–21; 1974: 247–248). Arnold Kase väitel oli konflikti lisapõhjuseks Veski mittenõustumine mõne Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonnas Elmar Muugi ettepanekul 1933. aastal vastu võetud otsusega ning asjaolu, et Muugilt oli ilmunud „Väike õigekeelsus-sõnaraamat” (Kask 1970: 404).

„Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu” esimene köide ilmus 1925 ning hõlmas märksõnu A-st M-ni (kaasa arvatud). Teine köide (N–Rio) ilmus 1930 ja viimane köide (Ripp–Ü) 1937. Kaheteistkümnelt aastalt jooksul, mis lahutas kolmanda köite ilmumist esimesest, oli sõnaraamat jõudnud muutuda – lõpuosad olid tunduvalt mahukamad. Samuti olid mitmed normingud kas juurde tulnud või ära muudetud. Et ebaühtlust tasandada, taheti avaldada täiendusköide, kus peale sõnavaratäienduste leiduks ka õigekeelsusreegleid, kohaja eesti eesnimede valik. Täiendusköite koostamine anti Muugile, kuid selle avaldamine jäi viimase küüditamise ning Nõukogude okupatsiooni tõttu teoks tegemata. Kolmes ilmunud köites on erinevatel andmetel 120 000 või 130 000 sõna ning selle peamine tähtsus seisneb tollase normikeele ühtlustamises.

Teine organisatsioon, mis Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonna kõrval hakkas eesti normikeelt hooldama, oli Akadeemiline Emakeele Selts. See asutati 23. märtsil 1920 iseseisva ühendusena Tartu Ülikooli juurde soomlasest läänemeresoome keelte professori Lauri Kettuneni algatusel. Juba algusest peale leiti, et seltsi „iseenesestmõistetav kohustus oli anda keeletarvitajatele, nii üksikisikutele kui asutustele, nõu praktilistes keeleküsimumustes ning omalt poolt kaasa aidata nii kirjakeele normimisele kui ka üldise keelekultuuri tõstmisele” (H. Ahven 1970: 25).

Õigekeelsusküsimumustes hoidis Akadeemiline Emakeele Selts tihedat sidet Eesti

Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonnaga, mida peeti põhiliseks keelehooldesorganiks. Mõnd õigekeelsusküsimust arutatigi koos. Ühistöö laabus, kuna suur osa Akadeemilise Emakeele Seltsi juhtivatest liikmetest kuulus samal ajal Eesti Kirjanduse Seltsi.

Aastal 1922 hakkas Akadeemiline Emakeele Selts välja andma ajakirja „Eesti Keel”, milles avaldati nii teadus- kui õigekeelsuskirjutisi.

Akadeemilise Emakeele Seltsi tegevuse algaastatel arutati keelehooldeküsimusi avalikel ettekandekoosolekutel. Seal anti juhatausele soovitusi, kuidas küsimust lahendada. Kõne all olid näiteks sellised probleemid (vt H. Ahven 1970: 25): sidesõnade *ehk* ja *või* kasutamine (1920): *leib või sai*, aga *sidesõna ehk konjunktsioon*; kas on õige *üliõpilas* või *üliõpilane* (1920): soome keeles on 'üliõpilane' *ylioppilas*; kas on õige *kuller*, *kurjer* või *kurel*, *rajariigid*, *piiririigid*, *ääreriigid* või *veereriigid* ja *pagas*, *bagaaž*, *pagimus* või mõni muu sõnakuju (1921); sõnade *osakond* ja *jaoskond* ning *käsitlema* ja *käsitama* tähendusvahe (1922): viimase küsimuse puhul sõnastati Andus Saareste ettepanekul praeguseni kehtiv reegel; kas kasutada sõna *uulits* või *tänav* (1922): Johannes Aavik pooldas *uulitsat* jne. Hiljem arutati ja otsustati õigekeelsusküsimused juhatause koosolekutel.

Seltsi poole pöördusid keelenõu saamiseks nii üldsus kui ametiasutused. Pöördumised olid enamasti kirjalikud ja puudutasid väga erilaadseid probleeme. Ükski küsimus polnud seltsi jaoks liiga suur või tühine, kõiki järelepärimisi käsitleti juhatauses võrdse rõõsusega. Küsiti, kuidas käänata perekonnanimesid (1923, 1926), kuidas kirjutada kohanimed (1924: *Paldiski*, mitte *Baltiski*; *Suurupi*, mitte *Suuropi*; *Vormsi*, mitte *Vormsö* jt; 1925: *Tallinn*, mitte *Tallinna*; *Mustjõe* mitte *Musta* jt), võõrsõnu (1927). Peale selle, et küsijale saadeti kirjalik vastus, avaldas selts oma seisukohavõtte ja selgitusi „Eesti Keeles”. Üksikküsimustele vastati ajakirja rubriigis „Küsimused ja kostused”, mis hakkas ilmuma 1923. Ajakirjas tutvustati ka Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna otsusi.

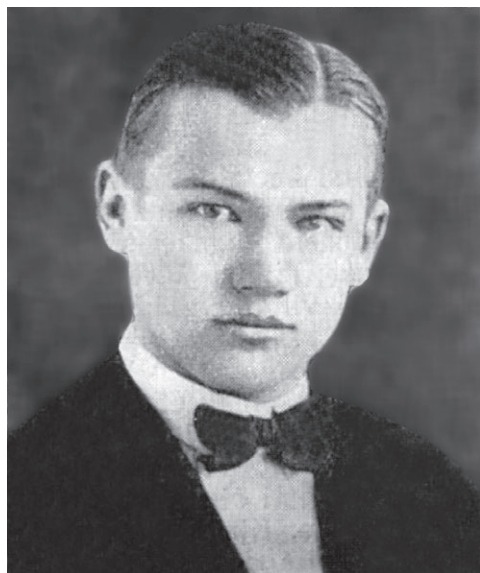
Akadeemiline Emakeele Selts seisis ka nimede eestistamise kampaania eesotsas, millest lähemalt jaotises „Eestlasele eesti nimi!”

Keele-, sealhulgas õigekeelsuskirjutisi avaldati peale Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakirja „Eesti Keel” ja Eesti Kirjanduse Seltsi kuukirja „Eesti Kirjandus” ka Eesti Kirjanikkude Liidu kuukirjas „Looming”, mis hakkas ilmuma Tartus 1923. „Loomingu” autoreil oli erinevalt mõlemast teisest ajakirjast keelevabadus: nii „Eesti Keeles” kui „Eesti Kirjanduses” korrigeeriti isegi juhtivate keeleteadlaste Johannes Aaviku, Kaarel Leetbergi, Andrus Saareste ja Julius Mägiste kaastööde keelt (Tauli 1940a: 192–193); sellest lähemalt jaotises „Õige keelega kimbus”.

Keelehooldes suunad ja voolud 1920. aastatel

Kahe maailmasõja vahelisel ajajärgul, eriti aga selle alguses, oli eesti keelehooldes märgata nelja põhivoolu: uuenduslikku, reeglipärasust taotlevat, keele loomulikku arengut pooldavat ja demokraatlikku suunda.

Keeleuuendussuuna väljapaistvaim esindaja oli Johannes Aavik. Suuna pooldajate hulka kuulusid veel mitu nooremat kultuuritegelast ja haritlast, näiteks Villem Grünthal-Ridala ja Oskar Loorits. Grünthal-Ridalast sai keeleuuenduse

Pilt 22. Olulisemaid keelehooldajaid 1920. ja 1930. aastatel oli Elmar Muuk. Tänu temale juurdus eesti keele õppes muutkondade süsteem, mis on püsinud käibel kaheksa aastakümnet. Ka muuttüübigistiku esitamise süsteem, mis seniajani on kasutusel eesti keele õigekeelsussõnaraamates, pärineb Muugilt

„käimapanijaid ja teostajaid” (T. Erelt 2002: 105). Loorits oli vaoshoitum. Ta avaldas 1923. aastal eesti keele grammatika, mis oli põhiolemuselt uuenduslik, aga mis samal ajal pakkus „täieliku ylevaate meie praegusest keelelisest seisukorrast” ja püüdis luua „mingi yldpildi keelelisest rägastikust, milles eksime praegu” (Loorits 1923: IX). Samas on märkimisväärne Looritsa püüd selgitada käsitletavate nähtuste keeleajaloolist tausta. Keelepruuki, mida keeleuuendajad kasutasid ja propageerisid, nimetati vahel Aaviku keeleks (lähemalt vt eelmise peatüki jaotist „Värske puhang: keeleuuendus”). Keeleuuenduse hülgeajaks võib pidada ajavahemikku 1912–27.

Reeglipärasussuuna peamine esindaja oli Johannes Voldemar Veski. Nagu eespool juba mainitud (vt jaotist „Ühiskondlik vajadus oskussõnade järele”), oli Veski keeletegevuse üheks juhtmõtteks korrapära. Keele vormitasandil tähendas korrapära erandite vähendamise taotlust. Ebasoovitava ebareeglipärasusena hakkas silma näiteks käänamine *lihtne* : *lihtsa*, mis oli antud EKÕSis. Veski võttis aluseks omastava kuju ja tuletas sellest *tähtis* : *tähtsa* analoogial uue nimetava: *lihtis*. Ka Aavikule ei meeldinud EKÕSis toodud käänamine, kuid tema lahendas probleemi nimetava kujust lähtudes: et *ne*-liitega sõnade omastav lõpeb *se*-ga (*jääine* : *jääise*, *raudne* : *raudse* jne), tuleks käänata *lihtne* : *lihtse*. Sellest tulenevalt andiski EÕS ja ka Elmar Muugi „Väikese õigekeelsussõnaraamatu” kuus esimest trükki (1933–37) ainult reeglipäraseid võimalusi: *lihtis* : *lihtsa* ja *lihtne* : *lihtse*. Muugi 1940. aasta „Väike õigekeelsussõnaraamat” lubas uuesti käänata kas tavapärasel või Veski ja Aaviku soovitatud viisil. Alles 1953. aasta „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatuga” (mille koostamist juhtis Arnold Kask) jäeti teoretiseeringud lõplikult kõrvale ning taastati erandlik, ent rahvapärane käänamine *lihtne* : *lihtsa*.

Johannes Voldemar Veski reeglipärasussuuna kõrgaeg langes ajavahemikku 1920–32. Sellesse aega mahub ka lõviosa Veski hindamatust tööst eesti oskuskeele sõnavara arendamisel (vt jaotist „Ühiskondlik vajadus oskussõnade järele”).

Juba 1920. aastate algul tõusis Johannes Voldemar Veski kõrvale eesti keelehoolde korraldusliku suuna esindajana esile Elmar Muuk. 1930. aastate esimesel poolel tuleb teda juba pidada eesti keelehoolde tooniandvaks isikuks.

Muugi nimi seostub eelkõige suure populaarsuse võitnud „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu” paljude trükkide, ent samuti eesti keele õpikutega (Muuk 1927a, 1927b; Muuk & Tedre 1930). „Lühikese eesti keeleõpetuse” mõlemad osad võeti õpikuna kasutusele Eesti koolides, ilmusid mitmes trükis ja edendasid väga olulisel määral normikeele levitamist ning omaksvõttu. Muugi mõjukus avaldub kas või selles, et tema õpikutes esitatud muutkondade süsteem on püsinud käibel seniajani, seega kaheksa aastakümnet. Muugi fikseeritud keelenormingutest on koostanud hea ülevaate T. Erelt (2002: 126–132).

Kui Veski õppinud loodusteadlasena võrdles keelt elusorganismiga ja soovis luua keeles korrapära, siis Muugi lähtealused olid teised: rahvakeelsus ning otstarbekohasus. Tegelik keelepruugi arvestamine näib tema tegevuses ajapikku etendavat üha tähtsat osa.

Et Veski töö „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu” koostamisega venis, koostas Muuk sõnaraamatu pealkirjaga „Väike õigekeelsus-sõnaraamat”. Selle esmatrükk ilmus 1933. Ilmselt rahuldas sõnaraamat üldsuse tungivat vajadust keeleabivahendi järele, sest esimese trüki 2000 eksemplari müüdi kiiresti läbi (Elisto 1933: 182); uus trükk ilmus veel samal aastal. Aastani 1946 ilmus Muugi sõnaraamatust kümme trükki, lisaks kaks, mis anti välja pärast Teist maailmasõda Rootsis. Kuna keelenormid muutusid isegi selle võrdlemisi lühikese aja, kolmeteistkümne aasta jooksul, võib kõnelda Muugi sõnaraamatu mitmest redaktsioonist (tabel 22).

Tabel 22. Elmar Muugi „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu” eri redaktsioonid ja trükid

---

1. redaktsioon	1.–4. trükk (aastast 1933)
2. redaktsioon	5.–6. trükk (aastast 1936)
3. redaktsioon	7. trükk (1940)
4. redaktsioon	8.–10. trükk (1945–46)
5. redaktsioon	9. (õieti 11.) trükk (1947, Stockholm)
6. redaktsioon	(1953)
7. redaktsioon	10. (õieti 12.) trükk (1974, Stockholm)

Muugi sõnaraamatule osaks saanud populaarsus oli kindlasti tingitud käepärasest formaadist, selgest esitusviisist ja vastuvõetavast hinnast. Lisaks sellele kinnitas haridusministeerium sõnaraamatu ametlikuks keeliliseks juhtnööriks koolidele ja ametiasutustele. See oli asjaolu, mida „ametliku keele” kriitikud ei jätnud märkimata (Nurkse 1938: 40; kaudselt ka Tauli 1938: 101). Nimetuse ametlik keel või Veski keel all mõeldi algul „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus” fikseeritud keelekuju ning selles lubatavaks peetavad muutevormid. Kui hakkasid ilmuma Muugi „Väikesed õigekeelsus-sõnaraamatud”, laienes nimetus „ametlik keel” neis fikseeritud keelekujule. Nimetuse „ametlik keel” tarvitamine vastandina keeleuendusele ei ole aga kuigi õnnestunud, sest „ametlikult” lubatud olid ka, nagu märkis Andrus Saareste (1936/1937: 475), paljud keeleuenduslikud keelendid. Pealegi osales Aavik ise Eesti Kirjanduse

Pilt 23. Keele teadliku muutmise, seega nii Aaviku kui Veski põhimõtteline vastane oli Jaan Jõgever. Ta oli Tartu ülikoolis õppinud slaavi filoloogiat ning töötas Tartus gümnaasiumiõpetaja ja eestikeelsete trükiste tšensorina, enne kui ta 1909 sai ülikooli eesti keele lektoriks ja 1919 eesti keele esimeseks professoriks. Lauri Kettunen kirjutab oma mälestustes Jõgeveri kohta, et see jättis natuke igava ja unise mulje, kuid et tal pole olnud toredamat ja peenetundelisemat kolleegi

Seltsi keeletoimkonna liikmena ametliku keele reeglistamises, kusjuures „põhimõttelisemais ja olulisemais keeleküsimumustes on [keeletoimkond] otsuseid teinud täieliku või suure üksmeelsusega” (Saareste 1936/1937: 507).

Oma sõnaraamatus võttis Muuk kasutusele täiesti uue vormiõpetuse esitamise viisi: muuttüübistiku süsteemi. Kõik muutuvad sõnad on sõnaraamatus märgitud tüübinumbri ja sõnaraamatu alguses on toodud üksikasjalik sõnatüübistik, millest kergesti võib tuletada õige käänamise-pööramise. See süsteem on eesti õigekeelsus-sõnaraamatutes seniajani kasutusel, kuigi tüübistikke on sisuliselt olulisel määral ümber tehtud. Muugi „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu” esimeses trükis oli muuttüüpe 1166, 895 käändsõnade ja 271 pöörd sõnade jaoks. (See arv ei saanud küll kuigi innustavalt mõjuda eesti keelt selgeks õppida tahtvale välismaalasele, kui ta jõudis arusaamisele, et tal tuleb õppida pähe enam kui tuhande tüüpsõna muutmise, enne kui ta suudab eesti sõnadest õigeid vorme moodustada.) VÕSi seitsmendas trükis oli Muuk suutnud tüüpsõnade arvu vähendada 845-le. Hiljem on tüüpsõnade süsteemi veelgi ümber korraldatud ja tüüpide arvu vähendatud.⁵

Kolmanda, keele loomuliku arengu pooldajate suuna moodustasid Jaan Jõgever ja Kaarel Leetberg. Mõlemad olid keele teadliku muutmise – „kunstilise kangutamise” (Jõgever 1913a: 240) veendunud vastased. Jõgeveri arvates ei olnud „grammatika kirjutaja” see õige keele uuendaja ja parandaja, vaid hoopis paremad kirjanikud (Jõgever 1913b: 303; 1914: 202). Jõgever vastustas algusest peale kõige otsustavamalt Aaviku keeleuuendust. Peale selle sai Jõgever 1919. aasta lõpus mõjuka positsiooni, kui ta 1919. aasta lõpus nimetati Tartu Ülikooli esimeseks eesti keele professoriks.

⁵ SÕS (1947), ÕS 1953, ÕS 1960, ÕS 1976 – 115 muuttüüpi (90 käänd-, 25 pöördtüüpi); EKS (1988) – 49 muuttüüpi (37 käänd-, 12 pöördtüüpi); ÕS 1999, ÕS 2006 – 69 muuttüüpi (48 käänd-, 21 pöördtüüpi).

Sellegipoolest ei jõudnud ta avaldada eesti normikeele arengule kuigi suurt mõju, sest ta suri ootamatult 1924. aasta lõpus. Tema mantlipärijaks eesti keele professori kohal sai Albert (Andrus) Saareste, kes õigekeelsusküsimustes esindas hoopis teist joont, millest lähemalt allpool.

Ka Kaarel Leetbergi mõju normikeelele oli piiratud, kuigi ta jälgis hoolega keeleelu ja osales agaralt õigekeelsuslikus mõttevahetuses. Leetberg ei eitanud keele arendamist kui niisugust, kuid leidis, et selleks, et mingi uudiskeelend keeles koduneks, peab see orgaaniliselt keelde sulanduma, tekitamata keeletarvitajates vastuseisu. Leetberg oli arvamusel, et keelt arendab keeletarvitajate spontaanne looming. Tema keeleideaaliks oli lihtne, selge ja mõnus ütlemine. Keele normimist pole vaja, igaüks võtku endale vastutus oma keekekasutuse eest ise:

Kui tahame head keelt saada, siis peame seda keelt, mis meil on, hästi rääkima, igaüks oma isikliku tundmuse järel hästi, nõnda kui tema igal üksikul korral tunneb hea ja õige olema. (Leetberg 1927: 51)

Oma juhtmõtte kohaselt, et lastagu keelel areneda omasoodu, loomulikult, kritiseeris ta nii Aaviku uuendusi nagu *i*-mitmust ja *i*-ülivõrret kui ka tähendusvahede tekitamist kõlalt sarnaste sõnade vahele (Leetberg 1927: 7–8), nagu seda näiteks *käsitama* ja *käsitlema* puhul tegi Veski.

Eraldiseisev keeleuuenduse arvustaja oli soomlane Lauri Kettunen. Juba enne Esimest maailmasõda oli ta aktiivselt huvitunud eesti keelest ja 1913 kaitsnud doktoriväitekirja Kodavere murraku häälikuajaloost. Ta oli ka mõnel korral võtnud sõna Aaviku keeleuuenduste vastu, muu hulgas ajakirjas „Eesti Kirjandus”. Kui Tartu ülikool organiseeriti ümber Eesti rahvusülikooliks, kutsuti Kettunen Tartusse läänemeresoome keelte professoriks. Tema algatusel asutati Akadeemiline Emakeele Selts ning ta oli ise selle esimene esimees aastani 1925, mil kolis Helsingisse.

Enne Tartu ülikooli professoriks nimetamist paluti Kettunenil avaldada arvamust Aaviku keeleuuendusest, mis oli äratanud nii palju vastakaid tundeid. Eesti olusid tundvalt ja eesti keelt hästi oskavalt kõrvalseisjalt loodeti saada kaine ning arukas hinnang. Kettunen kõhkles, aga kuna teema oli tuttav ja tema jaoks huvitav, nõustus ta ettepanekuga. 5. oktoobril 1919 pidas ta Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekul ettekande eesti keeleuuendusest, mille ta hiljem avaldas brošüürina pealkirja all „Arvustavad märkused keeleuuendusnõuete puhul” (Kettunen *s.a*). Selles lahkab ta süstemaatiliselt Aaviku uuenduseeid, kusjuures ta teose pealkirja kohaselt on paljude ettepanekute suhtes küllaltki kriitiliselt meelestatud. Kohati võib käsitluses isegi tabada teatud iroonilist nooti keeleuuendajate vastu.

Kettunen jagab uuendusettepanekud kahte suurde rühma: vastuvõetamatud ja vastuvõetavad. Kümne uuenduse puhul langetas ta otsuse „kahtlemata tagasilükatav”, näiteks tugevaastmelise oleva puhul (soovitades mitte *poegana*, vaid ikka *pojana*). Seitsme puhul kahtles tagasilükkamist, näiteks umbisikulise tegumoe mineviku kesksõna tunnus (mitte *-tet*, vaid *-tatud*: *kirjutet* – *kirjutatud*). Kahtekümmend kahte uuendust ta pooldas, neist kolmeteist siiski kõhklemisi, näiteks isikulise tegumoe mineviku kesksõna tunnus: *-nd* senise *-nud* asemel, *kirjutand* – *kirjutanud*. Üheksa

uuendust leidsid Kettuneni silmis aga kahtlemata heakskiitmist, näiteks lühike sisseütlev (*tüll* senise *tülisse* kõrval).

Eraldi peatus Kettunen veel küsimusel, kas eesti keel peaks soome keelest sõnu üle võtma; töid ju keeleuuendajad Johannes Aavikuga eesotsas sadade kaupa soome laensõnu eesti keelde. Ta vastas jaatavalt, põhjendades, et soome keel pole eesti normikeelele võõram kui näiteks eesti lõunamurded (Kettunen *s.a.*: 71). Aaviku tehistüvede suhtes oli Kettunen seevastu tagasilükkaval seisukohal: miks peaks *surnukeha* või *korjust* asendada väljamõeldud sõnaga *laip*? (Kettunen *s.a.*: 74). Kettunen leidis niisiis keeleuuenduses nii häid kui halbu külgi.

Oma raamatu lõpus kasutas Kettunen juhust ja tõstatas üksteist klassikalist keelehooldeküsimust, mis polnud otseselt seotud keeleuuendusega, nagu *hea* või *hää*, *võõras* või *võeras* ja viisimäärsõnade liite kuju *-ste* või *-sti* (*röömsaste* või *röömsasti*). Üks Kettuneni ettepanekuid puudutas suure ja väikese algustähe ortograafiat. Kettuneni arvates võis hakata kasutama väikest algustähte senise suure asemel ühendeis nagu *Eesti keel* (Kettunen *s.a.*: 92–94). See ettepanek kiideti heaks ning see otsus avaldati „Eesti Keeles” (1923), kuid laiendati igasugustele kohanimekujulistele käändumatutele omadussõnadele: *läti taktika* ’lätilik taktika’, *vene rahvus*, *hiina tee*, *rootsi punš*, *Setumaa vene külad* – otsus, mis Tiidu Ereli hinnangul on „[k]õige ebameeldivam jälg, mille Lauri Kettuneni tegevus eesti õigekeelsusse on jätnud” (T. Erelt 1985: 489). Näiliselt lihtne põhimõte on praktilises elus mõnikord viinud lausa juuksekarva lõhkiajamiseni.

Oma keelekorraldusvaadetelt on Kettunen normikeele traditsiooni ja rahvakeelsuse austaja. See näib olevat tema tähtsaim põhimõte keelehooldusküsimustes. Ta põhjendab seda sellega, et „[e]i ole ju kirjakeel eilase päeva sünnitus ja toetab oluliselt igatahes oma loomuliku põhja, kõneldud rahvakeele pääle” (Kettunen *s.a.*: 9–10). Sama mõttekäiku kohtame hiljem Andrus Saarestel.

Eesti keelehooldel neljanda, demokraatliku suuna esindaja ongi Andrus Saareste. Saareste jõudis eesti keeleelus mõjuka positsioonini: 1925. aasta kevadel valiti ta Jaan Jõgeveri järglaseks Tartu ülikooli eesti keele professori kohal. Pärast Lauri Kettuneni lahkumist Tartust, oli Saareste ka Akadeemilise Emakeele Seltsi esimees. Saareste teaduslikuks erialaks olid murded ja ta ongi eesti murdeuurimise rajajaid. Õigekeelsusküsimused olid talle aga samuti tähtsad.

Keeledemokraatlikku töökspidamist avaldas Saareste teadaolevalt esimest korda 1919. aastal ajalehes „Waba Maa”, kus tema sulest ilmus „Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamatu” arvustus. Saareste kirjutab:

õigekirjutuse ja kirjakeele rakenduseküsimustes tuleks otsust anda üksnes nende sõnakujude heaks, mis on praeguses rahvakeeles kõige laialdasemalt pruugitavad – see oleks kõige loomulik, kõige terwem ja kõige praktilisem põhjused. (Saaberik 1919, nr 42: 2)

Siinkohal ei saa jätta märkimata, et tol ajal olid kolm neljandikku eesti rahvast veel maainimesed ja et just maa on murdeuurija põhiline tööpõld. Aga rahvakeele all ei pidanud ta siiski murdekeelsust silmas: „Rahvakeelsust muidugi ei tuleks kirjakeeles

Pilt 24. Andrus Saarete võib pidada keele-demokraadiks selles mõttes, et ta pooldas selliseid keelendeid, mis olid elavas rahvakeeles kõige enam kasutatavad

mõista mingi murde või murrakurühma, vaid ühiskeele uususe mõttes” (Saarete 1933c: 449).

Oma seisukohti õigekeelsuse küsimustes tutvustas Saarete hiljem veel mõnel korral (Saarete 1933a, 1933c, 1936/1937). Temalt ilmus ka praktiline õigekeelsuse käsiraamat (Saarete 1922) ja hulk kirjutisi, mis käsitlesid õigekeelsuse üksikasju. Eriti väärib mainimist pikem kirjutis, mille Saarete avaldas Johannes Aaviku „Eesti õigekeelsuse õpiku ja grammatika” (Aavik 1936) ilmumise puhul (Saarete 1936/1937). Artiklis toob Saarete esile, et keeleuendajate sõnastatud keerulised reeglid, näiteks lühikese mitmuse osastava ja *i*-mitmuse moodustamiseks, on süüdi selles, et nüüd tehakse keelevigu rohkem nagu ei kunagi varem. Saarete arvates peaksid keeleuendused olema lihtsad ja reeglipärased, et neid oleks kerge omandada ja rakendada (Saarete 1936/1937: 548–549). Selles oli Saarete Aaviku täielik vastand. Omapärasuse põhimõttele toetudes eelistas Aavik haruldasi, seni vähekasutatavaid pöördtüüpe, nagu seda näeme tema loodud *naasma*-verbi puhul, mis teatavasti kuulub veaohtrike verbide hulka. Ühes 1916 kirjutatud erakirjas oli Saarete küll möönnud, et ta „ehk omal ajal keeleuendusest mingit vaimustust” tundis, aga et ta oli „rahvakeele iludega tutvunedes” meelt muutnud ja et ta nüüd hindas enam „loomulikkude” autorite (nagu Kitzberg, Vilde, Mändmets, Rutoff jt.) keele tusedust, iseloomulikkust ja kõlatäiust, mis nende stiili tõsiseks, mehiseks, südamlikuks (tähenduses: *sincère*) teeb” (Peegel 1965: 610). Saarete olevat ühel jutuaJamisel nimetanud, et „igale keeleuendusele tuleb vastu panna, ja kui ta siiski läbi läheb, siis on ta hea” (Elisto 1971: 133). Põhimõtteline keeleuenduste vastane Saarete järelikult ei olnud.

Rõõmsast kirevusest kainuseni

Eesti keeleelus olid 1920. aastate algul keeleuenduse ja reeglipärasuse suund täielikult valdavad. Nende kõrval ei suutnud Jõgeveri ja Leetbergi keele loomuliku arengu suund end maksma panna ning kanda polnud veel kinnitanud Saareste demokraatlik suund. Seega jätkus normikeele teadlik ümberkujundamine. Küsimus oli, kas see toimub Aaviku järsul, revolutsioonilisel, või Veski pigem ühetasasel, evolutsioonilisel teel. Keeleuendajad püüdsid keelekorraldajate püüdlusi tõrjuda väitega, et aeg ei olnud veel reeglite-normingute kindlaksmääramiseks küps; keel oli alles otsingute ja edendamise järgus, nii et jäigad normeringud mõjuksid keelearengule niisama pärssivalt nagu hullusärk (nt Aavik 1927). Väsimatult murti paljude üksikküsimuste üle piike. Sugugi mitte alusetult pole Tiiu Erelt nimetanud seda perioodi Suure Möllu ajaks eesti keelekorralduses (T. Erelt 1983: 24).

Kuni „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu“ esimese köite ilmumiseni 1925 oli keeletöö jäme ots suuresti keeleuendajate käes. Veski, kes koostas „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu“, arvestas keeleuendajate ettepanekutega, kuigi ta ise pidas neid ebasoovitavaks, ja andis sõnaraamatus need paralleelkeelenditena. Ta tegi seda usus, et aeg, täpsemini öeldes keeletarvitajad ise selgitavad välja sobivad keelendid ja heidavad sobimatud kõrvale (V. Raag 1999: 620). Loodusteadusliku hariduse saanud Veski oli kahtlemata hästi kursis Charles Darwini loodusliku valiku teooriaga.

Pöördepunktini keeleuendajate ja keelekorraldajate „võimude tasakaalus“ jõuti 1927. Veebruaris toimus Akadeemilise Emakeele Seltsi korraline aastakoosolek. Pärast tavapäraselt ettekannet esitas seltsi sekretär koosolekule kinnitamiseks juhatusse koostatud seltsi toimetiste kodukorra, mille ühe paragrahvi sõnastus tekitas vaidlusi: „Seltsi toimetiste numbri alla võetud raamatu keel peab olema kooskõlas „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatuga““. Sellisele sõnastusele vaidles osa koosolijaid vastu ja Johannes Aaviku ettepanekul mahendati paragrahvi sõnastust: „toimetiste keel peab olulistes joontes olema kooskõlas „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatuga““. (Muuk 1927c: 148). Seejärel valiti uus juhatus, mille seitsmest liikmest neli olid keeleuenduse pooldajad. Esimehe kohale valiti Tartu ülikooli eesti keele professorina tagasi Andrus Saareste.

Uues juhatuses ei tahtnud töö enam laabuda ja seltsi toimetiste keele küsimus ei kadunud päevakorralt. 30. oktoobril kutsuti liikmed erakorralisele aastakoosolekule, mis leidis aset ülikooli peahoone ühes suuremas auditooriumis. Päevakorras oli ettekanne Elmar Muugilt keeleuenduse ja kirjakeele fikseerimise vahekorras, juhatusse uued valimised, sest juhatuses olid lahkunud neli liiget, ning kodukorra muutmine.

Muugi ettekande teema oli päevakohane, ent delikaatne. Ajakirjandus haistis uudiseid ja saatis ajakirjanikke koosolekut jälgima. „Sakalas“ 3. novembril ilmunud koosoleku kirjelduse sõnusti oli kohal peale kõigi eesti keeleteadlaste veel ka „tungil täis üliõpilasi“ auditoorium. Lisaks „Sakala“ pikale artiklile, mis ilmus pealkirja all „Lahing keeleteadlaste peres. Lõplik lõhe kahe woolu vahel“, kirjutas koosolekust veel „Waba Maa“ 2. novembri numbris pealkirja all „Keelerewolutsionäärid vähemuses. Tühi kott, mida võimata püsti ajada“. Alapealkirja väljendit oli Muuk kasutanud oma ettekandes; tühja koti all pidas ta muidugi silmas keeleuendajaid. Ettekanne ilmus „Eesti Keeles“ (Muuk 1927d).

Ettekandes rühmitas Muuk keeletarvitajad kahte peamisse „huvirühma”. Ühelt poolt õigekeelsuse küsimustest huvituvad ringkonnad: „ainega kõige lähemas kokkupuutes olevad” õppejõud ja üliõpilased, eesti keele õpetajad, kirjanikud, keelekorrektorid ja teisedki haritlased. Need inimesed on teadlikult kujundanud oma keelelised arusaamad ja et „meil siin on käimas teatav revolutsiooniline, uusi vaateid puistav keeleuenduslik liikumine, siis pakub selle juhtiva õigekeelsusliku ringkonna tegelik keeletarvitus õige kirjut pilti” (Muuk 1927d: 107). Teise huvirühma kuulusid need, kel polnud võimalust, aega või huvi süüvida keeleküsimustesse. Nende hulka arvas Muuk peale rahva valdava enamuse ka osa haritlaskonnast, isegi osa eesti keelt õppivaid üliõpilasi, kirjanikke ja eesti keele õpetajaid. Selle rühma inimestele ei võivat Muugi seisukoha järgi ette heita nende keelevigu, sest neil puudub üldtunnustatud ja kõigile kättesaadav normikeelne juhend. Ettekandja jõudis välja keeleuendajate kibeda kriitikani. Nende kõigutamatu vastuseis normeringute fikseerimisele jättis rahva enamuse nõutuks. Isekeskis ei suutvat nad ka ühisele seisukohale jõuda näiteks umbisikulise tegumoe mineviku kesksõna tunnuse vormis: kas *-tet - -det - -t - -d (-tud - -dud* asemel). Muugi ettekanne oli niisiis otserünnak keeleuendajate vastu ja Veski ning „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu” õigustus.

Ettekandele järgnenud mõttevahetus kujunes Muugi enda kirjutatud protokollis sõnutsi elavaks ning kohati ägedaks (Muuk 1927d: 150). „Waba Maa” kirjelduse kohaselt mindi läbirääkimistel sageli teravusteni. Kõnelused venisid pikale, nii et hilise aja tõttu need lõpetati ja asuti muude päevakorrapunktide juurde. Muu hulgas tuli otsustada seltsi väljaannete keele kodukorra üle. Aavik ja Mihkel Tooms(e) pooldasid kodukorra muutmist, nii et „Eesti Keeles” avaldatavate kirjutiste keel võiks jääda autori soovil muutmata, kuid ettepanek lükati kinnisel hääletusel tagasi 35 häälega 33 vastu ja 1 hääle erapooletuks jäädes (Muuk 1927d: 154). Seejärel kustutati 27 häälega 21 vastu korralisel aastakoosolekul seltsi toimetiste kodukorda lisatud sõnad „olulistes joontes” (vt ülal), nii et seltsi toimetiste numbri all ilmuvate raamatute keel edaspidi pidid olema kooskõlas „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatuga” (Muuk 1927d: 154). Lõpuks asuti juhatuse lisavalimiste juurde. Ka siin said keeleuendajad lüüa: juhatusse valiti Arnold Kask, Elmar Trinkman (Elisto) ja Helmut(h) Pürkop. „Eesti Keele” peatoimetajaks sai Andrus Saareste, toimetuse liikmeteks Johannes Voldemar Veski ja Elmar Muuk. Neist polnud ükski tuntud keeleuenduse pooldajana.

„Eesti Keele” ja Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetistes avaldatavate kirjutiste- raamatute keele küsimus ei puudutanud neid paljusid uuendusi, mis juba olid leidnud tee „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatusse” (vt loetelu eelmise peatüki jaotises „Värske puhang: keeleuendus”), vaid neid, mida sinna polnud võetud, nagu näiteks:

1. saksapärase tähe *ü* asendamine *y*-ga (nagu soome keeles);
2. tunnused *-tet - -det - -t - -d* seniste *-tud - -dud* asemel: *kirjutet, avaldet, tapet, võideld, mitte kirjutatud, avaldatud, tapetud, võideldud*;
3. lõpu *-tatakse* asemele *-tetakse: kirjutetakse*, mitte *kirjutatakse*. Selle uuendusega tahtis Aavik vältida *ta*-silbi inetut kordumist;
4. alaleütlevas *le*-lõpu asemele *-lle* neljasilbilistes sõnades: *poegadelle*;
5. tarindi *et + da*-tegevusnime asemele *maks*-supiin: *laulmaks = et laulda*.

Tabel 23. Ajakirjas „Looming” avaldatud kaastööde keelekuju 1923, 1933 ja 1938

Keelekuju	Kaastööde arv		
	1923	1933	1938
<i>Luule</i>			
<i>ametlikus keeles</i>	9	49	22
<i>uuenduslikus keeles</i>	33	98	6
<i>tartu keeles</i>	5	4	4
<i>rahvaluulekeeles</i>	1	–	–
<i>Proosa, artiklid, arvustused</i>			
<i>ametlikus keeles</i>	36	110	54
<i>uuenduslikus keeles</i>	38	44	3

Märkus. 1938. aasta kolme esimese numbri põhjal; võrdlus tehti ja avaldati samal aastal. Tol ajal ilmus „Looming” kümne numbriga aastas.

Allikas: Kask 1938a.

Neid uuendusi esines aeg-ajalt 1930. aastatel eesti kirjasõnas ja neid tarvitati pärast Teist maailmasõda ka paguluses, kuid mitte enam Eestis. Alles 1960. aastate lõpus tõsteti *maks*-vorm Eestis uuesti ausse.

Arvukad Aaviku uuendused ei levinud aga kunagi keeleuuendajate kõige kitsamast ringist kaugemale:⁶

1. uus kääne, *n*-agentaal: *see maa-ala okupeeriti inglasten* = inglaste poolt;
2. *nue*-gerundiiv, pikematest sõnadest *-nne*: *saanue* = olles saanud, *lugenuue* = olles lugenud, *kirjutanne* = olles kirjutanud;
3. *-lisus* > *-lisiv*: *äkilisv* = äkilisus, *vaenulisv* = vaenulisus;
4. kahesilbiliste, omastavas *me*-lõpuliste käändsõnade uus ainsuse osastava lõpp *-nt*: *liige* : *liikme* : *liigent*, mitte *liiget*; *võti* : *võtme* : *võtint*, mitte *võtit*. Ettepanek põhines sõna *süda* käänamise analoogial: *süda* : *südam* : *südan* – *süda* on teatavasti ainus sõna, mis selliselt käändub;
5. samas sõnatüübis mitmuse omastavas *-nde*, mitte *-mete*: *liigende* = liikmete, *võtinde* = võtmete;
6. omastava väljendamine eessõna *no* abil: *tingimusel no täieline järeleandmine* = täielise järeleandmise tingimusel.

Aaviku ja tema keeleuuenduse pooldajate hulgas oli palju nooremaid kirjanikke, haritlasi ja kultuuritegelasi. Sageli keeldusid nad allumast ametliku keele normingutele ja kasutasid oma kirjutistes uuenduslikku keelt. Seega vajutas keeleuuendus tolleaegsele kirjasõnale, eriti ilukirjandusele, tugeva pitseri. 1930. aastatel olukord muutus. See nähtub Arnold Kase tehtud võrdlusest „Loomingus” avaldatud kirjutiste keelekuju

⁶ Aaviku tähtsamad uuendused on loetletud tema teoses „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika” (Aavik 1936: 419–424).

kohta aastal 1923, 1933 ja 1938 (tabel 23). „Looming” oli üks neid väljaandeid, mis jättis kaastööliste keelevabaduse. Samas ei saa märkimata jätta, et „Loomingu” toimetajad sümpatiseerisid keeleuudust: Friedebert Tuglas 1923–26, Jaan Kärner 1927–29, Johannes Semper 1930–40. See asjaolu võis mõjutada keeleuudust pooldavaid autoreid saatma oma kaastöid just „Loomingule”.

Tagasilöögile vaatamata tegutses Aavik visalt edasi keeleuudenduse heaks. Ta osales mõlema keelehooldeorgani, Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonna ja Akadeemilise Emakeele Seltsi töös, kus ta tegi kõike endast oleneva, et tema uuendustepanekud leiaksid ametlikku tunnustust. Ta propageeris neid väsimatult keeletarvitajate seas: tutvustas neid ajakirjanduses, pidas ettekandeid, rakendas uuendusi ilukirjandustölgetes, innustas koolinoori. Sellegipoolest oli keeleuudenduse kõrgpunkt möödas. Vaekaus oli kaldunud reeglipärasuuna kasuks.

Keelelise eelkorrektuuri sisseseadmine

Akadeemiline Emakeele Selts oli Eesti üks kahest organist, kuhu nii üldsus kui ametiasutused võisid pöörduda keelenõu saamiseks. Harva algatas Akadeemiline Emakeele Selts ise mõnd õigekeelsuse küsimust. Üks selline harv juhus leidis aset 29. novembril 1929. Siis astuti samm, millel oli kaugeleulatuv ja kestav mõju. Nimelt otsustas seltsi juhatus saata kõikidele ajalehtedele üleskutse, „et nad ajalehekeele ühtlustamiseks korraldaksid keelelist eelkorrektuuri” (Trinkman 1932: 95).

Üleskutsele reageerisid algul suuremad ajalehed, hiljem ka kirjastused. Hakati avaldatavaid tekste keeleliselt ühtlustama. Aluseks võeti muidugi Veski „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat”, edaspidi ka Muugi „Väike õigekeelsus-sõnaraamat”. Mõned autorid keeldusid järgimast ametlikuks tunnistatud norminguid ega soovinud, et nende kirjatööde keelerüüd muudetak. Selliste autorite kaastöödele-kirjatöödele tehti toimetaja või toimetuse märkus „Autori kirjaviisi muutmata” või „Keel toimetuse poolt ühtlustamata”. Seda tava oli juba varem järgitud „Eesti Keele” esimestes aastakäikudes peamiselt Lauri Kettuneni, aga ka keeleuudenduse pooldaja Oskar Looritsa kaastööde puhul. Nii oli lugejatele teatatud ajakirja esimeses numbris ilmunud toimetuse saatesõnas:

Eesti Keel ilmub praegu üldse maksvusel oleval („Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu”) keelel ja vahest võimalikud kõrvalekaldumised sellest tähendatakse eraldi märkuses. Keele ühtlust, täpisealus ja korrapärasust püütakse ajakirjas eriti rõhutada. („Eesti Keel” 1922: 2)

Akadeemilise Emakeele Seltsi otsusega 29. novembril 1929 sai alguse uus elukutse: keeletoimetaja. Keeletoimetaja on isik, kelle ülesanne on viia käsikirja keel vastavusse normikeeles kehtivate nõuetega. Selleks parandab ta käsikirja grammatilised vead ja sõnajärjestust, kõrvaldab parasiitsõnad, trafaretseid ja paberlikke väljendeid ja muid stiilihalbusi, kontrollib, et laused oleksid omavahel loogiliselt seotud ja muudab vajaduse korral sõnastust selgemaks, täpsemaks ja ladusamaks (Abo 1966: 133–134, 143; 1975: 147, 158). Keeletoimetaja ei ole korrektor. Korrektor parandab teksti

korrektuurtõmmisel (uueal ajal väljatrüki) ning kõrvaldab sealt käsikirja ladumisel ja küljendamisel tekkinud vead, eelkõige trüki- ning kirjavead, aga samuti toimetaja poolt märkamata jäänud vead. 1920. ja 1930. aastate kontekstis tähendas keeleteoimetaja töö eeskätt sõnade muutevormide korrastamist, vähemal määral puudutas see õigekirja, sõnade järjekorda, lausestust ja stiili.

Pärast Veski „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu” ilmumist 1925 hakati eesti keelehooldes liikuma suurema korrastatuse poole. Sellelaadseid suundumusi võis täheldada muudiski toleaege Eesti ühiskonna sfäärides. Kultuurielus hakkas omariikluse algaastate rõõmus elavus ja otsisklev mänglevus maad andma tõsimeelsematele ning süvenenumatele hoiakutele; kadusid uusromantilised, impressionistlikud ja sümbolistlikud katsetused, asemele astus realistlik, ajalooaineline või klassitsistlik kirjandus. Poliitilises elus mõjus kainestava vapustusena Moskva juhitud riigipöördekatse Tallinnas 1924. aasta 1. detsembril. Majanduselu esialgsele tõusule järgnes tagasimine, kuid pärast rahareformi stabiliseerus majandusolukord, et pärast New Yorgi börsi kokkuvarisemist Mustal Reedel 25. oktoobril 1929 jõuda sügavasse, kogu maailma haaranud kriisi. Eriti Euroopa väiksematel riikidel muutus üha raskemaks kaitsta oma huve rahvusvahelises kaubanduses, mis viis majandusliku rahvuslikkuse tekkeni – püüti vähendada majandussõltuvust välisriikidest, toetati kodumaiseid tootjaid, suurendati riigi rolli majanduses, natsionaliseeriti kapitali ja üldjuhul industrialiseeriti riik (Pajur 2005: 103). Aktiivseks muutusid sellised jõud, mis seadsid parlamentaarse riigikorra küsimärgi alla. Nii ka Eestis, kus 1930. aastate algul läheneti tõsisele demokraatia kriisile.

Autoritaarse korra aastad 1934–40

Nõrga valitsusvõimu ja tihedate valitsuskriiside kujundatud ebastabiilses sisepoliitilises olukorras astusid areenile vabadussõjalased ehk vapsid, nagu neid rahvasuu nimetas (lähemalt vabadussõjalaste liikumisest vt Marandi 1991, 1997; Kasekamp 2000). Vabadussõjalaste liikumine, mis registreeriti erakonnana juulis 1929, suhtus eitavalt Eesti põhiseadusesse ja senisesse poliitikasse, süüdistades teisi parteisid ning erakondi lehmakauplemises ja korrupsioonis. Vabadussõjalus sarnanes mujal Euroopas tekkinud paremäärmuslike ja rahvuslike liikumistega ning leidis pooldajaid paljudes rahvakihtides, muu hulgas ohvitserkonnas, väikekodanluses, tööliste, kaupmeeste, majaomanike ja töötute haritlaste seas – Eestis kõneldi tol ajal haritlaste ületootmisest.

Sisepoliitiline kriis tõusis haripunkti 1933. Juunis devalveeris Jaan Tõnissoni juhitud valitsus krooni. Seoses kahe sõjalaeva müügiga Peruule süüdistati valitsust riigi kaitsevõime nõrgendamises ja korrupsioonis, millele järgnes laimukampaania ajakirjanduses. Augustis kehtestas valitsus kaitseolukorra kogu riigis ning kuulutas ühtlasi välja eeltsensuuri ajakirjanduse üle (eltsensuurist lähemalt vt Lauk 1998). Saadeti laiali kõikide erakondade poolsõjaväelised rühmitused. Oktoobris toimunud rahvahääletusel kiideti vabadussõjalaste põhiseadus heaks ning see jõustus jaanuaris 1934. Uus põhiseadus erines eelmisest muu hulgas selle poolest, et see nägi ette otse valitava, riigivanema nimetusega riigipea ameti (seni oli valitsusjuht täitnud riigipea

funktsioone) ja andis sellele väga laiapiirilised, diktaatorlikud volitused. Riigivanema valimised pidid toimuma aprillis 1934. Valimiste eel lõpetati kaitseseisukord, tühistati eeltsensuur ajakirjanduse üle ja muud kaitseseisukorraga kaasnenud piirangud. Jaan Tõnissoni juhitud valitsus astus tagasi; üleminekuajaks moodustatud valitsust juhtis Konstantin Päts.

Poliitiline kihutustöö võttis nüüd veelgi teravama ja ägedama ilme kui eelmisel aastal enne kaitseolukorra kehtestamist. Nende volituste alusel, mida uus põhiseadus andis riigivanemale, pani Konstantin Päts märtsis 1934 kehtima uue kaitseseisukorra, esialgu kuueks kuuks, sulges vabadussõjalaste liidud ja lasi vangistada nende juhid. Sõjavägede ülemjuhataja kutsuti ametisse ning nimetati sisekaitse ülemaks, riigivanema ja Riigikogu valimised lükati edasi. Riigikogu kiitis need sammud heaks, kuid sattus sügisel siseministri ja peaministri asetäitja Karl-August Einbundiga vastuollu, mispeale Riigikogu asetati „vaikivasse olekusse”. Septembris pikendati kaitseseisukorda ja sellega kaasnenud demokraatia piiranguid, mis ühtlasi tähendas ka valimiste edasilükkamist. Detsembris kehtestati ajakirjandusele uuesti eeltsensuur ja märtsi algul 1935 lõpetas siseminister Einbund kõigi poliitiliste ühenduste tegevuse. Samal ajal asutati Isamaaliit, mis ametlikult oli üldkultuuriline ühendus, kuid mis pidi koondama kõiki valitsuse suuna pooldajaid, arendama kodurahu vaimu ja koostööd eri rahvakihtide vahel. Riigi kontroll, mis seni oli piirdunud ajakirjanduse tsenseerimisega, laienes kultuurile, eelkõige teatrite, kinode ja muusikaürituste repertuaarivalikule, vähem kirjandusele ja kunstile (Pajur 2005: 95). Legaalse tegutsemisvõimaluse puududes valmistusid vabadussõjalased riigipöördeks detsembri algul 1935, kuid neid ennetas politsei, ning juhtivad vabadussõjalased arreteeriti; kohtulikult karistati 9 mässujuhti ja 138 süüalust. 1. jaanuaril 1938 jõustus uus põhiseadus, veebruaris toimusid uue parlamendi alamkoja, Riigivolikogu valimised (mil poliitilisele opositsioonile anti piiratud tegutsemisvõimalused) ning moodustati kutsekodade alusel ülemkoda, Riiginõukogu. Aprillis alustas Riigikogu VI koosseis tööd, mille edasises tegevuses „avaldus kõigest hoolimata opositsioonilisi ilminguid” (Pajur 2005: 101). Aprilli lõpus sai Konstantin Päts Eesti esimeseks presidendiks. Seoses ametisseastumisega kuulutas president poliitvangidele amnestia.

Poliitilise tasalülitamise ajajärgu algul, septembri lõpus 1934, alustas tööd Valitsuse Informatsiooni ja Propaganda Riiklik Propaganda Talitus, mis järgmisel aastal muudeti Riigi Propaganda Talituseks ja allutati otse peaministrile (Rajasalu 1993: 96). Talituse eesmärgiks oli riikliku ja rahvusliku – rahvusterviklikkuse mõtteviisi süvendamine, milleks algatati mitu rahvusprogrammi ning üle riigi kampaaniaid. Ajakirjanik Arno Raag, kes töötas Tartus Pätsiga opositsioonis oleva „Postimehe” toimetuses, nägi neis kampaaniates valitsusvõimu püüdu otsida

teid, kuidas rahva aega, mis nüüd poliitilisest tegevusest oli vabaks jäänud, suunata kultuuriliste harrastuste kõrval veel uutele aktsioonidele, nii et sellest tuleks kasu meie rahvuslikule üldsusele kui ka asjaosalistele enestele. Selleks võeti päevakorrale nimede eestistamine ja kodukaunistamine. (A. Raag 1971: 189)

Peale Raagi nimetatud nimede eestistamise ja kodukaunistamise kampaaniate tähtsustati Eesti lippu, eesti keelt, rahvariiete kandmist ning rahvakunsti harrastamist.

Eesti rahvuslus muudeti auasjaks. Kuigi sellel ei puudunud oma positiivsed küljed, nägi poliitiline opositsioon neis kampaaniates kroonuideoogia väljendust (Pajur 2005: 95). Inda Rajasalu arvates taotles riigivõim „üsna tõenäoliselt rahva poolehoidu ja loodeti võita parempoolse opositsiooni toetust” (Rajasalu 1993: 99), kaasa arvatud keelustatud vabadussõjalaste ja nende poolehoidjate toetust.

Eestlasele eesti nimi!

Riikliku Propaganda Talituse kampaaniate hulgas oli nimede eestistamine üks ulatuslikumaid. Eestipärast perekonnanime kandis 1934. aasta rahvaloenduse andmeil 60,5 protsenti eesti soost isikutest (Rajasalu 1993: 99). Nimed põlvnesid väga mitmest keelest: saksa (*Blaubrück, Eisen, Sauerbrei*) või alamsaksa keelest (*Oldekop*). Leidus rootsi (*Eek, Grönberg, Inkapööl, Krusten, Viksten*), vene (*Belokon, Kriisa, Nebokat, Visna(puu)*), poola (*Manitski, Pinkovski*), läti (*Gailit, Viitol*), soome (*Salakka, Suudar, Poruwardija*), Piibli kaudu heebrea (*Assor, Eglon, Kaalep, Kerem, Laaban, Ra(a)mot*), kreeka-ladina (*Angelus, Ronimois* (< *Hieronymus*), *Tertsius*) või, harva, hollandi (*Antje 'part'*) või prantsuse (*Dubas, Labbé, Mamers*) keelest põlvnevaid nimesid (Saareste 1952: 67). Võõrast päritolu nimede hulgas olid suures ülekaalus saksa nimed: 77,5 protsenti (Rajasalu 1993: 99).

Eestlastele pandi perekonnanimed seoses talurahva pärisorjusest vabastamisega 19. sajandi algul; varem olid need vaid vähestel, teenete eest vabaks lastud talupoegadel ja vabadikel (Henno 2000: 15–16). 19. sajandi alguse nimede andmine ja registreerimine oli mõisavalitsejate ülesanne ning sageli määras sakslasest mõisnik või saksameelne mõisavalitseja talupojale just saksa nime. Tuli ette sedagi, et talupojale anti halvustava tähendusega nimi. Hiljem võidi juba pandud eesti nime saksastada; kui laps läks kooli, pandi tema nimi kirja saksa keelde tõlgituna või anti talle saksa nimi, nagu see juhtus Anna Haavakiviga (hilisem luuletaja Anna Haava), kellele kooli minnes anti nimi Espenstein (Rajasalu 1993: 100); sks *Espe* 'haab', *Stein* 'kivi'. Selline nimede saksastamine kestis kogu 19. sajandi.

Loomulikult oli eestlastel juba varem oma nimekasutus, kuigi ametlikke perekonnanimesid ei olnud. Igaühel oli eesnimi, näiteks *Jüri* või *Mari*. Eesnimemele lisati täiendina talu- või isanimi omastavas: *Oru Jüri, Jaani* [tütar] *Mari*. Üks ja seesama isik võis, nagu märgib Kairit Henno, eri allikates esineda eri nimede all: *Mäe Jaak* võis teisel olla kirjas kui *Kõrtsi Jaak*, kolmandas allikas aga hoopis *der Krüger Jacob* (lähemalt vt Henno 2000: 7–21). Kõiki põlvkondi ühendav, põlvest põlve püsiv ametlik perekonnanimi puudus.

Ärkamisajal võis täheldada teatud tõrjuvat hoiakut võõrapäraste nimede suhtes. Friedrich Reinhold Kreutzwald kasutas vahel oma perekonnanime eesti keelde tõlgitud kujul, *Ristmets*, Lydia Jannsen avaldas oma luuletusi *Koidula* nime all ja Carl Robert Jakobson tarvitas kirjanikunime *Linnutaja*. Tsaariajal ei olnud nime muutmine lihtne, selleks olevat olnud vaja nõutada tsaari nõusolekut (Ernits 1921: 24).

Tsaariaegsed nime muutmise õiguslikud takistused kõrvaldati juba Vabadussõja ajal, kui Asutav Kogu detsembris 1919 võttis vastu perekonnanimede muutmise seaduse.

See ilmus „Riigi Teatajas” (nr 2–3, 1920) (sellest seadusest lähemalt vt Henno 2002: 36–37). Algatus lähtus võib-olla Oskar Kallaselt (Ernits 1921: 25). Seejärel tõstatas nimede eestistamise Villem Ernits, kes pidas 1920. aasta algul Eesti Kirjanduse Seltsis asjakohase ettekande. Viimase tulemusena moodustati nimemuutmise komisjon, kuid see ei tulnud kunagi kokku. Hiljem tõusis küsimus uuesti päevakorrale, seekord Akadeemilises Emakeele Seltsis. Seltsi juhatus kutsus Eesti Kirjanduse Seltsi nimede muutmise komisjoni liikmed loodavasse Nimede muutmise kesктоimkonda. Kesктоimkond avaldas 1921 kogumiku pealkirja all „Eestlasele eesti nimi!”, milles ilmus kaastöid paljudelt silmapaistvatelt avaliku elu tegelastelt: Matthias Johann Eisen, Oskar Kallas, Gustav Suits, Karl Eduard Sööt, Johannes Aavik, Oskar Loorits, Villem Ernits ja Lauri Kettunen. Raamatus olid ka loendid uute nimede ettepanekute ja loodavate uute perekonnanimede järeloisistega. Mitmes kaastöös viidati samalaadsetele pürgimustele teistel rahvastel – ungarlastel, soomlastel, rootslastel, tšehhidel, sloveenidel ja lätlastel.⁷ Pole kindlasti juhus, et Soomet nimetatakse korduvalt; aastail 1906–07 oli seal samalaadse aktsiooni tulemusena soomepärasatud kümneid tuhandeid nimesid.

Nimede muutmise Kesктоimkonna kampaania ei leidnud algul erilist vastukaja. Aastatel 1920–28 laekus Riigikohtu tsiviilosakonda vaid 605 nimemuutmisavaldust (hiljem anti nimemuutmise siseministeeriumi pädevusse). Esitatud avaldustest rahuldati 422; neist puudutasid tegelikult vaid 160 võõrapäraseid nimesid (Vaigla 1928). Nagu selgub Akadeemilise Emakeele Seltsi nimede eestistamise toimkonna iga-aastastest aruannetest ajakirjas „Eesti Keel” (neid hakati avaldama 1928), jäi vastukaja järgmistelgi aastatel üsna tagasihoidlikuks: 15 aasta jooksul muutis nime kokku 2672 perekonda, kuid ainult 820 neist olid oma nime eestistanud (Rajasalu 1993: 100). Need tegid seda eelkõige selleks, et pääseda halvustavast nimest. Nende väheste hulgas, kes enne 1930. aastate keskpaiku alustatud riiklikku nimede eestistamiskampaaniat tahtsid vabaneda võõrapärasest nimest, paistavad silma paljud nooremad keelemehed ja kultuuritegelased (nime muutmise aasta on antud sulgudes nime järel): *Saaberk* > *Saareste* (1922), *Mälson* > *Mägiste* (1922), *Mihkelson* > *Tuglas* (1923), *Blaubrück* > *Arumaa* (1926), *Mihhels* > *Mihkla* (1926), *Berg* > *Ariste* (1927), *Klein* > *Rajamaa* (1927), *Schwalbe* > *Silvet* (1929), *Trinkman* > *Elisto* (1933).

Autoritaarse korra aastail 1934–40 muutus võõrapärasest nimest loobumine riiklikuks asjaks. Nime muutmise ise tehti hõlpsamaks seeläbi, et senised seadused – üks perekonnanimede muutmise, teine nimede võtmise seadus – koondati üheks, 13. juunil 1934 vastu võetud nimekorralduse seaduseks (Henno 2002: 35), mis ilmus „Riigi Teatajas” sama aasta 26. oktoobril. 1. jaanuarist 1935 hakkas kaheks aastaks maksuma lihtsustatud asjaajamise kord; hiljem tähtaega pikendati (Rajasalu 1993: 101). Muutmise tehti ahvatlevaks veel sel teel, et selle eest ei küsitud enam rasu. Nimevalikule seati mõned piirangud: ei võinud võtta halva kõla või labase tähendusega või laialt tarvitusel perekonnanime; samuti oli keelatud võtta tuntud tegelase nime või kaitseregistrisse kantud nime.

---

⁷ Rootsi rootslaste seas ei tea küll, et sellist nimede muutmist oleks toimunud. Igatahes pole ma rootsi erialakirjandusest sellele vihjeid leidnud.

Pilt 25. Autoritaarse korra aastail 1934–40 kujundati rahva meelsust mitmete üleriigiliste kampaaniate abil, millest üks oli perekonnanimede eestistamine. Kampaania taga seisis siseminister, hilisem peaminister Karl-August Einbund, kes muutis oma nime Kaarel Eenpaluks. (ERA f. 1097, n. 1, s.26741 l. 18 ja 21)

Perekonnanime muutmise kampaania taga seisis siseminister, hilisem peaminister, Karl-August Einbund, kes andis kõigile head eeskju ja muutis 1935 oma nime Kaarel Eenpaluks. Ministri uus perekonnanime lähtus tema sünnitalu nimest: Palu. Kampaania korraldamiseks loodi Riikliku Propaganda Talituse kaastegevusel Nimede Eestistamise Kesktöimkond, mis novembris 1935 muudeti Nimede Eestistamise Liiduks (Rajasalu 1993: 100). Kesktöimkonda kuulusid 15 organisatsiooni esindajad ja ligi 400 perekonnaseisuametnikku, loodi 250 kohalikku nime muutmise töimkonda (Rajasalu 1993: 101).

Nimemuutmist propageeriti mitmeti. Raadios ja ajakirjanduses jagati nime muutmise juhiseid, asjaomaste kirjutistega esinesid näiteks Tartu ülikooli eesti keele professor Andrus Saareste ja perekonnaseisuametnik ning nimeuurija Edgar Rosenstrauch; viimane eestistas oma nime Rajandiks. Selgitustöök korraldati spetsiaalseid kõnekoosolekuid ning kasutati teisi rahvakoosolekuid, kogunemisi ja peoõhtuid (Rajasalu 1993: 103–104). Propaganda selgitas, et välismaal saksapärase nimega esinedes kirjutatakse eestlaste saavutused sakslaste, mitte eestlaste arvele (Rajasalu 1993: 103). Kampaania leidis eestlaste seas head vastukaja. Kui 1934. aasta rahvaloenduse andmeil oli 993 000 eestlasest umbes kuuesaja tuhandel eestipärane perekonnanime, siis nelja aastaga oli see arv tõusnud ligikaudu kaheksasaja tuhandele (Rajasalu 1993: 105; vt tabel 24). Samal ajal ei saa nimetamata jätta, et riigiametnikele ja kaitseväelastele avaldati survet, et nad oma nime eestistaksid.

Tabel 24. Perekonnanime muutnud isikute arv 1920–39

<i>Nime muutmise aeg</i>	<i>Isikute arv</i>
1920–34	2 672
1935	34 196
1936	78 164
1937	43 069
1938 (1. detsembrini)	26 037
1939 (1. detsembrini)	10 862
<i>Summa</i>	195 000

Allikas: Rajasalu 1993: 104.

Eestis pandud perekonnanimed ja nende muutused kuni 1940. aastani kajastuvad kahes interaktiivses andmebaasis aadressil <http://www.history.ee/ono/>. Andmebaaside põhiautor on Tartu ülikooli arhiivinduse professor Aadu Must. Esimeses on 19. sajandi algul Eesti alal pandud perekonnanimed, teises 20. sajandi algupoolel toimunud nimemuutused.

Perekonnanime muutmise kampaanial oli kaks eesmärki: taheti muuta võõrapäraseid nimesid eestiomaseks ja asendada halvakõlalised või keeleliselt vigased nimed. Keeleliselt vigaseks peeti nime, mis oli vanas kirjaviisis või murdepärasel kujul (Grönberg 1985: 558). Halva kõlaga nimevahetused olid näiteks *Lombak* > *Laasme*, *Zolk* > *Leius*, *Madrats* > *Mailend*, *Monstrum* (*Mundström*) > *Mugasto*, *Karafn* > *Karindi*, *Besfamilie* 'perekonnanimeta' > *Kallaste*. Loomulikult leidis ka teisi põhjusi, miks perekonnanime taheti muuta.

Paljud nimemuutused saavutati õigekirja lihtsa kohendamise (sõnaalguline *b, d, g* > *p, t, k*), mõne tähe või osa ärajätmise või lisamisega. Vahel tõlgiti liitsõnaline saksa nimi sõna-sõnalt eesti keelde, vahel asendati liitsõnalise nime järelosa häälikuliselt sarnase eesti sõnaga (*-berg* või *-bert* > *-pere*, *-heim* > *-hein*, *-man(n)* > *-ma(a)*, *-son* > *-soo*, *-(s)ov* > *-soo*) või tõlgiti (*-berg* > *-mäe*, *-burg* > *-tare*). Uute nimede lõpus on sageli *-st*, *-ste*, *-sto*, *-and*, *-endi*, *-indi*, *-ndi*, *-la*, *-de*, *-na*, *-mo*, *-me*, *-es*, *-se*, *-re*.

Alljärgnevalt mõned näited nimede eestipärastamise kohta Tartu Ülikooli matriklist aastatel 1918–40 (AAUT). Nime järel on toodud muudatuse aastaarv.

Õigekirja kohendus

Alto > Alttoa 1934

Blank > Plank 1936

Glükk > Lükk 1935

Grepp > Krepp 1935

Grumm > Ruumet 1934

Habicht > Haabpiht 1936

Jóg > Jógis 1927

Kaschan > Kaselaan 1937

Kind > Kint 1939

Lehdo > Lehto 1936

Linder > Lender 1933

Mihhels > Mihkla 1926

Nuth > Nuudi 1937

Petsch > Peets 1936

Puutsa > Puusta 1926

Reinthal > Reintalu 1935

Sprantzmann > Sprantsmann 1935

Univer > Univere 1937

Kljas > Kaljas 1935
Lamp > Lambi 1933

Vedler > Veldre 1936
Veiss > Veimre 1936

Vana kirjaviisi ajakohastamine

Parrind > Parind 1938
Perli > Pärl 1935
Rivis > Riives 1938

Rütel > Rüütel 1936
Seppa > Sepa 1936
Wahs > Vaas 1936

Lühendamise

Hendrikson > Hendre 1937
Herman > Härma 1936
Hindov > Hindo 1936
Kimberg > Kimber 1937
Käsebier > Käspre 1936
Parmasson > Parmas 1923

Reinmann > Reinma 1936
Sauer > Saue 1935
Silbergleich > Silvere 1935
Soplepmann > Soolepp 1935
Varjun > Varju 1924
Voormansik > Voore 1926

Tõlge (vabel koos õigekirja kohendamise, osa väljavahetamise või lisamisega)

Birkenthal > Kaseoru 1937, 1938
Freiwald > Vabamets 1935
Freiwald > Priimets 1935
Grau > Hallist 40
Grönberg > Haljamaa 1936
Grünfeldt > Haljasmaa 1935
Inselberg > Saaremäe 1935
Kirschbaum > Kirsipuu 1936
Kirschenberg > Kirsimägi 1936
Kirschfeldt > Kirsiväli 1936
Mühlberg > Mäelo 1924
Neubaum > Uuspuu 1935
Neumann > Uuemaa 1936

Nusberg > Pähklimäe 1935
Ostrov > Laid 40
Ostrov > Saarissoo 1925
Pahplum > Ojamaa 1935
Perlebach > Pärloja 1938
Steinfeldt > Kiviste 1923
Steinmann > Kivik 1925
Sternfeldt > Täheväli 1936
Treu > Truu 1934, 1935
Treufeldt > Truovere 1935
Veide > Loosalu 1923
Veisberg > Valgre 1935
Vildfluss > Lainevool 1923

Järelosa asendus (vabel koos õigekirja kohendusega)

-berg > -pere

Loorberg > Loopere 1935
Reisberg > Reispere 1937

Riisberg > Riispere 1937
Rothberg > Roopere 1936

-berg > -re

Akberg > Aakre 1935
Amberg > Ambre 1936

Breiberg > Vilmre 1925
Konsberg > Kaimre 1937

-berg > -ste

Saaberik > Saareste 1922

Vilberg > Vilbaste 1935

-er > -re

Bender > Pendre 1935 Summer > Sumre 1936

Einer > Einre 1937

-feldt > -maa

Grünfeldt > Haljasmaa 1935

Marfeldt > Maramaa 1921

Rosenfeldt > Roosmaa 1938

-man(n) > -maa

Akermann > Avarmaa 1936

Einmann > Eenmaa 1937

Kampmann > Kampmaa 1936

Kenkmann > Kenkmaa 1935

Laurman > Laurmaa 1937

Liedemann > Liidemaa 1935

Lippman > Lippmaa 1925

Neumann > Uemaa 1938

Tiitsmann > Tiitsmaa 1923

Valdmann > Valdmaa 1935

Viirman > Viirmaa 1935

Vismann > Viisimaa 1935

Vreemann > Veermaa 1935

Wöhrmann > Vooremaa 1936

-man(n) > -ma

Altman > Altma 1935

Jürman(n) > Jürima 1938

Kramann > Kaarma 1939

Leimann > Laidma 1936

Lindemann > Lindma 1935

Reinmann > Reinma 1936

Vaarmann > Vaarma 1936

Valdmann > Valdma 1935

-son > -soo

Heinson > Heinsoo 1936

Länson > Läänsoo 1938

Ojasson > Ojassoo 1935

Peterson > Petersoo 1937

Ojanson > Ojasoo 1936

Pöderson > Pödersoo 1936

Saarson > Saarsoo 1935

Tedderson > Tedersoo 1933

Tomson > Toomsoo 1935

Viirason > Viirsoo 1925

-son > -ste

Illison > Iliste 1938

Jobson > Joaste 1932

Mälson > Mägiste 1922

Tomson > Tomiste 1927

Sama algustäht

Albreht > Aunver 1924

Eiche > Erima 1939

Elbrecht > Ehaste 1927

Erich > Eisma 1936

Escholz > Elmet 1935

Jäger > Järvis 1936

Kakk > Kahkra 1921

Kasak > Kadaja 1936

Moses > Maldre 1936

Murka > Murde 1937

Punson > Padrik 40

Päärdu > Pardu 1923

Reismann > Raun 1935

Roser > Roolah 1939

Rosnikof > Ruuk 1936

Schidlowski > Selvet 1936

Koch > Koskel 1939
Kops > Koitmets 1922
Kranig > Kalviste 1935
Kuulberg > Kallak 1935
Leinbock > Linnus 1935
Lukin > Lannus 1936
Malinkin > Marvet 1935 Vinkel > Voore 1935

Schütz > Sütiste 1936
Smironin > Sillard 1935
Speek > Saari 1935
Stamm > Saadre 1935
Tiismann > Tuiskvere 1936
Ve(e)berg > Valmet 1936

Ilmne seos endise nimega puudub

Abramson > Vastalu 1926
Adams > Meelend 1936
Aleksejev > Ojamaa 1935
Beifeldt > Vironeem 1935
Brindfeldt > Ilmaste 1925
Blumfeldt > Imakaevu 1936
Dobrósčewsky > Valmre 1936
Einer > Arvisto 1924
Elendt > Põdra 1935
Fluss > Teaste 1935
Freymann > Kadarik 1937
Gross > Järvik 1935
Gutman > Tuhk 1935
Haman > Tuldava 1936
Ital > Rannik 1925
Jefimov > Taimre 1936
Johanson > Elango 1924
Juhanson > Sillar 1935

Knibbis > Aavelaid 1935
Kükamees > Velitar 1923
Lind > Siim 40
Lindenberg > Kaljuvee 1937
Mit > Vaigla 1926
Mühlberg > Kauri 1935
Pedmakson > Voolaine 1921
Peetmann > Valdas 1927
Peterson > Särgava 1935
Piipenberg > Inari 1937
Poissman > Tauli 1935
Ponomarev > Suursööt 1935
Püümann > Rahnulo 1926
Ruubel > Kigaste 1923
Sibilin > Neeme 1924
Steinfeldt > Hiie 1935
Stiglits > Kalveste 1925
Sunduk > Ojandi 1926

Eestistati ka eesnimedid: *Georg > Jüri, Gustav > Kustas, Hans > Ants, Karl > Karla, Reinhold > Rein, Rudolf > Ruudi, Vassili > Valev, Mihhail > Mihkel.*

Nimede eestistamise kampaania tulemusena tõusis eestipärase nimega eestlaste arv nelja aastaga umbes kuuesaja tuhandelt ligikaudu kaheksasaja tuhandeni. Endise nimekuju juurde jäi ligi kakssada tuhat eestlast. Mõni oli põhimõtteliselt perekonnanime muutmise vastu. Üks kuulsamaid nimemuutmise kriitikuid oli Viljandi praost, kirjanik ja Riigikogu liige Jaan Lattik, kes Riigikogus esindas algul kristlikku rahvaerakonda, hiljem rahvuslikku keskerakonda ja keda häiris kroonulikkus, millega nimede muutmise kampaaniat läbi viidi:

Nimede muutmise hoos hakati nõudma neilt, kellel olid eestipärased nimed, et nemad peavad kirjutama oma nime sõnaraamatu järgi. Ei tohi kirjutada niiviisi, kuidas nimi seisab kirikuraamatus. Too vana kirjaviis tuleb reformeerida. Minuga hakati norima, et miks ma oma nime raiun kahe t-ga. Ühest aitab. Pandi mulle pahaks, et ma olevat ühele vallavalitsusele ametliku kirja avamata tagasi saatnud, kus mind oli kõnetatud ühe t-ga, niisuguse märkusega: „Aadress Virtsjärvi. Kas

nende hulgas ka praosteid on, seda ma ei tea.” Ma seletasin, et ma kirjutan oma perekonnanime nii, nagu see on kirja pandud Karula kirikuraamatus. Mu kodukihelkonnas hääldatakse selgesti topel[t]konsonandiga. Sedaviisi kirjutasiid mu vanaisa ja vanaema oma käega lauluraamatusse, mu isa, kirjutan mina ja minu pojad ning pojapojad. Kui seal kirikukirjas oleks seisnud seitse t-d järgemööda, kirjutaksin ka mina nii. [...] Võttis siis mind Eenpalu ise vahel tangide vahele ja hakkas seletama, et sa mõtle ikka järele ja sa tee ikka niiviisi ja mitte teisiti. Ma siis kostsin, et kui sa mu vihale ajad, ma võtan sootu uue nime. Lähen ja ütlen, et mu priinimi olgu tänasest peale: Hai. Eenpalu mõtles veidi ja kostis, et seda nime sulle ei lubata. Hai ei ole meie mere kala. See nimi oleks võõrapärane. Siis leppisime iga kord selleks korraks ära. Ja siseminister ise kirjutas mulle alati mu nime õieti – kahe t-ga. (Lattik 1950: 323)

Omaette nimeprobleem oli seotud setude ning Petserimaal ja Narva-tagustes valdades elavate venelastega. Nende asualad olid enne omariiklust kuulunud Pihkva ja Peterburi kubermangu ning sealne maarahvastik polnud saanud perekonnanimesid. Aprillis 1920 võttis valitsus vastu seaduse nende Eesti kodanike kohta, kel puudus perekonnanimi, mis kohustas sealseid perekonnanimeta kodanikke võtma nime. Tähtajaks määrati 1. jaanuari 1922. Sellele, kes seadusele ja selle täitmise määruusele ei allunud, pidi nime määrama siseministri nimetatud komisjon. Nii moodustatigi igas vallas kolmeliikmeline komisjon, mille ees hakkasid kõik üle 18-aastased kodanikud enda valitud nimest teatama. Kõrvalistesse taludesse ja küladesse sõitis komisjon ise kohale (Reissaar 1996: 207). Indrek Jäätsti andmeil olid soovitusnimekirjad, kust võis endale nime valida. Võis ka talunime endale perekonnanimeks võtta. Erinevalt venelastest oli setudel keelatud võtta vene perekonnanimesid, kuigi paljud setud olevat seda soovinud (Jäätsti 1998: 1523).

Eesti keele tähtsustamise varjupool

Uues põhiseaduses, mis jõustus 1. jaanuaril 1938, olid mõnede vähemusrahvustesse puutuvate sätete sõnastust muudetud (RT 1937: 590). Igal Eesti kodanikul oli endiselt õigus säilitada „oma rahvusse kuuluvuse” (§ 19). Vähemusrahvuste liikmed võisid ellu kutsuda omavalitsusasutisi „kultuurilistes ja hoolekande huvides” (§ 20). Kooliõpetus pidi toimuma riigikeeles, kuid vähemusrahvustele avatud koolides võidi õpetada oma rahvus- ja riigikeeles „seaduses tähendatud aluseil ja piires” (§ 22). Neis kohtades, kus elanike enamus kuulus vähemusrahvusse, võidi „tarvitada seaduses ettenähtud aluseil oma keelt asjaajamisel kohalikes omavalitsusasutistes” (§ 31).

Praktikas kogesid aga vähemusrahvused ka Eesti riigilt tulevaid šovinismiilminguid. Eriti andsid need ennast tunda kolmekümnendate aastate teisel poolel, kuid juba augustis 1928 olevat haridusministeerium ringkirjas teatanud, et segaabielus sündinud laps pidi õppima eestikeelses gümnaasiumis, kui kohapeal puudus rahvuskeelne kool; nii ei võinud Tallinnas elav rootslane astuda näiteks saksakeelses gümnaasiumi (Aman 1992: 629).

Tabel 25. Algkoolide 1934. aasta õppekava järgi ettenähtud emakeele ja riigikeele nädalatundide arv klassiti

Eesti õppekeelega koolides												
<i>Maal</i>						<i>Linnas</i>						
Õppeaine	Klass											
Eesti õppekeelega koolides	1.	2.	3.	4.	5.	6.	1.	2.	3.	4.	5.	6.
Eesti keel	8	8	8	7	6	6	8	8	8	7	5	5
Muukeelsetes koolides												
Emakeel	8	6	6	6	6	6	8	6	6	6	6	6
Riigikeel	0	3	4	4	4	4	0	3	3	3	4	4

Allikas: RT 1934: 1165–1166.

Juulis 1934 muudeti avalike algkoolide tunnikavu. Edaspidi õpiti riigikeelt alates teisest klassist senise kolmanda asemel. Ühtlasi muudeti riigikeele õppe nädalatundide arvu (tabel 25). Mõned aastad hiljem sätestati ema- ja riigikeele õppele kolmandast kuuenda klassini võrdne arv tunde nädalas (Aman 1992: 630). Koolid, mis soovisid võtta tunnikavva mõne võõrkeele, tuli selleks küsida luba maa- või linnakoolivalitsuse kaudu haridus- ja sotsiaalministeeriumilt. Võõrkeelt võis õpetada viiendas ja kuuendas klassis kummaski kolm tundi nädalas, vähendades selleks neis klassides tundide arvu teistes ainetes kolme tunni võrra (RT 1934: 1166).

Oktoobri lõpus 1934 andis peaminister riigivanema ülesannetes Konstantin Päts dekreedina kaks seadust, mis otseselt puudutasid riigikeele ja vähemusrahvuse keelte vahet: keeleseaduse (RT 1934: 1615–1617) ning rahvusse kuuluvuse aluste määramise seaduse (RT 1934: 1618). Keeleseadus määras avaliku keeletarvituse Eestis ja kordas osaliselt neid mõõndusi vähemusrahvuste keelte kasuks, mis sisaldasid põhiseaduses ja vähemusrahvuste kultuuriomavalitsuse seaduses (vt jaotist „Eesti keele uued kasutusvaldkonnad” ülal). Keeleseadus sätestas eesti keelele vähemusrahvuste keelega võrdse seisundi nendes kohalikes omavalitsusasutustes, mille sisemise asjaajamise keel ei olnud eesti keel: kohaliku omavalitsuse „kirjalik läbikäimine” riiklike asutuste ja nende omavalitsustega, kus polnud kasutusel sama sisemine asjaajamise keel, pidi toimuma riigikeeles, samuti niihästi raamatupidamine kui „kirjalik asjaajamine, mida toimetatakse üldriiklikkude ülesannete teostamiseks koha peal” (§ 7); ka kohaliku omavalitsuse volikogu koosolekute protokollid tuli koostada eesti keeles (§ 7). Vähemusrahvuse asjaajamisekeele kohalike omavalitsuste ametlikud pealiskirjad siltidel, pitsatitel ja plankidel pidid olema eesti keeles, nagu ka kõik ametlikud kuulutused ja teadaanded, kuid eestikeelsele tekstile võidi lisada tõlge vähemusrahvuse keelde; ametlikud kutsed ning käsud tuli saata eesti keeles neile, kes ei olnud kohaliku omavalitsuse piirkonnas enamuses oleva vähemusrahvuse liikmed (§ 8). Keeleseadus nägi veel ette, et vähemusrahvuse asjaajamisekeele kohaliku omavalitsuse sekretärid ja kantseleitöötajad pidid valdama eesti keelt (§ 9), et sellistes omavalitsustes saadi kasutada eesti keelt (§ 10), et iga kodanik võis vähemusrahvuse asjaajamisekeele kohaliku omavalitsuse poole pöörduda nii kirjalikus kui suulises eesti keeles (§ 11) ja et

vähemusrahvuse asjaajamisekeelega omavalitsus oli kohustatud kodaniku nõudmisel andma välja vastuseid, õiendusi, tunnistusi, teatisi ning muid dokumente eesti keeles (§ 12). Keeleseadus sätestas ka keelte tarvitamist vaeslastekodudes (§ 14), vähemusrahvuste kultuuriomavalitsustes (§ 15–18) ning kohtutes. Kui asjaosalised ei osanud küllaldaselt eesti keelt, võidi kohtuistungeid pidada täielikult või osaliselt mõnes muus keeles, mida kohtu koosseis ja asjaosalised oskasid (§ 19). Kui rahukohtuniku jaoskonna piiridesse jäi mõni vähemusrahvuse asjaajamisekeelega omavalitsus, siis võisid selle vähemusrahvuse liikmed, kes eesti keelt ei vullanud, pöörduda kohtuniku poole suuliselt ja kirjalikult oma rahvuskeeles, kui kohtunik seda keelt oskas või kui kohtul oli tõlk (§ 20). See õigus ei laienenud aga vähemusrahvusest liikmetele, kui nad „pöörduvad kohtuvõimude poole võõraste asjade kutseliste ajajatena” (§ 22). Kohtuasja üleandmisel kõrgemasse kohtuastmesse tuli vähemusrahvuse keeles koostatud paberid tõlkida eesti keelde (§ 21). Kohtukuulutusi tuli avaldada nii eesti kui kohaliku vähemusrahvuse keeles (§ 23).

Kuigi keelseadusega taheti ilmselt lihtsustada riigi järelevalvet vähemusrahvuse asjaajamisekeelega omavalitsuste töö üle ja kindlustada vähemusrahvuse enamusega omavalitsuste piires elavate eestlaste õigust kasutada eesti keelt, pidasid vähemusrahvused keelseadust ja järgmisel aastal siseminister Einbundi antud keelemäärust (RT 1935: 30–31) enda õiguste solvavaks piiramiseks (Blumfeldt 1961: 170; Aman 1992: 631). Keelemääruse nõue, mille järgi avalikult näidatavad välismaa kinofilmid pidid olema eestikeelse tõlkega (§ 5; RT 1935: 30), tekitas vähemusrahvustes meelepaha. Väideti, et selline tõlge töötaks vähemusrahvuse omakeelsete filmide näitamise eesmärgile risti vastu – omakeelseid filme näidates taheti edendada rahvuskeele säilimist.

Keeleseadusega ühel ajal antud rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadus (RT 1934: 1618) püüdis lahendada mõned rahvuse määramise piirjuhud, mis ilmnesisid vähemusrahvuste kultuuriomavalitsuse seaduse rakendamisel: kultuuriomavalitsusi võisid luua need vähemused, kelle üldarv oli vähemalt kolm tuhat. Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadus nägi ette, et kodanik, kes ise või kelle isa või isaisa on olnud vallakogukonna hingekirjas, tuli pidada eesti rahvusse kuuluvaks seni, kui polnud esitatud vastupidiseid tõendusi. Erandi moodustasid vähemusrahvuse enamusega vallakogukondade hingekirjas seisnud isikud (§ 1). Isikud, kes olid saanud Eesti kodakondsuse lihtsustatud korras põhjendusel, et nad on eesti soost, loeti eestlaseks, kuigi nad hiljem määrasid oma rahvuseks mõne vähemusrahvuse (§ 2). Segaabielus sündinud last peeti eestlaseks, kui isa oli eestlane. Kui ema oli eesti rahvusest, määrati lapse rahvuseks vanemate kokkuleppel isa või ema rahvus. Kui vanemad ei suutnud kokkuleppele jõuda, peeti last isa rahvusse kuuluvaks. Kui aga isa oli surnud või tema elukoht teadmata, kuulus laps eesti rahvusse (§ 3). Alla 18-aastase lapse rahvus määrati vanemate oma järgi. Kui vanemad olid eri rahvusest, määrati lapse rahvus vanemate kokkuleppel kas ema või isa rahvuse järgi. Kui vanemad kokkuleppele ei jõudnud, arvati last isa rahvusse kuuluvaks (§ 4). Vallalapse rahvus määrati ema järgi (§ 5) ja leidlast peeti eestlaseks (§ 6). Üle 18-aastane vähemusrahvusse kuuluv kodanik võis oma rahvuseks määrata kas eesti, vanemate või ühe vanema rahvuse (§ 7). Niisiis peab tõdema, et rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadus seadis kitsendavaid piire Eesti

kodaniku õigusele arvata end vähemusrahvusse kuuluvaks, kuna aga vähemusrahvusest isikule anti eesti rahvusse astumiseks roheline tee.

Segaseid tundeid tekitas ka kohanimede eestistamine. Keelemääruse üks sätteid nägi ette, et siseriiklikel postisaadetistel pidi olema nii saaja kui saatja kogu aadress eestikeelne (RT 1935: 30). Nõue laienes aga igasuguste trükiste kohanimemekasutusele, nii et eestirootslaste ajakirjas „Kustbon” („Randlane”) tuli 1936. aastal hakata kirjutama näiteks harjumuspärase *Reval* asemel *Tallinn*. Ajakirjaartiklites püüti siiski jääda rootsipärase kohanimede juurde, nagu *Hapsal* 'Haapsalu' ja *Birkas* 'Pürksi' (Aman 1992: 629).

Sellega kohanimede eestistamine siiski ei piirdunud. Aprillis 1938 andis riigivanem dekreedina koha- ja kinnistusüksuste nimede korraldamise seaduse (RT 1938: 1450–1455). See nägi ette, et haldusüksused, külad ja alevikud peavad kandma eestipärase nime. Võõrnimed, labase tähenduse või halva kõlaga nimed tulid eestipärestada. Seadus kehtis ka avalike tänavate, platside, suvituskohade, parkide ja veekogude, samuti kinnistute nimede kohta (Uuet 2002: 51); ainult „Eesti ajaloo seisukohalt positiivset tähtsust omavad” vähemuskeelsed kohanimed võisid sundeestistamisest kõrvale jääda. Iga linnavolikogu ja maavalitsus pidi kahe aasta jooksul pärast seaduse jõustumist kuulama ära valdade omavalitsuste arvamused ja esitama uute kohanimede ettepanekud. Siseministeeriumis moodustati seaduse rakendamiseks kohanimede nõukogu, millesse kuulusid asjaomaste ametkondade, Akadeemilise Emakeele Seltsi ja Akadeemilise Ajaloo Seltsi esindajad. Edasikaebusi pidi otsustama siseminister.

Kui keelemäärus ja selle rakendus oli segaste tunnetega vastu võetud, siis kohanimede eestistamise seadus tekitas juba paksu verd. Eestirootslased esitasid protesti, nii et eestirootsi nimed jäeti sundeestistamisest kõrvale. Muude nimede eestistamise kavu koostati edasi, eriti, mis puudutasid Petserimaa külasid ja alevikke, kuid Nõukogude okupatsioon tõmbas kavadele kriipsu peale (P. Päll 1999:345). Eestistamisest jäid kõrvale ka ingerisoomed nimed (Uuet 2002: 51). Seadust arvestati seevastu vallapiiride reformi ajal, mil valiti uued vallanimed. Nii said mitu Petserimaa valda ja mõni küla uue nime, näiteks Laura > Lõuna, Kulje > Kalda, Irboska > Linnuse, Skarjatina > Raja. Ka mujal eestipärestati mõned võõrapäraseid kohanimed, näiteks Voltveti > Tihemetsa, Puurmanni > Kursi, Krüüdneri > Veski, Kilingi > Saarde, Triigi > Kõue (Uuet 2002: 58), Rogosi > Ruusmäe.

Õige keelega kimbus

1930. aastatel toimus niisiis Eesti keeleelus üldine tõsinemine. Ametliku tunnustuse oli suuresti saavutanud Johannes Voldemar Veski ja eriti Elmar Muugi õigekeelsuse suund. Normikeelt õpetati koolides valdavalt Muugi keeleõpikute järgi. Üldsuse käsutuses olid sama autori koostatud „Väikesed õigekeelsus-sõnaraamatud”, mille lühikeste vaheaegade tagant ilmuvad trükid arvestasid Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna viimaseid õigekeelsusotsusi. Keelenormi järgimist trükisõnas tagasid Akadeemilise Emakeele Seltsi üleskutse peale suuremate kirjastuste ja ajalehte juurde palgatud keeleteoimetajad. Riigi poliitikas tõsteti samal ajal tähelepanu keskmesse eestlus. Rahvalt, eriti ametnikelt ja ohvitseridelt, oodati, et nad kannaksid eestipärest

nime. See kõik kokku tähendas eesti normikeele ja keelelise ühtluse tähtsustamist, võib isegi öelda ületähtsustamist.

Õigekeelsus oli muutunud pideva tähelepanu objektiks. Akadeemilise Emakeele Seltsi koosolekutel arutati ajakirjanduse ja kinofilmide halba keelt. Seltsi häälekandjas „Eesti Keel” ilmusid põhjalikud õigekeelsusanalüüsid, nagu Valter Tauli käsitlus ajalehe „Vaba Maa” keelest (Poissman 1930) ja Ernst Nurme 1056 gümnaasiumi vastuvõtuksami keelelise külje üksikasjalikud vaatlused (Nurm 1938, 1939).

Ernst Nurme tööd on sümptomaatilised. Peamine tähelepanu on pööratud koolile, täpsemini öeldes koolinoorte normikeele tundmisele. Selline fookus on arusaadav, sest igal ajal kehtib valmistõde, et praegused koolinoored on tulevased normikeele tarvitajad. Koolinoorte keeletarvitusega puutus vahetult kokku ka Johannes Aavik, kes töötas aastast 1934 haridusnõunikuna, aastast 1937 koolide peainspektorina. Ajakirjas „Eesti Kool” ilmus temalt mitmesuguseid kaastõid: gümnaasiumi lõpuklasside võistluskirjandite keele, stiili ja sisu vaatlus (Aavik 1935b), õpilaste õigekeelsusvigade käsitlus, „mida esmajoones tuleks vältida” (Aavik 1938a) ja metoodilise suunitlusega artikkel emakeeleõpetuse vigade esiletoomisest (Aavik 1938b). Arutelus löid kaasa ka tegevõpetajad: avaldati raamatuid eesti algkooli lõpetaja emakeele oskustest ja teadmistest (Meos 1936), ilmutati artikleid gümnaasiumide emakeeleõppe eesmärkidest ja sisust, kaasa arvatud „emakeeleõpetaja keelemured” ja „õigekeelsuse ravi” (Kask 1938c). Keelemurede all mõeldi eelkõige järjekindlustust keelenormingutes ja nende muutlikkust – sõnakuju, mis seni oli peetud keeleveaks, võidi äkki tunnistada normipäraseks.

Johannes Aaviku positsioon 1930. aastate keeleelus on huvitav. Ühest küljest vastustas ta paljus ametlikuks tunnistatud normikeelt, nõudes väsimatult, et ametlik keelekorraldus lubaks enam keeleuenduslikke keelendeid. Teisest küljest oli ta haridusnõuniku ja koolide peainspektorina kohustatud hoolitsema selle eest, et koolides õpetataks sedasama normikeelt. Veelgi enam: Tartu linna tütarlastegümnaasiumi õpetajana 1926–34, Tartu ülikooli eradotsendina 1933–38 ja dotsendina aastast 1938 pidi ta ise normikeelt õpetama. Konflikti lahendas Aavik sel moel, et ta kirjeldas kohusetundlikult normikeele reegleid, kuid ei hoidunud ametlikult reeglistatud keelt kritiseerimast ja oma uuenduste propageerimisest. Tema endiste õpilaste tunnistuse kohaselt oli Aavikul õpetajana sisemine sära. Ka need, kes ei jaganud tema arvamusi keele ja keeleuenduse kohta, on möönnud, et Aavikul oli võime teha eesti keele ainet põnevaks (näiteks Elisto 1971 ja muud mälestuskirjutised samas pühendusteoses; Vihma & Mihkla 1971). Kahtlemata suutis Aavik äratada gümnaasiumiõpilastes huvi keele kui niisuguse vastu ja aitas sel moel kaasa keeleteadlikkuse tõstmisele vanemate koolinoorte hulgas.

Aaviku soovitud võtteid keeleuenduse propageerimisel oli „keeleliste tõbede” väljatoomine. Nende hulka arvas Aavik paljusid nähtusi, mida tuli keeles ette kas rahva järelemõtlematu keeletarvituse või ametliku keele (Aaviku hinnangul vildaka või ühekülgse) normimise tulemusena. Oma laiale lugejaskonnale mõeldud õigekeelsuse õpikus ja grammatikas loetleb ta koguni 60 keeletõbe, lisaks 37 „keelelist vastuoksust” (Aavik 1936: 413–418). Iga tõbi sai endale enam või vähem lõõva ja meeldejääva

nimetuse, näiteks „siga-tõbi”. Nimetus viitab häälikute järjendile, mis tekib sõna lõpus, kui *ne-* ja *us-*lõpulistest sõnadest moodustada *i*-mitmuslik ainsuse kaasäütlev kääne: *eestlane* → *eestlasiga*, *taotlus* → *taotlusiga*. Aavik tahtis juhtida tähelepanu sellele, et *siga*-vormid tekkisid *i*-mitmusega liialdamisest (Aavik 1936: 414), kusjuures *i*-mitmus oli neid morfoloogilisi uuendusi, mida Aavik ise oli normikeelde toonud (lähemalt *i*-mitmuse omaksvõtmisest eesti normikeeles, vt V. Raag 1998: 95–117).

Teine Aaviku ravitav tõbi oli „tis- ja tus-tõbi”. Nimelt pidas Aavik asjatuks teha tähendusvahet *tis-* ja *tus-*lõpulistest sõnade nagu *ehitis* 'ehitatu; hoone' ja *ehitus* 'ehitamine, ehitustöö' vahel. Tähduseristuse oli normikeelde toonud Johannes Voldemar Veski (1958: 128–129, 134–135, esialgu avaldatud 1923 ja 1930). Aaviku efektsele vastutöötamisele vaatamata kehtib reegel seniajani.

Aavik ei rünnanud oma kriitika- ja pilkenooltega ainult selliseid õigekeelsusküsimusi või norminguid, kus tema arvamus ei juhtunud ühtima Veski, Muugi või mõne muu õigekeelsusalal tegutseva isiku omaga. Aavik osutas tõsist rahulolematust ka murdevigade, eriti „lõunaestlaste vigade” suhtes. Neid käsitles ta korduvalt. Programmteoses „Rahvamurded ja kirjakeel” tembeldas ta (tolleaegsetes piirides) Võru-, Tartu- Viljandi- ja Lõuna-Pärnumaalt tulnud inimesi koguni „kirjakeele rikkujaks” (Aavik 1920: 24, 29–32) ja juba õigekeelsuse õpiku ning grammatika (Aavik 1936) esimesel leheküljel andis ta teada, et *kuna* tarvitamine tähenduses 'millal' on „lõunaestlaste viga”. Seda nimetust tuleb hiljem tema raamatus veel sageli ette, vahel isegi ainult lühendatud kujul *LE*. Samas avaldas Aavik, nagu märkis Andrus Saareste, poolehoidu sellistele murdejoontele, mis pärinesid tema kodumurdest, saarte murdest (Saareste 1936/1937: 470).

Aaviku suhtumine lõunaestli keelepruuki ja üldse murretesse, oli ilmselt kahesugune. Murretes nägi ta omaette keelesüsteeme, mis seisid normikeelest eraldi. Murdeomane keelend võis niisiis murdekeele seisukohast olla õige, ent kirjakeeles sobimatu (Aavik 1920: 14–15). Aavik nentis, et eesti normikeel põhines Põhja-Eesti keskmurdel, kuid

et sinna ka mõned Virumaa ja koguni Liivimaa murrete iseärasused [on] tungind ja nimelt seeläbi, et suurem osa haritlasi, avalikke tegelasi ja kirjanikke Liivimaalt tõusis. (Aavik 1920: 20)

Ta nimetas mitut vana (tallinna) kirjakeele joont, mis olid pidanud normikeelest taganema lõunaestli keelendite ees: endiste *haudas*, *kordas*, *valdas* asemele tulid *hauas*, *korras*, *vallas*; *ärkanud*, *rändanud*, *hakkanud* asemele *ärgranud*, *rännanud*, *hakanud*; *pääsnud* asemele *pääsenud*, *eile* asemele *eila* (Aavik 1920: 20). Ta väitis, et normikeele „lõunaestistamine” oli kestnud viimase ajani ja möönis koguni, et

[v]eel kaugemale tahab ses suhtes minna keeleuuenduslik keel, mis näit[eks] põhjaestiliste *poissa*, *pyssa*, *konta* asemel tarvitab lõunaestilisi *poisse*, *pysse*, *konte*”. (Aavik 1920: 20–21)

Üldse peeti normikeele reeglitest hälbivate keelendite põhjustajaks suuresti just murdeid. Murdevigade üle arutlesid loomulikult ka pedagoogid. Eriti terav oli olukord riigi kagunurgas. Sealset olukorda kirjeldas Pankjavitsa algkooli õpetaja Nikolai Ress,

väites, et „[m]urdekeele suur erinevus õigekeelsusest foneetiliselt ja morfoloogiliselt on peamisi raskusi õigekeele õpetamisel” ja et eripärane murre tekitab raskusi, „mis asetavad Petserimaa emakeeleõpetaja erandolukorda” (Ress 1939: 314): lisaks õpilaste oskamatuses tingitud keeleviperustele ja -vigadele, pidi Petserimaa emakeeleõpetaja toime tulema murdemõjude, moonutatud normikeele ning slaavi mõjuga. Ressi sõnutsi oli normikeel õpilasele „nagu pühapävakuueks, mida ta tarvitab ainult koolis” ja soovitas alustada „kõnekeele ravi [...] juba nooremais klassis” (Ress 1939: 315). Ress mainis ka, et „kirjakeele kõnelemise võimaluse suurendamiseks on vähesed õpetajad välja lülitanud murdekeele tarvitamise ka vahetundides” (Ress 1939: 316). Avalik arutelu murde- ja normikeele vahekorras ning üldse õigekeelsuses, sealhulgas õpetajate hulgas peetav arutelu, annab selget märku suurest tähtsusest, mida omistati normikeelele. Normikeele väärtustamine viis selleni, et mõnel pool hakati nii murde- ja argikeelte joonte tarvitamise vastu võitlema kui ka murdekeele tarvitamisele otsustavalt vastu töötama. See arengusuund muutus eriti tugevaks pärast sõda, nõukogude ajal. Vajadust murdeid uurida ja dokumenteerida ei seatud aga kunagi küsimärgi alla, vähemalt mitte avalikult.

Jäigem suhtumine normikeele reeglistiku kujundamisse ja rakendusse, mis oli andnud endast märku 1920. aastate lõpus ja muutus ilmseks 1930. aastate algul, pörkas peagi vastuseisule. Opositsiooni moodustasid keeleuudenduse ja keele loomuliku arengu pooldajad ning sellega liitus veel Tartu ülikooli eesti keele professor Andrus Saareste, eesti õigekeelsuse demokraatliku suuna tähtsaim esindaja (vt ülal jaotist „Keelehooldes suunad ja voolud 1920. aastatel”). Saareste ei eitanud keelenormi kui niisugust, kuid pidas õigeks, et normikeeles tuleks lubatavaks pidada

ka teatud kõikuvusi, põikeid ja kas või pisikesi ulatsemisi normide kulul, kui see võimalik – see kõik teeb ju keele endagi meeldivamaks ja keelt tarvitava inimese inimlikumaks. Ja miks peaksidki juhud oma tahet ühiskonnale igas küsimuses peale suruma. (Saareste 1933: 265–266)

Keele range normimise vastastega liitusid veel mõned nooremad keelemehed, eelkõige keelekorrektor Rein(hold) Nurkse ja Tallinna Westholmi gümnaasiumi emakeeleõpetaja Valter Tauli. Tauli oli väga kriitiline: „Praegu valitseb meil niisugune olukord: üks raamatuke (*Väike õigekeelsus-sõnaraamat*) on normiks kõigile, kes eesti keeles midagi kirjutavad, ja teoste üle valvavad tsensorid-korrektorid” (Tauli 1940a: 187). Tauli pidas ebaloomulikuks olukorda, kus ajakirjade „Eesti Keel” ja „Eesti Kirjandus” toimetused parandavad tuntud keeleteadlaste Johannes Aaviku, Kaarel Leetbergi, Julius Mägiste ja Andrus Saareste kirjutisi, et need oleksid kooskõlas Muugi VÕSi normingutega (Tauli 1940a: 192). Tauli arvates tuleks olukorra stabiliseerumiseni normi lõdvendada, lubada võimalikult rohkem paralleelvorme (Tauli 1940a: 192). Viimane mõte ühtis täielikult Johannes Aaviku varem väljendatuga (nt Aavik 1927: 255). Tauli läks isegi nii kaugele, et ta pidas esimese eestikeelse täispiibli ilmumise kahesaja-aasta juubeli puhul kavandatava uue piiblitõlke väljaandmist enneaegseks; eesti õigekeelsuse ja keelekorralduse seisukord ei olevat „soodus püsivama väärtusega kirjandusliku teose redigeerimiseks” (Tauli 1939). Loomulikult esitas ta ka paljude

Pilt 26. Tallinna Westholmi gümnaasiumi emakeeleõpetaja Valter Tauli oli 1930. aastatel neid noori keelemehi, kes kritiseerisid keele ranget normimist, pidades seda enneaegseks. Pärast sõda pagulasena Uppsalas elades sai Taulist rahvusvaheliselt tunnustatud keelekorraldusteoreetik. Tauli on Jaan Krossi mitmes teoses esineva tegelase „õpetaja Kauri” prototüüp. Foto: Helga Nõu

keelenormingute kohta kriitikat ja tegi muutmisettepanekuid (Tauli 1940b; 1941).

Tauli arvates olevat vaja enne keelenormide fikseerimisele asumist luua õigekeelsusele ja keelekorraldusele kindel teaduslik alus. Tuleb uurida rahvamurdeid, kindlaks teha murrete häälikulise ja morfoloogilise arengu üldtendentsid; neid hinnata – kas need on otstarbekohasuse ning keeleideaali seisukohalt positiivsed või negatiivsed. Ei piisavat rahvakeele, see tähendab murrete sõnavaralise ainekogumise, sest keelekorralduse seisukohast on keelestruktuuri uurimine tähtsam kui murdesõnastik (Tauli 1940a: 189). Kui vaadelda Tauli enda hilisemat teadustegevust, siis ilmneb, et ta tegutses ka ise võimalust mööda selle „programmi” järgi. 1956. aastal kaitses ta Rootsis doktoriväitekirja tööga, mis põhjalikult käsitles häälikulisi tendentsi eesti keeles (Tauli 1956). Hiljem ilmus tema eesti keele grammatika, mille esimene osa (Tauli 1972) esitab nii ametlikku normikeelt kui ka arvestab ka normist erinevaid seisukohti, kaasa arvatud kõnekeelt. Tema seisukohtade põhjendusi leidub tema „Keelekorralduse alustes” ja selle ingliskeelses versioonis (Tauli 1968a; 1968b).

„Looduse” ja teiste kirjastuste korrektor Rein Nurkse jagas eesti keeletarvitajad kahte liiki: vähesed keelest sisuliselt huvitatud ning laiem keelekõnenumismuste ebateadlikum üldsus. Viimane nutvat taga kindlaid keelejuhiseid ega suutvat rööpkeelendite rägastikus hästi orienteeruda, teadlikumad nurisevat selle üle, et keelenorm teeb liiga. Trükitud keel olevat nii põhjalikult retušeeritud, et isikupärast ei saavat enam kõneldagi. Märk sellest, kui kaugelt keeleline tasalülitamine olevat jõudnud, oli asjaolu, et kirjandusarvustustes ei võetud viimasel ajal sõna arvestatava teose keele kohta; varem polevat seda peaaegu kunagi unustatud (Nurkse 1938: 39–40). Nurkse soovis näha enam argumentatsiooni normikoodeksites, see tähendab Veski EÕSis ja Muugi VÕSides; argumentatsiooni puududes tuleks normikoodekseid käsitada kui keeletepanekute kogusid (Nurkse 1938: 42). Seejärel käsitles Nurkse mitmesuguseid küsitavaid norminguid, alates *us-*, *as-*, *es-*adjektiivide nagu *ihmus*, *armas*, *tõrges* käänamisest

ja lõpetades võõrsõnade eestipärastatud rõhuga: kas *sebra ja vitriol* või *seebra ja vitriool*. Nurkse heitis veel keeleuueendajatele ette, et nad „teevad sõna, kleeбивad talle tähendussetuse külge ja panevad ta kohe leksikoni üheväärsena teiste – võib-olla aastatuhandetevanuste – kõrvale, arvamisel olles, et sõna sellega otsekohe on üldkeelde samahästi kui vastu võetud” (Nurkse 1938: 213). Sõnaraamatutest nimetas ta ainult Aaviku „Uute sõnade sõnastikku” (USS 1919, 1921), kuid võinuks lisada veel August Voldemar Kõrvi „Uute ja vähem tuntud sõnade sõnastikku” (UVSS). Keelesepad ei suutnud aru saada sellest, et mitte sõnaraamat ei ole tõelise keeleteadlase tööpõld, vaid tekst (Nurkse 1938: 214). „Oleme seni liiga ühekülgelt õiget keelt taga nõudnud, nüüd on viimane aeg lipukirja vahetada ja tõsiselt head keelt soovima hakata” (Nurkse 1938: 214). Nurkse kriitikale vastates väitis Elmar Muuk, et selle soovitatud kirjakeeletarvituse vabaksandmine ei vähendaks keele ebajärjekindlusi, vaid pigem suurendaks neid. Ilma õigekeelsuse sundnormideta läbi ei saa; mõnele keeletarvitajale – koolidele, riigiametnikele ja teistele – olevat seesugune normistik „möödapääsmatult tarvilik” (Muuk 1938: 363).

Kui lühidalt kokku võtta eesti normikeele arengut omariikluse kahel esimesel kümnendil, siis võib järgida Elmar Elisto kolmikjaotust ja alajärkude iseloomustust: esimene ajajärk, aastani 1925, mil ilmus EÕSi esimene köide, oli „keele organiseerimata lopsaka kasvu ehk keele vohamise ajastu”. Järgmised kümme aastat oli „range reeglipärasuse ajastu” ja aastad 1936–40, alates VÕSi viienda trüki ilmumisest 1936, „demokraatliku keelevoolu süvenemise aeg” (Elisto 1948: 67–68).

Õigekeelsusarutelud-vaidlused keerlesid põhiliselt sõnavara, vormiõpetuse ja võõrsõnade õigekirjutuse ning õigekeelsuse ümber. Lõpuks tuleb mainida veel ühte muutust: trükistes toimus järkjärguline üleminek gooti kirjalt ladinale. Fraktuuri taandumine antiikva ees lõppes 1940.

Eesti keel ida pool riigipiiri

Kui Tsaari-Venemaa 1917. aasta algul lõplikult lagunes ja ajalukku kadus, elasid seal, ent väljaspool Eesti ala hinnanguliselt ligemale kakssada tuhat eestlast. Neist enam kui 37 500 inimest asusid aastatel 1920–23 Tartu rahu alusel optandina Eestisse. Järelikult jäi suur hulk eestlasi Nõukogude Venemaale. Nii registreeriti 1926. aasta Nõukogude Liidu rahvaloendusel 154 666 eestlast, kellest 139 486 pidasid eesti keelt oma emakeeleks (Maamägi 1980: 69).⁸ Võrdlusena olgu mainitud, et Tsaari-Venemaa rahvaloenduse ajal 1897 elas Venemaal, väljaspool Eesti ala ning Visla-äärseid kubermange Poolas, 113 400 eestlast (Maamägi 1980: 11). Küllaltki lühikese aja jooksul, vaid kahekümne aastaga, oli Nõukogude Liidu eestlaste arv niisiis suurenenud umbes 80 000 inimese võrra.⁹

---

⁸ Kyra Roberti andmeil (1991: 118) elas Nõukogude Liidus 1926. aastal 155 963 eestlast.

⁹ Kasutan nimetust „Nõukogude Liidu eestlane” seni enam kasutatud „Venemaa eestlase” asemel, sest, nagu märgib Olev Liivik (2006: 69, märkus 269), mitmed neist olid sündinud Eestis ja töötasid pealegi 1920. ja 1930. aastatel Nõukogude Liidu mitmesugustes regioonides, mitte ainult Venemaal.

Ida pool Eesti piiri asuvad eestlased olid hästi organiseerunud. Juba tsaariajal tegutsesid paljudes maa-asundustes ja suuremates linnades eesti seltskondlikud ühendused, koolid ja kogudused, ilmusid eestikeelsed ajalehed ning raamatud. Nõukogude võimu ajal võis eesti seltsi- ja kultuuritegevus esialgu üldiselt jätkuda. See kehtis isegi luteri koguduste kohta, kuni need 1930. aastatel suleti.

Juba tsaariajal välja antud ajalehetele lisaks või nende asemel hakkas ilmuma mitu uut ajalehte-ajakirja, näiteks päevaleht „Edasi” (ilmus Leningradis 1917–37), ajaleht „Siberi Teataja” (kandis ka nime „Siberi Töölaine” ja „Kommunaar”, ilmus algul Omskis, siis Novosibirskis 1919–36), ajakiri „Klassivõitlus” (1919–36).

Eesti koolide arv suurenes. Nii tegutses 1924. aastal ainuüksi Nõukogude Venemaal kokku 182 eesti kooli, kusjuures neid leidis ka teistes liiduvabariikides. Koolidest olid 174 neljaklassilised niinimetatud esimese astme koolid (Maamägi 1980: 111; koolide paiknemisest ja arvust täpsemalt, vt Valmis 1997: 16–19). Eesti koolide õpetajaid valmistas ette Eesti Pedagoogiline Tehnikum (aastatel 1922–24 Eesti Pedagoogiline Instituut), mis oli 1919. aastal Petrogradis loodud Eesti Tööraha Ülikooli pedagoogiumi baasil ja 1927. aastal Herzeni-nimelises Pedagoogilises Instituudis loodud eesti osakond. Tehnikum, nagu ka Eesti Töölisfakulteed ja muud Nõukogude Liidus seni tegutsenud eesti kirjastused ning eestikeelsed koolid, suleti võimude repressioonilaines 1937. aastal. Vaid mõnes üksikus kohas suudeti pärast Jossif Stalini kultuse hukkamõistu 1950. aastate keskpaigas emakeeleõpe taastada (Valmis 1997: 19). Eestikeelseid ajalehti ilmus Nõukogude Liidus perioodil 1918–37 kokku 13, ajakirju 28 ja raamatuid 1037. Aastal 1938 ei ilmunud enam ühtegi eestikeelset raamatut, 1939. aastal kaks ja 1940 üks raamat (Robert 1978: 224). On tähenduslik, et 1940. aasta ainus Nõukogude Liidus ilmunud eestikeelne trükk oli vene-eesti sõjaväeline vestmik (KREVR), mis ilmus Moskvas vahetult enne Eesti okupeerimist Nõukogude Liidu poolt ja oli mõeldud punaväelaste abivahendiks Eesti kaitseväelastest sõjavangide ülekuulamisele ning Eesti kohalikelt elanikelt teabe hankimisele.

Ligemale poolele eestikeelsed raamatud (484) ilmusid „Külvaja” kirjastuse väljaandel Leningradis 1924–34. Leningrad oli üldse Nõukogude Liidus elavate eestlaste tähtsaim keskus. Seal asusid Eesti Teadusline Ühing (tegutses 1925–37), Eesti Proletaarsete Kirjanikkude Assotsiatsioon (tegutses 1926–32) ja ülal juba mainitud Eesti Pedagoogiline Tehnikum ning Eesti Töölisfakulteed. Leningradis asus ka Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei eesti parteiorganisatsioon. Kõiges selles peegeldub asjaolu, et Leningradi ja selle ümbrusesse oli koondunud ligikaudu üks kolmandik Nõukogude Liidu eestlastest. See ei välistanud eesti kultuuri- või keeletööd mujal.

Nõukogude Liidus toimunud eesti keeleelust ja -tööst on andmeid napilt. On teada, et Johannes Aaviku keeleuuendus leidis vastukaja ida pool riigipiiri. Leningradi noorteajakirjas „Noored Kommunaarid” avaldas Arno Kevade (õige nimega Juhan Hurt) aastal 1921 artikli, mis oli pühendatud vajadusele eesti keele kallal suuri parandus- ja täiendustöid ette võtta, sõnavara täiendada, rikastada, ilustada ning lihtsustada. Et sealjuures hoiduda eksisammudest, soovitas autor pöörduda „kas või keelemeistri Aaviku juure, kes keelelises suhtes igatahes [on] äärmine revolutsionäär

ja väljatöötet keelereegleist noored seni igasuguseid uuendusi ammutand” (tsitaadi allikas: E. Päll 1973: 69; 1980: 82–83). Juba sellest, aga ka Arno Kevade kirjatöö teistest tsitaatidest selgub, et autor kasutas paljusid keeleuuenduslikke või keeleuundajate soovitud keelendeid: *i*-mitmust, *juurde* asemel *juure*, *tatud*-lõpu asemel *tet*, isikulise mineviku kesksõna *nud* asemel *nd*, *ü* asemel *y*-d ja seesütlevas *s* asemel *n*-i.

Arno Kevade artikkel vallandas „Noortes Kommunaarides” keeleteemalise mõttevahetuse, mille käigus arutleti selle üle, kuidas suhtuda Aaviku keeleuundusse. Muu hulgas väljendati kartust, et jäädakse maha keelearengust „valges Eestis”. Mitu sõnavõtjat avaldas poolehoidu Aavikule ja tarvitas oma sõnavõttudes silmatorkavalt palju keeleuundusjooni. (Mõttevahetust refereerivad lähemalt E. Päll 1973: 69–71, 1980: 82–84 ja Eduard Ertis 1986: 603–604; seda mainib ka Tauli 1938: 128–129.)

Et „Noortes Kommunaarides” kasutati markantset uuenduskeelt, hakkasid paljud lugejad saatma protestikirju ja avaldama rahulolematust ajakirjas kasutatava keelerüü üle. Vahele astusid „juhtivad instantsid”, nii et 1922. aasta esimesest numbrist alates loobuti kõige silmatorkavamatest uuendustest. Mõned jooned siiski säilitati: umbisikulise tegumoe mineviku kesksõna *tet*-lõpp, isikulise tegumoe mineviku kesksõna *nd*-lõpp, *i*-mitmuse vormid, *lle*-lõpuline alaleütlev kaasrõhulise silbi järel (E. Päll 1980: 84).

Tunti puudust uutest sõnadest. Eestist tuli tasapisi uudissõnu, eriti ilukirjanduskeelde, ja vene keelest võeti loomulikult ka sõnu üle. Samas loodi ise uudissõnu, nõukoguliku elukorraldusega seotud mõistete jaoks näiteks *ühismajand*, *punanurk* ja *lugemistuba* (Ertis 1986: 604). Keele rikastamiseks pakuti *er*-liitelisi uudissõnu nagu *näiter* 'kella osuti', *süüiter* 'tulemasin, valgumihkel', *sorter* 'sorteerimismasin, sorteerija', *niiter* 'niidumasin' ja *arver* 'arvelaud, arvutusraam', kuid sellistele ettepanekutele vaieldi vastu põhjendusega, et need olevat liiga kunstlikud (E. Päll 1980: 85). Aastal 1926 nentis Hans Pöögelmann, et Venemaa eestlaste eesti keel on igal sammul vene keele mõju all ja et eestlastel endil polevat küllalt selgroogu, mis selle mõju ees suudaks püsti jääda. Värdjalikuks pidas Pöögelmann tõkelaene nagu *subkruliiv* 'peensuskur' (vene keeles *сахарный песок*, sõna-sõnalt „suhkrulik liiv”), taunis võõrsõnade liigtarvitamist ja soovitas tõsta keeleteadlikkust ning rahvakeelt tundma õppida (E. Päll 1980: 85).

Aastal 1925 kutsuti Moskvast Eesti Kommunistliku Klubi juures ellu Eesti Teaduslik Selts ja avati selle osakond Leningradis. Selle koosseisus moodustati keele ja kirjanduse toimkond, kelle lahendada jäid eesti õigekeelsuse ja -kirja küsimused. Kuigi selts eksisteeris ainult 1930. aastani oli selle mõju tunda ka keelekorralduses. Aastal 1927 andis Kristjan Kure aru eesti haridustöötajate viiendal konverentsil, öeldes muu hulgas järgmist: „[e]t siin laialises Nõuk. riigis mitmesuguseid Eesti keele murrakuid tarvitatakse, siis leiab konverents, et kirjakeele õpetamise juures tuleb käia Eesti kirjanduse seltsi õigekirjutuse sõnaraamatu järele” (Ertis 1980: 606).

Autoriteetseid ja energilisi keeleinimesi Nõukogude Venemaa eestlaste hulgast ei võrsunud. Selle tõttu ei tekkinud ka juhtivat keelekeskust. Ainus esileküündivam keeleteadlane oli Kristjan Kure. Tema sulest ilmus mitu eesti keele õperaamatut, mis

rajanesis Eestis ilmunud Harald Põllu kaheosalisel kooliõpikul (Põld 1920, 1922) ja Lauri Kettunenil süntaksikäsitlusel „Lause liikmed eesti keeles” (E. Päll 1980: 86; õpikuid tutvustab lähemalt Aavo Valmis 1997: 44–49). Aastatel 1926–36 pidas Kure Leningradi Herzeni-nimelises Pedagoogilises Instituudis regulaarselt loenguid eesti keele kohta, kuid süstemaatilise keelehooldega ei näi ta olevat tegelnud (E. Päll 1980: 86).

Keeleõpikute autorid püüdsid pidada sammu keelearenguga „valges Eestis”. Algaastatel telliti õpikuid Eestist ja jagati koolidele laiali, seni kuni Hariduskomissariaadi Eesti Keskbüroo 1923. aastal keelas Eestist toodud õpikute kasutamist; edaspidi lubati tarvitada ainult Nõukogude Liidus ilmunud õppekirjandust (Valmis 1997: 38). Keelule vaatamata pidas Leningradi kirjastus „Külvaja” veel hiljem kirja teel regulaarselt sidet Eesti Kirjanduse Seltsiga Tartus, tellides sealt sõnastikke, grammatikaid ning ajakirju „Eesti Keel” ja „Eesti Kirjandus” (Ertis 1986: 606).

Mõned Nõukogude Liidus ilmunud eesti keele õpikud jõudsid ka Eestisse. Aastal 1934 avaldas koolimees Herman Rajamaa mõne sellise õpiku arvustuse, mis sisaldas järgmise mõtteavalduse:

On kõigiti rõõmustav, et N.-Venesse jäänud või siirdunud suguvennad – neid olevat viimaste teadaolevate andmete järgi ümmarguselt 155.000, kellest küll 15.000 ei oska enam eesti keelt – ilmutavad tõsist püüdu jääda keeleliselt meiega ühisele platvormile. Ainult nende paralleelne jõupingutus keeleõpetuse teooria alal ei ole andnud kahjuks neidsamu tagajärgi, mis emamaal. Sellepärast on kahetsetav, et Eestis ilmunud vastavaid käsi- ja õpperaamatuid ei ole soovitud N.-Vene eesti õppeasutisile tarvitusele võtta. (Rajamaa 1934: 82)

Ses avalduses ei puudu oma väike puänt. Kümme aastat hiljem põgenes Rajamaa Rootsi ja asus elama Stockholmi. Seal sai temast muu hulgas eesti koolide inspektor ja Õpetajate Keskühingu asutaja ning esimees ja üldse eesti hariduselu kujundajaid ning keskeid tegelasi. Rootsis ilmus temalt mitu eesti keele õpikut ja koolilugemikku. Mõttest, et eestlased väljaspool Eestit peaksid püüdma pidada sammu keelearenguga emamaal, ei loobunud ta ka siis, kui ise oli sattunud Eestist eemale. See ilmneb Valter Tauliga peetud poleemikas, mis ilmus Stockholmi ajalehes „Teataja” pärast seda, kui Tauli oli arvustanud Rajamaa välja antud Elmar Muugi „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu” uut trükki (vt Tauli 1974a, 1975a, 1975b; Rajamaa 1975a, 1975b). Rajamaa ei läinud siiski nii kaugemale, et oleks soovitanud pagulaskoolides hakata kasutama Nõukogude Eesti kooliõpikuid; see oli poliitilistel põhjustel täiesti välistatud – nii nagu oli keelatud tarvitada „valge Eesti” kooliõpikuid 1920. ja 1930. aastate Nõukogude Liidus.

Taandatud riigikeel

1940–1991

*Olgu siis, imperaator, üle su vabariigi
üks keel, üks usk ja üks rahvas.
Olgu su sõdureil, kaupmeestel ja sulidel
ohutu tasane tee
Ultima Thuleni
ja Styxini välja.*

(Jaan Kaplinski, 1967)

Sõda ja okupatsioonid

Eesti okupeerimine ja annekteerimine Nõukogude Liidu poolt suvel 1940 sai uueks pöördepunktiks Eesti ala ja eesti normikeele ajaloos. Senine riigikeel hakkas minetama paljusid kasutusvaldkondi ning selle tulemusena halvenes keele seisund. Keeles endas muutus peamiselt sõnavara, vähemalt esialgu. Sõnavaramuutused kajastasid sageli otseselt Eesti nõukogustamist.

Sovetiseerimine algas kohe esimesel nõukogude aastal, mis kestis juunist 1940 juulini 1941. Kogu ühiskond – nii selle institutsionaalne struktuur, majandus, kultuur ja vaimuelu kui ka elanike igapäevaelu allutati nõukogude ideoloogiale ja elulaadile. Pangad, tööstused ja ettevõtted riigistati, omanikelt võõrandati maid ja hooneid. Eesti majandus lõimiti Nõukogude Liidu omaga, Eesti kroon asendati rublaga. Lammutati kodanikuühiskond: suleti senised poliitilised organisatsioonid, seltskondlikud ühendused ning, väga väheste eranditega, teadus- ja kultuuriseltsid. Käivitati ideoloogiline veenmistöö, milles kasutati ära nii Nõukogude Liidu eestlasi, keda suunati Eestisse nõukogustamist kohapeal juhtima kui vasakpoolsete vaadetega kohalikke, samuti inimesi, kelle „ankeedis” oli mõni plekk ning kes püüdsid seda korvata ustavusega uuele võimule. Uue ideoloogia teenistusse rakendati massiteabevahendid. Lõigati läbi elanike võimalused hankida teavet välismaailmast, eriti lääneriikidest. Kehtestati eeltsensuur kõikidele trükistele. Seni ilmunud ajalehed-ajakirjad kas suleti või siis anti neile ideoloogiliselt „õiged” nimed nagu „Rahva Hääl”, „Sirp ja Vasar”, „Bolševik” ja „Naistöoline”. Kooli- ja avalikest raamatukogudest kõrvaldati ning hävitati suurel hulgal kirjandust ning varasemaid ajalehti-ajakirju. Juhtivad poliitikud, sõjaväelased, politseinikud, juristid ja majandustegelased arreteeriti. Esimese nõukogude aasta lõpus toimus Eesti elanikkonna esimene massiküüditamine. (Lähemalt Eesti nõukogustamise kohta 1940–41 vt Hiio, Maripuu & Paavle 2006: 1–410.)

Nõukogustamine oli kahe peaga nagu rooma jumal Janus. Lisaks ideoloogilisele palgele – nõukogude valitsemis- ja ühiskondliku korralduse mudeli pealesurumisele – oli sel veel teine pool: kultuuriline ja keeleline venestamine. Neid tahke on vahel

Tabel 26. Esimesel nõukogude aastal eesti normikeelde tulnud uusi mõisteid ja sõnu

Sõna	Täendus
agitpunkt	poliitilist agitatsioonitööd korraldav kohalik keskus
eesrindlik	töösaavutuste v poliitilise teadlikkuse poolest teisi ületav
klassivaenlane	nõukogude korra vastane
komnoor	kommunistliku noorsooühingu liige
kultuurimaja	klubiline kultuuriasutus; vastav hoone
lööktööline	tööviljakuse tõstmist taotleva liikumise liige
punane nurk	ruum poliit- ja kultuurharidustööks ettevõttes, asutuses ja ühiselamus
rahvaenlane	nõukogude korra vastane
tööbrigaad	töötajate rühm

Alus: E. Ahven 1965.

raske või isegi võimatu lahus hoida; oli ju vene keel nõukogude ideoloogia ja elulaadi kandja ning vahendaja. Et nõukogude aeg oma spetsiifikaga kahtlemata moodustab omaette arenguetapi ka vene normikeele ajaloos (Comrie, Stone & Polinsky 1996: 1–2), kasutan selguse huvides nimetust „nõukogude vene keel”, kui kirjeldan nõukogudeaegseid vene keele mõjutusi eesti keelele.

Nõukogustamise käigus tulid eesti keelde mitmed uued mõisted ja sõnad (vt tabel 26).

Uued sõnad lähtusid sageli asjaomastest nõukogude vene sõnadest ning peegeldasid nõukogude tegelikkust ja ideoloogiat: *agitpunkt* < vn *агитпункт*, *lööktööline* < vn *ударник* (vn *удар* 'löökk'), *tööbrigaad* < vn *рабочая бригада*, *komnoor* < vn *комсомолец*, *kultuurimaja* < vn *дом культуры*, *punane nurk* < vn *красный уголок* (hiljem eesti keeles: *punaturk*), *klassivaenlane* < vn *классовый враг*, *rahvaenlane* < vn *враг народа*.

Laensõnadega tulid keelde lühendatud võõrsõnalise täiendosaga liitsõnad, nagu *agitpunkt*, *komnoor* ja *poliitharidus* (E. Ahven 1965: 398). Liitsõnade ja sõnaühendite lühendamist oli vene keeles rakendatud juba tsaariaja lõpus (vn *эсер* ← *с.-р.* ← *социалист-революционер* 'esseer, sotsialist-revolutsionäär'), samuti Esimese maailmasõja päevil, mil Vene sõjavägi avastas lühendsõnade praktilisuse telegrammide saatmisel (vn *командарм* ← *командующий армией* 'armeejuhataja'), kuid nõukogude ajal, eriti selle alguses, hakkasid selliselt moodustatud sõnad vene keeles vohama (Comrie, Stone & Polinsky 1996: 139–143, 198). Eesti keeles kasutati vene keelest laenatud lühendsõnu vähesel arvul tsaariaja lõpus, näiteks *esseer* ja *kadett* 'Konstitutsiooniliste Demokraatide Partei liige või pooldaja'. Samuti praktiseerisid Eesti sõjaväelased Vabadussõja päevil kuigivõrd liitsõnade lühendamist, nagu lubab järeldada selliste sõnade nagu *polkül* 'polguülem' ja *distabiül* 'diviisi staabiülem' kasutamine tolleaegsetes dokumentides: *Õhtul tuli Distabiüllilt telegramm* (SP [1919]: 261), *Polkül sõitis diviisi läbirääkimistele polgu Tartu viimise asjus* (SP [1919]: 284). See ei muuda aga põhilist: lühendatud liitsõnad hakkasid suuremal arvul eesti keelde jõudma nõukogude ajal.

Tabel 27. Nõukogulikke ümbernimetamisi eesti keeles

<i>Senine nimetus</i>	<i>Uus nimetus</i>	<i>Nõukogude vene eeskuju</i>
ministeerium	rahvakomissariaat	народный комиссариат
minister	rahvakomissar	народный комиссар
valitsus	Rahvakomissaride Nõukogu	Совет Народных Комиссаров
Riigi volikogu	Ülemnõukogu	Верховный Совет
kohus	rahvakohus	народный суд
kohtunik	rahvakohtunik	народный судья

Alus: E. Ahven 1965.

Eesti keelehooldajad püüdsid juba nõukogude aja alguses lühenenud osistega liitsõnade tarvitamist tõkestada, andes õigekeelsuse sõnaraamatutes eestipärastatud sõnakujud. „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu” 1945. aasta väljaandes ei leidu näiteks sõna *agitpunkt*, on vaid *agitatsioonipunkt*. Märksõna *komnoore* puhul öeldakse: „*parem: kommunistlik noor*”. Niisamuti VÕSi 1953. aasta väljaandes, kus on vaid *agitatsioonibrigaad*, *agitatsioonipunkt* ja *parteiorganisaator*, mitte *agitbrigaad*, *agitpunkt*, *partorg*. Vastutöötamisele vaatamata jäid paljud sellised sõnad kõnekeeles siiski lühendatud kujul püsima. Ebaedu võib vähemalt osaliselt seletada sellega, et lühendsõnad asendavad pikki, mõnikord lausa lohisevaid keelendeid, mille tõttu keeletarvitaja järgib vähima pingutuse põhimõtet ehk Zipfi seadust ja eelistab sünonüümide hulgast lühemat keelendit. See seadus kehtib eriti sagedasti kasutatavate keelendite puhul.

Lisaks laensõnadele ja tõlkelaenudele ilmusid eesti keelde ka mitmed tähenduslaenuid nõukogude vene keelest. Uue, nõukoguliku tähenduse omandasid näiteks *propagandist* ja *pioneer* (E. Ahven 1971: 630): *propagandist* 'nõukogude ideoloogiatöötaja' tähendas varem: 'propagaator, propageeriija' (EV); *pioneer* '10–15-aastaste laste kommunistliku organisatsiooni liige' tähendas varem: 'teerajaja; tehnilise väeosa sõdur ja tegelane [see tähendab: sapöör]' (EV).

Kõnetlussõnana tulid seniste *härä*, *proua* ja *preili* asemel käibele *kodanik*. Ebakindlust tekitas algul sõna *seltsimees*. Esiteks ei teatud, kas sellega võidi kõnetada ainult kommunistliku partei liikmeid või ka mitteliikmeid. Teiseks kõheldi seda tarvitamast naiste kohta, pidades sel puhul sobivamaks *seltsilist* (E. Ahven 1965: 395).¹

Need uued sõnad või mõisted, mis tulid käibele seoses Eesti ühiskonna nõukogustamisega 1940–41, olid niisiis suures osas kas nõukogude vene keele laensõnad, tõlke- või tähenduslaenuid. Niisamuti lähtusid seniste ametiasutuste ja ametiisikute ümbernimetamised vene eeskujudest (tabel 27).

¹ Ka Nõukogude Liidus 1920. ja 1930. aastatel elanud eestlastele oli kõnetlussõna valik olnud probleemne. Kristjan Kure 1933. aastal Leningradis ilmunud eesti keele grammatika esimeses osas leidub järgmine juhis: „Ei ole õige meesterahvale seltsimees ja naisterahvale seltsiline ütelda, vaid mõlemad on seltsilised, sest liide line ei ole naissoo märkimiseks. Kui tahetakse ära märkida, et seltsiline on meesterahvas, siis öeldakse meesseltsiline, kui naisterahvas, siis naisseltsiline” (tsiteeritud teosest Valmis 1997: 46).

Nõukogude võim sulges Eesti kirjastused. Edaspidist kirjastustegevust hakkas juhtima ENSV Riiklik Kirjastuskeskus. Uutes kirjastustes olid ettenähtud koosseisulise kvalifitseeritud töötajana keeleteoimetajad ja tehnilise tööjõuna korrektorid. Lahtisi käsi võeti nendele kohtadele seniste kirjastuste keeleteoimetajad ja korrektorid, osalt muidugi tänu sellele, et neil olid suured töökogemused, aga osalt ka selle tõttu, et nad olid omandanud hariduse tsaariajal ja oskasid vene keelt. See oli oskus, mida muutunud ühiskondlikes tingimustes läks vaja, sest kirjastustel tuli välja anda palju vene keelest tõlgitud kirjandust (E. Roos 1970a: 561).

Suletud organisatsioonide hulka kuulus Eesti Kirjanduse Selts. Järelikult oli sellega koos lakanud olemast ka selle keeleteoimkond. Kuna see oli seni tegutsenud Eesti peamise keelehooldearganina, puudus nüüd keskus, mis võis õigekeelsuslikke kitsaskohti lahendada; teist Eesti Vabariigi keelehooldearstut, Akadeemilist Emakeele Seltsi, ei peetud nähtavasti sobivaks. 20. märtsil 1941 moodustati ENSV Riikliku Kirjastuskeskuse juurde eesti keele toimkond. Algatus oli tulnud Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomiteest (E. Roos 1970a: 561). Toimkonda kuulusid Tartu Ülikooli, Akadeemilise Emakeele Seltsi, Tallinna Tehnikaülikooli, Kirjanikkude Liidu, Riikliku Kirjastuskeskuse ja kirjastuste esindajad. Asutamiskoosolekust võtsid veel osa Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomiteest Nikolai Karotamm ning hariduse rahvakomissar Nigol Andresen (E. Roos 1970a: 566). Kolme kuu möödudes, varasuvel 1941 toimkonna töö seiskus. Põhjuseks usutavasti see, et Nõukogude võim arreteeris toimkonna teadusliku sekretäri Elmar Muugi; Margit-Mariann Koppeli andmeil vahistati Muuk oma kodus 14. juuni varahommikul 1941 (Koppel 2007), see tähendab esimese Nõukogude küüditamise käigus. Pealegi jõudis sõjategevus varsti Eesti pinnale.

Eesti keele toimkonna tegutsemise aeg oli lühike, alla kolme kuu. Selle aja jooksul jõudis toimkond tegelikult lahendada vaid ühe pakilise keeleküsimuse: vene pärisnimede õigekirjutuse eesti keeles. Seda küsimust vaeti toimkonnas väga põhjalikult (lähemalt kirjeldab seda E. Roos 1970b: 693–696). Reeglid avaldati Elmar Muugi „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu” 8.–10. trükis, see tähendab alles 1945–46, ning Rootsisis 1947, ja on väheste kohendustega püsinud seni ajani, nii et nähtud vaev polnud sugugi asjatu.

Hilissuvel 1941 alanud ja sügisel 1944 lõppenud Saksa okupatsioon katkestas ajutiselt Eesti nõukogustamise. Vastupidi nõukogude ideoloogide hilisemale väitele, et Saksa okupatsiooni ajal ei olnud Eestis kultuuri, andsid Saksa okupatsioonivõimud siiski vähemahtad ideoloogilised raamid eestlastele oma kultuuri harrastamiseks, kui seda oli võimaldanud stalinistlik Nõukogude võim (K. Kirme & M. Kirme 1998). Samas kõrvaldati Hjalmar Mäe juhatatava haridusdirektooriumi korraldusel kooli- ja avalikest raamatukogudest ajavahemikus 1917–1941 ilmunud juudi ja vene kirjandus, näiteks Albert Einsteini, Lion Feuchtwangeri ja Franz Kafka teosed, samuti viie eesti kirjaniku kõik teosed (Rannap 2001: 4).

Õigekeelsustegevus seiskus nähtavasti täielikult. Sügissemestri alguseks 1941 vallandati Andrus Saareste Tartu ülikooli eesti keele professori kohalt ja pool aastat hiljem tagandati ta Akadeemilise Emakeele Seltsi juhatuse esimehe ametipostilt

(lähemalt, vt Keem 1972: 491–493). Eesti keele professori kohusetäitjaks ja professoriks 1943–44 sai Mihkel Toomse. Akadeemilise Emakeele Seltsi hooldajaks määrati Johannes Voldemar Veski.

Saksa okupatsiooni alguses, 1942. aastal, valmis tollasel „Eesti Kirjastuse” töötajal Eduard Roosil Elmar Muugi „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu” uus, järjekorras kaheksas trükk. Selle trükkimine Riigi Trükikojas Tallinnas suudeti lõpetada alles 1944. aasta alguseks. Köitekoja ülekoormatuse tõttu jäid trükipoognad trükikoja lattu. Punaarmee 9. märtsi õhurünnakus Tallinnale hävis trükikoda ja koos sellega VÕSi uue redaktsiooni trükk, välja arvatud kaks eksemplari, mille Eduard Roos oli mõni päev enne õhurünnakut koju toonud. Ühe neist eksemplaridest tõi rannarootslanna Elsa Roos (sündinud Matson) kaasa, põgeneses Rootsi, kus sellest Herman Rajamaa hoolitsusel ilmus muutmata järeltrükk 1947.

Eestist saab Nõukogude Liidu liiduvabariik

Sügisel 1944 okupeerisid Nõukogude väed uuesti Eesti. Eestist sai üks (tol ajal veel) kuuteistkümnest Nõukogude Liidu liiduvabariigist. Uued võimurid jätkasid esimesel nõukogude aastal alanud nõukogustamist.

Järgmised nelikümmend seitse aastat võib keelearenduse seisukohast jagada kolme ajajärku: 1945–56 – stalinistlik ajajärk, 1957–77 – keeleergastuse ajajärk ning 1977–91 venestuse ja taaselustumise ajajärk.

Kõige markantsem piirjoon eraldab stalinistlikku ajajärku (1945–56) kahest teisest perioodist. Poliitiliselt tõi Stalini aeg endaga Eestile kaasa jõhkra nõukogustamise, range allutatuse Moskva keskvõimule ja eraldatuse muust maailmast, eelkõige lääneriikidest. Rakendati käsumajandust. Algas industrialiseerimine ja põllumajanduse sundkollektiviseerimine. Eesti keelele tähendas stalinistlik ajajärk kiiret kohandamist uute ühiskondlik-poliitiliste oludega. Eesti keele kasutusvaldkonnad hakkasid vähenema ja eesti keele kõnelejad allusid üha enam nõukogude vene keele mõjule; need mõlemad tendentsid jätkusid kogu nõukogude ajal. Jätkati keelekorralduslikku tegevust.

Järgmise ajajärgu alguses (1957–68) ideoloogiline surve nõrgenes. Samuti vähenes mõnevõrra keskvõimule allutatuse; lubati piiratud majanduslikku autonoomiat. Postitsensuurile ja muudele takistustele vaatamata oli nüüd võimalik hakata suhtlema välismaailmaga, eeskätt Nõukogude Liidu mõjusfääri kuuluvate Ida-Euroopa riikidega, mingil määral ka lääneriikidega. Suvel 1955 alustas saateid Eesti Televisioon. Oluliseks „aknaks” läände kujunes edaspidi Soome televisioon, mille saateid oli võimalik vaadata Tallinnas ning Põhja-Eesti rannikul, ning Tallinat 1960. aastatest külastavad soome turistid. Rahvuskultuurilistel püüdlustel lasti Nõukogude Eestis ilmsiks tulla moel, mis oli eelmisel perioodil olnud välistatud. Keeleteadlikkus kasvas. Pöörati suurt tähelepanu avalikule keelekasutusele, eriti kroonulikkuse ilmingutele selles. Püüti piirata vene laensõnade tulekut eesti keelde; mõningad vene laenud asendati omakeelsete sugemete najal moodustatud uudiskeelenditega.

Ajajärgu teisel poolel, 1960. aastate lõpust järgnes poliitiline stagnatsioon, kiire majanduslik tagasimine ja karmim keskvõimule allutatuse. Kasvas bürokraatia. Taas

süvenes tsensuur. Keelt arendati edasi, kuid raskendatud oludes. Palju tähelepanu pöörati eesti oskuskeele arendamisele – ka selliste kasutusvaldkondade jaoks, mis olid eesti keelele kaotsi läinud, nagu sõjandus.

1970. aastate lõpus algas venestuslaine. Selle sümboolseks alguseks võib pidada aastat 1977, mil kehtestati Nõukogude Liidu uus põhiseadus. Keelekorralduses hakkasid puhuma uued tuuled. 1980. aastate keskpaiku algas nõukogude süsteemi reformimise, nn *uutmise* ja *avalikustamise* periood. Selle tulemusena hakkas Moskva keskvoim aga hoopis kaotama kontrolli riigivalitsemise üle. Eesti keelele nõuti suuremaid õigusi. Vallandus laulev revolutsioon, mis viis Eesti vabanemisele Nõukogude okupatsioonist. 20. augustil 1991 taastas Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Eesti omariikluse.

Eesti nõukogustamise üks tahke puudutas Eesti piire (jaanuaris 1945 lahutati Eesti territooriumist Narva-tagused alad ning suurem osa Petserimaast) ja haldusjaotust. Algul võeti ette mõni varem kõne all olnud muudatus: aastal 1946 eraldati Läänemaast Hiiumaa omaette maakonnaks ja kolm aastat hiljem loodi Virumaa idaosast Jõhvi maakond ning Tartumaa põhjaosast ja Viljandimaa kirdeosast moodustati Jõgevamaa (Uuet 2002: 79–83). Algul säilitati haldusüksuse nimetusena sõna *maakond*, kuid aastast 1950 võeti kasutusele nõukogulik nimetus *rajoon* (< vn *район*). Sõna *rajoon* tuli kasutusele haldusüksuse nimetusena juba 1945, mil Tallinn jagati neljaks rajooniks. Samal aastal jagati senised vallad külanõukogudeks (*külanõukogu* on tõlkelaen vene keelest: *сельский совет*). Keskmiselt tuli ühes vallas 2–3 külanõukogu (Uuet 2002: 84). Aastal 1950 alanud neliteist aastat väldanud haldusreformide ajastul käibis lühikest aega, umbes aasta, Eesti haldusüksuse nimetusena koguni sõna *oblast* (< vn *область*). Eesti haldusjaotus stabiliseerus 1964. aasta lõpul: jäid 15 rajooni ja kuus vabariikliku alluvusega linna; viimased vastasid sisuliselt rajoonidele. Rajoonide piirid kattuvad suurtes joontes praeguste maakondade piiridega.

Põhjalikult hakkas muutuma Eesti demograafiline pilt. 1. jaanuaril 1939 oli Eestis elanud 1 134 000 inimest. 1944. aasta lõpus oli Eesti elanike arv langenud 854 000 inimeseni. Eesti rahvastik oli sõja-aastatel niisiis vähenenud ühe neljandiku võrra. Sõjategevuse, küüditamiste või maalt põgenemise tõttu kadunud rahvastikku hakkasid asendama Nõukogude Liidu teistest vabariikidest sisserännanud, kes suures enamuses olid rahvuselt venelased (vt tabel 28).

Sisserännanud asusid elama peamiselt Tallinnasse, Narva, Sillamäele, Kohtla-Järvele (moodustus 1946 endiste hajaasulate ühendamise teel), Tapale, Paldiskisse ja muudesse kas tööstuslikult või sõjaliselt tähtsatesse linnadesse. Kirde-Eesti linnadest tõrjuti eesti keel välja – endistel narvalastel ei lubatud pärast sõda kodulinna tagasigi pöörduda. Maakohad ja väiksemad maa-asulad püsisid siiski suuresti eestikeelsena.

Eestlaste osatähtsuse vähenemise kõrval toimus nõukogude perioodi alguses veel teine oluline demograafiline muutus: Eesti rahvastiku linnastumine. Seda soodustasid sundkollektiviseerimise tõttu halvenenud sotsiaalsed ja majanduslikud olud maal 1940. aastate lõpus ning keeld vanglatest ja asumiselt naasnutel asuda elama kodupaika (Ainsaar 1997: 58).

Tabel 28. Eesti rahvastik rahvuste järgi aastatel 1934, 1959 ja 1989 (rahvaloenduste andmeil)

<i>Rahvus</i>	<i>1934</i>	<i>1959</i>	<i>1989</i>
eestlased	977 200 ¹	892 653	963 269
venelased	41 700 ²	240 227	474 815
ukrainlased	92	15 769	48 273
valgevenelased	0	10 930	27 711
soomlased	1 088	16 699	16 622
juudid	4 434	5 436	4 613
tatarlased	166	1 535	4 058
sakslased	16 346	670	3 466
lätlased	5 435	2 888	3 135
poolakad	1 608	2 259	3 008
leedulased	253	1 616	2 568
armeenlased	24	–	1 669
aserid	2	–	1 238
moldaavlased	2	–	1 215
tšuvašid	0	–	1 163
mordvalased	3	–	985
karjalased	7	–	881
romid (mustlased)	766	–	665
grusiinlased	22	–	606
usbekid	0	–	595
rootlased	7 641	–	321

¹ Nõukogudeaegsetes piirides. Tolleaegsetes piirides 992 520.

² Nõukogudeaegsetes piirides. Tolleaegsetes piirides 92 656.

Allikas: RP 1937: 22; IVPN 1959: 94, tabel 53; IVPN 1989: 5–9.

Nõukogustamise väline avaldus: nimed

Nõukogustamise üks külgi oli väline, puudutades kohanimed, eriti tänavaid ja väljakuid ning vabrikuid, ettevõtteid, teatreid, kinosid, restorane, kohvikuid, masinatraktorijaamu, kolhoose, sovhoose, hooneid, rajatisi, arhiive, muuseume, haridusasutusi, klubisid ja seltse. Neile anti uus, nii mõnigi kord rõhutatult poliitiline, ideoloogiliselt „õige”, nõukogulik nimi.

Uus nimi vastas Nõukogude ühiskonnast loodud pildile, mida ametlikult püüti sisendada nii nõukogude inimesse kui välismaalastesse. Sellega katsuti tekitada illusiooni töölisliikumise kuulsusrikkast võitlusest, Nõukogude Liidust kui tööliste ja talurahva riigist, Nõukogude ühiskonna edusammudest teel kommunistliku ühiskonna poole, Nõukogude Liidu rahvaste igavesest sõprusest, Nõukogude kodanike ja kommunistliku partei vääramatust ühtsusest, kommunistliku partei juhtivast rollist ja Nõukogude Armee võitmatusest.

Nimed pandi vene või eesti rahvusest revolutsioonivõitlejate, töölisliikumise tegelaste, väejuhtide, sõjakangelaste, teadlaste, kirjanike, kunstnike, heliloojate ja Nõukogude kosmonautide, samuti ideoloogiliste isade, eeskätt Marxi ja Lenini, Stalini ajal ka viimase järgi. Nimed võisid viidata „punastele” tähtpäevadele: 26. oktoobril tähistati Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni ehk Suurt Oktoobrit ehk enamlaste

Tabel 29. Näiteid ettevõtete ja kolhooside nõukogulike nimede kohta

<i>Ettevõtted</i>	<i>Kolhoosid</i>	
Juuni Võit (tekstiilitööstus)	Avangard	Rahu
Kommunaar (tekstiilitööstus)	Bolševik	Suur Oktoober
Kommunist (trükikoda)	Edasi	Tee Kommunismile
Oktoober (trükikoda)	Edu	Uus Elu
Pioneer (valutehas)	Esimene Mai	Vabadus
Progress (remonditehas)	Helge Tulevik	Viisaastak
Punane Koit (tekstiilivabrik)	Kommunismi Majak	Võidulipp
Punane Ret (raadiotehas)	Komsomol	Õitseng
Punane Täht (trükikoda)	Pioneer	9. Mai

Alus: Eilart jt 1965; TLE.

riigipööret Petrogradis 1917; 21. juunil – juunipööret Eestis 1940, mil Johannes Vares-Barbarus moodustas okupatsioonivõimule meelepärase nukuvalitsuse; 1. mail – rahvusvahelist tööliste püha; 9. mail – päeva, mil 1945. aastal jõustus Saksamaa üldine kapitulatsioon Teises maailmasõjas. Nõukogulikes nimedes kordusid epiteedid nagu *punane, uus, helge; töö, rahvas, tööline, talurahvas, pioneer, edu, energia, sotsialism ja kommunism*. Iseloomulikud kolhoosinimed olid näiteks *Oktoobri Võit, Rahva Võit, Õiguse Võit; Leninlik Tee, Uus Tee, Võidu Tee* (mõned teised iseloomulikud nimed on toodud tabelis 29).

Samas tuli vabaneda sellistest nimedest, mis ei vastanud Nõukogude ühiskonna ideoloogiale. Ühed esimesed ümbernimetamised tabasid ajakirjandust. Sõjaeelset ajalehest „Uus Eesti” sai „Rahva Hää” ja „Postimehest” „Edasi”; Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu häälekandjale anti nimetus „Noorte Hää”; Kohtla-Järvel hakkas ilmuma „Leninlik Lipp”, Saaremaal „Kommunismiehitaja” ja Pärnus „Pärnu Kommunist”. Tavaline epiteet oli *nõukogude*: „Nõukogude Naine”, „Nõukogude Eesti Tervishoid”, „Nõukogude Õpetaja”, „Nõukogude Kool”. Ennesõjaaegsetest ajakirjadest võis pärast kolme ja poole aastast vaheaga Saksa okupatsiooni ajal Kirjanike Liidu häälekandja „Looming” jätkata ilmumist endise nime all, vist ainsa erandina.

Kuna Nõukogude ühiskonnas oli eraomand keelatud, muudeti kõik need nimed, mis viitasid vabriku või ettevõtte (endisele) omanikule või kunagisele asutajale. Nii sai Franz Krulli A./S-ist [aktsiaseltsist] J. Lauristini nimeline Tallinna Masinatehas, A. M. Lutheri Vineeri- ja Mööblivabrikust Tallinna Vineeri- ja Mööblikombinaat, R. Tohver & Ko-st trükikoda „Oktoober”, Kultase kohvikust „Moskva”. Samal viisil toimiti isegi siis, kui nimi ainult kaudselt väljendas asutajaid või omanikke, nagu šokolaadi- ja kompvektivabriku „KaWe” puhul: vabriku nimi on tuletatud asutajate, vendade Karl ja Kolla Wellneri nimest. „KaWe” muudeti nõukogude ajal „Kaleviks”.

Paljud tänavad nimetati eeskätt vene või eesti revolutsionääride, töölisliikumise tegelaste või väejuhtide, samuti Nõukogude kosmonautide, teadlaste, kirjanike, kunstnike ja heliloojate perekonnanimede järgi, kuigi neil isikutel enamasti puudus seos paiga või üldse Eestiga. Mõned näited: Karl Marx, Vladimir Lenin, tsaarivene väejuht Aleksandr Suvorov, füüsik Aleksandr Popov, luuletaja Nikolai Nekrassov,

tsaarivene laevastikujuht Pavel Nahhimov, botaanik Ivan Mitšurin, Nõukogude Liidu kangelane Aleksandr Matrossov, luuletaja Vladimir Majakovski, teadlane ja kirjanik Mihhail Lomonossov, kosmonaut Juri Gagarin. Kõik suuremad Eesti linnad said endale Lenini tänava, Lenini puiestee või Lenini väljaku. Linnade ja asulate nimed jäid seevastu endiseks. Ainus linnanimi, mida tabas nõukogustamine, oli Kuressaare, mis aastal 1952 nimetati Kingissepaks. Valikul lähtuti enamlasest Viktor Kingissepast, kes oli Saaremaal sündinud ning kes oli Tallinnas 1922. aastal mõistetud riigivastase tegevuse pärast surma. Kingissepa järgi said nõukogude aja alguses nime paljude linnade tänavad, tehased, koolid, kultuurimajad ja pioneerimalevad, sest varase surma tõttu oli ta väheseid eesti kommuniste, kes 1930. aastatel ei sattunud Nõukogude Liidus põlu alla ega hukatud rahvavaenlase või trotskistina. Eesti iseseisvusajal Nõukogude Liidus elanud ja 1930. aastate lõpus hukatud eesti kommunistid tulid nimede andmisel kõne alla alles pärast Stalini surma.

Muidugi leidis juhtumeid, mil mõni tänav põhjendatult nimetati mõne venelase järgi. Nii meenutab Haapsalus Pjotr Tšaikovski puiestee kuulsa helilooja puhkust selles linnas aastal 1867. Pealegi oli tal teisigi sidemeid eestlastega: tema klaveriõpetaja oli eestlane Carl Friedrich Karell, tsaari ihuarsti ja Peterburi patrioodi Philipp Jakob Karelli vanim vend. Teine põhjendatud nimeandmise juhtum on N. Lunini tänav Tartus. Selle nime sai see tänav aastal 1980 tähistamaks saja aasta möödumist Tartus sündinud vene teadlase Nikolai Lunini doktoriväitekirja kaitsmisest Tartu ülikoolis. Oma väitekirjas tutvustas Lunin esimesena maailmas vitamiine, kuigi need ained said oma praeguse nime alles enam kui kolm kümnendit hiljem. (Tänavanimedest Tallinnas ja Tartus lähemalt, vt Kivi (1972, 1977) ja Raendi (1987).)

Ettevõtetele, masinatraktorijaamadele, kolhoosidele, sovhoosidele, haridusasutustele, rajatistele ja pioneerimalevatele tavatseti lisada nimeandmisel sageli sõna *nimeline*, mistõttu täisnimi sai mõnikord pikk ja lohisev: M. I. Kalinini nimeline Elektrotehnikatehas, V. I. Lenini nimeline Kohtla-Järve Keemiakombinaat, H. Heidemanni nimeline trükikoda (Tartus), V. Kingissepa nimeline Tallinna Tselluloosi- ja Paberikombinaat. See mall pärineb vene keelest, vrd *завод имени Сталина* 'Stalini-nimeline vabrik', *парк имени Горького* 'Gorki park'. Mitte-eestilist hõngu lisas sellistel puhkudel vene laensõnade nagu *kombinaat* ja *tseh* ning üldse võõrsõnade sage esinemine nimedes.

Mitte kõikidel juhtudel ei pandud nõukogulikke ega muudetud ära vanu nimesid. Sellegipoolest oli nõukogulikke ja venepäraseid nimesid piisavalt palju selleks, et anda Eesti ühiskonnale ja selle avalikele kohtadele venelik-nõukogulikku värvingut.

Eesti keele kasutusvaldkondade ahendamine

Nõukogude võimu taaskohendamisega Eestis 1944. aasta sügisel kaasnes eesti keele järkjärguline väljatõrjumine mitmest avaliku elu valdkonnast. Eesti keele asemele astus vene keel. Esialgu toimus see võimuaparaadis, halduses ja sõjaväes.

Need arvukad uued tegelased, kes pärast sõda asusid töötama Eesti võimuaparaati Tallinnas ja mujal üle Eesti, hõlmasid nii umbkeelseid venelasi kui ka erineva eesti

keele tasemega Nõukogude Liidu eestlasi. Oletatavasti pidi nende eesti keele oskamise või mitteoskamise küsimus tõusma päevakorrale juba Nõukogude võimu esimestel päevadel. Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee büroo otsus 12. septembril 1945 kohustas eesti keelt mittevaldavaid partei ja nõukogude töötajaid aasta jooksul õppima eesti keelt sel määral, et nad valdaksid lihtsat kõnekeelt ning suudaksid jälgida eestikeelset ajakirjandust. EK(b)P juhtkond ei suutnud aga venelasi eesti keelt õppima motiveerida, nii et otsus jäi peaaegu ainult paberile (Liivik 2006: 81, 86). Üks väheseid mitte-eestlasi, kes söandas õppida eesti keelt, oli tšuvašš Ivan Vassiljev, kes töötas EK(b)P Keskkomitee kaadriosakonna sektorijuhatajana, hiljem Riigikontrolliministeriumis vanemkontrolöri ametikohal (Liivik 2006: 88, 153).

Murrang eesti keele seisundis toimus seoses EK(b)P Keskkomitee kaheksanda pleenumiga 21.–26. märtsil 1950. Pleenumi päevakorras oli Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee organiseerimisbüroo otsus „Vigadest ja puudustest EK(b)P Keskkomitee töös” arutelu.² Pleenumi tulemusena kõrvaldati võimult Nikolai Karotamm ja teised „kodanlikud natsionalistid”, kes asendati esmajoones venelaste, vähemal määral Nõukogude Liidu eestlastega; Nõukogude Liidu eestlane oli Karotamm ka ise. Pärast pleenumit sai vene keel Eesti NSV Ülemnõukogu (n-ö parlamendi), ministrite nõukogu (valitsuse) ja Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee töökeeleks. Pleenumi kolmas tulemus oli sihikindel puhastustöö, mis tabas kultuuritegelasi, haridustöötajaid ja teadlasi. Vähem kui aasta pärast pleenumi lõppu oli Eestis „kodanlike natsionalistidena” paljastatud ja töökohtadelt vallandatud 233 üldharidustöötajat, 126 kõrgkooliõppejõudu ning Teaduste Akadeemias ja tema allasutustes üle saja inimese – lisaks neile 4100 kooliõpetajale, kes aastatel 1946–50 juba olid vallandatud või omal soovil loobunud ametist (Ant & Raid 1989: 185–186). Tartu Ülikoolist heideti poliitilistel põhjustel välja üliõpilasi juba 1941. aastal (Raid 1995: 27). Et poleks vaja varjata poliitilisi formuleeringuid üldistes käskkirjades või sundida eksmatrikuleeritavaid üliõpilasi lahkuma „omal soovil”, seati koguni sisse salajane käskkirjade raamat (Martis 1991; Raid 1995: 199–201). Meenutagem siinkohal teisi repressioone: aastail 1944–53 vangistati Eestis 25 665 inimest ning 1949. aasta märtsis küüditati 21 054 inimest (peamiselt naisi ja lapsi), kokku 46 716 inimest.

Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee kaheksanda pleenumi käsitluse lõpetuseks olgu veel mainitud, et aasta pärast pleenumit olevat mitteametlikult tehtud ettepanek asendada ladina tähestik idaslaavi omaga. Vastuseisu tõttu ei jõutud tegudeni (Vääri 1988: 628).

Kui viimased Teise maailmasõja ajal Punaväe koosseisus formeeritud eesti rahvusväeosad kaotati 1956. aasta kevadel, tähendas see samuti eesti keelele ühe kasutusvaldkonna kaotust; Eesti NSV kodaniku „austav kohustus” teenida aega Nõukogude Liidu relvajõududes (ENSVK: 37) toimus edaspidi vene keeles (E. Veskimägi 1989: 586). Aastal 1962 kaotati ära eestikeelne sõjaline õpetus kesk- ja

---

² Pleenumi stenogrammid on vene keelest eesti keelde tõlgituna avaldatud ajakirjas „Akadeemia” (nr 12/1998–10/1999). Pleenumist lähemalt vt Tannberg (2001).

Tabel 30. Eesti õppekeelega koolide 1969. aasta õppekava järgi ettenähtud eesti keele, kirjanduse, vene keele ja võõrkeelte nädalatundide arv klassiti

	<i>Klass</i>											
Õppeaine	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	Σ
Eesti keel	12	10	10	5	4	4	3	3	2	1	0	54
Kirjandus	0	0	0	2	2	2	2	2	3	4	4	21
Vene keel	0	3	4	4	5	5	4	4	5	5	5	44
Võõrkeeled	0	0	0	0	3	3	3	2	2	2	2	17

Allikas: Purre 1972: 40.

kõrgõppeasutustes, kuid taastati aastal 1968 venekeelsena. Ka Nõukogude tolli, raudteede, lennunduse, merenduse, posti, tööstuse, panganduse ja vanglate töökeel oli vene keel. Vene keel oli ülekaalus veel tuletõrjes ja miilitsas, see tähendab avalikku korda ning kodanike julgeolekut kaitsvas ning kuritegude avastamisega tegelevas riigorgan. Vene keel saavutas ülekaalu eesti keele üle veel uues meedias: televisioonis. Eesti Televisiooni korralised saated algasid suvel 1955. Eesti Televisioonis tehti ka venekeelseid saateid. Aastatel 1970–77 olid Toivo Rauna andmeil 26 protsenti saadetest eestikeelsed ning aastal 1980 ainult 17 protsenti (T. Raun 1985b: 27). Kuna Rauna andmed puudutavad aega, mil toimus uus, 1977. aastal alanud sihtotstarbeline venestus, võis eestikeelsete telesaadete osatähtsus Eesti Televisioonis varem olla olnud siiski suurem. Suuremalt jaolt eestikeelsena püsis seevastu Eesti Raadio: 1965 olid 80 protsenti saadetest eestikeelsed, 1980 – 88 protsenti (T. Raun 1985b: 27). Eesti normikeele püsimise ja edasise arendamise seisukohast oli otsustava tähendusega see, et oli võimalik õppida eestikeelses üldhariduskoolis ja omandada kõrgharidus eesti keeles, kusjuures eestikeelne kõrgharidus hõlmas ka loodusteadusi.

Koolikohustus oli nõukogude aja alguses kuueklassiline. Aastatel 1944–58 muudeti see seitsmeklassiliseks, 1958–63 kaheksaklassiliseks ja 1970. aastatel, mil keskharidus tehti kõigile kohustuslikuks, üheteistkümnepäevaseks. Eesti vene õppekeelega koolid regutsesid Venemaa seadusandluse kohaselt, nii et koolikohustus oli neis, nagu Venemaalgi, kümneklassiline.

Hariduses muutus keelte olukord põhjalikult võrreldes Eesti Vabariigis valitsenud oludega. Eesti õppekeelega koolide kõrval olid lubatud ainult vene õppekeelega haridusasutused. Kõik enne sõda töötanud muude vähemusrahvuste koolid suleti ja igasugused erakoolid riigistati. Nõukogude Eestis tekkis kaks eraldi töötavat koolisüsteemi: üks eesti-, teine venekeelne. Eesti õppekeelega koolide õppekavades oli vene keel eriseisundis. Selle õppimine oli kohustuslik, 1969–77 teisest, 1977. aastast alates esimesest klassist. Vene keele õppeks ettenähtud tundide arv ei jäänud väga palju maha eesti keele tundide arvust, kuid ületas oluliselt võõrkeelte õpetusele eraldatud nädalatundide arvu (vt tabel 30).

Vene koolides kuulus eesti keele õpetus õppekavasse, kuid tunde oli vaid 2 nädalas: 1960./61. õppeaastal 2.–11. klassini, 1965./66. õppeaastal 3.–8. klassini ja 1973./74. õppeaastal 3.–10. klassini (Vare 1999: 80). Neidki väheseid tunde ei kasutatud aga sugugi alati eesti keele õpetamiseks, sest paljudes vene õppekeelega koolides olid eesti

keele õpetaja kohad täitmata (Vare 1999: 79). Lapsevanemad, kelle emakeel ei olnud eesti või vene keel, panid oma lapse tavaliselt vene õppekeeleka kooli. Selle tava tulemusena ei õppinud laps ei rahvus- ega eesti keelt, vaid venestus. See nähtub viimase nõukogudeaegse, 1989. aasta rahvaloenduse andmetest. Neist Nõukogude Eesti elanikest, kes ei olnud rahvuselt eestlased ega venelased, pidasid rahvuskeelt emakeeleks vaid 40 protsenti, vene keelt aga 52 protsenti ja eesti keelt 8 protsenti (Rannut 1994: 200). Ainus veidi arvukam rahvusrühm, mille keeleline assimilatsioon toimus mitte vene, vaid eesti keele kasuks, oli Eesti soomlaste kogukond. Neist pidas emakeeleks eesti keelt 40 protsenti, vene keelt 28 protsenti ja soome keelt 31 protsenti. Eesti keelt teise keelena kõneles 33 protsenti Eestis elanud soomlastest, nii et eesti keele oskuse poolest olid soomlased teistest rahvusrühmadest võrreldamatult kaugel ees (Katus 1991: 9; Anepaio 1999: 441).

Seda, kuidas eesti keel järk-järgult loovutas vene keelele oma koha asjaajamisekeelena Tartu ülikoolis, on kirjeldanud Jüri Valge (1994). Küllap esindab Tartu ülikooli näide paljusid, kui mitte enam-vähem kõiki Eesti võimu- ja haldusorganeid ning asutusi-ettevõtteid.

Üleminek eesti keelelt vene keelele algas 1946 seoses Tartu ülikooli allutamiseega Nõukogude Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumile Moskvast. Siis muutus kogu aruandlus ja muu kirjavahetus venekeelseks. Vene keelt hakati ka kasutama ülikooli juhtkonnas asjaajamisekeelena, kuna Moskvast suunati ülikooli eesti keelt mittevaldavaid ametnikke. Varsti kujunes olukord, mil peeti endastmõistetavaks, et kõik dokumendid tuli vormistada vene keeles, et vene ametnikud neist aru saaksid: venekeelsele ametnikule esitati venekeelne dokument, eestikeelne töötaja pidi vene keelt oskama (Valge 1994: 225–226).

Ülikooli õppetöö toimus üldiselt eesti keeles, välja arvatud venekeelsetes õpperühmades. Neid leidis kõigis järelejäänud teaduskondades; usuteaduskond oli kaotatud. Sõjaline õpetus toimus eranditult vene keeles (Valge 1994: 228). Enamik eestlastest õppejõude õppis aja jooksul selgeks vene keele, mitte küll alati heal tasemel, samas kui paljud muukeelsed õppejõud ei omandanud eesti keelt (Valge 1994: 228). Eestikeelsete õpperühmade õppevahendid olid suures osas tõlgitud vene keelest, vahel ka venekeelsed (Valge 1994: 230). Asjaolu, et olid eestikeelsed kõrgkooliõpikud, tähendas, et oli koht, kus kasutati eestikeelset terminoloogiat. Keele seisundi säilitamise seisukohast on raske seda asjaolu üle hinnata. Kui eestikeelsed õpikud oleks puudunud, poleks ajakohase terminoloogia puudulikkuse tõttu varsti enam olnud võimalik koostada eestikeelseid keskkooliõpikuidki.

Eesti raamatuturg, nagu üldse kogu kultuuri- ja avalik elu, tsentraliseeriti. Aastal 1939 oli Eestis olnud kakskümmend kaks kirjastust; nüüd vähendati kirjastuste arv kuuele. Varasemad kirjastused asusid üle Eesti; nüüd koondati need kõik Tallinna. Avaldatud nimetuste arv vähenes, samas kui trükiarvud suurenesid. Uno Liivaku sõnutsi jõuti „Eesti Vabariigi Teise maailmasõja eelsete aastate nimetuste arvuni [...] esimest ja viimast korda 1974. aastal – 35 aastat kestnud pingutuste järel” (1995: 191).

Nõukogude Eesti kirjastused avaldasid raamatuid nii eesti kui vene keeles. Vähesed muudes keeltes avaldatud teosed olid mõeldud välismaalastele, mitte Eesti

Tabel 31. Eesti ilukirjanduse esitrukkide arv Eestis ja paguluses 1944–90

	1944–50	1951–60	1961–70	1971–80	1981–90	Kokku
<i>Eestis</i>	162	275	537	762	914	2650
<i>Paguluses</i>	98	220	238	154	147	857

Allikas: Valmas 2003: 176, tabel 5.

vähemusrahvustele. Eestis avaldatud eesti- ja venekeelse kirjanduse suhe oli perioodil 1945–90 keskmiselt 3,5:1, arvestatuna Liivaku andmete järgi (Liivaku 1995:192, joonis 8). On omamoodi kõnekas, et eesti pagulaskond Läänes suutis ilukirjanduse esitrukkide avaldamises edukalt võistelda Nõukogude Eestiga veel 1960. aastatel (tabel 31), kusjuures tuleb arvestada, et pagulasi oli umbes 70 000 ja Eestis elavaid eestlasi 900 000.

Kirjandusžanr, mis Nõukogude Eestis sattus tõelise vaeslapse ossa sõjaeelse olukorraga võrrelduna, oli näitekirjandus. Kui ainuüksi 1939. aastal oli Eestis ilmunud 29 näidendiraamatut, siis ajavahemikus 1961–85 ilmus neid aastas ainult paar-kolm. Põhjuseks oli see, et Nõukogude võim lammatas vaba teatriharrastuse, ja see omakorda tekitas nõudluse vähenemise (Liivaku 1995: 200). Ka memuaarkirjandust ja elulugusid ilmus Nõukogude Eestis vähe.

Eesti oskuskeelte arengu seisukohast oli väga tähtis eestikeelse teadusliku ja populaarteadusliku kirjanduse avaldamine, seda nii tõlkes kui originaalteostena. Nõukogude võimu ajal oli mittevenekeelne teaduskirjandus kommunistliku partei põlu all ning selle ilmumisele tehti mitmesuguseid takistusi: „[t]sensuur, salastamishullus, majanduslik saamatus, tehniline mahajäämus ja lihtsalt lohakus” (Liivaku 1995: 203). Takistustele ja muudele raskustele vaatamata ilmus eesti keeles raamatuid isegi väga kitsastel loodusteaduslikel ja tehnilistel erialadel (Liivaku 1995: 204–208). Eesti normikeele seisundi kaitse seisukohast oli see muidugi mõista olulise tähtsusega.

Ajakirjanduse areng kulges sama rada pidi nagu kirjastustegevus üldse: väljaandmise koondamine Tallinna, välja arvatud rajoonilehed (iga rajooni kohta tuli üks ajaleht), vähem nimetusi, vähem lehekülgi (tavaliselt oli igas lehenumbriks vaid neli lehekülge), suuremad trükiarvud, sisuline tasalülitamine ja eeltsensuur. Vähemusrahvuste ajalehed-ajakirjad või bülletàänid keelustati; ainsad ajalehed-ajakirjad, mis eestikeelsete kõrval võisid Eestis ilmuda, olid venekeelsed (lähemalt vt Høyer, Lauk & Vihalemm 1993).

Rahva- ja kooliraamatukogudes kõrvaldati ning hävitati sihikindlalt „Nõukogudevastane ja ideoloogiliselt kõlbmatu kirjandus” (K.-O. Veskimägi 2000: 410). Kokku keelati 6994 eestiaegset raamatut, lisaks need trükised, mis langesid lauskeelu ohvriks: kõik „kodanlikul ajal” ja Saksa okupatsiooni ajal Eestis ilmunud ajalehed ja ajakirjad, kõik samal ajal ilmunud õpikud, kõigile kooliastmetele, algkoolist ülikoolini, kogu usukirjandus, ühtekokku 32 350 nimetust (K.-O. Veskimägi 2000: 414–416; Lotman 1997). Kuue Eesti teadusraamatukogu juurde loodi erihoiuosakond, niinimetatud *erifond* ehk *spetsfond* (< vn *спецфонд* < *специальный фонд*), kus tohtis säilitada kaks eksemplari igast keelatud raamatust (Ant & Raid 1989: 180–181; K.-O. Veskimägi

2000: 424–427), muud eksemplarid põletati. Hävitatud raamatud asendati venekeelse kirjanduse sundeksemplaridega, nii et nimetuste arvu poolest näitasid Eesti raamatufondid sõjajärgsel ajal hoopis jõudsat juurdekasvu (K.-O. Veskimägi 2000: 427–429). Keelatud ja hävitamisele määratud raamatute kohta koostati kaks koondnimestikku, aastatel 1963 ja 1966. Neist viimane toimetati salaja Rootsi, kus Rootsi Eestlaste Esindus avaldas selle pealkirja all „Kodumaal keelatud raamatud”.

Kokku hävitas Nõukogude võim Eestis hinnanguliselt 26 miljonit raamatut ja 4 miljonit aastakäiku ajakirju (Lotman & Lõhmus 1995: 9).

Keelekorralduse uus lavapilt ja uued osatäitjad

Sõja ja okupatsioonide tõttu omandas keeleelu uudse ilme. Osalt muutusid keelearenduse ühiskondlik-poliitilised eeldused, mida on püütud eespool üldjoontes kirjeldada, osalt teisesen tegeletakond ja institutsiooniline struktuur.

Endistest keelekorraldajatest ei olnud enam elavate kirjas Elmar Muuk ega Kaarel Leetberg: Muuk kaotas elu Nõukogude vangilaagris novembris 1941 ning Leetberg suri loomulikku surma Rakveres aprillis 1945. Eestist olid lahkunud Johannes Aavik, Andrus Saareste ja Valter Tauli. Eesti keelearendusele tähendas see tõsisest kaotust. Olid ju Aavik, Muuk, Saareste ja Leetberg ennesõjaaegse Eesti keelehooldes esindanud omaette suundi (vt eelmise peatüki jaotist „Keelehooldes suunad ja voolud 1920. aastatel”) ning Tauli oli viimastel aastatel enne sõda ja okupatsiooni kerkinud esile iseseisva keelekorraldusteoreetikuna (vt eelmise peatüki jaotist „Õige keelega kimbus”).

Aavik, Saareste ja Tauli elasid nüüd ülikoolilinnas Uppsalas, kuid Aavik kolis sealt peatselt Stockholmi. Kõik kolm jätkasid Rootsis jõudumööda tegevust eesti keele heaks, kuigi ükski neist ei avaldanud Eestis toimuvale keelearendusele enam otsest mõju. Poliitilise põgenikuna muutusid nad seal esialgu hoopis *persona non grata*’ks, inimeseks, kellest avalikult ei kõneldud või kui, siis tingimata hukkamõistvalt või alavääristavalt. Seevastu etendasid nad silmapaistvat ja omamoodi mõjukat osa eesti pagulasühiskonnas (vt jaotist „Eesti keel Läänes pärast Teist maailmasõda”).

Kuna Aavik, Muuk, Saareste ja Leetberg olid areenilt lahkunud, tulid nende asemele uued tegelased. Need olid osalt nii-öelda vanad, kodumaised jõud, osalt uued, Nõukogude Liidu eestlased, kes täitsid tühimikud, mida vahepeal surnud, küüditatud või Eestist põgenenud keelemehed olid endast järele jätnud. Neil kõigil tuli vedada rasket töökoormat. Seda ei muutnud põrmugi kergemaks sund pidevalt arvestada võimuaparaadist lähtuvate nõuetega.

Kodumaistest jõududest hakkasid sõjajärgses keelehooldes juhtivat osa etendama Johannes Voldemar Veski kõrval Arnold Kask ja Ernst Nurm. Oma sõna ütlesid sekka veel kirjastuste juhttoimetaja Elmar Elisto ja Magnus Kindlam. Et nende kõikide keelekorralduse vaated põhijoontes ühtisid, muutus eesti keelehooldes pale: senine värvikirevus asendus halli eri toonidega.

Ükski nimetatutest ei olnud keelekorralduse alal enam algaja. Ernst Nurm oli kaua töötanud Tartus ja Tallinnas eesti ning ladina keele õpetajana ja kirjutanud 1056

keskkoolilõpetaja õigekirja ning õigekeelsuse taseme kohta magistritöö, mis oli ilmunud „Eesti Keeles” (E. Nurm 1938, 1939). Pärast sõda oli ta õpetajaameti kõrval teinud tööd keeleteoimetajana. Kui 1947. aastal rajati Tartusse Teaduste Akadeemia allüksusena Keele ja Kirjanduse Instituut, asus Nurm sinna tööle (Keele ja Kirjanduse Instituudist tuleb lähemalt juttu allpool). Ta oli kaastegev 1953. aastal ilmunud „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu” koostamisel ja 1960. aastal ilmunud „Õigekeelsuse sõnaraamatu” peamine koostaja. Keelehooldes olid tema juhtmõteteks keele üldrahvalikkus, traditsioon ja süsteemipärasus (E. Nurm 1955: 207, 211–212; 1960: 416), kusjuures esimene ja viimane olid tegelikult teisest olulisemad. Nurme normingute suhtes kriitiliselt meelestatud ringkondades hakati 1953. aasta VÖSis ja 1960. aasta ÖSis normeeritud kirjakeelt pilkavalt iseloomustama sõnadega „nurmeeritud kirjakeel”.

Arnold Kask oli enne sõda töötanud gümnaasiumiõpetajana. Keelehooldega puutus ta 1930. aastatel otseselt kokku Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna sekretärina. Sõja lõpus sai temast Tartu ülikooli eesti keele õppejõud ning sellest ajast peale jäigi ta ülikooliga mitmeks aastakümneks seotuks, kuigi ta aastatel 1947–52 töötas ühtlasi Keele ja Kirjanduse Instituudis. Keelehooldetegevuses austas ta süsteemipärasust, selgust, järjekindlust, järjepidevust (Raiet 1972: 34). Esmatähtis oli Kasele siiski normikeele reeglipärasuse põhimõte. See avaldus „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu” 1953. aasta väljaandes, millega Kask koos Ernst Nurmega oli otseselt seotud ja milles püüti „kõikuvuste ja rööpvormide esinemist keeles vähendada ja suunata keeletarvitust võimalikult suurema ühtsuse poole” (VÖS 1953: 5). Avalikkuse ees jäi Kask küll Nurme varju, kuid temast sai „vaikne, aga raudne *status quo* hoidja” (T. Ereht 2002: 157).

Elmar Elisto oli enne sõda olnud neliteist aastat Akadeemilise Emakeele Seltsi sekretär. Tänu sellele oli ta hästi kursis keeleasjadega ning võis oma kogemusi rakendada juba 1930. aastate lõpus „Eesti Rahvaleksikoni” käsikirja koostaja, tegevtoimetaja, tehnilise ja kunstilise toimetaja ning korrektorina – kõike ühes isikus. Aastast 1941 töötas ta kolm aastakümnet kirjastuste korrektori, korrektooriosakonna juhataja ja keeleteoimetajana (Kull 1976). Keelt tahtis Elisto arendada „reaalsete vajaduste alusel ning kogu rahva jaoks. See keel pidi olema rahvalähedane, rahvapärane ning lihtne, kuid siiski rikas oma kõrgete ülesannete täitmiseks arengu ja võitluse tööriistana” (Elisto 1948: 6). Aaviku keeleuendus jäi Elistole üldiselt võõraks. Samas lähendas Veski liialdamine süsteemsuse ja reeglipärasuse taotlusega teda pigem Saareste ja Muugiga, kuid kõige lähedasem tundus talle olevat hoopis Leetbergi keele loomuliku arenemise suund (T. Ereht 2002: 147). Kahe süsteemikindluse ja reeglipärasuse pooldaja kõrval mõjus Elisto mõneti tasakaalustavalt, kuigi tema mõjuvõim oli Nurme ja Kasega võrrelduna tagasihoidlikum.

Magnus Kindlam oli neliteist aastat töötanud korrektori ja keeleteoimetajana mitmes ajalehetoimetuses ja kirjastuses, enne kui ta 1951 sai Keele ja Kirjanduse Instituudi teadustöötajaks. Tema tähtsus keelehooldes seisneb osalemises 1953. aasta „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu” ja 1960. aasta „Õigekeelsuse sõnaraamatu” koostamises ning trükkitoimetamises. Samuti oli ta kaastegev mitme oskussõnaraamatu koostamisel (Magnus Kindlam (1966)). Tema gümnaasiumiaegne eesti keele õpetaja

oli olnud Johannes Aavik, kuid Kindlamist ei saanud keeleeuenduse poolt olijat. Ta ei pooldanud äärmusi, tarbetuid tähenduslikke vahetegemisi ega süsteemi süsteemi pärast, vaid lihtsust ja loomulikkust (M. Kindlam 1945). Õigekeelsuse vaadetelt võiks teda niisiis pidada parajuslaseks.

Nõukogude Liidu eesti kommunistidest, kes saabusid Eestisse koos Nõukogude võimuga, et siin nõukogustamist juhtida, oli õieti ainult kaks keelemeest: Leningradis professorikutse saanud Kristjan Kure ja Eduard Päll. Kure osaks on langenud saada marristliku keeleteooria kehatuseks Eesti keeleteaduse ajaloos (Kask 1956b: 10), millest allpool lähemalt. Päll pidas Eestisse saabununa algul ameteid Nõukogude võimuaparaadi absoluutses tipus, kuid tegutses pärast 1950. aastat hoopis eesti keeleelus, töötades kõigepealt Tallinna Pedagoogilise Instituudi (praeguse Tallinna Ülikooli) eesti keele ja kirjanduse kateedri juhatajana, seejärel aastail 1955–68 Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi direktorina. Keeleteadlasena kujunes temast põhiliselt lauseõpetuse uurija, kuid ta huvitus veel keelepoliitikast ning eesti-vene ja vene-eesti kakskeelsusest (Pälli kohta lähemalt vt Riikoja 1983).

Nõukogude aja alguses ei olnud Eestis enam keelehooldeoranit: Eesti Kirjanduse Seltsi oli Nõukogude võim sulgenud ning sellega oli lakanud toimimast ka tema keeleteoimkond. Akadeemiline Emakeele Selts, kus enne sõda oli samuti tegeldud keelehooldega, oli ümberkujundamisel: selts taastati detsembris 1945 ning viidi aprillis 1946 Tartu Riikliku Ülikooli juurest Eesti NSV Teaduste Akadeemia alluvusse, kusjuures selle ajutiseks hooldajaks määrati Johannes Voldemar Veski. Seltsi ülesanneteks jäid „nõukogude keeleteaduse saavutuste populariseerimine avalike ettekannete kaudu ja murdematerjalide laialdane kogumine asjaarmastajate-kaastööliste kaasabil” (H. Ahven 1955: 6–7). Akadeemiline Emakeele Selts oli üks väheseid, kui mitte ainus ülikooli juures tegutsev teaduselts, mil võimaldati uue võimu ajal tegevust jätkata, seda „usutavasti [...] tänu seltsi teadussekretäri Heino Ahvena oskuslikule laveerimisele” (Viires 1991: 104).

Autoriteetse keelehooldeorani puududes jäi pakiliste õigekeelsuslike küsimuste lahendamine praktikute hooleks. Esmajärjekorras tuleb siin nimetada Eesti Riikliku Kirjastuse ringkondi Tallinnas – suvel 1947 loodi kirjastuste tarbeks Riikliku Kirjastuskeskuse keeleteoimkond (Elisto 1948: 173) – ja eriti Elmar Elisto isikut. Pärast sõda ilmus ajakirjanduses tema sulest päevakajaliste õigekeelsusküsimuste kohta rida artikleid. Peamiselt neist koostas ta raamatu pealkirjaga „Keelelisi küsimusi I” (Elisto 1948), millest järgmisel aastal ilmus kordustrükk. Raamat annab hea ettekujutuse sellest, missuguste õigekeelsuse üksikküsimustega nõukogude aja algaastatel tegeldi. Kuna paljude probleemide juured ulatusid tegelikult varasemasse aega, käsitleb autor tagasihaaravalt nende tausta. Elisto raamat oli väheseid nõukogude aja alguses ilmunud keeleraamatuid üldse.

Varsti tekkis Keele ja Kirjanduse Instituudi näol asutus, kus hakati tegelema keelehooldega. Instituut alustas tegevust 1947. aasta alguses ning oli sõjajärgsete ümberkorralduste tulemus. Ümberkorraldused seisnesid muu hulgas selles, et teineteisest lahutati kõrgharidus ja teadus. Seni oli mõlemaid funktsioone humanitaarteadustes täitnud Tartu ülikool. Nüüd aga muudeti ülikooli esmaseks ülesandeks akadeemilise

hariduse andmine; teadustöök loodi Teaduste Akadeemia oma allasutustega, millest üks oligi Keele ja Kirjanduse Instituut. Instituudi üks allüksusi oli õigekeelsuse ja sõnaraamatute sektor, mille juhataja kohusetäitjaks määrati Johannes Voldemar Veski. Sektoris hakkasid töötama veel Ernst Nurm, Erich Raiet ja Kaarel Hermlin.

Vastloodud Keele ja Kirjanduse Instituudi õigekeelsuse ja sõnaraamatute sektori poole hakati varsti pöörduma praktiliste keeleküsimustega. Instituudi „autoriteetseid otsusi” keele kohta, peamiselt nõukoguliku terminoloogia küsimustes, palusid näiteks Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee, Eesti NSV Ministrite Nõukogu Asjadevalitsus, rahandus-, põllumajandusministeerium ja kaubandusministeeriumi õppekombinaadid (E. Ahven 2007: 44–45). Keele ja Kirjanduse Instituudist saigi põhiline eesti keelehooldes keskus Nõukogude Eestis kuni 1960. aastal loodi Vabariiklik Õigekeelsuse Komisjon. (Viimasest allpool jaotises „Uued keelekorraldusinstantsid”).

Eialgu asus Keele ja Kirjanduse Instituut Tartus, kuid suvel 1952 koliti Tallinna, kuhu koondati Teaduste Akadeemia instituudid ja teised allasutused, kaasa arvatud Teaduste Akadeemia alluvusse viidud Akadeemiline Emakeele Selts (mis septembris 1952 nimetati ümber Emakeele Seltsiks). Seoses kolimisega loobus Veski töökohast instituudis ning jäi edasi Tartusse. Instituudis õigekeelsuse ja sõnaraamatute sektori juhatamise kõrval oli ta ühtlasi olnud ülikooli eesti keele professor. Et Veski aga jätkas keelehoolduslikku tegevust Tartu ülikooli eesti keele professorina, kujunes ülikooli eesti keele kateedrist Keele ja Kirjanduse Instituudi õigekeelsuse ja sõnaraamatute sektori ning Riikliku Kirjastuskeskuse keeleteoimkonna kõrval kolmas Eesti keelehooldesutus.

Professori ametikohal püsis Veski kuni 1956. aastani, mil ta 83-aastasena läks pensionile. Tema asemele sai eesti keele professoriks Arnold Kask. Keele ja Kirjanduse Instituudi õigekeelsuse ja sõnaraamatute sektori juhatamine usaldati Ernst Nurmele ning tema järel, 1966. aastal, Erich Raietile.

Esimesed sõjajärgsed õigekeelsussõnaraamatud

Täiesti uue ühiskonnakorra teke põhjustas vajaduse välja anda normivat sõnaraamatut, milles kajastuksid uue korraga kaasnenud sõnavara. Et puudust hädapärastel kõrvaldada, andsid Arnold Kask ja Elmar Elisto juba 1945. aastal välja Elmar Muugi „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu” uue redaktsiooni. Sellest ilmus lühikese aja jooksul kolm trükki (vt tabel 22). Uude väljaandesse tehti võrdlemisi vähe muudatusi. Endisele sõnaraamatule lisati ligi 250 sõna, mis kajastasid nõukogude korra või äsja lõppenud sõjaga tuttavaks saanud mõisteid: *abimajand*, *agitatsioonipunkt*, *dzott*, *eesrindlane*, *lööktööline*, *masinatraktori jaam*, *riigitalund* 'sovhoos', *stahaanovlik*, *tankist*, *teenistuja* jt. Lisatud sõnade hulgas oli ka Elmar Elisto uudissõna *parendama* 'paremaks tegema'. Märgiti ka seda, kui mõne sõna tähendus oli vahepeal muutunud, näiteks sõnade *brigadir*, *miilits*, *progressiivne* puhul. Kõrvaldati mõned sõnad või selgitused, mis uue korra tingimustes olid sobimatud. Nii jäeti märksõna *vabadussõda* järel ära varem sulgudes toodud täpsustus „kui selle all mõeldakse Eesti Vabadussõda, siis: *Vabadussõda*”.

Maha tõmmati veel sellised sõnad nagu *Kriminaalkohtupidamise seadustik*, *riigikogu ja tibia*.

Muugi sõnaraamatud olid aga väikesed ja sisaldasid võrdlemisi piiratud valimikku eesti sõnavara. Selle tõttu asusid Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele õppejõud kohe pärast sõda ulatuslikumat sõnaraamatut koostama. Töö edenes esialgu visalt, kuid kui loodi Keele ja Kirjanduse Instituut ning instituut sõnaraamatu koostamise oma plaani võttis, hakkas töö „Suure õigekeelsus-sõnaraamatu” (SÕS) kallal juba edukamalt liikuma. Põhilised töötajad olid Arnold Kask ja Erich Raiet. Käsikirja viimistles Johannes Voldemar Veski, kes andis sõnastiku jaoks kasutada oma ulatuslikud sõnasedelite kogud (SÕS 1948: 4).

SÕSist ilmus vaid kaks vihikut, märksõnani *kobrasrott*. Põhjuseks on mainitud, et sõnaraamatu „valmimine oleks rohkesti aega nõudnud” (Kask 1956b: 11). Nendel sõnadel on sügavad tagamaad. Raskused tulid sõnaraamatu teise vihiku käsikirjaga. Varsti pärast esimese vihiku ilmumist, mais 1948, võttis teise vihiku käsikirja avaldamiseks vastu Teaduste Akadeemia teadusnõukogu, kuid augustis saadeti see Keele ja Kirjanduse Instituuti tagasi nõudmisega parandada kuus sõnaseletust (kaks neist lähtudes venekeelsest „Suurest Nõukogude Entsüklopeediast”), jätta välja eesnimed ja kirjutada ümber parandatud leheküljed (E. Ahven 2007: 44). Tehti parandused ja märtsis 1949 kiitsid kaks retsensenti uue käsikirja heaks. Seepeale algatas Teaduste Akadeemia presiidium Tartus käsikirja arutluskoosoleku, mis toimus juulis. See venis pikale ja kujunes vaidlusrohkeks, tulemusteni justkui ei jõutudki. Hiljem saabus Keele ja Kirjanduse Instituuti koosoleku protokollil väljavõte, mis sisaldas Teaduste Akadeemia presiidiumi direktiive SÕSi koostajatele (tsiteeritud teosest E. Ahven 2007: 58):

1. Tõsiselt silmas pidada seda, et mainitud sõnaraamatu eesmärgiks on esijoones õigekeelsuse ja õigekirjutuse fikseerimine käesoleva aja tasemel, mitte aga entsüklopeedia ülesannete asendamine. [..]
2. Sõnaraamatusse sisse võtta vaid sääraseid sõnu, mis rikastavad tänapäeva eesti kirjakeelt nõukogude ühiskonna vajaduste ja huvide seisukohalt. Sääraseid nõukogude ühiskonnale täiesti üleaarused sõnad, nagu *ebaveksel*, tuleb järjekindlalt välja jätta.
3. SÕS ei tohi kujuneda võõrsõnade leksikoniks.
4. SÕS ei pea taotlema erialase oskussõnastiku [*sic!*] ilmet.
5. Geograafiliste nimede valikus peab SÕS lähtuma nõukogude ühiskonna huvipiirkonnast, mitte aga kodanliku korra aegsetest traditsioonidest. Selle kohaselt tuleb [..] õigete ja ideoloogiliselt väärivate kommentaaridega esile tõsta Nõukogude Liidu ajaloo ja majandustõusuga seotud kohti.
6. SÕS koostajatel tuleb otsustavalt loobuda läänekeelte ees kummardamisest ja kõigil juhtudel arvestada vene keele kui eesrindliku nõukogude teaduse juhtiva keele erilist tähtsust. [..] Täiesti lubamatu on [..] moonutada Nõukogude riigis kehtestatud kohanimetused eesti keele iseäralduste ettekäändel. [..]

7. Segaduse vältimiseks haridustöös, nõukoguliku ühtsuse saavutamiseks ja nõukogude patriotismi esiletõstmiseks tuleb kehtestada sõnastikus nõue, et venekeelsete kohta- ja pärisnimede edasiandmisel eesti keeles ei dubleeritaks tarbetult tähti, kui selleks pole vene keeles põhjust.

SÕSi teise vihiku käsikirja revideeriti uuesti. Detsembri lõpus 1949 võttis instituudi teadusnõukogu selle kolmandat korda vastu ning tunnistas trükikõlblikuks. Vihikut hakati trükkima jaanuaris 1951, ning see ilmus kevadel. Nüüd mõisteti, et SÕSi valmimine oleks tõepoolest liiga palju aega võtnud. Samas oli nii koolide kui ametiasutuste, samuti muidugi üldsuse keelekäsiraamatu vajadus rahuldamata, nii et otsustati ajutiselt loobuda tööst SÕSiga. Taas pöörduti „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu” (VÕS) revideeritud väljaande kui operatiivsema lahenduse poole. Sellesse tegevusse rakendati neli Keele ja Kirjanduse Instituudi töötajat (E. Ahven 2007: 94). Tööle asudes lähtuti keele üldrahvalikkuse põhimõttest. Peeti oluliseks jälgida keele arenemise sisemisi seaduspärasusi, fikseerida võõrsõnade tähendust ja vabaneda morfoloogilistest rööpvormidest (VÕS 1953: 5; E. Ahven 2007: 94–95). Uus VÕS ilmus 1953. aasta detsembri teisel poolel.

Seoses uue VÕSi ettevalmistamisega tõusis päevakorrale küsimus, kas ladina kirjaga võõrkeeltest pärinevaid pärisnimesid ei tuleks eesti keeles kirjutada häälduspäraselt, näiteks mitte *Shakespeare*, *Goethe* ja *Rousseau* vaid *Šeikspiir*, *Gööte* ja *Russoo*. Selle ettepaneku tegi detsembri alguses 1951 Tartu ajalehes „Edasi” ülikooli õppejõud Karl Aben (sündinud Karp). Läti keelealal sündinuna oskas Aben läti keelt, kus võõrpärisnimesid kirjutatakse teatavasti järjekindlalt lätipärasel kujul. Mõte, et eesti keeles võiks samuti toimida, küpses Abenil ülikooli teadusprorektorile Eduard Martinsonile eesti keelt õpetades; Martinson oli samuti Läti alal sündinud. Ühiselt leiti, et vene keeles kirjutatakse idaslaavi tähestiku tõttu võõrpärisnimesid häälduspäraselt, ja et lähtekeelset kuju säilitav kirjaviis on Lääne ees lõimitamine. Ettepanekuga liitus balti ja slaavi keelte kateedri juhataja dotsent Boriss Pravdin (Vääri 1991: 97–98). Artiklile järgnes elav mõttevahetus nii ajakirjanduses kui arutluskoosolekutel, kus mõtte vastaseid oli rohkem kui selle pooldajaid (E. Ahven 2007: 95). Peamise vastasrinna moodustasid Johannes Voldemar Veski ja üliõpilaste keelering, mille esimees oli Arno(ld) Pikamäe. Martinson olevat Abeni ettepaneku sidunud Stalini vaadetega ja vastaste seisukohti kodanliku natsionalismiga (Vääri 1991: 97–99). Ettepanekut arutati laia osavõtjate ringiga ka Keele ja Kirjanduse Instituudis, kus seda toetasid veel Kristjan Kure ning Elmar Elisto. Asja igakülgeks läbiarutamiseks moodustati instituudis kaheksateistkümneliikmeline komisjon (E. Ahven 2007: 95), kuid ärevuseni küündiv elevus vaibus tasapisi ja küsimus kadus päevakorralt.

Esimesed sõjajärgsed õigekeelsuse sõnaraamatud sündisid äreval ajal. Maal võitlesid metsavennad Nõukogude okupatsioonivõimu vastu, likvideeriti talumajandust ja rajati „vabatahtlikult sunniviisil” kolhoose, märtsis 1949 küüditati enam kui 20 000 Eesti elanikku Siberisse, nende hulgas keeleinimesi, märtsis 1950 toimus Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee kaheksas pleenum, mille järellainetus „puhastas” ka keeletöö tegijate ridu, ning Venemaal oli teravnenud võitlus „eeskujuliku

nõukogude keeleteaduse eest”. Nõukogude keeleteaduses oli nimelt leitud olevat kaks suunda: ühelt poolt progressiivne ja materialistlik, teiselt poolt reaktsiooniline-idealistik (E. Ahven 2007: 57). Progressiivse suuna alusepanija oli Nikolai Marr. Tema ametlikult marksistlikuks ja edumeelseks peetava keeleteaduse vari hoidis mõnda aega ka Eesti keeleteadlaste meeli ärevil.

Marri „uus õpetus keelest”

Marri „uus õpetus keelest”, vene keeles *новое учение о языке*, pidas keelt klassilise tagapõhjaga nähtuseks, mis kuulus ühiskonna sotsiaal-majanduslikku pealisehitusse, mitte alusesse ehk tootlike jõudude ja tootmisvahetõrgete hulka. Kui ühiskonna aluses toimub suurem muutus, näiteks revolutsioon, siis asendub pealisehitus. Selle asendus peegeldub keeles, mis järelikult areneb astmeliselt ja läbib seejuures samu arenguastmeid nagu inimühiskond ajaloolise materialismi skeemi järgi. Igale arenguastmele vastab teatud keelestruktuur. Traditsioonilisel indoeuroopa keelte jaotusel germaani, romaani, slaavi, balti ja teistesse keelerühmadesse ei olnud Marri arvates midagi tegemist keelesugulusega, vaid kajastab nimetatud keelerühmade keelte arenguastet ja sellest tulenevat erinevat, eelkõige morfoloogilist struktuuri. Kõik keeled on omavahel suguluses, kuna kõikide keelte sõnad olevat tagasiviidavad neljale algelemendile, *sal, ber, jon* ja *roš* või nende häälikulistele teisenditele. See välistab keelte liigitamise keelkondadesse ja keelerühmadesse suguluse, ühisest algkeelest põlvnemise järgi. (Põhjaliku Marri teooria käsitluse annab Thomas 1957.)

Marrile vaieldi muidugi vastu. Ägedamaid marrismikriitikuid oli Jevgeni Polivanov, Riias gümnaasiumi lõpetanud Peterburi keeleteadlane, kes oli õppinud keeleteadust teiste hulgas varasema Tartu ülikooli professori Baudouin de Courtenay käe all. Polivanovi ja teiste vastuseisule vaatamata suutsid Marr ja tema õpilased 1930. aastatel saavutada marrismi kanoniseerimise. Marri „uut õpetust keelest” esitleti nõukoguliku keeleteooriana, Nõukogudema teaduse vastusena või vastukaaluna „kõnalikule” keeleteadusele. Igasugused teised seisukohad kuulutati vaenulikuks ja nende kaitsjad tembeldati poliitilisteks vaenlasteks. Polivanov sattus põlu alla, asus Samarkandi, sealt Täškenti ja lõpuks Frunzesse, kus ta arreteeriti 1937; vangistuses ta ka järgmisel aastal suri (Leontjev, Roizenzon & Hajutin 1968; Bjørnflaten 1982: 20–30).

Nõukogude võimu tulekuga Eestisse hakati Marri „uut õpetust keelest” muidugi ka vastse liiduvabariigi keeleteadlaste hulgas juurutama. Peamine Marri ideede levitaja Eestis oli Nõukogude Liidu eestlane Kristjan Kure. Juba esimesel nõukogude aastal Tartu ülikooli õppeprorektori ja marksismi-leninismi kateedri juhatajana töötades oli ta kõnelnud marrismist. Ajakirjas „Eesti Keel ja Kirjandus” ilmusid mõned Marri ja tema ideid tutvustavad artiklid (Silberstein 1941; Meštšaninov 1941), mis olid vene keelest tõlgitud; autoritest oli Ivan Meštšaninov Marri peamine õpilane, kellest pärast Marri surma 1934 oli saanud N. J. Marri nimelise Keele ja Mõtlemise Instituudi juhataja (Bjørnflaten 1982: 153). Propaganda ei avaldanud aga erilist mõju. Eesti keeleteadlased, kes suures osas tegutsesid võrdlev-ajaloolises või noorgrammatilises vaimus, pidasid marrismi siis veel naljaks (Vääri 1991: 94).

Kui Eesti läks sõja lõpus uuesti Nõukogude okupatsiooni alla ja Kure naasis Eestisse, jätkas ta siin marrismi propageerimist. Sügissemestril 1945 hakkas ta Tartu ülikoolis hiljuti arreteeritud Paul Ariste asemel üldist keeleteadust lugema. Kure töötas siis küll Tallinnas Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee haridusosakonna juhatajana, aga käis Tartus üle nädala loenguid pidamas. Loengud olevat põhiliselt olnud pühendatud poliitilisele kasvatusesele ja Marri „uuele õpetusele keelest” (Vääri 1991: 28).

Kristjan Kure isiku seostamist Marri uue õpetusega on hiljem pidanud „ülekohtuseks ja asjatuks” Eduard Päll, väites, et Kure olevat ühel arutluskoosolekul esinenud Marri õpetust kritiseeriva sõnavõtuga, mille pärast tal hiljem oli „mõningaid pahandusi” (E. Päll 1980: 89). Päll ei täpsusta, millal ja kus arutluskoosolek toimus, aga konteksti põhjal võib oletada, et see võis olla 1930. aastate Leningrad. Pälli väide ei pruugi sugugi ekslik olla, kuid Marri tuntumate vastaste hulka Kure nähtavasti ei kuulunud. Põhjalikemais marrismi käsitlustes tema nime igatahes ei mainita (Alpatov 1991), küll aga nimetatakse mittemarristide hulgas „eesti keele spetsialistina” kellegi E. A. Lembergi nime (Bjørnflaten 1982: 104). Samas sobib Pälli väide halvasti kokku Bernard Söödi avaldusega aastast 1950, et Kure „kõige dogmaatilisemalt kuni piasjadeni rippus Marri õpetuse küljes” (tsiteeritud teosest E. Ahven 2007: 78).

Kristjan Kure tegevusele vaatamata ei mõjutanud Marri „uus õpetus keelest” keeleteaduslikku õppetööd Tartu ülikoolis sisuliselt kuigi palju. Õppejõud mainisid uut õpetust oma loengutes nii-öelda kombetaiteks, kuid õpetasid muidu endises vaimus, „üldtunnustatud lingvistika seisukohtadelt ja keeleandmetest lähtuvalt” (Vääri 1991: 94).

Keeleteaduses oli olukord kurvem. Mõned eesti keeleteadlased avaldasid kirjutisi, milles nad ülistasid uut õpetust. Ajendiks võis olla hirm isikliku julgeoleku pärast, ülipüüdlikkus või karjäärihimu. (Nagu nähtub ajakirja „Eesti Keel ja Kirjandus” sisust, ilmus mõni selline suletöö juba 1941. aastal.) Keeleteadlaste tööolud muutusid üldse raskeks, sest

keelt vaadeldi pealisehitusena, nõuti keele klassiolemuse jälgimist ja iga katset läheneda keelelestele nähtustele võrdlev-ajalooliselt peeti kodanlikuks igandiks. Isegi sõnaraamatuline töö oli raskustega seotud, sest keelt ei käsitatud üldrahvaliku suhtlemisvahendina, vaid klassikeelena, ja sõnaraamatu koostamisel tuli pidevalt hirmul olla, kas äkki mitte mõni kodanlik sõna ei satu sõnaraamatusse. (Kask 1956b: 10)

„Kodanlike” sõnade kartus oli nõukogude ühiskonnale iseloomulik. Ideoloogilisele kontrollile allusid isegi aastakümnete jooksul talletatud murdetekstid. Oktoobris 1948 nõuti, et Keele ja Kirjanduse Instituudis asuvad murdekogud puhastataks kõigest, mida võis tõlgendada poliitiliselt kahtlasena. Instituudi töötajad vaatasid seejärel läbi 11 381 lehekülge murdetekste, lisaks 8209 lehekülge murdekorrespondentide tekste ja eraldasid ideoloogiliselt „väärad” tekstid või tekstiosad. Tekstid kopeeriti tagasi vihikutesse ilma poliitiliselt kahtlaste lauseteta (E. Ahven 2007: 50).

Marri keeleõpetus aktualiseerus Eestis uuesti suvel 1949, mil Keele ja Kirjanduse Instituuti saabus Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia 27.–28. mai resolutsioon, milles sedastati, et

Nõukogude keeleteaduse edukas areng on võimalik ainult marksismi-leninismi alusel N. J. Marri poolt märgitud teel, väsimatus võitluses igasuguste reaktsioonilis-idealistlike mõjude vastu. (tsiteeritud teoses E. Ahven 2007: 57)

Resolutsiooni arutati Keele ja Kirjanduse Instituudi arutluskoosolekul, mille järel võeti vastu üldsõnaline otsus (E. Ahven 2007: 56–57), otsekui oleks aimatud, et resolutsioon oli peatselt troonilt tõugatavate marristide viimane katse kindlustada oma positsiooni.

9. mail 1950 avaldas „Pravda” artikli „Mõnede nõukogude keeleteaduse küsimustest” Tbilisi Riikliku Ülikooli professori Arnold Tšikobava sulest. Artikkel arvustas teravalt Marri „uut õpetust keelest”, leides, et kõik selle õpetuse seisukohad ei vasta kõikides osades marksismi-leninismi teooriale. Tšikobavale vastas Marri peamine õpilane Ivan Meštšaninov, kes küll tunnistas Marri ekslikke seisukohti, aga väitis, et Marr oli ikkagi esimene keeleteadlane, kes „otsustavalt võitles selle eest, et juurutada marksistliku filosoofia põhialuseid keeleteadusesse” ning et nõukogude keeleteadus peab jätkama Marri näidatud teed (Päll 1960: 321). Järgmistel nädalatel järgnes samas ajalehes mitu sõnavõttu, millest mõni kaitses, teine ründas marrismi. Arutelu jõudis haripunkti 20. juunil, mil ilmus Jossif Stalini nime all artikkel „Marksismist keeleteaduses” ning juulikuu jooksul veel mitu „Vastused seltsimeestele”, millega Stalin kuulutas marrismi vääropetuseks. Stalini kirjutised tõlgiti viivitamatult paljudesse Nõukogude Liidus kõneldavatesse keeltesse. Eesti keeles ilmusid need juba hilissuvel „Loomingus” ning peatselt eraldi raamatuna pealkirja all „Marksism ja keeleteaduse küsimused” (Stalin 1952).³ Stalini nime all ilmunud artiklite (või nende esialgse kava) autoriks on peetud sedasama Arnold Tšikobavat, kelle artikliga marrismi kummutamise kampaania oli alanud (Alpatov 1991: 181–183). On hämmastav, et Nõukogude Liidu juht leidis aega süveneda keeleteaduse küsimustesse siis, kui parajasti teravnes rahvusvaheline poliitiline olukord sedavõrd, et vallandus Korea sõda.

Marrismi kohalik kummutamise kampaania toimus detsembris 1950 Emakeele Seltsis Gerda Laugaste, Aili Univere ja Salme Tanningu ettekannete näol, kusjuures alles 21. mail oli Tartus toimunud marristlikus vaimus korraldatud konverents. Detsembrikuu ettekannete pealkirjad on kõnekad: „Grammatikaküsimustest seltsimees J. V. Stalini õpetuse valgusel”, „Marri vääropetuse mõjust eesti keeleteadusesse” ja „Marri vääropetuse mõjust eesti keele õpetamisel” (H. Ahven 1955: 11).

Eestis oli marrism vaid episoodiline nähtus ega suutnud lühikese ajaga kuigi sügavalt juurduda.

---

³ Kõik keeleteadusliku diskussiooni vältel „Pravdas” ilmunud kirjutised on avaldatud ka inglise keeles: *Soviet Linguistic Controversy* (1951).

Tabel 32. Näited nõukogude poliitilis-avaliku keeletarvituse kohta eesti ja vene keeles

<i>Eesti keelend</i>	<i>Vene keelend</i>	<i>Seletus</i>
ajaloolised otsused	<i>исторические решения</i>	käibefraas NLKP kongresside, harvem Keskkomitee pleenumite olulisemate otsuste iseloomustamiseks püüid varjata oma nõukogudevaenulikku meelsust
apoliitilisus	<i>аполитичность</i>	kasvatus, mille eesmärk on sisendada ateistlikku maailmavaadet ja suhtumist toiduainete või tööstuskaupade puudujääk
ateistlik kasvatus	<i>атеистическое воспитание</i>	poolehoid rahvusvahelise kultuuri vastu, mida kommunistid tõlgendasid ükskõiksusena vene rahvuse ja kultuuri ja põlgusena Nõukogude riigi suhtes ning valmisolekuna õonestada Nõukogude riiklust ametikohtade salastatud loend, kus isikute ametisse nimetamise kinnitas mõni kommunistliku partei organ; sellise loendi järgi ametisse määratud kaadri üldnimetus
defitsiit	<i>дефицит</i>	
kosmopolitism	<i>космополитизм</i>	
nomenklatuur	<i>номенклатура</i>	
otsustav protest	<i>решительный протест</i>	käibefraas, mis väljendas Nõukogude huvidele vastandliku avalduse või teo hukkamõistu
sotsialistlik võistlus	<i>социалистическое соревнование</i>	Nõukogude inimese initsiatiivvähesuse ja huvipuuduse vastu rakendatud pseudokonkurents

Alus: Zemtsov 1984; 1985. Zemtsovi näidetele on lisatud eestikeelsed vasted.

Nõukogude uuskeel

Koos Nõukogude võimuga saabus Eestisse uus poliitilis-ideoloogiline keelekasutus. Seda võib pidada normikeele allkeeleks, mida iseloomustab eriomane sõnavara ja fraseoloogia. Poliitilis-ideoloogilise allkeele kasutusala ei piirdunud aga poliitika ja poliitilise kirjandusega, vaid see leidis kõlapinda igasugustes avalikes seostes: meedias, kultuuris ja hariduses, kaasa arvatud muidugi õpikud. Sealtna ka imbusid keelendid argikeeldegil ja selle tõttu võiks seda nimetada nõukogude poliitilis-avaliku keeletarvituseks ehk allkeeleks.

Nõukogude poliitilis-avalik keeletarvitus põhines nõukogude vene keelel, levides koos vene keelega üle terve Nõukogude Liidu ning toimides mallina, mille järgi kõikide Nõukogude Liidus kõneldavate keelte poliitilis-avalikku keeletarvitust kujundati. Õigupoolest ei piirdunud nõukogude poliitilis-avaliku keeletarvituse levik Nõukogude Liiduga, vaid ulatus selle riigipiirist märksa kaugemale, igasse kommunistlik-diktaatorlikku Nõukogude Liidu bloki riiki. Seda keelepruuki on nimetatud „nõukogude keeleks”, *the Soviet language* (Zemtsov 1984: xiii), vene keeles *советский язык* (Zemtsov 1985: 7). Selle nimi võinuks sama hästi olla *Newspeak*, eesti keeles *uuskeel*, George Orwelli loodud manipulatiivse keele nimetus romaanis „1984”.

Nõukogude keelt iseloomustasid Ilja Zemtsovi sõnutsi ühelt poolt nähtuslikud sõnad, inglise keeles *phenomena words*, vene keeles *слова-явления*, teiselt poolt pettesõnad, *fiction words* ehk *слова-фигиции*. Nähtuslike sõnade hulka arvas ta need, mis tähistasid tegelikkuse nähtusi, mis ühtlasi olid eriomased nõukogude ühiskonnale, nagu *доска почёта* 'autahvel'. Seevastu pettesõnadel puudus tähendussisu. Nende ainus eesmärk oli luua tegelikkust moonutav ettekujutus. Sellekohane näide on mõiste *демократический централизм*, eesti keeles *demokraatlik tsentralism*, mis nõukogude ühiskonnas oli ilustav ümberütlemine Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ainuvalitsuse kohta (Zemtsov 1984: xv, 75–77; 1985: 10, 121–123). Puhtkeeleliselt on tegemist sõnade tähenduse muutmise ning teatud püsiühendite, käibesõnade või fraaside loomisega. Tabelis 32 on toodud näiteid nähtuslike ja pettesõnade kohta nõukogude eesti ja vene keeles.

Eesti nõukogulikku keelepruuki iseloomustab ähmasus, umbisikustamine ja stampkeelendite tarvitus (Pajusalu 1992: 26; V. Raag 2003: 243). Ähmasuse ja umbisikustamise peamine grammatiline vahend oli umbisikuline tegumood. Selle abil polnud vaja kirjutada, et *keskkomitee otsustas*, vaid et midagi *otsustati*. Niisiis jääb sellise väljenduse puhul nagu *Ühisloomakasvatuse ette seatud ülesannete eduka täitmise huvides* [...] („Edasi” 7. VIII 1955: 1) selgusetuks, kes ühisloomakasvatusele ülesandeid üles seadis (näide teosest V. Raag 2003: 244). Stampkeelendid tegid keele, eriti ajakirjanduskeele, üksluiseks ja tuimaks. Liigtarvitamisest kulunud keelendite hulka kuulus pöörsõna *juurutama*, mis esines igasuguses kontekstis, kus väljenduse ilmekuse, mitmekesisuse või täpsuse huvides võinuks kasutada hoopis muud verbi, näiteks *rakendama*, *kasutusele* või *tarvitusele võtma*, *tutvustama*, *käiku laskma*, *omaseks tegema*, *sisse tooma*, *kasutama*. Teine tavaline stampsõna oli *teostama*, mis võis esineda peaaegu ükskõik millise teise verbi asemel, näiteks *ühes brigaadis on müürsepad, kes teostavad ainult müüritöid* („Noorte Hääl” 18. VIII 1955: 2) (näide teosest V. Raag 2003: 245). Sage oli käibefraas *helge tulevik*, otsetõlge vene keelest (< *светлое будущее*), mis marksistliku käsitluse kohaselt tähistab kommunismi, see tähendab kommunistliku ühiskonna kõrgemat arenguastet, mille poole madalam sotsialistlik ühiskond areneb; ametlikult oli Nõukogude Liit astunud „sotsialistliku ühiskonna ülesehitamise lõpuleviimise ja kommunistlikku ühiskonda järk-järgulise ülemineku ajajärku” (LFL: 244; tsitaat pärineb algselt teosest „ÜK(b)P ajalugu”, nii nimetatud lühikursusest).

Avaliku keelekasutuse teine iseloomulik joon oli eufemismide tarvitamine. Propagandaaparaat käsitas nõukogude ühiskonda täiusliku, edumeelse ja probleemituna erinevalt kapitalistlikust, mida peeti mandunuks, känguvaks ja hukkumisele määratuks. Seetõttu oluaks vasturääkiv kõnelda-kirjutada nõukogude ühiskonnas esinevatest vigadest, puudujääkidest, eksimustest ja raskustest. Kui neid ikkagi pidi mainima, tuli neid mahendada ja selleks kasutati laialt sõna *kitsaskoht*. Kui mõnikord kõneldi-kirjutati otsesõnaliselt *raskustest*, siis olid need ikka *ajutised*. Väga tõsistel puhkudel peeti nähtust *kodanlikuks igandiks* (V. Raag 2003: 245–246).

Eufemismide hulka kuulusid keelendid *meie vabariik* ja *meie koduvabariik*, mille all mõeldi Eestit ja mida tarvitati selleks, et vältida ametlikku nimetust *Eesti NSV* või poolametlikku *Nõukogude Eesti*. Sõna *Eesti* tarvitamine oli probleemne, kuna seda võidi

pidada *natsionalismi* ilminguks. Natsionalismi peeti aga „koodanliku ideoloogia ja poliitika printsiibiks” ning selle esinemine „kommunistlikus ühiskondlik-majanduslikus formatsioonis” oli põhimõtteliselt välistatud, „sest töörahva tõelisi huve väljendab ainuüksi proletaarne, sotsialistlik *internatsionalism*” (FL 219). Nii pandigi täiesti mittepoliitilistele teostele pealkirju nagu „Eesti NSV floora” ja „Eesti NSV kalad”. Ehtbürookraatlikud eufemismid on keelendid *roheline massiiv* ’mets’ ja *asustatud punkt* ’asula; küla’. Mõlemad on vene tõlkelaenud: vn *зелёный массив, населённый пункт*.

Nõukogude korra all muudeti mitme sõna tähenduslikku värvingut. Mõnele sõnale anti positiivne, teisele negatiivne laeng. Tekkisid vastandliku tähenduslaenguga sõnapaarid, milles positiivne tähistas nõukogulikku ja negatiivne kapitalistlikku, koodanlikku või üldse nõukogudevastast nähtust. Metsavendi kutsuti *bandiitideks*, Nõukogude sisse aga *partisanideks*. *Natsionalism* oli koodanlik nähtus, nõukogude inimene oli *internatsionalist*, aga võis väljendada *patriotismi*; sõna *rahvuslus* kasutati haruharva.

Nõukogude avalikule keeletarvitusele omane nähtus oli *sotsialistliku ülesehitustöö* ja argielu kujutamine sõjaliste metafooride abil. Töötajate rühm oli *brigaad*, selle juht *brigadir*, töökoht *rinne*, kultuuritöö ala *kultuuririnne*, töö ise *võitlus*, eriti intensiivne tööperiood *lööktöö*, äge kriitika *kriitikatuli*, töösaavutus *töövõit*, edukas või edumeelne töötaja *eesrindlik*, kommunistlik partei *avangard* ’eelvägi’, tegevuse lähtepunkt *baas* (spordirajatis *spordibaas*, puhkekodu *pubkebaas*), igasugust defekti, kas või ainult hooletusviga, tuli *likvideerida*, aktiivsuse tõstmine, tähelepanu või jõupingutuste keskendamise oli *mobiliseerimine*, nurjamine *torpedeerimine*, kui miski purunes või läks rikki, siis see *langes rivist välja*, kommunistliku lasteorganisatsiooni liige oli *pioneer* (esialgu ’teerajaja; inseneriväe sõdur’), koolinoorte suvine laager oli *õpilasmaleva* (*malev(a)* ’muistse Eesti rahvavägi’) ja selle juht *komandör*, Nõukogude võimu suhtes vaenulikult meelestatud isik või oletatav vastane oli *rahvavaenlane*. Isegi viljakoristus muudeti sõjatandriks:

Partei keskkomitee juhendi – õigeaegselt ja kadudeta koristada saak – edukas täitmine on kõigi külas töötavate kommunistide ja rajooni parteiorganisatsioonide lahinguülesanne. („Edasi” 17. VIII 1955: 1.)

See nähtus ei piirdu eesti keelega, vaid käib samuti vene keele kohta (Comrie, Stone & Polinsky 1996: 223–225) ning on järjekordne näide nõukogude vene keele mõjust eesti keelele. Kõikidel eelmises lõigus kaldkirjaga tähistatud sõnadel on olemas samatähenduslik militaarmetafoorne vaste nõukogude vene keeles. See kehtib isegi sõna *malev(a)* puhul, millele vene keeles vastab *дружина* ’Vana-Vene vürsti sõjavägi’ ja mis nõukogude eesti ja vene keeles kasutati sama laadi: *rahvamalev* = vn *народная дружина* ’Nõukogude Liidu ühiskondlik organisatsioon, mille ülesanne oli abistada riigigorganeid avaliku korra kaitsmisel’.

Avaliku keeletarvituse militariseerimine peegeldas nõukogude ideoloogia kõike muud kui patsifistlikku olemust ja sõjaväe esileküündivat positsiooni nõukogude ühiskonnas. Samas kujutas ametlik propaganda Nõukogude Liitu maailma kõige rahuarmastavama riigina.

Stampkeelendite, eufemismide, ähmaste ja umbisikuliste ning poliitiliselt „õigete” keelendite tarvitus pole, nagu väidab Klaus Steinke (1995: 363), ainuüksi Nõukogude Liidu või muude totalitaarriikide ametlikule keelepruugile ainuomane nähtus. Sama ilmneb muugi valitsemisvormiga riikides, kaasa arvatud parlamentaarsetes demokraatiates. Kuid erinevalt totalitaarriikidest, kus vaba avalikku arutelu ja maailmavaatelist mitmekesisust avalikult ei lubata, on avatud ühiskonnaga demokraatlikus riigis igäühel õigus vabalt levitada ideid, arvamusi ja veendumusi, ükskõik kui kummalised need ka ei tundu. Ka demokraatlikus riigis võib näiteks ajalehetoimetus keelduda avaldamast teatud uudist või arvamusavaldust, kui see ei ole kooskõlas ajalehe suunitlusega või mida toimetus oma seisukohast lähtudes peab soovimatuks või ebahuvitavaks. Aga pluralistlikus riigis leidub tagasilükkamise puhul alati teisi avaldamisvõimalusi, kaasa arvatud „oma kulu ja kirjadega”. Totalitaarriikides see võimalus puudub ning teisitimõtlejaid repressseeritakse.

Nõukogude poliitilis-avalike keelendite levikule püüdsid 1960. ja 1970. aastatel paljud keelehooldajad piiri panna. Sellest tuleb lähemalt juttu jaotises „Kriitikanooled meedia keeletarvituse vastu”.

Vene keele mõju

Eesti keele nõukogulikud sõnad ja väljendid lähtusid, nagu eeltoodust ilmneb, vene keelest, mistõttu need tuleb arvata eesti keele vene laenude hulka. Kuid lisaks oma olemuselt ühiskondlik-poliitilisse valdkonda kuuluvatele keelenditele võtsid eesti keele kõnelejad vene keelest üle ka teiste valdkondade sõnu ja väljendeid. Üldse kujunes nõukogude ajal vene keel eesti keelele kõige tähtsamaks laenuandjaks – täpselt nagu poliitilisest olukorrast lähtuvalt võib eeldada.

Viimane nõukogude ajal ilmunud õigekeelsussõnaraamat, ÕS 1976, registreeris 65 slaavi (või vanavene) laenu, 426 vene laenu ajavahemikust 15. sajand - aastani 1940 ning 270 nõukogude vene laensõna (Seppet 1983: 75, 84, 91). Kronoloogiline jaotus on mõnevõrra tinglik, sest teatud hulk sõnu, mis selles uurimuses sattusid nõukogudeaegsesse laenukihistusse, olid eesti keeles kasutusel juba enne 1940. aastat, kuigi uurimusele aluseks olnud õigekeelsuse sõnaraamatutes nende varasemat olemasolu ei fikseeritud (Seppet 1983: 85).

Päritolult jagunevad nõukogudeaegsed vene laenud kahte rühma: vene oma sõnad ja vene keele vahendusel eesti keelde laenatud sõnad. Viimased jagunevad omakorda kahte rühma: Nõukogude Liidu rahvaste keeltest pärinevad sõnad ja muudest keeltest laenatud sõnad. Eriti probleemsed on teistest keeltest vene keele vahendusel eesti keelde jõudnud sõnad, sest nende puhul pole alati võimalik täpselt allikat lõplikult kindlaks teha; näiteks *snaiiper* 'täpsuslaskur' võib olla vene kaudlaen või ka otselaen inglise keelest: vn *снайпер*, ingl *sniper* (*i* hääldub *ai*-na). Nii Anita Seppet (1983) kui Rogier Blokland (2005) on oma uurimustes jätnud vaatlusest välja need sõnad, mis vene keeles esinevad samal kujul nagu asjaomased sõnad eeskätt saksa, inglise ja prantsuse keeles. Samuti toimis Blokland kreeka ja ladina keele baasil moodustatud võõrsõnade puhul. Seppet pole selles olnud päris järjekindel; tema toodud vene laenude

hulgast leiame vene keelest laenatuna sõnu nagu *furgoon* ja *giid*, mis lähtuvad prantsuse keelest, ning *reid* ja *kross*, mis pärinevad inglise keelest. Üldkokkuvõttes tähendab see, et ülal esitatud vene laensõnade arvu eesti normikeeles tuleb pidada vaid miinimumiks.

Tabel 33. Nõukogudeaegseid vene laensõnu eesti normikeeles (ÕS 1976 ainekogu põhjal)

<i>genotsiid</i>	<i>furgoon</i>	<i>akvalangist</i>	<i>gabariit</i>	<i>batoon</i>	<i>kii</i>
<i>dzott</i>	<i>kombainer</i>	<i>batuut</i>	<i>kombinesoon</i>	<i>plombiir</i>	<i>kloun</i>
<i>tankist</i>	<i>kosmodroom</i>	<i>kross</i>	<i>retuusid</i>	<i>šašlökk</i>	<i>kaader (filmis)</i>
<i>radist</i>	<i>motoroller</i>	<i>kulturism</i>	<i>teksased</i>	<i>saida</i>	<i>telefilm</i>
<i>tehh</i>	<i>taksopark</i>	<i>plastikaat</i>	<i>stiibia</i>	<i>suslik</i>	<i>televiisor</i>
<i>kaater</i>	<i>tupik</i>	<i>taksofon</i>	<i>utiil</i>	<i>vobla</i>	<i>viktoriin</i>

Märkus: Nõukogude vene otselaene pole hoitud kaudlaenudest lahus.

Alus: Seppet 1983.

Nii Seppeti (1983) kui Bloklandi (2005) uurimused vene laensõnadest eesti (normi)keeles lähtuvad 20. sajandi laensõnade puhul õigekeelsuse sõnaraamatutes registreeritud sõnavarast. Seega ei hõlma nende uurimised argikeelseid laensõnu, mida normikeele sõnaraamatute koostajad ei ole sõnaraamatusse võtnud, näiteks *davai* 'las käia, hakkame pihta' < vn *давай*, *jeeli-jeeli* 'hädavaevalt' < vn *еле-эле*, *pakaa* 'nägemiseni' < vn *пока*. Vaatlusest on välja jäänud veel slängisõnad, sest kuigi „ida pole ilmakaar”, kui tsiteerida Mai Loogi iseloomustust vene laensõnade kohta Tallinna koolinoorte slängis (Loog 1990), olid seal mõned vene laensõnad siiski kasutusel, näiteks *atskaarid* 'prillid' < vn *очки*, *dengi* 'raha, papp' < vn *деньги*, *kaif* 'nauding' < vn *кайф*, *morda* 'koletislik nägu, lõust' < vn *морда* 'koon; lõust', *pasoor* 'häbi(stus), häbiplekk' < vn *нозор* (Loog & Hein 1992: 36–37). Mõnd teist eesti slängi alaliiki on aga, erinevalt koolinoorte keeletarvitusest, tugevasti mõjutanud vene keel, näiteks kurjategijate slängi (Ilm & Tender 2003: 67–90).

Vene keele mõju eesti normikeelele ei piirdu laensõnadega: leidub nii tõlke-, tähendus- kui loome- ning hübriidlaene. Tõkelised on näiteks

<i>kujutama endast</i> 'olema'	< vn <i>представлять собой</i>
<i>kunstiline isetegevus</i>	< vn <i>художественная самодеятельность</i>
<i>passilaud</i> 'passijaoskond'	< vn <i>паспортный стол</i>
<i>postiindeks</i> 'sihtnumber'	< vn <i>почтовый индекс</i>
<i>roheline tee</i> 'takistamata tegevus'	< vn <i>зелёная улица</i>
<i>tehniline pass</i>	< vn <i>технический паспорт</i>

Hübriidlaen on *valgusfoor*, mille lähtesõna on vn *светофор*; esiosis on tõlgitud, vn *свет* 'valgus', järelois laenatud: *foor* < vn *фор*.

Nõukogude ajal vene keelest üle võetud tähenduslaenud on näiteks:

- *automaat* tähenduses 'püstolkuulipilduja' < vn *автомат* 'iseseisvalt töötav seade; püstolkuulipilduja'; sõna varasem tähendus eesti keeles oli 'iseseisvalt töötav seade';

- *avama* tähenduses 'lahti mõtestama' < vn *открыть, открывать* 'lahti tegema; paljastama; avaldama'; sõna varasem tähendus eesti keeles oli 'lahti tegema';
- *koputaja* tähenduses 'tagaselja pealekaebav isik' < vn *стучач*, mis on tuletatud pöörd sõnast *стукнуть* 'koputama, kloppima; mööduma, täis saama'; sõna kasutati varem eesti keeles ainult tähenduses 'isik, kes koputab (uksele, aknale vm);
- *objekt* tähenduses 'ehitis, ettevõtte, rajatis' < vn *объект* 'asi, ese; ehitis, ettevõtte, rajatis; sihitis', sõna varasem tähendus eesti keeles oli 'asi, ese; sihitis';
- *punkt* tähenduses '(sihtotstarbeline) koht, paik; asutus' (nt *arstiabipunkt, dispets'eripunkt, piiripunkt, taarapunkt*) < vn *медицинский, диспетчерский, пограничный пункт*;
- *tehnik*a tähenduses 'masinad, seadmed' < vn *техника*; sõna varasem tähendus eesti keeles oli 'tehnikateadus; töövõtted, meetodid; töövõtete ja meetodite valdamine'.

Mõned tõlkelaenud, eriti loomelaenud, on teadlikult moodustatud selleks, et vältida vene laensõnade ülevõtmist. Seda laadi purismi praktiseeriti juba nõukogude aja alguses, mil moodustati loomelaenud *laupäevak* ja *viisaastak*, vene keeles *субботник* ja *пятiletка*. Eeva Ahvena andmeil kasutati sõna *viisaastak* juba 1940. aastal (1965: 395). Hiljem, 1960. ja 1970. aastatel, esitati juba julgemalt omakeelseid uudissõnu, millest lähemalt allpool.

Keeleelus algab jäälagunemine

1950. aastate keskpaiku nõrgenes ideoloogiline surve. Ametlikult paljastati ja mõisteti hukka stalinistliku hirmuvalitsuse, ametlikus keelepruugis Stalini isikukultuse mõningaid äärmusi. Märkatavalt paranes majandusolukord ja tekitas lootusi, et elu pöörabki paremuse poole.

Samm-sammult elavnes ka keeleelu. 1958. aasta 21. mail loodi Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkesektsioon eesmärgiga valvata ja kaitsta ajakirjanduse keelepruuki. Õigekeelsust ja muid keelekorralduse küsimusi käsitleti üha sagedamini ajakirjanduses. Aastal 1958 avas Tartu kohalik ajaleht „Edasi” keeleküsimuste käsitlemiseks püsirubriigi, 1960. aastate alguses hakkas nädalaleht „Sirp ja Vasar” korrapäraselt avaldama „Keeleveerge” ja sama kümnendi lõpust on eetris kõlanud Vikerraadio keeleminutid. Sügisel 1961 korraldas Emakeele Selts esimese keelepäeva, millest sündis traditsioon, mis elab seniajani. Samas avardusid eesti filoloogide avaldamisvõimalused: 1955. aastal hakkas ilmuma „Emakeele Seltsi aastaraamat”, 1958. aastal kuukiri „Keel ja Kirjandus” ja 1960. aastal Emakeele Seltsi populaarteaduslik sari „Kodumurre”, mis oli mõeldud kõikidele keelehuvilistele ning mis pidi ajakohastatud kujul asendama seniseid Emakeele Seltsi murdekorrespondentidele saadetavaid juhendeid ning küsitluskavasid. Mõni aasta hiljem pandi alus Emakeele Seltsi toimetiste sarjale.

Esimene Emakeele Seltsi keelepäev toimus 7. oktoobril 1961 Viljandis. Algul olid need mõeldud õpetajatele ja teistele keelehuvilistele, kuid ajapikku said nendest

peamiselt kooliõpilastele suunatud üritused, kus esinesid nii keeleteadlastest Emakeele Seltsi liikmed kui ka õpetajad ja õpilased. Keelepäevade korraldamise mõttele tuldi pärast Teaduste Akadeemia tolleagese presidendi Johan Eichfeldi soovitusel Emakeele Seltsi juhatusele kanda seltsi loenguline tegevus Tartust ja Tallinnast väljapoole (Emakeele Seltsi argipäev 1986: 8). Mõttest haaras kinni seltsi vastutav sekretär Heino Ahven, kes võttis keelepäevad oma südameasjaks. Edaspidi muutusid need pidevaks, toimusid üle Eesti ning said murde- ja muu keeleainese talletamise ning avaldamise, aastaraamatu, sarja „Kodumurde” ja teaduslike toimetiste avaldamise ning ettekandekoosolekute korraldamise kõrval seltsi tegevuse uueks põhisambaks. Aastatel 1961–99 peeti keskmiselt 5 keelepäeva aastas (Tender 2000: 131). Emakeele Seltsi hilisema esimehe Huno Rätsepa sõnutsi algas keelepäevadest rahvaliikumine eesti keele kaitseks (Rätsep 1988b: 511).

Selles ilmses tõusujoones ei paista küll aasta 1960 just keeleliselt pöördelisena, ent ometi pisut olulisemana ning seda kahel põhjusel. Esiteks jõudis kasutajateni uus mahukas õigekeelsuse sõnaraamat ning teiseks loodi keelekorraldusorgan, kelle otsused olid kohustuslikud kõikidele Nõukogude Eesti asutustele ja ametikohtadele.

Kui 1953. aasta lõpus ilmus „Väike õigekeelsuse sõnaraamat”, oli Keele ja Kirjanduse Instituudis juba asutud koostama uut, hulga mahukamat õigekeelsuse sõnaraamatut. Tööd juhtis Ernst Nurm, keda küll oli märtsis 1950 kõrvaldatud instituudist ja tööst õigekeelsuse sõnaraamatuga kui „töole mittevastav”, kuid keda oli õnnestunud kaks aastat hiljem uuesti instituuti tööle vormistada (E. Ahven 2007: 78, 89–90, 104). Uue sõnaraamatu käsikirja koostamine jõudis lõpule 1957. aastal, järgmise aasta suvel anti käsikiri üle Eesti Riiklikule Kirjastusele ning augustis 1960 jõudis sõnaraamat müügile.

Umbes 105 000 märksõna ja 872 leheküljega 1960. aasta „Õigekeelsuse sõnaraamat” oli 1953. aasta „Väikesest õigekeelsuse sõnaraamatust” ligi kolm korda mahukam. Oli ka sisulisi erinevusi. Õigekirjutuse alal oli piiratud *z*-tähe esinemist (nt *zeniit* → *seniit*) ja kohendatud mitmesugust järjekindlusetust võõrsõnade kirjutamises, näiteks

<i>palsam</i> : <i>balsameerima</i>	→ <i>palsam</i> : <i>palsameerima</i>
<i>kummi</i> : <i>gummeerima</i>	→ <i>kummi</i> : <i>kummeerima</i>
<i>kadmium</i>	→ <i>kaadmium</i>
<i>slalom</i>	→ <i>slaalom</i>
<i>joker</i>	→ <i>džokker</i>
(VÕS 1953)	(ÕS 1960)

Veel oli lisatud hiina ja kreeka nimede kirjutamise juhised eesti keeles, täpsustatud väikese ja suure algustähe kirjutamise reegleid pärisnimelistes täiendites ning jutumärkide ja sidekriipsu kasutamist (lähemalt vt E. Nurm 1960: 416–422).

Morfoloogia alal jäid väheste eranditega kehtima samad normingud, nagu 1953. aasta väikeses sõnaraamatus. Sõnad *soine*, *maine*, *jäine*, *puine*, *oine*, *kuine* ja *luine* fikseeriti kolmandavältelisena, mis tähendas, et ainulubatavaks sai diftongiline mitmuse osastav *soiseid*, *maiseid*, *jäiseid* jne. 1953. aasta sõnaraamatu järgi oli lubatud ka teisevälteline hääldus ja sellega kaasnev *i*-line mitmuse osastav: *soisi*, *maisi*, *jäisi* jne.

Käänamist muudeti mõnedel teistelgi sõnadel, nagu *süstel* : *süstla* : *süstlat* : *süstlate* → *süstal* : *süstla* : *süstalt* : *süstalde* ja senisele käänamisele *rabarber* : *rabarberi* : *rabarberit* lisati rööpvõimalus *rabarber* : *rabarberi* : *rabarberit*. Kreeka päritoluga *õa*-lõpuliste sõnade nagu *epopöa* ja *gonorröa* lõpusilp fikseeriti diftongilisena, millega kaasnes ainsuse osastava vorm *epopöad* ja *gonorröad* varasema *epopöat* ja *gonorröat* asemele (E. Nurm 1960: 422–423).

Sõnavalik oli 1960. aasta „Õigekeelsuse sõnaraamatus” mitmekesisem kui varasemates õigekeelsuse sõnaraamatutes. Silmatorkavalt palju on oskussõnu väga mitmelt alalt, mis on põhjendatav sellega, et tol ajal oli ilmunud suhteliselt vähe oskussõnastikke. Terminoloogia täpsustamiseks olid sõnaraamatu koostajad pöördunud paljude erialade spetsialistide ja asutuste poole, kelle loetelu sõnaraamatu eessõnas võtab enda alla ligi poolteist lehekülge. Kõrvalseisjale jättis sõnavalik siiski kroonuliku ja veretu mulje, eeskätt argikeelsete sõnade peaaegu täieliku puudumise tõttu. Ometi peab mõnma, et tegemist oli suursaavutusega. Kuni järgmise õigekeelsussõnaraamatu ilmumiseni aastal 1976 oli Ernst Nurme, Erich Raieti ja Magnus Kindlami „Õigekeelsuse sõnaraamatu” sõnavalik aluseks enam-vähem kõikidele kakskeelsetele sõnaraamatutele, mille lähtekeel oli eesti keel.

Vastse normiva sõnaraamatu ilmumise puhul kutsus „Keele ja Kirjanduse” toimetus 1960. aasta oktoobrikuu numbris keelehuvilisi üles sõnaraamatu kohta arvamusi avaldama. Juba üleskutses, mis sisuliselt on artiklipikkune arvustus, juhatakse tähelepanu sellele, et sõnaraamatusse on pääsenud „surnud sõnu” ja et selles esineb mõningat muud järjekindlusetust. Sama kinnitas järgnev mõttevahetus, mis jätkus veel ülejäärmiseski aastakäigus. Kõlama jäi juba „Keele ja Kirjanduse” toimetuse sissejuhatavas arvustuses toodud etteheide, et

meie keelekorraldustöö praktikas mõnigi kord veel küsimusi lahendatakse isoleeritult, kild-killult, mitte komplekselt – läbimõeldult kogu süsteemi või vähemalt kogu rühma ulatuses. (Õigekeelsuse sõnaraamat 1960: 586)

Sõnaraamatu voorustena toodi esile, et selle koostamisel oli senisest rohkem arvestatud

tegelikus keeletarvitusel ilmnevaid arengusuundi; et normide fikseerimisel pole enamasti takerdunud teoreetilistesse spekulatsioonidesse, vaid on erksalt reageeritud keele arenemises asetleidnud muutustele ja on mõnigi kord statistika alusel püütud kindlaks teha kõige laiemalt levinud tarvitusviisi; et on kõrvaldatud üleaarne leksikaalne aines ja pakutud käibele pääsenud sõnu, millel on koht tänapäeva kirjakeeles. (Õigekeelsuse sõnaraamat 1960: 588)

Uued keelekorraldusinstantsid

Rahulolematuse valitseva keelenormimise praktikaga, kus Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektor oli õigupärast monopoli seisundis, tingis vajaduse laiema kandepinnaga keelekorraldusinstantsi järele. Seda vajadust tunti tol ajal mitmel pool.

Mõni kuu enne 1960. aasta õigekeelsuse sõnaraamatu ilmumist oli Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrusega nr 186 loodud vabariiklik õigekeelsuskomisjon (tollal: vabariiklik õigekeelsuse komisjon). Algatus oli tulnud Keele ja Kirjanduse Instituudi direktorilt Eduard Pällilt (E. Ahven 2007: 255). Komisjon loodi Teaduste Akadeemia juurde ning selle ülesanne oli määruse järgi „lahendada kõige üldisemaid ja printsiipiaalsemaid küsimusi, mis on seotud eesti kirjakeele normaliseerimisega” (tsiteeritud teoses E. Ahven 2007: 256). Sama määrusega kuulutati komisjoni otsused üldkehtivateks normideks kõigile Eesti asutustele ja ametikohtadele (E. Ahven 2007: 256).

Uue keelekorraldusorgani koosseis oli tõepoolest laia kandepinnaga. Selle kakskümmend viis liiget esindasid Teaduste Akadeemiat, Tartu Riiklikku Ülikooli, Keele ja Kirjanduse Instituuti, Eesti Riiklikku Kirjastust, haridusministeeriumi, Ajakirjanike Liitu, Riiklikku Kõrgema ja Kesk-erihariduse Komiteed, Kirjanike Liitu ja Tallinna Pedagoogilist Instituuti (praeguse Tallinna Ülikooli eelkäija) (E. Ahven 2007: 255–256; vt liikmete nimekirja käesoleva raamatu lisas). Esimees oli Arnold Humal, kes oli Eesti NSV Teaduste Akadeemia president, erialalt matemaatik. Selle koosseisu tegevusperiood oli 1960–65. Teine tegevusperiood oli aastatel 1972–78. Sel ajavahemikul vähendati koosseisu kolmeteistkümne liikmeni ja komisjoni esimees oli Tartu ülikooli eesti keele professor Arnold Kask. Ühtlasi muudeti komisjoni ülesandeid: esimese koosseisu vastutusalasasse oli kuulunud ka terminoloogia, kuid et aastal 1964 oli loodud ametkondadevaheline terminoloogiakomisjon, jäeti oskuskeelte arendamine selle organi hoolde (T. Ereht 1972). Aastal 1979 noorendati pisut õigekeelsuskomisjoni koosseisu. Esimeheks oli formaalselt endiselt Arnold Kask, tegelikult juhtis tööd aseesimees Huno Rätsep, kes oli Kase järeltulija Tartu ülikooli eesti keele professori ametis. Komisjoni kolmas ja viimane tegevusperiood lõppes 1983, kuigi 1987 tuldi korraks veel kokku, et Eesti Evangeelse Luteriusu Konsistooriumi soovil arutada piiblinimede kirjutamist Uue Testamendi ja lauluraamatu tõlke jaoks (lähemalt vabariikliku õigekeelsuskomisjoni tööst vt Kirjakeele teataja 1979–1983: 3–9; T. Ereht 2002: 225–243. Komisjoni liikmed on loetletud raamatu lisas). Vajaduse korral kutsuti koosolekutele spetsialiste väljastpoolt komisjoni.

Lähtudes kodukorrast, mis kehtis kolmanda koosseisu tegevusperioodil, pidi iga komisjoni liige enne otsuse vastuvõtmist avaldama arvamust otsustamiseks esitatud küsimuse kohta. Esialgu valmistas materjale ette sekretär, nüüd tegid seda komisjoni liikmed üksikult või rühmana. Koosolek oli otsustusvõimeline, „kui kohal oli vähemalt kaks kolmandikku komisjoni koosseisust, sealhulgas esimees või üks aseesimeestest. Otsus loeti vastuvõetuks, kui selle poolt on hääletanud üle poole kogu komisjoni koosseisust või kahel teineteisele järgneval koosolekul üle poole koosolijaist” (Kirjakeele teataja 1979–1983: 3–4). Peaaegu kõik otsused avaldati ajakirjas „Keel ja Kirjandus”. Neid tutvustati veel ajakirjanduses, näiteks „Nõukogude Õpetajas” ja „Sirbis ja Vasaras”, Emakeele Seltsi keelepäevadel ja õpetajate täienduskursustel.

Vabariikliku õigekeelsuskomisjoni loomisega tekkis eesti normikeele korralduses uus olukord. Komisjoni näol oli nüüd olemas seadusega sätestatud keelekorraldusinstants, mis õigusliku seisundi poolest oli Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektorist

üle. Sellegipoolest soovis ka Emakeele Selts öelda sõna sekka eesti normikeele korralduses. Oli ju selts enne sõda olnud Eesti Kirjanduse Seltsi kõrval kaasarääkija nii eesti normikeele korralduse üldprobleemides kui õigekeelsusküsimustes. Kaasarääkija oli Emakeele Selts teatud määral olnud ka 1950. aastatel, sest seltsi avalikel ettekandekoosolekutel oli praktilisi keeleküsimusi ikka arutatud ning sellega pandud alus reeglite kindlaksmääramisele Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektoris. Aastatel 1956–58 oli seltsi moodustatud neljaliikmeline komisjon töötanud välja reeglid hiina nimede kirjutamiseks eesti keeles ja 1959 loodi komisjon kreeka nimede kirjutamise reeglite läbivaatamiseks (H. Ahven 1970: 27; Rätsep 1980: 137). Aastal 1962 lõi Emakeele Seltsi juhatus keeleteoimkonna ülesandega töötada välja soovitusi aktuaalsetes õigekeelsusküsimustes ja propageerida korrektset keeletarvitust trükisõnas. Tegelikult tegutses keeleteoimkond vaid ajuti, sest toimkond ei suutnud hästi leida oma nišši vabariikliku õigekeelsuskomisjoni ja Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektori vahel (Rätsep 1980: 137).

Avalik vaidlus normikeele korraldamise üle

1961. aastal saatsid seitsekümmend kuus Värskasuvekursustele kogunenud emakeeleõpetajat vabariiklikule õigekeelsuskomisjonile kirja, milles tehti ettepanek muuta paarikümmet keelenormingut, peamiselt morfoloogia vallas, mis põhjustasid õppetöös tarbetuid raskusi. Komisjon otsustas anda küsimused enne avalikule arutamisele, nii et osa kirjast ilmus nii „Sirbis ja Vasaras” 1. detsembril kui „Nõukogude Õpetajas” 9. detsembril 1961 (Raiet 1962a). Muutmissettepanekud võeti seejärel arutusele Emakeele Seltsi koosolekul aprillis 1962 üle saja keeleteadlase, õpetaja ja muu asjahuvilise osavõtul (Must 1962). Kuu aega hiljem, mais 1962, otsustas vabariiklik õigekeelsuskomisjon lubada käännata sõnu *kolhoosnik* ja *ümbrik* nii *maastik* kui *õpik-tüüpi* järgi, see tähendab nii astmevahelduslikult kui ilma (ainsuse osastavas *kolhoosnikku*, *ümbrikku* ja *kolhoosnikut*, *ümbrikut*) ja lubada sõnadest *iga* ja *sada* tarvitada *t*-lõpulist osastavat, „ent ainult juhul, kui seda nõuab mõtteselgus”. Kõik muud ettepanekud lükati tagasi. Need puudutasid sõnade *mõru*, *nüri*, *mõis*, *väär*, *peen*, *vali*, *tõbi*, *korsten*, *kompvek*, *laskma*, *sattuma*, *tekkima*, *lõppema* jt muutmist (Raiet 1962b).

Seega pidas õigekeelsuskomisjoni liikmete enamus üha kinni valitsevast normikeele ühtsuse ja reeglipärasuse taotluse joonest; emakeeleõpetajate algatus viis üpris tagasihoidlike tulemusteni. Kuid sellega ei kadunud küsimus veel sugugi päevakorralt. Moskva ajalehes „Izvestija” oli 24. märtsil 1962 ilmunud Moskva ülikooli vene keele professori Aleksandr Jefimovi artikkel, kus „analüüsiti noorsoo madala keelekultuuri põhjusi ning juhiti tähelepanu väärnähtustele vene keelekorralduses, esijoones tarbetuile raskepärasustele vene ortograafias” (Elisto 1976: 106). Jefimovi artiklist ilmus referaat „Sirbis ja Vasaras” aprillis 1962 ja vallandas elava mõttevahetuse õigekeelsuse üle: vähem kui aasta jooksul, maist 1962 kuni veebruarini 1963, avaldas ainuüksi „Sirp ja Vasar” kümne autori 12 kirjutist, lisaks kaks kokkuvõtet märtsis 1963. Otsese poleemika kõrval ilmus „Sirbis ja Vasaras” samal ajal veel mitu sõnavõttu „Keeleliste märkmete” rubriigi all (Elisto 1976: 106, 110–111; Uibo 1984: 329, märkus 5).

Mõttevahetus õigekeelsuse üle kandus ka „Keele ja Kirjanduse” 1962. ja 1963. aasta numbritesse, mis sisaldavad silmatorkaval hulgal kirjutisi õigekeelsuse teemadel. „Keeles ja Kirjanduses” tegi mõttevahetusest kokkuvõtte ajakirja keeleteaduse osakonna toimetaja Henn Saari (Saari 1963).

Nagu Saari kokkuvõttest selgub, jõuti mõttevahetuse käigus puudutada paljusid õigekeelsuse valupunkte, näiteks ametiasutuste halba keele eeskujuga, vene autorite keelesaamatuste ja väljendusliku puisuse pimesi ülekanndmist eesti keelde, stamp- ja moesõnade vohamist avalikus keelekasutuses, kooli keeleõpetust, ülikooliastujate madalat väljendusoskust, uudissõnadesse suhtumist ning igihaljast küsimust, kas õigekeelsussõnaraamatus puuduvat sõna võib kasutada või mitte. Tunti puudust üldise keelekorraldusteooria järele. Muidugi jõuti õige pea õigekeelsuse üksikküsimuste lahkamise ja ka eesti keelekorralduse hella kohani: eesti normikeele morfoloogia ja selle reeglistamise hädadeni.

Enamik sõnavõtjaid soovis normikeelde suuremaid vabadusi, eeskätt morfoloogiliste rööpvormide lubamist. Arvustati senist keelekorraldust selle pärast, et see ühekülgsest lähtus murdeandmetest ja kirjanduskeele materjalist, selle asemel et arvestada ühiskeele suundumusi. Toonitati vajadust uurida ajakohast tegelikku keeletarvitust ja normi vastu eksimusi. Keele ja Kirjanduse Instituudi nooremad jõud, nagu Rein Kull, Valdek Palli ja Valmen Hallap tegid ettepaneku, et normimisel võiks lähtuda haritlaste keeletarvitusest, kuna aga luuletaja ja tõlkija Ain Kaalep pidas sobivamaks hoopis kooliealiste keelepruuki. Isegi mõni vanem ja autoriteetsem kooli- ja keeleteadlane, nagu Nikolai Remmel ja Johannes Valgma toetasid Värska täienduskursuse osavõtjate ettepanekuid. Seniste normide muutumatust kaitses kõige vankumatumalt Arnold Kask, keda toetas näiteks tõlkija Henrik Sepamaa.

Probleeme mõttevahetus ei lahendanud. Vabariiklik õigekeelsuskomisjon ei pooldanud suuremaid muudatusi ja tegeles muude küsimustega – läti isikunimede kirjutamise, *ne-* ja *line-*liite tähendusliku eristusega oskuskeeles (*liitrine* 'liitrisuurune' *pudel* – *liitriiline* 'liitriiviisi' *doseerimine*) ja kreeka nimede kirjutamisega (T. Erelt 2002: 226). Aastal 1964 arutati küll pensionärist eesti ja vene keele õpetaja August Martini ettepanekut lubada käänta sõnad *kremel*, *küps*, *kõrb* ja *pärl* ka astmevaheldusliku *jalg-*tüüpi sõnade järgi, kuid see lükati tagasi. Õigekeelsuskomisjon lubas üksnes sõna *žanr* kahte moodi, nii astmevahelduseta kui astmevahelduslikult käänta (T. Erelt 2002: 227). Pärast 1965. aastat komisjoni esimese koosseisu tegevus seiskus.

Raudne eesriie laseb läbi

Nõukogude Liidu juhi Stalini surmale järgnenud aastatel arvardusid Nõukogude Eesti suhted kapitalistliku välismaailmaga. Kirjavahetus välismaal elavate sugulaste, sõprade, tuttavate või ametikaaslastega polnud enam võimatu. Nii algas 1956. aastal kirjavahetus Uppsalas elava Andrus Saareste ning Keele ja Kirjanduse Instituudi murdeuurijate vahel (E. Ahven 2007: 184). Sel aastal külastasid Eestit esimesed Soome teadlased. Muutus ka ametlik suhtumine teadustöösse: kui Stalini ajal oli välismaal ilmunud erialakirjanduse kasutamine tõsiselt taunitav tegu, siis pärast 1956. aastat hakati

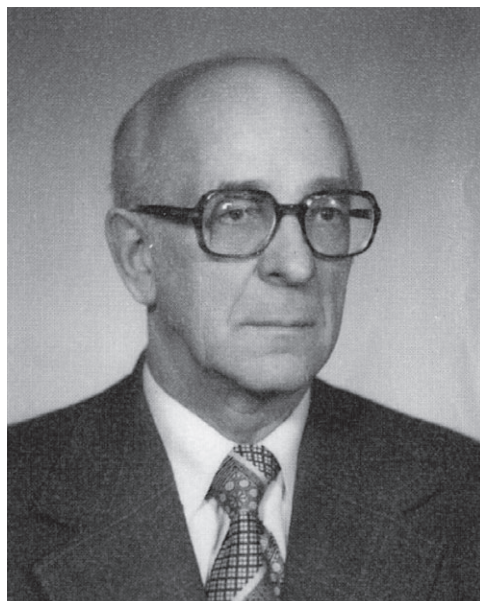
vastupidise, väliskirjanduse kasutamata jätmise, pärast etteheiteid tegema (E. Ahven 2007: 184).

Aastal 1960 avati Tallinn välisturistidele. Mõningaid muid linnu võisid turistid külastada ainult eriloal ning ametlike saatjate seltsis. Eriti tihedaks kujunesid suhted Soome ja soomlastega; juulis 1965 avati laevaliin Tallinn–Helsinki. Soomlased olidki esimesed välismaalased, kes suuremal hulgal külastasid Tallinnat. Teataval määral hakkasid ka väliseestlased turistina Tallinnas käima. Nii sai Eestist lühikese ajaga kõige tihedamate välissidemetega Nõukogude Liidu liiduvabariik. Oluliseks aknaks läände kujunes Tallinnas ning Põhja-Eesti rannikul vaadatav Soome televisioon.

Need tegurid – Soome turistid ja Soome televisiooni saadete vaadatavus ning eestlaste üldine positiivne hoiak soomlaste suhtes – tasandasid teed soome mõjudele eesti keelde. 1960. aastatest algas uus ulatuslikum soome laensõnade tulek eesti keelde. Kõige selgemalt ilmnis see Tallinna noorte 1970. ja 1980. aastate slängis. Käibisid sellised soome päritolu sõnad, nagu *fargud* 'teksad' < sm *farkut*, *kümp* 'kümneline (raha)' < sm *kymppi*, *paska panema* 'lollusi rääkima' < sm *puhua paska*, *porukas* 'lõbus joomaseltskond' < sm *porukka* 'seltskond, kamp, punt', *pullo* 'pudel' < sm *pullo*, *tagi* 'tugevamat laadi jakk' < sm *takki* 'kuub', *tossud* 'botased, spordijalatsid' < sm *tossut* 'sussid; botased'. Soome eeskujudele toetus aga ka ametlik keelekorraldus. Eesti normikeelde toodi üsna mitu soome päritolu uudiskeelendit, näiteks infotehnoloogias rakendamist leidnud tüvi *kuva* (*kuvama*, *kuvar*, *kuvamälu*) < sm *kuva* 'pilt' ning sellised sõnad, nagu *mehu* < sm *mehu* 'mahl', *naast(rehvid)* < sm *nasta(rengas)* 'naelkumm', *suunistus* 'orienteerumissport' < sm *suunnistautaminen*, *turvaline* < sm *turvallinen*, *turvavöö* < sm *turvavyö*. Kahtlemata toimisid soome laensõnad vastukaaluna vene laenudele; soome sõnad olid peaaegu omad, vene sõnad seevastu täiesti võõrad.

Suhtlemine Soome turistidega ning Soome telesaadete korrapärane vaatamine tegi paljudest eestlastest, eelkõige tallinlastest, passiivsed soome keele oskajad. Soome keelest saadi vähemalt nii palju aru, et suudeti telesaateid jälgida. Nii mõnigi eestlane ja soomlane lõi oma emakeele alusel eesti-soome segakeele, pidžini, mis võimaldas otsest suhtlemist. Seda pidžinit pole teadupärast kahjuks üldse talletatud ega uuritud, kuigi see pakuks ka üldkeeleteaduslikku huvi.

On võimalik, et väliseestlased oma ajapikku eripäraseks kujunenud eesti keelega mingil määral mõjutasid samuti eesti keelt Eestis (Läänes elavate eestlaste eesti keelest lähemalt jaotises „Eesti keel Läänes pärast Teist maailmasõda”). Vähemalt mõni kokkusattumus võib viidata põhjuslikule seosele. Pärast Saksamaa jagamist lääne- ja idapoolseks osaks Teise maailmasõja lõpus hakati mais 1949 moodustatud lääneosa Eestis nimetama *Saksamaa Föderatiivseks Vabariigiks*, ilmselt vene keele eeskujul, vn *Федеративная Республика Германии*. Välis-Eestis võeti aga kasutusele nimetus *Saksamaa Liiduvabariik*, mida kasutati väliseesti ajalehtedes ja lääneriikide Eestisse suunatud eestikeelsetes raadiosaadetes, mille toimetustes ning diktorina töötasid väliseestlased. 1970. aastatel loobuti Eestis aga senisest nimetusest ja hakati ajakirjanduses Lääne-Saksamaad nimetama *Saksamaa Liitvabariigiks*, mis ongi tänini jäänud Saksamaa ametlikuks eestikeelseks nimetuseks, ka pärast Ida- ja Lääne-Saksamaa ühinemist oktoobris 1990.

Pilt 27. Henno Meriste oli enam kui kakskümmend viis aastat Eesti NSV Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkeseptsiooni tulihingeline esimees. Lisaks ajakirjanduse keele ravimisele ja päevateemaliste küsimuste lahendamisele tegeles ta ka terminiloomega

Teine poliitikasõna, mille tekke puhul võib aimata väliseesti mõju, on *võidurelvastumine*. Eestis tarvitati selle kohta algul *relvastumise võidujooks*, mis jällegi oli otsetõlge vene keelest: vn *гонка вооружений*. Asjakohane väliseesti keelend oli *võisturelvastumine*, mis lähtus määr sõnast *võistu* (*jooksma* vms).

Ideoloogilistel põhjustel ei olnud Nõukogude Eestis võimalik ametlikult tunnustada, et mõne juurdunud venepärase poliitikatermini asendamisel eestipärasega võeti eeskujul välismaa, see tähendab ideoloogilise vaenlase keelepruugist – kui see üleüldse oli nii. Mõni juhtiv eesti keelehooldaja oli ikkagi teadlik väliseesti keeletarvitusest. See nähtub sellest, et Eesti NSV Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkeseptsiooni esimees Henno Meriste juunis 1979 toimunud väliseesti noorte kultuuriseminaril peetud keeleteemalises ettekandes tõi muu hulgas esile kodu- ja väliseesti poliitikaterminite erinevusi (Meriste 1980: 49–50). Tuli ette sedagi, et mõnd uudissõna ajakirjanduses tutvustades nimetati, et see õigupoolest pärines väliseesti keelest. Nii olevat kirjanikud Ellen Niit ja Jaan Kross soovitanud *greipfruudi* ümber ristida *jõmmelgaks*, põhjendades seda sellega, et Kalifornia apelsiniistandustes töötanud eestlased olevat suuri apelsine nii nimetanud, „aga et siin meil uut sõna vaja ei ole, siis võiks jõmmelga nime anda apelsini suguvennale” (Kull 1978).

Kriitikanooled meedia keeletarvituse vastu

Teisenenud ideoloogilises õhkkonnas hakati avalikult arvustama ajakirjanduse puist, trafaretset ja ülespuhutud keeletarvitust ning halbu tõlkeid, peamiselt vene keelest. Ajakirjanike keeleteadlikkuse edendamiseks loodi 21. mail 1958 Eesti NSV Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkeseptsioon. See kujunes Henno Meriste

Tabel 34. Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkesektsiooni soetatud asendussõnu 1958–75

<i>Asendussõna</i>	<i>Endine keelend (kommentaar)</i>
<i>iluvõimlemine</i>	<i>kunstiline võimlemine</i> (vene tõlkelaen)
<i>keemiadoktor</i>	<i>keemiliste teaduste doktor</i> (vene tõlkelaen)
<i>arhitektuurimälestis</i>	<i>arhitektuuriline mälestusmärk</i> (vene tõlkelaen)
<i>massihävitusrelv</i>	<i>massilise hävitamise relv</i> (vene tõlkelaen)
<i>piimakombinaat</i>	<i>piimatoodete kombinaat</i>
<i>teenindus</i>	<i>elukondlik teenindamine</i> (vene tõlkelaen)
<i>tippnõupidamine</i>	<i>nõupidamine kõige kõrgemal tasemel</i> (vene tõlkelaen)
<i>tööhõive</i>	<i>töösse rakendatus, tööga kindlustatus</i>
<i>võidurelvastumine</i>	<i>relvastumise võidujooks</i> (vene tõlkelaen)
<i>ärandamine</i>	<i>äraajamine</i> (vene tähenduslaen)

Alus: Löökene 1971; Meriste 1976; Saari 1984; UU.

(aastani 1936 Merkulov) juhtimisel Ajakirjanike Liidu üheks kõige edukamaks allüksuseks. Meriste töötas aastast 1954 Eesti Telegraafiagentuuris tõlketoiemata ja referendina ning hakkas korraldama koosolekuid, et välja sõeluda aktuaalseid keele- ja tõlkeküsimusi. Keelebörsiks nimetatud koosolekud toimusid järjekindlalt kuu või kahe tagant ja muutusid kiiresti populaarseks, nii et neile kogunes alati rohkesti osavõtjaid. Kavas oli mõni ettekanne, milles vaadeldi ajakirjanduse keeletarvitust; noomiti keele- ja tõlkevigade või stiilieksumuste pärast, jagati kiitust headele sõnastus- või sõnaleidudele. Meriste, kes oli sektsiooni esimees kokku kakskümmend kuus aastat, selle asutamisest kuni oma surmani 1984, pidas ise suure osa ettekannetest. Mõni ajakirjanduskeele aastaülevaade ilmus ka trükist (nt Meriste 1964, 1970, 1975). Ettekannetele järgnesid sõnavõtud, kus iga osavõtja võis öeldut kommenteerida-täiendada või küsida ametikaaslaste arvamust mõne teda vaevanud keele- või tõlkeküsimuse kohta. Pärast Meriste surma valiti keele- ja tõlkesektsiooni esimeheks Uno Liivaku.

Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkesektsiooni hiilgepäevad langesid kokku Henno Meriste üle veerandsaja aasta väldanud esimeheks olemise ajaga. Meriste suhtus keelde loovalt ja mänglevalt. Teda tunti mehena, kes peaaegu jooksu pealt võis ilmetu ja lohiseva kantseleikeelse stambi asemele mõelda välja suu- ja sulepärase asendussõna või leida vene keele sõnale sisutäpse ja ilmeka eestikeelse vaste. Tema enda sõnaloomingust on eesti keelde jäänud sellised sõnad nagu *einela* (1975), *heitmed* (1968), *kuukulgur* (1970), *pääsla* (1968) ja *turvavöö* (1974; < sm *turvavyö*); sulgudes toodud aastaarv märgib teadaolevat esmakasutuse aega. Tegelikult on Meriste panus eesti keele sõnavaramusse suuremgi, sest paljud sõnad, mis on kinnistunud Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkesektsiooni looduna (vt tabel 34) või taaselustatuna, olid Meriste välja mõeldud või sündisid tema otsesel kaastegevusel. Ajalehekeeles uuele elule äratatud sõnad on näiteks *riigimees*, *haritlaskond* ja *oskustööline*. Sektsioon aitas veel kaasa õige mitme omaaegse uudissõna käibeluletulekule, nagu *maardla*, *mängufilm*, *hõljuk*, *hõlvama* ja *evitama* (Meriste 1976: 26).

Ajakirjanduskeele ja avaliku keeletarvituse elustamiseks rakendati ka huumorit. Nii tõi Plii-Atsi varjunime kasutanud Juhan Peegel Mihkel Weske populaarse laulu „Kas tunned maad?” „lähemale kaasaja keelekasutusele” (Plii-Ats 1964):

Mihkel Weske

Plii-Ats 1964

*Kas tunned maad, mis Peipsi rannalt
Käib Läänemere rannale
Ja Munamäe metsalt, murult
Käib lahke Soome lahele?*

*Kas tunned ala, mis Peipsi basseinist
Kulgeb Balti mere basseinini?
Ja Kanatoote kõrgendiku haljasalalt
Siirdub helgele Soome lahele?*

*See on see maa, kus minu häll
Kord kiikus ja mu isadel.*

*See on territoorium,
Kus minu ja eelkäijate kiigutamisagregaat
Oli rakendamist leidnud.*

*Sest laulgem nüüd ja ikka ka:
See ilus maa on minu kodumaa!*

*Sest väljendugem vokaalses esituses:
Sa arene edukalt, kallid kodumaa!*

*Siin teretavad metsa ladvad
Nii lahkest järvi, rohumaid;
Siin taeva vihmal onas võrsub
Ja päike paistab viljapäid.*

*Siin tervitavad metsamassiivid
Nii palavalt siseveekogusid, haljassöödamaid
Siin sademete toimel teraviljakultuur juurdub
Ja päike on tibedas kontaktis kõrreliste ülaosaga.*

*Siin kasvab eesti meeste sugu
Ja sammub vabadusele
Siin kasvab priskelt eesti neiu
Ja sirgub eesti mehele.*

*Siin areneb eesti rahvusest meestöötaja
Ja astub konkreetseid samme vabadusele.
Siin kasvab mainitud rahvusse kuuluv naistöötaja
Ja valmistab ette abielu registreerimisele.*

*Siin tõstab rahvas põllu rammu
Ja matab endist viletsust;
Siin püüab rahvas vaimu valgust
Ja võidab endist pimedust.*

Siin tõstavad massid kõlvikute viljakust
Ja ületavad otsustavalt mahajäämüst,
Siin laiendavad töötajad edukalt teadmisi
Ja saavutavad selles osas järsu murrangu.*

*Oh töotagem südamest
Me mehed olla igavest!
Ja laulgem nüüd ja lõpmata:
Sa kosu, kasva, kallid kodumaa!*

*Oh võtkem vastu konkreetne otsus
Meie edasise meheksoleku kohta!
Ja laulu käigus avaldagem veendumust:
Sa saavuta suurepäraseid näitajaid, kodumaa!*

*või: Siin organiseerib rahvas intensiivselt orgaaniliste väetiste väljavedamist.

Sama võtet tarvitas Henno Meriste üsna ulatuslikult, „tõlkides” tuntud vanasõnu ja kõnekäände kantsleikeelde: „kus gaasikujulisi põlemisjääke, seal ka põlemisprotsess ise”, „rahalised vahendid käivitavad rataste süsteemi” ja „isiklik nägemisorgan on kroonitud riigipea” (Meriste 1978: 182–183).

Tabel 35. Aastatel 1964–74 eesti normikeeles käibele tulnud sõnu

<i>Sulgudes sõna esmaesinemise aasta</i>		
<i>aime</i> (raamat) (1974)	<i>kebutama</i> (1968)	<i>meetmed</i> (1969)
<i>einela</i> (1966)	<i>koolieelik</i> (1965)	<i>pesula</i> (1966)
<i>eirama</i> (1972)	<i>kõurik</i> (1968)	<i>purilennuk</i> (1974)
<i>eramu</i> (1968)	<i>külmik</i> (1971)	<i>tormirüüste</i> (1968)
<i>etlema</i> (1968)	<i>lausriie</i> (1964)	<i>ulmekirjandus</i> (1970)
<i>hõljuk</i> (1974)	<i>lähirong</i> (1973)	<i>väisama</i> (1970)
<i>kallur</i> (1966)	<i>maimik</i> (1965)	

Alus: Kukk 1975; Ollisaar 1976, 1977, 1978.

Keele-kõrgrõhkkond Eesti kohal

Henno Meriste ei piirdunud oma ajakirjanikest ametivendade ja -õdede toetamise ja abistamisega, vaid võttis aastal 1963 enda peale „Sirbi ja Vasara” keeleveergude toimetamise. „Sirp ja Vasar” polnud siis ainus ajaleht, kus aeg-ajalt arutleti keeleteemadel. Näiteks Tartu ajalehes „Edasi”, praeguse „Postimehe” nõukogudeaegses eelkäijas, oli keeleteoimetaja Helju Vals juba 1958. aastal algatanud keeleküsimuste püsirubriigi. Need kaks ajalehte – „Sirp ja Vasar” ja „Edasi” – olid aastakümneid tähtsaimad foorumid, kus üldsuse ees ja osavõtul arutleti keele üle. Muudes ajalehtedes ja ajakirjades avaldati küll ka aeg-ajalt keelekirjutisi: näiteks „Keele ja Kirjanduse” toimetuse vastutav sekretär, nüüdse mõiste järgi tegevtoimetaja, Ester Kindlam kirjutas õigekeelsuse teemadel „Nõukogude Eesti Tervishoius”, „Nõukogude Õpetajas” ja teistes väljaannetes. Nii Vals kui Kindlam on teinud valiku oma keelekirjutistest ja avaldanud raamatuna (E. Kindlam 1976; Vals 2000).

Henno Meriste toimetamisel hakkasid varem juhuslikult ilmunud „Sirbi ja Vasara” keeleveerud jõudma lugejani korrapäraselt. Üks kord kuus avaldatavad „veerud” võtsid tegelikult enda alla terve lehekülje ja neis tõstatatud teemad kujunesid eestikeelse haritlaskonna seas pidevaks jutuaineks. Keeleveerge toimetas Meriste viisteist aastat, aastani 1978. Neis vaeti samu õigekeelsuse küsimusi nagu Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkeseksiooniski: normi- ja kõnekeele suhet, avaliku elu keelekasutust, stampkeelendeid, võõrsõnadega liialdamist, üldlevinud stiililohakusi. Vahetati mõtteid selle üle, kuidas eesti keeles nimetada moodsate sõjalaevade liike või kas oli õige öelda-kirjutada nõukogude inimesele kuuluva auto kohta *eraauto*, kui sotsialistlikus ühiskonnas ametliku ideoloogilise dogma kohaselt ei olnud eraomandit, vaid isiklik omand.

Keeleveergudes juhtis Meriste varakult lugejate tähelepanu vajadusele rikastada keelt uute sõnadega. Sellele reageerisid paljud lugejad ilmse poolehoiuga – keeleveergudes avaldati sadu uudissõnaettepanekuid (tabel 35). Osalt mõeldi välja sõnu uute nähtuste tähistamiseks, osalt sooviti oma sõna mõne võõr- või (sageli vene) laensõna asemele. Vene laensõna *postiindeks* (< vn *почтовый индекс*) asendaja on näiteks *sightnumber*.

Selle moodustas aastal 1970 Henn Saari. Sõnaettepanekuid tutvustati Emakeele Seltsi aastaraamatus, „Keeles ja Kirjanduses” ja ajalehtedes, eeskätt „Sirbis ja Vasaras” ning „Edasis”. Kümne aasta kestel, 1964–74, esitati üle 575 sõnasoovituse.

Uusi sõnu luues toetuti eesti keele tavapärastele sõnamoodustusviisidele: liitmine, tuletus, lühendamine, laenamine, murdetüvede või unarule jäänud tüvede taaselistamine ja tehislõome ehk tüve loomine häälikute kombineerimise teel. Sageli lähtuti mõnest olemasolevast sõnatüvest, millele lisati sobiv tuletusliide või mida enam-vähem meelevaldselt muudeti. Nii oli uudisel sõnal olemas assotsiatiivne tähendusseos sõnaga, mis on keeletarvitajale juba tuntud: uudisverb *ärandama* seostub mäarsõnaga *ära, meene* verbiga *meenu(ta)ma*, *rõngel* nimisõnaga *rõngas*, *kallur* pöörsõnaga *kallama*, *heitmed* pöörsõnaga *heitma* ja *aime-* verbiga *aimama*. Selline seos soodustas uudissõna omaksvõttu.

Mõni uudissõna oli leidlikult loodud, nagu vene kalanimi *ycay* eestikeelse vaste puhul. Et vene kalanimi on tuletatud nimisõnast *yc(ы)* 'vunts, vurr', lähtuti eesti vastet otsides samuti mehe näo karvkattest, nimelt sõnast *pard* 'täishabe' ja saadi *pardkala*. See lahendus on õnnestunud veel selle poolest, et eesti vaste meenutab häälikuliselt kala teaduslikku nime *Barbus*.

Paljud uudissõnad olid laenatud. Laenuallikana eelistati vene keelele teadlikult lähedast sugulaskeelt soome keelt. Soome laenud ongi näiteks *kuvar*, *mehu*, *paitsi* ja *turvavöö*. Et tüvi *turva-* esineb eesti rannikumurdeski, lisas see tüve normikeelde toomisele legitiimsust. Üksikjuhtudel võeti sõna mõnest kaugemast sugulaskeelest. Ersamordva keelest laenati *velmama* 'taaselustama'. See sõna jõudis eesti keelde mordva keeli uurinud keeleteadlase Valdek Palli ja Paul Ariste vahendusel juba aastal 1954 (Kaalep 1966; Rätsep 1972: 22–23). Enne sõda oli laenatud sõna *nulg* (*Abies*) mari keelest.

Huvi uudissõnade vastu ja elevus nende ümber tõi minevikust olevikku ühe nime, mis vahepealsetel aastatel oli olnud põlu all ning mida koguni oli avalikult vaenatud – Johannes Aaviku ja tema keeleuudenduse. Kuna ideoloogiline surve oli nõrgenenud, võidi nüüd temast ja tema omapärasest ning kaugeleulatuvast tehissõnaloomest avalikult kõnelda. Nii mõnelegi Aaviku ettepanekule puhuti uuesti elu sisse. Selline taaselistatud, esialgu Aaviku loodud tehisstüvi on *meede*, mitmuses *meetmed*. Selle oli Aavik loonud aastal 1941 ja seda hakati Eestis kasutama 1960. aastate lõpus.

Mitu uut sõna pärines nii-öelda rahvasuust. Suulise rahvaloomingu näited on *pastakas*, *telekas*, *troll* ja *ärima*. Neist kaks esimest on *kas*-liite abil moodustatud argikeelsed sõnad, kus *-kas* liitub kahesilbiliseks lühendatud, vokaaliga lõppevale tüvele; *troll* on nii-öelda puhas lühend (< *trollibuss*) ja *ärima* otsetuletis nimisõnast *äri*. Otsetuletis on pöörsõna, mis on saadud ilma erilise verbiliiteta; otse nimisõna tüvele on lisatud verbi morfoloogilised tunnused.

Tõeline keeleentusiast ja uute sõnade innukas looja oli Manivalde-Kornelius Lubi. See Võrust pärit mees pidas paljusid ameteid ja oli tegev väga mitmel alal: ta oli puhkpillimängija, kantseleiametnik, redigeeris sõnaraamatuid (muu hulgas suurt vene-eesti sõnaraamatut), töötas stenograafisti, korrektori, tõlgi ja õpetajana nii Tartus kui Elva rajooni koolides, samuti ülikooli juures (Kull 1977: 223). Lubi suhe emakeelde

Tabel 36. Emakeele Seltsi keeleteoimkonna 1972. aasta uudissõnade võistluse sõnu

Uudissõna	Lähtemõiste või -sõna
<i>kohuke</i>	juustuke, vn <i>сырок</i>
<i>kolklus</i>	kohalike huvide esiplaanile seadmine, kolkapatriotism
<i>kukeroon</i>	põlevkivituhkgaasbetoon
<i>linnak</i>	linnake, vn <i>городок</i>
<i>pardel : pardli</i>	elektrihabemeajamisaparaat
<i>püksikud</i>	trussikud, vn <i>трусики</i>
<i>selve-</i>	iseteenindamine, iseteenindav
<i>taidlus</i>	kunstiline isetegevus, vn <i>художественная самодеятельность</i>
<i>türp : tüربی</i>	kombinesoon

Alus: Kull 1972; T. Ereht 1973; ÕS 2006.

oli tundelist laadi. Erinevalt Aavikust, kes uusi sõnu luues olevat oma sõnade järgi talitanud süstemaatiliselt, tegutses Lubi inspiratsiooni ja intuitsiooni ajel. Kui Lubi otsis teatud tähenduse jaoks sobivat sõna, häälestas ta sobiva vaste leidmiseks kogu oma teadvuse ja alateadvuse, seni kui sobiv sõna oli käes (Kull 1977: 224). Juba 1930. aastatel sündisid mõned tema tehissõnad: *hõlvama* ja *küülik*. Nüüd, 1960. aastatel, mil uudissõnade väljamõtlemine uuesti tähelepanu keskpunkti sattus, tutvustas ta veel paljusid oma „kodumurrendi” sõnu (Lubi 1968; 1971). Tema loodud või moodustatud sõnadest käibivad praegu näiteks *külmik*, *olme*, *raal* ja *rümp* ’kere ilma jäsemete ja peata’. Neist on *raal* tehistüvi ning *rümp* häälikuliselt pisut ümberkujundatud saksa laensõna, < sks *Rumpf* ’kere; torso’.

Uudissõnade loomise ja nende ümber arutlemise tuhin muutus niivõrd üldiseks, et keeleteadlane Rein Kull tuli aastal 1967 välja mõttega, et võiks korraldada uute sõnade saamise võistluse. Kull oli usutavasti pannud tähele, et oldi varmad reageerima „Sirbi ja Vasara” üleskutsetele leida eestipärane sõna ühele või teisele mõistele või sõnaühendile (Kukk 1975: 115). Mõte saigi teoks 1972, kui Emakeele Seltsi keeleteoimkond kuulutas ajakirjanduses uudse ettevõtmisena välja uute sõnade saamise võistluse. „Sirp ja Vasar” avaldas üleskutse 15. aprillil. Esitati kaksikümme mõistet või sõna, millele sooviti paremaid väljendeid. Mõned asendatavad olid pikad ja lohisevad (nt *automaatkirjutusmasin*, *isekirjutaja - isekirjutusseade*, *elektrihabemeajamismasin*, *kohalike huvide esiplaanile tõstmine*, *kunstiline isetegevus*), teised laensõnad (nt *batoon*, *ponsšik*, *ballon* ’rullkraega särk’, *kombinesoon*, *maika*, *retuusid*, *trussikud*, *show*) või mõnel muul põhjusel kõlbmatu või ilmetu (*juustuke*, *linnake*). Aega anti 1. juunini. Žüriiks oli Emakeele Seltsi keeleteoimkond ja selle esimeheks (väljastpoolt toimkonda) Paul Ariste. Tähtjaks saabus 182 kirja ligikaudu 3600 ettepanekuga. Mitu ettepanekut leidsid žürii silmis armu ja neid auhinnati; tulemusi tutvustati ajakirjanduses. Umbes pooled sõnad tulid – ja jäid – käibe (vt tabel 36). Väljaspool võistluse kava saadi sõna *eirama* ’ignoreerima’, mis samuti on keeles oma koha leidnud.

Keelehuvi tõusulainet 1960. ja 1970. aastatel on nimetatud keeleergastumise ajajärguks. Selle üheks väljundiks oli keeleraamatute märkimisväärselt suur arv.⁴ Ajakirjanduses ilmus keelekirjutisi nii tihedasti, et oli raske keeleeluga kursis olla. Keeleergastuse hiilgeaastatel 1973–76 ilmus Eestis kokku 140 kirjutist õigekeelsuse üldteemadel ja 252 sõnavarale pühendatud kirjutist (oskussõnad ja nimed välja arvatud). 1970. aastate esimesel poolel koostati isegi iga-aastaseid kogumikke, kuhu koondati valimik keelekirjutistest, mis olid arvukatesse väljaannetesse laiali pillutatud (Liivaku & Ollisaar 1976, 1977 ja 1978). Neisse koondati ka nimestikuna avalikkuse ette toodud uudis- või unarsõnad. Uute ja unarusse jäänud sõnade sõnastike avaldamiseni jõuti siiski alles hiljem. Esimene neist ilmus Rootsis aastal 1979 (UES), millele Eestis järgnesid hiljem veel kaks (VUS 1983, UU, VUS 1989).

Keeleergastus ei puudutanud ainult sõnavara. Ajakirjanduses hakati 1960. aastate lõpus ja 1970. aastate alguses tarvitama kaht uut grammatilist vormi: *-maks* ja *-nuks*. Mõlemad olid esialgu keeleuuenduslikud. *maks*-vormi ehk *ma*-tegevusnime saavat käänat oli normikeeles soovitanud tarvitusele võtta Johannes Aavik, asendamaks tarindit *et + da*-tegevusnimi: *et laulda* → *laulmaks*, *et paremini kuulda* → *paremini kuulmaks* (Aavik 1932: 8). Teine vorm, *-nuks*, on mineviku kesksõna tingiva kõneviisi erivorm: *oleksin olnud* → *olnuksin*, *oleksid olnud* → *olnuksid*. Selle vormi soovitas Oskar Loorits, kes lähtus vepsa keele asjakohasest vormist (Loorits 1923: 85). Mõlemad vormid panid end 1960. aastate eesti normikeeles kiiresti maksma ja võeti juba aastal 1968 ilmunud keelekäsiraamatusse (Valgma & Remmel 1968). Neile mõlemale on tänini jäänud omaseks teatud kõrgstiilne varjund.

Nähtamatud keelehooldajad

Praktiline keelehoole toimub mitmes astmes. Kõigepealt jõuab õigekeelsuslike küsimuste lahendamiseks loodud organ otsusele ja kuulutab selle välja üldkehtiva norminguna, nii nagu 1960. ja 1970. aastatel seda hooti tegi vabariiklik õigekeelsuskomisjon. Vastuvõetud otsuse ellurakendamise voli jääb igapähele, kes mingis seoses normikeelt tarvitab. Uue keelereegli tutvustamises ja kinnistamises täidab esmatähtsat osa koolide keeleõpetus. Otsuse tutvustamisele ja rakendamisele järgneb lõpuks veel avaliku keelekasutuse järelevalve ehk keeletoimetamine.

Eestis hakati trükitavate tekstide keelt toimetama suuremate ajalehtede-ajakirjade toimetustes ning kirjustustes järk-järgult 1929. aastast saadik (vt eelmise peatüki jaotist „Keelelise eelkorrektoori sisseadmine”). Nõukogude ajal muutus keeletoimetamine järjekindlaks ning võttis lõpuks ulatuse, mis mõnes osas näib ületavat neid piire, milles toimub see tegevus paljudes muudes riikides.

Keeletoimetaja ülesanne oli parandada keele- ja sõnastusvead, et teksti keel oleks kooskõlas kehtiva keelenormiga, ning kõrvaldada keelelised kohmakused. Nõukogude ajal oli mõistel keeletoimetamine aga ka teatud ideoloogiline alltekst. Kõik trükitavad

⁴ Ilmusid näiteks Liivaku 1969, 1972; Elisto 1976, Kindlam 1976, Liivaku & Ollisaar 1976, 1977, 1978, Mäger 1976a, 1976b, Saari 1976 ja Meriste 1978. Pandagu tähele haripunkti aastal 1976.

tekstid allusid mitmeastmelisele poliitilis-ideoloogilisele eeltsensuurile. Kuigi keeleteoimetaja esmane ülesanne oli käsikirja keelelise külje parandamine-silumine-ühtlustamine, lasus ka temal vastutus selle eest, et käsikirjast kõrvaldataks võimalikud „ideoloogilised ebakohad”, mis toimetajal ja retsensendil olid võinud jääda kahe silma vahele. Üldsusele, kel ju harilikult puudus täpsem ettekujutus ajalehtede-ajakirjade toimetuste ja kirjastuste tegelikust tööst, seostus ka (keele)toimetaja ametitalitus paratamatult tsensuuriga – kui asja üle üldse juureldi.⁵

Trükiste keelele osutati suurt tähelepanu. Nõukogude ajal ilmunud käsikirja vormistuse käsiraamatus on otsesõnu öeldud, et

[õ]igekirjutus peab põhinema „Õigekeelsuse sõnaraamatul” ja lausestus keeleõpetuse reeglitel (vt. J. Valgma, N. Rimmel, Eesti keele grammatika, Käsiraamat, 2. tr., 197[0] ja J. Valgma, Eesti keeleõpetuse reeglid, 3. tr., 1971). [...] Autoril, kes tunneb hästi keelenorme, on võimalik ja õigus neist teadlikult häälbida, kui see esitatava ilmestamiseks ning varjundamiseks tarvilik on. (Abo 1975: 12)

Kohe nõukogude aja algul loobuti varasemast tavast tähistada kirjutist, milles autor teadlikult kaldus ametlikust keelenormist kõrvale, väljendi „Autori kirjaviisi muutmata” või selle parafrasiga.

Üldjuhul ei kuulunud keeleteoimetajad nõukogude aja alguses kirjastuste koosseisuliste töötajate hulka, vaid töötasid tükipalga alusel (Elisto 1977: 193). Veel aastal 1966 juhiti käsikirja vormistuse käsiraamatus autorite tähelepanu sellele, et „kirjastuses ei ole sellist keelelist toimetajat ega korrektorit, kes spetsiaalselt tegeleks ainult käsikirja keelelise küljega” (Abo 1966: 10). Aastatega see olukord nähtavasti muutus. Sama käsiraamatu üheksa aastat hiljem ilmunud teises trükis see lause puudub, kuid eraldi keeleteoimetajat otseselt ka ei mainita; terminite kasutuse ühtlustamine ja grammatiliste vigade parandamine on selles trükis loetletud toimetaja (arvukate) kohustuste hulgas (Abo 1975: 146–147).

Autorite hulgas tekitas keeleteoimetajate ja -korrektorite tegevus vahel enam või vähem õigustatud nurinat. Juba aastal 1929 olevat Johannes Semper kurtnud selle üle, et korrektorid tõmbasid tema töödest maha keeleuuenduslikke *nuks*-vorme (Saari 1976: 41). Just keeleuuendusliku keele pooldajad olid need, kes 1930. aastatel aina heitsid korrektoritele-keeleteoimetajatele ette liigjäika kinnipidamist õigekeelsusallikate normingutest.

Nõukogudeaegne toimetamine oli põhjalik. Üle-eestiliste ajalehtede puhul olid trükitavasse teksti kaks inimest, osakonnajuhataja ja osakonda kureeriv peatoimetaja, oma parandused juba kandnud, kui tekst keeleteoimetaja silme alla jõudis. Trükikojas lugesid külgi veel Glavliti tsensor ja korrektorid. Ajakirjadel, võimalik, et ka rajoonilehtedel, kahte eraldi keeleteoimetajat ega korrektorit ei olnud, mõlemat rolli täitis tavaliselt üks inimene (Saks 2006: 388). Ideoloogilise surve nõrgenedes ja

---

⁵ Tsensuur oli, nagu mainib Uno Liivaku (1995: 185), vähemalt kuueastmeline: autori enesetsensuur, kirjastuse retsensent, toimetaja, peatoimetaja, tsensuuriamet Glavlit ja Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee. Tsensuurist lähemalt, vt Lotman (1991), K.-O. Veskimägi (1996).

keeletheadlikkuse kasvades muutuski ajakirjanduse keeletase paremaks, suuresti tänu Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkesektsiooni tegevusele, millest keeleteoimetajad ja korrektorid osa võtsid.

Keeleteoimetamine muutus aga ka tagasiulatuvaks. Kirjandusklassika taastrükkides hakati nimelt keelt kaasajastama, et taas avaldatava teose keelerüü oleks kooskõlas uustrüki väljaandmise ajal kehtiva keelereeglistikuga. 1929. aastal oli Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkond võtnud omaks seisukoha, et kaasajastada tuleks ainult vana kirjaviisi ja „tarbekorral ehk ka morfoloogiline ja häälikuline külg, kuna sõnavara ja süntaktiline külg jäägu muutmata” (Saareste & Kask 1930: 16). Juba see erines mõneti näiteks saksa tekstikriitilisest traditsioonist, kus arvati vajalik olevat moderniseerida „üksnes kirjaviisi, mõneti ka interpunktsiooni. Mitte mingil juhul ei lubata vananenud ning vähikule valedena näivate häälduslike ja grammatiliste iseärasuste kõrvaldamist” (Laanekask 1978: 150). Nõukogudeaegne toimetamine ületas need piirid oluliselt. Peeti õigeks korrigeerida

saksapärasest objekti ja sõnajärge, vananenud liitumisviisi või liidetega sõnu, murdesõnu, diferentseerida tähenduslikult sõnu, mida varasem kirjakeel (ja mõnikord ka praegune kõnekeel) ei erista, parandada murdelisi tüvevokaale, vananenud käändelõppe, anda tänapäevaste normide alusel verbide *ivad-*, *sivad-* vormid, sõnad *hää*, *pää*, *sääl*, *naene*, *laene* jts., kirjutada *meelde*, *juurde*, mitte *meele*, *juure*, taandada kirjakeeles ühel ajal eksisteerinud (ja mõnikord kõnekeeles veel praegugi eksisteerivad) paralleelvormid mingile ühele (sageli just tänapäevasele) kujule jne. (Laanekask 1978: 150)

Ulatuslikku keeleteoimetamist õigustati mitmeti. Kardeti, et endisaegsed keelendid avaldavad laostavat mõju õpilaste keeletarvitusele, et klassika mõjub „kentsaka” ja „vale” keele tõttu naeruväärsena või et iganenud ning vigane keel häiriks lugejat, kes naudib raamatut kunstiteosena, kusjuures tekstikriitiline aparatuur oleks tavalugejale liigne ballast (Laanekask 1978: 150). Praktikas, näiteks Eduard Vilde romaani „Raudsed käed” sõjajärgsetes trükkides, tähendas nõukogudeaegne kirjandusklassika toimetamine autori sõnastusstiili teisendamist, „mida ei saa nimetada teisiti kui tekstimoonutusteks” (Laanekask 1978: 151). Nii sattusid Vilde teksti isegi sellised keelendid, mis kindlasti ei olnud tema keelele omased ja mis autori eluajal romaani viimasena avaldatud trükis ei olnud keeles ainuvõimalikud (Laanekask 1978: 153). Sama on Vilde romaani „Kaks sõrme” aastal 1960 avaldatud taastrüki kohta sedastanud Virve Raag (2001: 143–148). Tuli ette sedagi, et keeleteoimetaja tegi parandusi puhtsubjektiivse maitseotsustuse alusel (Laanekask 1978: 154–155). Võib arvata, et selline toimetaja talitas samal viisil tema kaasaegsete autorite tekstide puhul ja paratamatult aitas kaasa selleks, et keeleteoimetajate kutseoskust kahtluse alla seada. Inimlikku eksimist ja ebapädevust esineb iga kutseala esindajal. Nõukogudeaegsed keeleteoimetajad aitasid tõhusalt kaasa trükitud normikeele ühtlustamisele nii grammatiliselt kui stiililiselt, tõi küll, vahel liiga karmikäeliselt ja ühekülgset. Trükitavaid tekste kasiti või lihviti, neist kõrvaldati keelevigu ja stiilikomistusi, samuti murdepärasusi ning argikeelseid jooni, mida ei peetud normikeelele kohaseks. Aidati piiri panna muule soovimatule, näiteks

nõukogulikele keelenditele ja jämedavõitu venepärasustele, et neid ei pääseks trükki liiga arvukalt. Üldjuhul oli nõukogudeaegne keeleteoimetaja, nagu väidab Kertu Saks (2006: 388), omamoodi vastupanuliikuja.

Murdevigade ravi

Eelmises jaotises mainitud argument, et vananenud keelendid kirjandusklassika uustrükkides mõjuksid laastavalt kooliõpilaste keeletarvitusele ja et kirjandusklassika satuks „kentsaka” või „vale” keele tõttu naeruväärsesse valgusesse, viitab sellele, kuivõrd tähtsaks peeti moodsat normikeelt, vähemalt mõnel pool. Normikeele tähtsustamine ja väärtustamine tähendas keelenormist hälbivate keelendite alavääristamist, vahel ka otsest halvustamist. See tabas eelkõige slängi ja murdeid.

Slängi peeti veel 1960. aastatel ilminguks, mis risustas emakeelt, seda arvati kasutavat ulakamaid õpilasi, selle sõnad olid parasiitsed ja vulgaarsed (Tender 1994: 347). Slängi ei uuritud, kuigi ülikoolis aeg-ajalt kirjutati slängiteemalisi kursusetöid ja Emakeele Seltsi murdevõistlustele laekus slängitöid.⁶

Murretele töötati vastu koolides. Vajadust murdekeelt talletada ja teaduslikult uurida ei seadnud seevastu keegi küsimuse alla. Kahesugune suhtumine murretesse – nii pooldav kui tõrjuv – ilmnis tegelikult juba esimeses eesti keele metoodikaraamatus:

Murrakulisele kõnele antakse esimesel kooliaastal niipalju eluõigust, kui teda selleks tarwis on, et last kõnelema julgustada. Aegamööda jäetakse murrakuline kõnelus kõrvale, peale üksikute sõnade, kui kirjakeelele neid tarwis läheb. Kirjakeele kõnet rawitseme sellepärast, et see meid üheks rahwaks ühendab ja tema harimine meie waimlist edenemist jõutab. Kuid selle kõrwal ei ole sugugi otstarbelik ja sünnis murrakulist kõnet wälja naerda, pilgata, waid temale tuleb koguni lugupidamist awaldada, kui elawale allikale, kust kirjakeel noorestawat rammu saab. Kooliõpetaja teeb hästi, kui ta kohalikku murrakut hoolega tähele paneb ja tema oma uurimise-aineks teeb, kuid teda koolis rawitsusele wõtta, ei tähenda mitte üksnes Eesti üksuse teadwuse rikkumist, waid ka murraku enese omapärase elu juurte wälja kaewamist. (Kampmann 1918: 55)

See suhtumine jäi valitsevaks. Johannes Aavik sarjas sageli eeskätt lõunaeestlasi nende suutmatuse pärast hoiduda kasutamast murdepärasusi. Murdevigu arvustasid Ernst Nurm ja paljud kooliõpetajad. Niisamuti nõukogude ajal. Normikeelt ja sellel põhinevat ühiskeelt soositi, slängile ja murdekeelele töötati vastu. Normikeelel põhinev ühiskeel oli ainus allkeel, mida avalikus elus võis kasutada. Trükitud murdepärase

---

⁶ On kõnekas, et esimese eesti üldslängi sõnastiku koostas 1960. aastate algul Rootsi eestlane Reino Sepp (ES I–II). Ligi kolm aastakümnet hiljem Eestis ilmunud esimese slängisõnastiku pealkiri, „Esimene eesti slängi sõnaraamat” (EESS), on niisiis veidi eksitav, kuigi Šepa sõnastik ilmus praktilistel põhjustel ajakirjas „Mana”, mitte eraldi raamatuna. Olgu veel mainitud, et Šepa sõnastiku lõpuosa jäi ilmumata. Usutavasti lõi ajakirja toimetaja kõhkleva selles osas sisalduvate ebatsensuursete sõnade ja väljendite ees.

keele koht oli murdeluuletustes või maateemaliste proosateoste tegelaskõnes ning mõlemad kuulusid pigem erandnähtuste hulka. Erialakirjanduses juhtisid keelehooldajad tähelepanu paikkondadele, mis korrektse normikeele omandamise seisukohast olid eriti probleemsed: Lõuna-Eesti, eriti Võru murde ala, Viljandimaa, Virumaa, Kesk-Eesti, Lääne-Eesti ja saared ning Tallinn ja Tartu (Laugaste 1950: 209; 1956) – peaaegu kogu Eesti.

Murdevigade ja muude keelenormist hälbivate keelendite küsimus näib olevat tõusnud päevakorrale 1950. aastate teisel poolel. On võimalik, et põhjuseks on tolleaegne haridussüsteemi ja ainekavade ümberkujundamine, mis ajendas emakeeleõpetuse valulastest juttu tegema. Kui otsustada nende kirjutiste arvu järgi, mis ajakirjanduses puudutasid vormiõpetuse vaidluspunkte ehk niinimetatud kriitilisi sõnu – sõnu, mille mõne normikohase vormi moodustamine valmistab paljudele keeletarvitajatele raskusi – ajavahemikus 1945–76 (Toomsalu & Urb 1978), siis vaieldi ägedalt veel 1960. aastate esimestel aastatel, kusjuures mõttevahetus ei vaibunud täielikult.

Murdepärasustest tingitud normihälbeid nimetati „murdevigadeks” (Kaarheit 1964), mis nõudsid „ravi” (E. Põld 1961; Kallas 1964). Neist kirjutati seoses keskkoolilõpetajate ning ülikooli sisseastujate kirjandusliku ja keelelise taseme analüüsiga (Vääri 1954, 1966) või koolinoortele korraldatud emakeele olümpiaadide võistlustööde puhul (Laugaste 1964). Sarjati näitlejate häändust (Laugaste 1974) ja kirjandusteoste keelelohakusi (Rajamets 1961). Kui võtta arvesse, et käsikiri ja teose korrektuurpoognad käisid alati kirjastuses õige mitme silmapaari alt läbi, enne kui valmis trükkis pääses raamatupoodide lettidele, on märkimisväärne, et normihälbed jäid märkamata. Kas olid sellised keelendid argikeelde nii sügavalt juurdunud või siis olid kirjastuse toimetajad ja korrektorid ühel või teisel põhjusel oma tööd hooletult teinud. Viimane seletus ei tundu siiski olevat kuigi usutav, sest Harald Rajamets vaatles oma kirjutises kahe aasta kirjandusteoseid, kokku kahteist raamatut, millest üheksa olid eesti originaalteosed, ülejäänud kolm aga tõlked.

Normihälbeid, mille kohta Rajamets tegi märkusi (Rajamets 1961), oli väga mitut laadi. Kõigepealt mainis ta „ootamatustena mõjuvaid muutevigu”, nagu mitmuse osastava vormid *talveid* pro *talvi* või *talvesid*, *retkeid* pro *retki* või *retkesid* ja *männikutukke* pro *-tukki* või *-tukkasid*. Edasi tõi ta näiteid vigase liitkäändsõnade käänamise kohta, nagu *headmeelt* pro *heameelt* või *head meelt*, liitsõnade väära täiendsõnade vormi kohta, kas nimetav või omastav: *rongikäik*, *vatikuuued* pro *rongkäik*, *vattkuub*, vigase kokku- ja lahkukirjutamise kohta ja palju teisi eksimusi. Artikli teine pool oli pühendatud süntaksivigadele. Kirjutise lõpus leidus sõrendatult trükitud üleskutse, mis võttis kokku paljude keelehooldajate veendumust:

Ilukirjanduse najal õpib head emakeelt ning arendab oma väljendusoskust kasvav põlvkond. Ei tohi tema keeletunnet rikkuda halvas keeles kirjutatud ja lohakalt redigeeritud raamatutega; eelkõige tuleb nõuda ja saavutada, et noorsooraamatuis poleks normist kõrvalekaldumisi, mida ei luba nende lugejail teha emakeeleõpetajad. (Rajamets 1961: 289)

Oskuskeelt arendatakse siiski

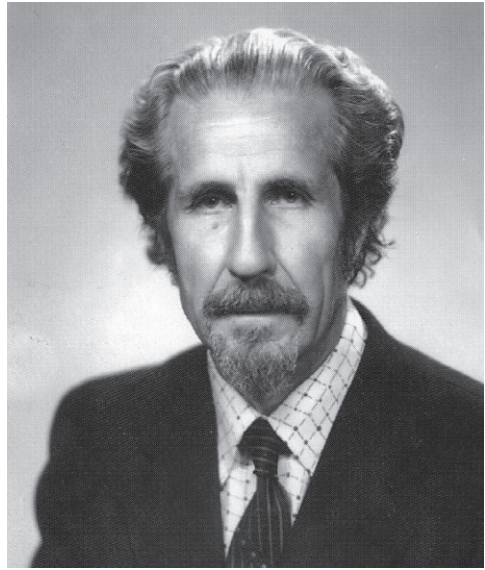

Kogu nõukogude aja jooksul jätkus eesti oskuskeele arendamine ning oskussõnastike koostamine ja avaldamine. Jätkati juba tsaariaja lõpus väljakujunenud ning iseseisvas Eestis edukalt praktiseeritud tööviisi: iga teadusharu jaoks moodustati terminoloogiakomisjon, mis koosnes oma ala spetsialisti(de)st ja keeletespialisti(de)st.

Keelepoolel seisis Johannes Voldemar Veski järjepidevuse eest hea. Tema töövõime ja -tahe äratas aukartust. Sõja lõppedes oli ta 72-aastane. Ometi jätkus tal jõudu võtta enda peale Tartu ülikooli eesti keele professori, Emakeele Seltsi hooldaja ning Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi õigekeelsuse ja sõnaraamatute sektori juhataja kohustused. Veski kõrval tegeles terminoloogiatööga veel Ernst Nurm, kes oli klassikaliste keelte hea tundja. Nurme ja Veski vahel tuli ette päris tõsisid hõõrumisi (vt näiteks nende mõttevahetust keelekorralduse teemal „Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetiste” ühiskonnateaduste seerias 1955 ja 1956 (Nurm 1955; Veski 1955, 1956a, 1956b) ning „Keeles ja Kirjanduses” seoses 1960. aasta „Õigekeelsuse sõnaraamatu” ilmumisega).

Terminoloogiatööd tehti põhiliselt Keele ja Kirjanduse Instituudis. Kui instituut suvel 1952 kolis Tartust Tallinna, jäi Veski Tartusse. Nurm võttis Veskit õigekeelsuse ja sõnaraamatute sektori juhatamise üle ning püsis sel kohal pensionileminekuni aastal 1966. Vahepeal, 1960. aastate alguses, oli leitud, et oleks vaja luua pidev töögrupp, mis koordineeriks tööd oskuskeelte, eriti tehnikakeele alal. Selleks moodustati Ministrite Nõukogu ehk Nõukogude Eesti valitsuse eelneva otsuse põhjal jaanuari lõpus 1964 kahekümneliikmeline ametkondadevaheline terminoloogiakomisjon Eesti NSV Teaduste Akadeemia presiidiumi juures. Terminoloogiatöö jätkuvast süvenemisest kõneleb veel see asjaolu, et aastal 1973 jaotati Keele ja Kirjanduse Instituudi õigekeelsuse ja sõnaraamatute sektor kolmeks: leksikoloogia-, terminoloogia ja õigekeelsuse ning keelekontaktide sektor (E. Ahven 2007: 550). Neist esimese peamine ülesanne oli „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” koostamine ning selle sektori juhatajaks määrati Erich Raiet. Terminoloogia ja õigekeelsuse sektori juhatajaks sai Rein Kull. Keelekontaktide sektoris tegeldi eesti-vene ja vene-eesti kakskeelsuse uurimisega.

Esimeste nõukogudeaegsete oskussõnastike koostamisele asuti 1940. aastate lõpus. Kui arvata välja vene keelest tõlgitud „Lühike filosoofiline leksikon” (LFL) aastast 1945 ja aastal 1951 masinkirja mimeograafpaljundusena avaldatud 10 000 märksõnaga „Õigusteaduse oskussõnastiku” kaheosaline makett, oli esimene ulatuslikum oskussõnastik aastal 1955 avaldatud „Poliitika ja majanduse oskussõnastik” (PMO), mis andis eestikeelsed vasted umbes 13 000 vene terminile. Eestikeelsete vastete register võimaldas kasutada sõnastikku ka eesti keelest lähtuvalt. Selles olid terminid järjestatud tähestikuliselt, ilma määratlusteta. See jäigi aastakümneteks eesti oskussõnastike põhitüübiks. Ühes mõttes tähendas see sõnastik aga ka traditsiooni murdmist. Eessõnas märgiti muu hulgas: „Kui kodanliku Eesti päevil peaaegu iga rahvusvahelise sõna kõrvale loodi paralleelne eestitüveline termin, siis on käesolevast sõnastikust säärased tegelikult tarvitusele mittetulnud puristlikud rööpsõnad välja jäetud” (PMO: 5).

Pilt 28. Rein Kull oli 1970., 1980. ja 1990. aastatel Eesti juhtiv oskuskeele arendaja. Ta soovis ka lähendada keelenorminguid tegelikule pruugile ning oli üks neid, tänu kellele eesti õigekeelsus nõukogude aja lõpus võttis demokraatliku suuna

Politiika ja majanduse oskussõnastikule järgnes ajapikku tubli poolsada oskussõnastikku mitmesugustelt aladelt, näiteks geoloogia (1963, umbes 10 000 terminit), keemia (1964, 15 000 terminit; teine trükk 1982, 25 000 terminit), polügraafia (1965, 4600 terminit), elektrotehnika (1969, 9000 terminit), mäendus (1969, 8000 terminit), õigusteadus (1971), mullateadus (1971, 9000 terminit), ehitustehnika (1975, 15 000 terminit) ja tehnika (1975, üle 50 000 termini rohkem kui kolmekümne tehnikavaldkonna erialalt). Sõnastikele lisandus kenake hulk terminivalimikke mitmesuguste erialaraamatute lõpus. Kokku ilmus ajavahemikus 1945–mai 1972 112 eri oskussõnastikku või terminivalimikku (OS). Enamasti oli tegemist vene-eesti sõnastikega. Erandjuhtudel esines vene ja eesti keele kõrval mõni muu keel, nagu ladina-eesti-vene meditsiinisõnaraamatu (1982–83, umbes 30 000 märksõna) ja eesti-inglise-vene-saksa informaatikasõnastiku puhul (1977, 2 800 terminit).

Eriteadlased, kes keeleteadlastega koos oskuskeelt arendasid ja oskussõnastikke koostasid, olid mõistagi oma ala asjatundjad. Samas pidi nende keelehuvi olema keskmisest suurem, et nad nõustusid terminoloogiakomisjoni töös kaasa lööma. Nii mõnigi neist kujunes tegelikult ka pädevaks keeleteaduse alal, näiteks ehitusteadlane Leo Jürgenson ning elektrotehnika- ja informaatikateadlane Ustus Agur.

Vähehaaval läks vastutus mitmekesise ja aeganõudva terminoloogiatöö eest Veski ja Nurme käest teistele. Eriti tuleb esile tõsta Rein Kulli. Nii nagu tema õpingu- ja hilisemad töökaaslased Henn Saari ja Karl Kont, heideti Kull 1950–51 poliitilistel põhjustel ülikoolist välja (Martis 1991: 38; Raid 1995: 260–261), nii et ta lõpetas ülikooli alles 1955. Seejärel asus ta tööle Keele ja Kirjanduse Instituuti. Instituudi terminoloogia ja õigekeelsuse sektori juhatajana 1973–82 oli ta nii normi- kui oskuskeele korralduse keskpunkt.

Ajapikku mitmekesisustid oskussõnastike koostamise põhimõtted ja sõnastike laad. 1960. aastate lõpust hakati avaldama sõnastikke, mis ei lähtunud enam vene, vaid eesti keelest, nagu raamatukogunduse sõnastik, mis ühtlasi andis mõistete määratlusi eesti keeles (1969, 1100 terminit). Keelte valik mitmekesisust samuti: venekeelsete oskussõnade kõrval hakati andma vasteid ka muudes keeltes. Oma aja saavutus oli aastal 1981 ilmunud „Tehnikaleksikon” (TL), vene keelest tõlgitud teatmeteos, mis sisaldas rohkem kui 9000 artiklit ja 2000 illustratsiooni kõigilt tehnika ja täppisteaduste aladelt.

Avaldati ka oskussõnastikke, mis hõlmasid selliseid erialasid, kus eesti keelt tegelikult enam ei tarvitatud. Sellekohane näide on vene-eesti sõjanduse sõnastik (VESS) aastast 1986, mille olid koostanud Nõukogude Liidu sideväe erumajor Enn Veskimägi ja Heino Ernits, kes samuti oli Nõukogude Liidu relvajõudude veteran. Sisaldades ligikaudu 14 000 terminit, kuulub see sõnaraamat keskmise mahuga oskussõnaraamatute hulka. Seda võib pidada paljuks keelele, mida raamatu ilmumise ajaks polnud sõjanduses tarvitatud kolmkümmend aastat – puudus reaalne vajadus nii ulatusliku oskussõnaraamatu järele. Tegemist oli omamoodi passiivse keelepoliitilise vastupanuga, eesti keele eluõiguse kaitsmisega keelele kaotsi läinud kasutusvaldkonnas. Ametlikult põhjendati sõnaraamatu avaldamist sellega, et korrektset vene- ja emakeelset sõjandussõnavara vajasis kooliõpilased ja üliõpilased, kes läbisid kohustusliku sõjalise õpetuse, samuti tõlkijad ja ajakirjanikud.

Teine keelepoliitiliselt tähtis ettevõtmine, milleks suudeti läbi raskuste saada nõusolek, oli kaheksaköitelise üldentsüklopeedia koostamine ja avaldamine. Üldentsüklopeedia keelepoliitilisest tähtsusest on olnud juttu kahes eelmises peatükis. Rõhutatud väikerahvale on selline ettevõtmine eriti oluline, kuna keele kasutusvaldkonnad on niigi piiratud.

Esialgul oli ette nähtud avaldada vaid kolmeköiteline entsüklopeedia, mis kajastaks Eestiga seotud teavet. Keskvõimu, see tähendab Moskva arvates oli see täiesti piisav mittevene liiduvabariigi jaoks. Kõikide Nõukogude Liidu rahvaste ühine, universaalne teatmeteos pidi olema venekeelne „Suur Nõukogude Entsüklopeedia”, mille esimene trükk hõlmas 66 köidet (1925–47), teine trükk 51 köidet (1949–59) ning mille kolmas versioon oli parajasti teoksil, kui eestikeelse nõukogude entsüklopeedia koostamine tõusis päevakorrale. Oli ka juba olemas kümneköiteline „Väike nõukogude entsüklopeedia” (kolmas trükk 1958–60), mis samuti oli vaid venekeelne.

Eestis taheti aga koostada üldentsüklopeediat. Nii sõitis 1960. aastate alguses eesti delegatsioon Moskvasse luba nõutama. Delegatsiooni eesotsas oli Johan Eichfeld. Eichfeld oli Nõukogude Liidu eestlane, põllumajandusteadlane ja bioloog ning tähtis ühiskonnategelane, aastast 1950 Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees, koguni Nõukogu Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja, nii Nõukogude Liidu kui Eesti NSV Ülemnõukogu saadik ja Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee liige. Oma esimese Lenini ordeni oli ta saanud juba 1935. aastal. Delegatsiooni kuulunud Heldur Niidu suulistel andmetel õnnestus delegatsioonil, täpsemini öeldes Eichfeldil, veenda Moskva kõrgel tasemel otsustajat eestikeelse üldentsüklopeedia vajalikkuses ning selles, et Eestis leidis selleks pädevaid isikuid, pidades ilmas eeskätt Richard Kleisi, kes oli olnud ennesõjaaegse „Eesti entsüklopeedia” ja „Väikese

entsüklopeedia” peatoimetaja ning mitme teise teatmeteose toimetaja või koostaja. Moskvast saadigi luba koostada kaheksaköiteline üldentsüklopeedia eesti keeles. Lubatud köidete arv, kaheksa, oli kahtlemata otseselt seotud ennesõjaaegse entsüklopeedia mahuga – Nõukogude Eestil ei sobinud näidata end „kodanlikust” Eestist kehvas valguses. „Eesti nõukogude entsüklopeedia” ilmus kaheksaköitelisena aastatel 1968–76, millele lisandus täienduste ja registritega üheksas köide 1978. Teose peatoimetaja oli mõistagi Johan Eichfeld.

Keelesõda annab keelekorraldusele uue suuna

Tiitellehe järgi aastal 1976, kuid õigupoolest 1977. aasta algul, ilmus uus õigekeelsussõnaraamat. Selle olid koostanud Keele ja Kirjanduse Instituudi töötajad Tiiu Erelt, Rein Kull, Valve Põlma ja Kristjan Torop ning toimetanud Rein Kull ja Erich Raiet.

Võrrelduna 1960. aasta „Õigekeelsuse sõnaraamatuga” oli uut väljaannet tublisti muudetud ja täiendatud. Sõnavara oli kaasajastatud ja viidud argikeelele lähemale ning, mis ehk peamine, püütud lähendada morfoloogianormingud ühiskeelele seeläbi, et lubati tunduvalt enam rööpvorme. Sellegipoolest järgnes sõnaraamatu ilmumisele arutelu, mis oma ulatuse ja ägeduse poolest ületas kaugelt eelmise õigekeelsussõnaraamatu ilmumise puhul asetleidnud mõttevahetust, sarnanedes pigem juba keeleuuenduse algaastate keelelahingutega.

Kohe pärast uue sõnaraamatu ilmumist korraldas ajakirja „Keel ja Kirjandus” toimetuse avaliku ringküsitleuse. Küsimustele vastasid üksteist isikut – keeleteadlased, tõlkijad, keeleteoimetajad jt – kelle sõnavõtt avaldati ajakirja 1977. ja 1978. aasta numbrites ning millele lisandus tegijate kommentaar. Arvamusavaldusi ilmus mujalgi. „Sirbis ja Vasaras” avaldasid 23. juunil 1978 Henno Rajandi ja Joel Sang kõmu tekitanud artikli „Filoloogia suurus ja viletsus”. „Loomingus” arvustas 1976. aasta õigekeelsussõnaraamatu vormiõpetuslikku külge pikalt ja teravalt Mati Hint (Hint 1978). Kõige enam elevust tekitas aga 19. oktoobril 1978 peetud Tapa keelepäev, mis toimus Tapa keelekonverentsi 70. aastapäeva tähistamiseks. Selle peale ilmus „Edasis” 25. novembril ülikooli vastse eesti keele professori Huno Rätsepa tasakaalukas kirjutis „Mõtteid õigekeelsuspoleemikast”.

Mõttevahetuse käigus puudutati keelekorralduse põhimõttelisi küsimusi, aga samuti üksiknorminguid, alates suure ja väikese algustähe kasutamisest ning lõpetades igihalja teemaga – veakriitilised vormid, nagu mitmuse osastava moodustamine. Kriitika suunati siiski suuresti, nagu märgib Udo Uibo (1984: 331), valele aadressile. Suutmatuses ületada ebakõla normingute ja ühiskeele vahel süüdistati enamasti sõnaraamatu koostajaid, kuigi tegelik vastutus lasus hoopis vabariiklikul õigekeelsuskomisjonil, kus „tolle ajani olid võimutsenud need, kelle meelest kirjakeel oli juba mõni aeg tagasi valmis saanud, v.a sõnavara, mida tuli täiendada. Nüüd võitis arusaam muutuvast ja diferentseeruvast keelest” (T. Erelt 2002: 254; veidi teisiti sõnastatult T. Erelt 2001: 114). Konservatiivide võimu oli aidanud lõplikult murda keelekorralduse ja emakeeleõpetuse nõupidamine 31. oktoobril 1979 Tallinnas

Ajakirjandusmaja saalis. Nõupidamist valmistas ette komisjon Tartu ülikooli eesti keele professori Huno Rätsepa juhtimisel (lähemalt komisjoni tööst ning nõupidamisest: T. Erelt 2001). Samal ajal oli koostatud üldhariduskooli uus ainekava ning kooliringkonnad soovisid, et keelekorralduse ja -õpetuse vahekord oleks enam läbi mõeldud.

Toimunud on hiljem iseloomustatud sõnaga „keelesõda” (Uibo 1984: 331). Rahu saabudes olid keelehooldajad saanud vabamad käed tegutsemiseks, mis tähendas uue ajajärgu algust eesti keelekorralduses (T. Erelt 2002: 254). Vabariiklik õigekeelsuskomisjon reorganiseeriti. Ühtlasi muudeti töökorraldust eesmärgiga suurendada liikmete aktiivsust ja vastutust: komisjonile ei valmistanud materjale ette enam sekretär, vaid seda tegid komisjoni liikmed, kas üksinda või rühmana ja enne hääletamist oli iga liige kohustatud oma arvamust avaldama (Kirjakeele teataja 1979–1983: 3). Komisjoni uus, järjekorras kolmas koosseis käis järgmisel neljal aastal koos kakskümmend kuus korda ning arutas tosinat keeleprobleemi, mida Huno Rätsepa juhitud keelekorralduse ja -õpetuse komisjon oli tegelikult varem ette valmistanud.

Otsused, mis õigekeelsuskomisjon neil aastatel vastu võttis, puudutasid nelja valdkonda: asesõnade *üksteise* ja *teineteise* ning *oma* ja *enda* kasutamist (nende tähendusi otsustati mitte normida), õigekirja ja tähestikku, nimekorraldust ning vormiõpetust.

Õigekirja alalt olid tähtsamad otsused sõnade kokku- ja lahkukirjutamise reeglistus, mis võimaldab nii mõnelgi puhul kirjutada nii ja teisiti: *kätteantavad raamatud* – *kätte antavad raamatud*, *asetleidnud sündmus* – *aset leidnud sündmus* (Kirjakeele teataja 1979–1983: 39–44), ning lühenditarvitus, mis muu hulgas lubas väiketähtlühendi lõppu soovi kohaselt panna kas punkt või jätta see panemata: *vt* – *vt.* – *vaata*, *jpt* – *jpt.* – *ja paljud teised*, kuid nõudis, et sõnaühendi lühendamisel pandaks sõna sisse punkt, kui punktita lühend langeb kokku mõne eestikeelse sõnaga: *k.a* – *käesoleval aastal*, *e.m.a* – *enne meie ajaarvamist* (Kirjakeele teataja 1979–1983: 51–60).

Nimekorralduse otsus puudutas maade ja pealinnade nimesid. Kõigepealt nenditi, et võõrkeelsed nimed ei ole eesti keele osad ja et need järelkult ei ole normitavad; tuleb lähtuda rahvuslikust (riigi ametikeelsest) kirjapildist. Ebasoovitavaks peeti võõrkeelsete nimede mugandamist. Seega mitte *Madriid*, *Stokholm*, *Upsala* või *Viin*, vaid *Madrid*, *Stockholm*, *Uppsala*, *Wien*. Teiste naabrusnimede kohta (peale *Stockholmi*) otsus ei käinud: *Riia*, *Varssavi*, *Pihkva*, *Turu* (Kirjakeele teataja 1979–1983: 73–87).

Suurt elevust tekitasid kahtlemata uued vormiõpetuse normingud. Neid oli viis:

1. *muuseum*-tüüpi sõnad: neid lubati nüüd käänata ka *album*-tüübi järele. Sõnast *akvaarium* muutusid niisiis võrdselt lubatavaks ainsuse osastav *akvaariumi* ja *akvaariumit*, ainsuse sisseütlev *akvaariumisse* ja *akvaariumi*, mitmuse omastav *akvaariumide* ja *akvaariumite*, mitmuse osastav *akvaariume*, *akvaariumeid* ja *akvaariumisid*, mitmuse sisseütlev *akvaariumidesse*, *akvaariumitesse*, *akvaariumesse* ja *akvaariumeisse* (Kirjakeele teataja 1979–1983: 10–20);

2. *ne-* ja *s-*sõnade mitmuse osastav ja *i-*mitmus: omastavas kolmandaväitelised ja kolmesilbilistel *ne-* ja *s-*sõnadel võib mitmuse osastavas olla nii *-si* kui *-seid*: *üldisi raskusi - üldiseid raskuseid, tõelisi süüdlasi - tõeliseid süüdlaseid*. Vastavalt on kaks võimalust ka *i-*mitmuses ja *i-*ülivõrdes: *üldiseil - üldisil, üldiseim - üldisim; tõeliseil - tõelisel, tõeliseim - tõelisim* (Kirjakeele teataja 1979–1983: 21–29);
3. *kõnelema*-tüüpi verbid: võrdselt võimalikud on vokaaltüvelised ja konsonanttüvelised rööpvormid *da*-tegevusnimes ning selle järgi moodustatavates vormides – *kõnelda - kõneleda, kõnelgu - kõnelegu, kõnelnud - kõnelenud, kõneldakse - kõneletakse, kõneldud - kõneletud* (Kirjakeele teataja 1979–1983: 29–31);
4. *õppima*- ja *muutama*-tüüpi verbid: võrdselt lubatud on astmehelduslik ja astmehelduseta pööramine verbidest *lõppema (lõpeb - lõppeb), sulgema (suleb - sulgeb), hälbima (hälbib - hällvib), küündima, lehtima, lekkima, pürgima, settima, sülgima, süttima, tekkima, vettima, hukkuma, kaikuma, rappuma, sattuma, soiguma, vappuma, võppuma*. Vormid *haiseb, küpseb, suitseb, veereb, õitseb, säilib, kustub* saavad olla nii teises kui kolmandas vältes (Kirjakeele teataja 1979–1983: 31–36);
5. tingiv kõneviis: otsustati lubada pöördetunnuseta vormid kõikides isikutes – *ma, sa, ta, me, te, nad tuleks*; varem olid kohustuslikud pöördetunnusega vormid *ma tuleksin, sa tuleksid* jne (Kirjakeele teataja 1979–1983: 36–38). Pöördetunnuseta vormid on eesti kõnekeeles käibinud vähemalt 1920. aastatest saadik.

Nende otsustega oli „Õigekeelsussõnaraamat”, mille valmimist keeleüldsus oli pidanud ootama kuusteist aastat, suures osas muutunud aegunuks – vaid seitse aastat pärast ilmumist. Järgmist õigekeelsussõnaraamatut tuli veel kuusteist aastat oodata. Otsustega võitis eesti keelekorraldus, mis võttis uue suuna. Senine jäik normiv-käskiv suhtumine asendus sallivama ja nüansikamaga. Muidugi võitsid ka keelekasutajad, kes nüüd võisid aastakümneid tagajärjetult tõrjutud rööpvorme rahuliku südamega edasi kasutada – isegi kirjas.

Vene keele osatähtsus suureneb

Pärast Stalini surma muutus nõukogude keelepoliitika. Senine kultuuripoliitiline loosung – vormilt rahvuslik, sisult sotsialistlik – heideti nurka. Nõukogude Liitu hakati ametlikult kujutama riigina, kus rahvusküsimus oli leidnud õnneliku lahenduse: Nõukogude rahvad elasid väeramatus sõpruses, mille arendamiseks kasutati vene keelt. Nõukogude Liidus võrsus uut tüüpi rahvus – vene emakeelega nõukogude inimene.

Aastatel 1958.–59. asendati Nõukogude Liidus staliniaegne haridusseadus uuega. See jättis lapsevanematele võimaluse valida õppekeel oma lapsele. Endise seaduse järgi oli vene keele õpetus olnud kohustuslik kõikidele mittevene koolilastele. Uue seaduse

järgi võisid mittevenelased valida vene- ja emakeelse kooli vahel, samas kui venelastele ei antud võimalust õppekeelt valida. Seega kutsus seadus kaudselt mittevene lapsevanemaid panema oma lapsi vene õppekeelega kooli, et need seal õpiksid vene keele korralikult ära. Vene keele oskus oli edaspidises elus vajalik – see sillutas teed haridusele ja karjäärile. Pealtnäha muutis uus seadus haridussüsteemi vabamaks, kuid, nagu väidab Isabelle Kreindler (1985: 355), andis see tegelikult tuge venestusele.

Hiilivat venestust võib Kreindleri väitel välja lugeda ka Nikita Hruštšovi ajal revideeritud Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programmist. Erinevalt varasemast sõnastusest kuulutati vene keel Nõukogude Liidu rahvastevahelise suhtlemise ja koostöö keeleks. Fraasist „rahvastevaheline suhtlemise keel” saigi edaspidi vene keele nõukogulikult ümberütlev nimetus. Muudeti ka sõnastust õiguse kohta omandada haridus emakeeles: õppekeele valik anti täiesti vabaks (Kreindler 1985: 355). Tegelikult oli valida vene või emakeele vahel.

Teistes valdkondades oli venestus vähem silmatorkav. Kõige selgemini nähtus see ehk siiski pealesunnitud venesõbralikkusest. Sellega tuli arvestada kõikjal avalikus elus. Eesti kirjastused pidid igal aastal avaldama kindlaks määratud arvul vene autorite teoseid eesti keeles. Kinodes pidi näitama vene filme, teatrites lavastama vene kirjanike näidendeid ja kontsertidel esitama vene heliloojate töid. Sama kehtis Eesti raadio- ja telesaadete kohta, sealgi oli vene osa kvoteeritud. Keelte puhul kehtis kindel hierarhia: kõigepealt vene keel, siis Nõukogude Liidu rahvaste keeled, edasi sotsialistlike vennasrahvaste riikide keeled ja välisriikide keeled. Sama hindamisastmik kehtis ka muude kultuuriavalduste puhul, näiteks kui kirjastustes koostati kirjastamisplaan. Kokku tähendas see, et vene keelele ja kultuuriavaldustele anti eeliseisund teiste, kaasa arvatud eesti omade ees. Seda näitab ilukirjanduse väljaandmise statistika. Uno Liivaku andmeil moodustasid ajavahemikus 1940–85 vene tõlked 41 protsenti kõikidest ilukirjanduslikest tõlgetest, teiste Nõukogude Liidu rahvaste kirjanduse tõlked 16 protsenti ja muud kirjandused 43 protsenti (Liivaku 1995: 202, tabel 29). Samas kasvas võõraste pidev juurdevool hirmu, et eestlased võivad muutuda omal maal vähemusrühmuseks.

Kui venestuspoliitika 1950. aastate teisest poolest 1970. aastate teise pooleni oli olnud suunatud vene kultuurilise hegemoonia pealesurumisele, siis lisandus sellele 1970. aastate teisel poolel korrapärane halduslik surve (lähemalt: Ruutsoo 1999: 556; Vahtre 2005: 310–311). Keelekorralduses muutusid isegi vene laensõnad tabuteemaks ja asendussõnade või eestipärasemate keelendite soovitamine võimatuks. Näiteks võib tuua Uno Liivaku teose „Kust king keelt pigistab” kaks eri trükki. Esimeses leidub jaotis „Russismidest” (Liivaku 1972: 59–64), milles autor soovib vältida sõnasõnalisi tõlkeid nagu „Kas fregattkapten on oma juures?” *pro* „Kas fregatikapten on oma toas (oma kabinetis)?” Kuigi venepärasustele pühendatud jaotis oli lühike, võttis see enda alla vaid kuus lehekülge raamatu 217st, puudub see sama raamatu kuus aastat hiljem avaldatud teisest trükist (Liivaku 1978). Teises trükis ei nimetata ka enam venepärasusi otseselt.

13. oktoobril 1978 otsustas Nõukogude Liidu Ministrite Nõukogu tõhustada vene keele õpetust mittevene liiduvabariikides. Eestis võttis kommunistliku partei

Keskkomitee büroo (s.o juhatus) sama aasta 19. detsembril vastu määruse „Vene keele omandamise ja õpetamise edasisest täiustamisest”. Määrusele oli lisatud selle täitmise kord partei algorganisatsioonides, mis oli salajane (avaldatud tervikuna teoses „40 kirja lugu”: Kiin, Ruutsoo & Tarand 1990: 169–178). Instruksiooni kohaselt tuli salajast otsust hoida raudseifis, sellest oli keelatud teha koopiaid või väljavõtteid, sellele oli keelatud teha viiteid „avalikus ajakirjanduses või nõukogude, ametiühingute, komsomoli või majandusorganisatsioonide kirjades või dokumentides” (Kiin, Ruutsoo & Tarand 1990: 170). Määrus kandis Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee uue esimese sekretäri Karl Vaino allkirja. Salastatusele vaatamata jõudis üks eksemplar Läände ning sai sealtkaudu tuttavaks ka Eestis.

Määrusele lisatud „Ürituste plaanis” oli loetletud kakskümmend üheksa abinõud ning antud nii elluviimise tähtpäev kui ka vastutav ametkond. Näiteks esimese punkti järgi tuli ENSV Haridusministeeriumil neljandaks kvartaliks 1979 „Välja töötada ja läbi viia abinõud järkjärguliseks üleminekuks vene keele õpetamisele eelkoolialistes lasteasutistes”. Allpool tehti Teaduste Akadeemiale, Haridusministeeriumile ja „E. Kõrg. Kool. Ministeeriumile” ülesandeks aastast 1979

Aktiviseerida ja parandada vabariigis läbiviidavate vene keele funktsioneerimise, kakskeelsuse arenguprotsesside ja vene keele õpetamise efektiivsuse probleemide uurimusi. Erilist tähelepanu pöörata vene keele kursuste sisule, et see oleks soodne. Teadusliku tegevuse plaanides ette näha õpikute koostamine, sõnaraamatute ja teiste vene keele õpetamiseks vajalike õppevahendite väljaandmine ja koostamine. (Kiin, Ruutsoo & Tarand 1990:174)

Järgnev venestus oli mitmenäoline. Eesti lasteaedades õpetati eesti lastele vene keelt. Tavakoolides alustati vene keele õpetamist suurendatud tundide arvuga ning juba esimesest klassist; vastavalt vähendati emakeele ja võõrkeele tundide arvu. Teadus allutati Moskva otsesele kontrollile: edaspidi kiideti kõik Nõukogude Liidus kaitstud väitekirjad heaks Moskvast. Selleks, et Moskva võiks otsuse langetada, tuli väitekirja tõlkida vene keelde. Postil, pankades ja muudes ametiasutustes asendati kõik eestikeelsed plangid venekeelsetega. Tugevnes poliitiline surve. (Lähemalt venestusest vt Ehala 1988, 1991; Ruutsoo 1999; Vahtre 2005). Venestusega samal ajal süvenes Nõukogude Liidu majanduskriis ja tekkis toiduainete nappus. Üha enam võtsid maad langusmeeleolud.

Välismaalastel, kes 1980. aastate lõpus viibisid Eestis, ei jäänud venestus ja selle mõju märkamata. Rootsi peakonsulina Leningradis/Peterburis tegutsenud Dag Sebastian Ahlander, kelle tööpiirkond hõlmas Loode-Venemaad ja kolme Balti vabariiki, sõnastas oma 1986.–87. aastal saadud muljed järgmiselt:

Minu Baltikumi-muljetes domineeris siiski täieliku vaimse stagnatsiooni ja kultuurilise armetuse tunne. Sama tuntav oli nende alistatud rahvaste hirm ja alandlikkus. Muidugi jälgisid nemadki huviga seda, mis toimus Moskvast. Aga perestroika ei olnud veel ühetähenduslik ja sula koos sellele järgneva hallaga oli kogetud ka varem.

Kõige enam kohutas mind see, et ühiskonna venestumine tundus sel ajal olevat Eestis ja Lätis pöördumatu. Vene keel oli riigiametite keel. Kõik rääkisid vene keelt. Enamik nendest, kellest ma Riia ja Tallinna tänavatel mööda jalutasin, rääkisid vene keelt. Eesti ja läti keele tulevik näis olevat sattumine kultuuri-Skanssenisse, mida näidati iseäranis väliskülalistele. (Ahlander 1993: 30)

Ahlanderi tähelepanek puudutab aega, mil toimus pööre. 1980. aastate teisel keskel algasid Nõukogude Liidus ühiskondlikud ümberkorraldused, mis aga ei suutnud riigi majanduslikku allakäiku peatada. Majandusuuenduste kõrval avardati sõnavabadust ja tsensuur nõrgenes. Võidi avalikult kõnelda-kirjutada ühiskonna puudustest ja ajaloo „valgetest laikudest” – anda nii minevikust kui olevikust märksa tõepärasem pilt kui seni. Juleti astuda samme venestuse mõju piiramiseks.

Esimene samm selles suunas astuti 6. detsembril 1988, mil Eesti NSV Ülemnõukogu tegi Eesti NSV põhiseadusesse paranduse, millega eesti keel sai riigikeeleks. Et see samm ei jääks tühjaks sõnakõlksuks, võttis Ülemnõukogu 18. jaanuaril 1989 vastu keeleseaduse. Selle koostamise ümber toimunud heitlust kirjeldab koostajate hulka kuulunud Arvo Eek (Eek 1989).

1989. aasta keeleseaduse olemust iseloomustab ehk kõige tabavamalt sõna kaitseadus. Seaduse eesmärk oli kaitsta eesti keele seisundit. Seadus andis eestlastele piiramata õiguse kasutada eesti keelt nii riigi- kui kohaliku omavalitsuse asutustes ning teeninduses. Riigiasutuste töökeeleks kehtestati eesti keel. Eestis tagati eestikeelne üld-, eri- ja kõrgharidus.

Vene keele eriseisund jäi mõningate piirangutega endiseks. Vene keelt võis kasutada kohaliku omavalitsuse ametliku keelena, välja arvatud Tallinnas. Säilis vene õppekeelega koolivõrk. Ameteis, kus töötaja puutus kokku eraisikutega või eestikeelse asjaajamisega, nägi seadus ette kindlaid eesti keele oskuse nõudeid. Keeleoskuse tasemeid oli kuus, alates väga algelisest suhtlemisoskusest ning lõpetades keele valdamisega (KS 1989). Vene keele kvalifikatsiooninõudeid polnud vaja, kuna eestlastest ametnikud ja teenindajad oskasid üldiselt tol ajal vene keelt. Seadus jõustus 1. veebruaril 1989.

Keeleseaduse elluviimiseks moodustati 23. novembril 1990 uus asutus: Eesti Vabariigi Riiklik Keeleamet. Sellest lähemalt järgmises peatükis.

Paljud eestlased tundsid tol ajal muret emakeele seisundi ja hea käekäigu pärast. Mõnel pool andis see tõuke eraviisilistele algatustele eesti keele kaitseks ja keeleseaduse elluviimise toetuseks. Virumaal, Väike-Maarjas tulid kohaliku keskkooli õpetaja Irma Sild ja tema abikaasa Jüri Sild mõttele osutada avalikku tähelepanu neile, kes „eesti rahva põhivara – keelt – uurivad, hoiavad ja harivad” (E. Ross 2008: 11). Mõte sai teoks, kui Energia kolhoos, mille esimees oli Jüri Sild, 20. märtsil 1989 otsustas hakata andma iga-aastast auhinda „teenete eest eesti keele uurimisel, edendamisel, korraldamisel ja korrektsel kasutamisel” (Rätsep 1996: 477; E. Ross 2008: 14). Nii sai ka Eesti endale keeleauhinna, nii nagu varem olid endale asutanud keeleauhinna või ka keeleauhinnad näiteks sakslased (antakse aastast 1984) ja norralased (aastast 1983).

Eesti keeleauhind ristiti 19. sajandi esileküündivaima eesti keele uurija järgi Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinnaks. Kui Energia kolhoos aastal 1993

lakkas olemast, võttis auhinna andmise ja rahalise toetamise üle Väike-Maarja vald. Aastast 2004 muudeti auhind riiklikuks.

Esimesena anti Wiedemanni keeleauhind keeleteadlasele Henn Saarile, kes oli üldsusele tuntud eeskätt oma saate „Keeleminutid” kaudu, mis oli kõlanud raadios 1969. aasta novembrist saadik ja mida on hiljem trükiski avaldatud (Saari 1976, 2004). (Wiedemanni keeleauhinna laureaadid 1989–2008 on loetletud raamatu lisas). Auhinna saaja kuulutati esialgu välja 30. märtsi paiku, sest Ferdinand Johann Wiedemann oli sündinud 30. märtsil (uue kalendri järgi), kuid pärast auhinna muutmist riiklikuks aastast 2004, kuulutatakse auhinna saaja välja 24. veebruaril.

Eesti keel Läänes pärast Teist maailmasõda

Teise maailmasõja ajal põgenes Eestist Läände ligi seitse protsenti Eesti ennesõjaaegsetest elanikest. Pagulaskonnas olid esindatud Eesti ühiskonna kõik sotsiaalsed kihid, kuid arvulises ülekaalus oli Lääne- ja Põhja-Eesti maarahvastik. Maarahvastiku ülekaal on kaheti seletatav. Esiteks oli saarte ja rannikualade elanikel põgenemisevahend, paat või laev, nii-öelda käegakatsutavas läheduses. Teiseks elas Eesti rahvastik siis ikka veel valdavalt maal, mitte linnades. Põgenike hulgas oli aga ka palju kultuuritegelasi, haritlasi ja ka keeleteadlasi, näiteks üks kolmandik sõjaeelse Eesti Kirjanikkude Liidu liikmeskonnast. Selle poolest erinesid eesti põgenikud üsna oluliselt läti omadest: aastatel 1944–45 põgenes Läände koguni viis kuuendikku läti kirjanikest ja kultuuritegelastest (Vecgrāvis 1991: 285).

Keelemeestest ja -teadlastest põgenesid Rootsi Johannes Aavik, Andrus Saareste, Julius Mägiste ja Valter Tauli, Inglismaale Mihkel Toomse, Ameerika Ühendriikidesse Alo Raun ja Julius Mark. Piiratud võimalustest hoolimata jätkasid nad kõik tegevust eesti keele heaks. Saareste avaldas Rootsis muu hulgas „Väikese eesti murdeatlase” (1955) ning neljaköitelise sõnaraamatu, milles üle 132 000 normi- ja rahvakeelset sõna on rühmitatud mõistealade kaupa (EKMS 1958–63; tähestikuline indeks 1979). Väsimatult jätkas Aavik uute sõnade väljamõtlemist ning keeleeuenduste propageerimist (tema elutöö bibliograafia: Vihma 2000). Väliseesti ajakirjanduses kutsus ta kaaspagulasi üles lähendama kõnekeelt normikeelele. Viimast asjaolu on Bernd Assmuth tõlgendanud tunnuseks selle kohta, et Aaviku isiklik areng oli jõudnud punktini, kus uuendaja oli muutunud konservatiiviks (Assmuth 1950: 102). Kümme aastat pühendas Aavik aastal 1968 Londonis ilmunud pagulasteoloogide piiblitõlke keeleteoimetamisele.

Pagulaste hulgas oli kõrge eani tegutsenud Aavik lugupeetud isik; tema sõnal oli kaalu. Veel aastatel 1963–68 avaldas ta näiteks Rootsis ilmuvas „Eesti Päevalehes” 97 keelenurka üldpealkirja all „Keele alalt” (neist lähemalt: R. Raag 1994). Ta tõlkis ilukirjandust (uuenduslikku) eesti keelde, eriti Agatha Christie, Arthur Conan Doyle’i, William Somerset Maughami, Aino Kalda ja Mika Waltari teoseid. Kui ta 1955 75-aastaselt avaldas 387-leheküljelise valiku Edgar Allan Poe juttudest, hellitas ta lootust, et see valik võiks ilmuda ka kodumaal. Lootus tema eluajal siiski ei täitunud. Aastal 1970, Aaviku 90. sünnipäeva puhul, anti Tallinnas „Loomingu Raamatukogus” välja

valik tema tõlgitud Poe novelle pealkirja all „Kaev ja pendel”. Kogu raamatu kordustrükk ilmus Eestis alles pärast taasiseseisvumist. Enne Aaviku surma 1973. aastal jõudis Tallinnas siiski veel trükki tema tõlgitud Ivan Turgenevi „Luuletusi proosas”. Need ilmusid aastal 1972.

Oma uues asukohariigis – eeskätt Rootsis, Ameerika Ühendriikides ja Kanadas – sattusid põgenikud ühiskonda ja olukorda, mis erines mitmeti sellest Eestist, mis oli jäänud seljataha. Juba asjaolu, et pagulased peaaegu eranditult asusid elama linnadesse, tähendas paljudele suurt muutust; põgenike hulgas olid ülekaalus maainimesed.

Põgenike linnastumisel on teatud keeleline tähendus. Keel, mida seni maal elanud põgenikud kõnelesid, peegeldas maaelu ja selle nähtusi; see oli maakeel. Keel, mida nad uues asukohariigis pidid õppima, peegeldas omakorda teistmoodi, linliku olme ja kultuuriga ühiskonda; see oli linnakeel. Mitte, et vahed oleksid olnud karjuvalt suured või et eesti keeles poleks leidunud kaasaegset linnaolmet ja -kultuuri kajastavaid sõnu, aga nii mõnegi nähtuse puhul sõna siiski puudus või ei tulnud meelde. (Alljärgnevalt toon näiteid Rootsi eestlaste eesti keelest, kuna see on seni ainus väliseesti keelekuju, mida on põhjalikumalt uuritud.)

Kui mõne nähtuse puhul eesti keele sõna kas puudus või ei tulnud meelde, laenati asjakohane sõna või väljend rootsi keelest. Esimesi laensõnu oli *lota* 'Rootsi (ja Soome) naiskodukaitseorganisatsiooni liige', sest üldjuhul olid lotad need, kes paadipõgenikke Rootsi rannas politseinike, tolliametnike ja/või sõjaväelaste kõrval vastu võtsid, toitu ja joogipoolist pakkusid ning haigete eest hoolitsesid (lähemalt vt Andrae 2005; põgenike vastuvõtu kohta Ojamaal vt R. Raag 2006). Edasi sigines keelde juba teisi sõnu nagu *tiskpenk* 'plekist nõudepesulaud' < rts *diskbänk, rulltrepp* 'eskalaator' < rts *rulltrappa, alamarst* 'intern, internatuuriarst, nooremarst' < rts *underläkare, süsteemet* 'viinakauplus' < rts *systemet*. Rootsi keele oskuse ja maine kasvades hakkasid rootsi laensõnad eestikeelsete vastetega võistlema ning saavutasid ajapikku ülekaalugi: *stüüga* 'suvila, suvemaja' < rts *stuga, skatt* '(tulu-, riigi-, käibe-)maks' < rts *skatt, postjiiro - post(i)žiiro* 'posti jooksev arve' < rts *postgiro, laenama* '(võõrale kuuluvat eset) üheks korraks või ajutiselt kasutama' < rts *låna* 'laenama; (võõrale kuuluvat eset) üheks korraks või ajutiselt kasutama', *mustalt (teenust osutama)* 'ebaseaduslikult' < rts (*göra något*) *svart*. Aastakümnetega sigines nii palju sõnavaralisi erinevusi rootsieesti, eestieesti ning teiste väliseesti keelekujude vahel, et võis juba pidada rootsieesti keelt eesti keele geograafiliseks erikujuks (R. Raag 1982). Sõnavaralistele erijoontele lisandusid puhtgrammatilised erinevused, eriti Rootsis sündinud ja hariduse omandanud põlvkondade esindajate keeles (R. Raag 1983; 1991).

Keele puhtus oli aga paljude südameasi. Pakkumaks rootsi ja inglise laensõnade asemele omakeelseid vasteid, soovitas Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis keeleteoimkond oma uudissõnu. Neid tutvustati ajakirjas „Mana” (1963, nr 1, lk 36; nr 2 lk 148–149), mis tol ajal ilmus Rootsis. Mõned näited: *menur* 'menük, bestseller', *kõhnama* 'saleduskuuri pidama, end näljutama', *kreep* 'greipfruut', *saiding* 'eksursioon vaatamisväärsustega tutvumiseks', *telkima*. Üldkasutatavaks need sõnad aga ei saanud (R. Raag 1982: 114–127). Mõni Rootsi eestlaste sõna tuli hiljem tarvitusele ka Eestis, nagu *teismeline* ja *telkima*, aga pole kindel, kas nende omaksvõtt Eestis toimus Rootsi

eestlaste mõjul või kas sõna tekkis iseseisvalt kahel pool Läänemerd (R. Raag 1982: 95, 122; vt jaotist „Raudne eesriie laseb läbi”).

Sõnaloomega tegelesid muidugi ka keelepraktikud – väliseesti ajakirjanikud. Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni, ÜRO, kohta võeti pärast selle loomist aastal 1945 tarvitusele omaloodud ühend *Liitunud Rahvaste Organisatsioon*, lühendatult *LRO*, mis peaaegu pool sajandit edukalt võistles ingliskeelse laensõnaga *United Nations Organisation*, täpsemini öeldes selle lühendiga *UNO* (R. Raag 1982a). Nende sõnade kasutamisest loobusid väliseesti ajakirjanikud alles pärast Eesti taasiseseisvumist.

Mure keele puhtuse ja selle säilimise pärast oli suur. On omamoodi tähenduslik, et skautlikele noortele mõeldud raamatus soovitatakse muretseda kolm kõige tähtsamat raamatut: Eesti ajaloo, maateaduse ja õigekeelsuse käsiraamatud. „Eesti keele alalt on parimaks raamatuks E. Muuk „Väike õigekeelsus-sõnaraamat”” (Jõe 1951: 61). Muugi sõnaraamatust ilmus paguluses kaks trükki, 1947. ja 1974. aastal (vt tabelit raamatu lisas). Poliitilistele kõhklustele vaatamata avaldati Torontos aastal 1969 isegi „Õigekeelsuse sõnaraamatu” 1960. aasta väljaande ümbertrükk.

Paguluses ilmus päris palju sõnaraamatuid. Eesti leksikograafia suursaavutus oli eespool nimetatud Andrus Saareste „Eesti keele mõisteline sõnaraamat”. Oma mahuga avaldab muljet ka Paul F. Saagpaku „Eesti–inglise sõnaraamat” (1982). Nende kõrval koostati eesti keele grammatikaid, elkkõige väliseesti koolidele. Väsimatu kooligrammatikate ja kirjandusõpikute koostaja oli Henno Harald Jänes, kes kuni oma surmani 1970 töötas Stockholmi Eesti Gümnaasiumi direktorina ja Stockholmi kõrgkooli, praeguse ülikooli, eesti keele õppejõuna.

Üldsusele määratud kaheosalise eesti keele grammatika avaldas Valter Tauli (1972, 1980). Selle teose esimene osa käsitleb hääliku-, vormi- ja sõnaõpetust ning kujutab endast õigupoolest arvamusalaldust eesti õigekeelsuse, peamiselt vormiõpetuse üksikküsimuste kohta. Tauli ei esita ainult tol ajal kehtivat normi sellisena nagu see kajastus 1960. aasta „Õigekeelsuse sõnaraamatus”, vaid arvestas Aaviku ja teiste keelemeeste normist erinevaid seisukohti, kui need ühtisid lihtsuse põhimõttega. Keelenormist erinevaid soovitusi andes apelleeris Tauli tihti ühiskeelele; iseloomulik on väljend „nagu on laialt kõnekeeles”. Tauli sulest ilmus veel keelehuvilistele määratud „Keelekorralduse alused” (Tauli 1968a), milles ta põhjendas oma seisukohti lähemalt. Sellest raamatust ilmus teadlastele määratud versioon inglise keeles (Tauli 1968b), mis tõi autorile rahvusvahelise tunnustuse keelekorraldusteoreetikuna.

Tauli keeleõpetuse esimest osa arvustas ajakirjas „Mana” Aarand Roos. Arvustuses esitas ta väljakutsuva, ent õigustatud küsimuse, kas Tauli oma grammatikas kõnekeele pähe ei soovitanud sõjajärelset (järelkult iganenud) eesti keelt, või hoopis keelepruuki, „mida siinne (suurelt osalt kaksikkeelne) murdosa eesti rahvast kõneleb väljaspool kodumaad. Sealsest kõnekeelest me ei tea suurt midagi, küll aga ÕS-i koostajad. Ja nende keelelised normid on meie normid” (Roos *aastaarvuta*: 112). Tauli ei jäänud vastust võlgu: „allakirjutanu ja teised välismaal elavad keeleteadlased teavad kodumaal kõneldavast keelest mõndagi keeleteadusliku kirjanduse kaudu” (Tauli 1974b: 94). Tauli lükkas kategooriliselt tagasi Roosi väite, nagu oleks kõnekeel olnud otsene põhjendus, miks ta soovitas ÕSi normist hälbivaid keelendeid. Põhjendus oli Tauli

väitel hoopis lihtsuse põhimõte. Selle järgi „on eelistatud neid keelendeid mis taotlevad tüve- või tunnuseühtlust, s[ee] t[ähendab] mis jätab sõna tüve muutmata või muudavad seda vähem või asendavad erandliku muutmisviisi reeglipärasega” (Tauli 1974b: 94).

Mõttevahetus näitab kätte dilemma, mille ees pagulased seisid: kas või kuivõrd peaksid nad järgima Eestis kehtivat ametlikku keelenormi? Nii mõnelegi pagulasele oli vastuvõetamatu mõte, et tema poliitilise põgenikuna peaks seadma endale eeskujuks selle keelenormi, mis ametlikult kehtis „okupeeritud kodumaal” – nii nimetati üldiselt Nõukogude Eestit. Okupeeritud kodumaa eesti keelt peeti apriorselt nõukogulikuks ning järelikult taunitavaks. Vastupidiselt sellele arvamusele leidsid aga nii Aarand Roos kui Valter Tauli, et tuleks püüda sammu pidada Eesti keelearenguga, kuigi Roos nähtavasti arvas Tauli kohta teisiti või kahtles tema võimes seda teha.

Mõtet, et välismaal elavatel eestlastel tuleks joonduda Eestis ametlikult kehtestatud keelenormi järgi, pidas õigeks ka Rootsieesti koolimees Herman Rajamaa. Seda arvamust oli ta väljendanud juba 1930. aastatel, kui ta arvustas Nõukogude Liidus ilmunud eesti keele õpikuid (vt eelmise peatüki jaotist „Eesti keel ida pool riigipiiri”). Üleüldse näib, nagu valitsenuks pagulastest keeleteadlaste ja -meeste hulgas üksmeel selles, et tuleks vältida keeleliste lahknevuste tekkimist väliseestlaste ja Eesti eestlaste vahel.

Mida edasi, seda enam juurdusid aga lahknevused Eesti eesti keele ja väliseesti keelekujude vahel. 1970. aastatel hindas Hamburgi ülikooli kakskeelsuse uurija Els Oksaar olukorda selliselt, et väliseestlastel olid tekkinud või tekkimas oma eesti keele erikujud, mida oli mõjutanud asukohamaa riigikeel ja mida tarvitati omavahelises vabas suhtluses. Kuigi Ameerika eestlased ja Rootsi eestlased kippusid argistes seostes kõnelema inglise- või rootsipärasest eesti keelt, jäi normikeel ikkagi selleks keelekujuks, mis kõiki eestlasi ühendas, sõltumata asukohariigist; normikeelt kasutati, kui suheldi tundmatutega ning enam formaalsetes seostes (Oksaar 1975, 1976). Seda seisukohta soovis täpsustada Raimo Raag, kes väitis, et Rootsi eestlased sageli ei suuda enam kõnelda ja kirjutada „puhast”, rootsipärasustest vaba normikeelt (R. Raag 1982, 1983). See puudutas eeskätt Rootsis sündinuid, aga ka paljud vanemad Rootsi eestlased kõnelevad tegelikult rootsi sõnade ja väljenditega pikitud ning Eestis kõneldavast ühiskeskest hälbivate grammatiliste joontega eesti keelt, seda nii teiste väliseestlaste kui ka Eesti eestlastega suheldes.

Laulva revolutsiooniga algas suur muutus. Välis- ja Eesti eestlased hakkasid omavahel suhtlema ennenägematus ulatuses. Väliseestlased püüavad nüüd üldiselt joonduda eestieesti keele järgi. Seega avanes värv mitte ainult eestieesti keele mõjudele väliseestlaste keelde, vaid teatud määral ka vastupidi. Selle näide on Rootsi eestlaste sõna *telefonikataloog* < rts *telefonkatalog*, mis on Eestis pärast taasiseseisvumist edukalt võistelnud varasema sõnaga *telefoniraamat*; viimane oli kasutusel juba sõjaeelses Eestis. Aastast 1992 Eestis avaldatud Tallinna ja teiste Eesti piirkondade telefonikataloogi andis alguses välja Rootsi firma Telia. Firma tarvitas arusaadavatel põhjustel Eestiga suheldes Rootsi eestlastest ametnikke. Nende kaudu tuli ilmselt sõna *telefonikataloog* Eestis käibe.

Suund omariikluse taastamise poole

Aastal 1986 algatas Mihhail Gorbatšov, kes oli äsja saanud Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee uueks peasekretäriks, laiaulatuslikke reforme, mille eesmärk oli päästa riiki majanduslikust ummikust. Seoses reformidega käivitati niinimetatud avalikustamine, mis lubas avalikult ja avameelselt kõnelda-kirjutada poliitilistest tabuteemadest. See vallandas Eestis, Lätis ja Leedus rahvaliidumise, mida hakati nimetama laulvaks revolutsiooniks. Kommunistliku partei kõrvale loodi teisi erakondi, nõuti autonoomiat ja vetoõigust keskvõimu otsustele, varsti juba riiklikku iseseisvust. Arengut ei suutnud peatada vanameelsed jõud, kaasa arvatud kohalik Eesti poliitiline juhtkond eesotsas Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee esimehe Karl Vainoga. Moskvast toimunud vanameelsete riigipöördekatse ajal augustis 1991 võttis Eesti Vabariigi Ülemnõukogu 20. augustil vastu „Otsuse Eesti riiklikust iseseisvusest”, millega Eesti sai taas iseseisvaks riigiks. Iseseisvust võidi käsitada taastamisena, sest Eesti Vabariigi õiguslikku järjepidevust oli Nõukogude okupatsiooni ajal säilitanud eesti eksiilvalitsus. Taasiseseisvumine leidis lühikese ajaga rahvusvahelise tunnustuse. Eesti keele ajaloos avanes uus lehekülg – taastatud riigikeele arengujärk.

Taastatud riigikeel

1991–(2008)

*Tatsa üles Toomemäele
priiustundes suures, –
loeme seal ja laulamegi
Kristjan Jaagu juures.
Ülistame üks kord aastas
selle keele ilu,
mille eest on mõned andnud
kasvõi noore elu!*

(Hando Runnel, 1996)

Riigikeele seisundi taastamine ja normikeele määratlus

Eesti omariikluse taastamise väljakuulutamine 20. augustil 1991 muutis eesti keele riigi ametikeeleks. Järgmine samm oli riigikeele seisundi taastamine. See toimus järgmisel aastal, mil rahvahääletusel 28. juunil võeti vastu ning 3. juulil jõustus Eesti Vabariigi põhiseadus. Selle kuues paragrahv sätestab: „Eesti riigikeel on eesti keel” (EVP 1992). Paragrahvi mõte on, et Eestis peab olema võimalik ajada asju eesti keeles.

Riigikeele seisundiga avardusid eesti keele kasutusvaldkonnad. Eesti keelt hakati kasutama riigi avalikus elus: riigivalitsemises, poliitikas, halduses, kohtutes, politseis, sõjaväes, majanduses, tervishoius ja teeninduses.

Eesti rahvusvähemuste keeltele jäi küllalt palju eluruumi, vene keelele rohkem kui Kesk- ja Lääne-Euroopa riikide rahvusvähemuste keeltele üldiselt. Kuid Eesti demograafiline olukord on ka nende riikidega võrrelduna erandlik: peaaegu ühele kolmandikule Eesti rahvastikust on emakeeleks vene keel (tabel 37).

Tabel 37. Eesti rahvastik rahvuse ja emakeele järgi aastal 2000 (rahvaloenduse andmeil)

<i>Rahvus</i>	<i>Arv</i>	<i>Emakeel</i>	<i>Arv</i>
eestlased	930 219	eesti keel	921 817
venelased	351 178	vene keel	406 755
ukrainlased	29 012	ukraina keel	12 299
valgevenelased	17 241	valgevene keel	5197
soomlased	11 837	soome keel	4932
tatarlased	2582	tatari keel	1251
lätlased	2330	läti keel	1389
poolakad	2193	poola keel	..
juudid	2145	jidiš	..
		heebrea keel	..
leedulased	2116	leedu keel	1198
sakslased	1870	saksa keel	..
rootslased	300	rootsi keel	..
muu rahvus	9110	muu keel	6025
teadmata	7919	teadmata	9189

Alus: REL lk 9, 151.

Eesti olukorra muudab keeruliseks asjaolu, et suurima säilinud ajaloolise vähemusrahvuse venelaste arv rahvastiku koguarvust on kolm-neli protsenti ning et nende keel „langeb kokku hilistulnukate keelega, mil on 158-miljonilise kõnelejaskonna näol nii võimas tagamaa, et see keel on märksa vähem ohustatud kui meie riigikeel” (Tomusk 2004: 44; tekst esialgu ilmunud 1999). Sellegipoolest oli Eesti venelastele vene keele seisundi muutus, eelisseisundi minetamine valus ning sellega pole nii mõnigi seniajani suutnud leppida.

Seevastu teised mitte-estlased, kes kokku moodustavad umbes kuus protsenti Eesti rahvastikust, said Eesti taasiseseisvumisest kasu. Nagu igas demokraatlikus riigis elavatel mittepõhirahvusest elanikel on ka taasiseseisvunud Eesti mitte-estlastel õigus avalikult edendada rahvuskultuuri, asutada rahvuslikke ühendusi, korraldada rahvuslikke üritusi ja avaldada rahvuskeelseid trükiseid – nii nagu seda tegid Teise maailmasõja ajal välismaale põgenenud eestlased oma uues asukohariigis. Nõukogude ajal ei olnud Eestis elavatel teistel mitte-estlastel seda võimalust. Enne Teist maailmasõda tegutsenud Eesti vähemusrahvuste seltsid, koolid, ajalehed ja ajakirjad sulges nõukogude võim. Ainus rahvus, kes Nõukogude Liidu mittevvene liiduvabariikide põhirahvuse kõrval eksisteeris avalikus elus, oli vene rahvus. Nii võib piltlikult öelda, et Eesti taasiseseisvumine lubas Eesti mittevvene rahvusvähemustel tulla peidust välja; Eesti avalik elu on muutunud rahvuste poolest kirjumaks.

Eesti keele täiesti uus poliitiline seisund tekitas vajaduse uue keeleseaduse järele. Kehtiv, 1989. aasta keeleseadus oli sündinud eesti keelele ebasoodsas olukorras. Sellest johtuvalt oli selle eesmärk kindlustada eesti keelele vene keelega samad õigused avalikus elus ja, veidi laiemalt, eesti keele ning rahvuse säilimine oma põlisterritooriumil. See seadus jäi suuresti tahteavalduseks. See ei puuduta aga uut keeleseadust, mis jõustus 1. aprillil 1995. See lähtus 1934. aasta keeleseadusest ning eeldusest, et eesti keel on kaitstud ning et tuleb määratleda, mis seostes võib Eestis kasutada võõr- ja vähemuskeeli. 1995. aasta keeleseaduse määratluse järgi on võõrkeel „iga muu keel peale eesti keele ja [alates 2007. aastast] eesti viipekeele” ning vähemuskeel „võõrkeel, mida vähemusrahvusest Eesti kodanikud on Eestis põliselt kasutanud emakeelena” (KS 1995 § 2). Uus keeleseadus reguleerib eesti keele kasutamise õiguse. Seadus kehtestab eesti keele oskuse ja kasutamise nõuded avalikele teenistujatele ja kõigile neile, kelle töö on seotud eestikeelse asjaajamise, töökeskkonna ja tarbijakaitse nõuete täitmise ning keskkonna, tervise ja ühiskondliku korra kaitsega. Teeninduse puhul tehti hiljem seadusesse täpsustus: eesti keele oskust nõutakse vaid avaliku sektori töötajatelt. Erasektoris piirdub eesti keele oskuse nõue sellega, kui see on põhjendatud avalike huvidega. Keeleseadus reguleerib veel eesti keele oskuste kontrolliks loodud tasemeeksami süsteemi, samuti võõrkeelte kasutamist riigis. 1995. aasta keeleseadus kirjutab ka ette selles seaduses sätestatud nõuete täitmise riikliku järelevalve korra. Selle ülesande pani seadus Keeleinspeksioonile, mis uue keeleseaduse jõustudes kandis nime Riigi Keeleamet. (Nimemuutus toimus 1. jaanuaril 1996.)

Oluline uudis 1995. aasta keeleseaduses on säte, et „Eesti keele ametliku kasutuse aluseks käesoleva seaduse mõttes on eesti kirjakeele norm Vabariigi Valitsuse kehtestatud korras” (KS 1995 § 1, p 2). Selle alusel andis valitsus oktoobris 1995 määruse, mis muu hulgas sätestas, et eesti

Pilt 29. Tiiu Erelt, eesti õigekeelsuse keskseid suunajaid nii enne kui pärast taasiseseisvumist

[k]irjakeele norm on määratud õigekirjutuse, sõnavara ja grammatika osas Eesti Keele Instituudi uusima õigekeelsussõnaraamatuga, Emakeele Seltsi keeleteoimkonna normingute ja otsustega ning keeleteoimkonnas heaks kiidetud ortograafiareeglistiku, normatiivse käsiraamatu ja grammatikaga. [...] Oskussõnavara osas täiendavad ja täpsustavad kirjakeele normi terministandardid ja oskussõnastikud, mis on koostatud Eesti Terminoloogia Ühingu, Eesti Keele Instituudis või terminoloogiakomisjonides kooskõlastatult Eesti Keele Instituudiga. (EKNKK § 2, p 1 ja 3).¹

Määruse andmise hetkel oktoobris 1995 polnud uut õigekeelsussõnaraamatut ilmunud, nii et esialgu kehtis viimane nõukogudeaegne, ÕS 1976. Alles 1999. aastal jõudis müügile esimene taasiseseisvusaegne õigekeelsuse sõnaraamat (ÕS 1999). Selle koostasid Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik ja Tiiu Erelt; viimane oli ka teose toimetaja.

See sõnaraamat jätkas eesti õigekeelsussõnaraamatute traditsiooni selles mõttes, et see andis kasutajale teavet üldkeele sõnade õigekirjutuse, välte, peenenduse, rõhu, vormide, kasutusvaldkonna ja mõnede sõnade tähenduse kohta. Samas tõi sõnaraamat mõndagi uut. Esiteks oli muutunud sõnaraamatu üldine suunitlus. See oli küll endiselt normiv, kuid mõeldud suunava ja soovitava, mitte käskiva sõnaraamatuna. Teiseks oli muutunud sõnaraamatu struktuur. Sõnad anti sõnapesadena, umbes nii nagu ennesõjaaegses kolmeköitelises „Eesti õigekeelsuse sõnaraamatus”. Sõnaartiklis toodi märksõnast saadud tuletised ja liitsõnad, kus märksõna on kas täiend- või põhiosa.

---

¹ Osundatud 2006. aasta redaktsiooni järgi. 1995. aasta redaktsioonis oli keeleliste normingute andjana Emakeele Seltsi keeleteoimkonna kõrval nimetatud veel Vabariiklikku õigekeelsuskomisjoni, mille tegevus aga oli tegelikult peatunud juba 1987. aastal.

Kuna osa tuletisi ja liitsõnu anti omaette märksõnadena, oli liitsõnade ja tuletiste leidmine teinekord tülikas. Täielik uudis on aga see, et sõnaraamat andis juhise, kuidas märksõna lauses kasutada ja tõi näiteid selle kohta, milliste teiste sõnadega koos märksõna sageli esineb, ning näitas selle tarvitust väljendites. Asesõna *mis* vormide abil näidati märksõna rektisiooni. Kolmandaks oli uus vormiõpetuse esitus – muuttüüpe oli ainult 69. Kahes eelmises ÕSis, 1953. aasta VÕSis ja SÕSis oli neid 115 ning Elmar Muugi VÕSi 1940. aasta trükis 845.

Sellist joont jätkab samade autorite „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006” (internetis: <http://www.eki.ee/dict/qs2006/>). Uude trükki lisati ligi 1400 märksõna, lisaks sõnaartiklitesse üle 3500 liitsõna ja tuletise, täiendati sõnaseletusi ning täpsustati märgendid. Valitsuse määruse „Eesti kirjakeele normi kehtestamise kord” (EKNKK) kohaselt kehtib ÕS 2006 kirjakeele normi alusena 1. detsembrist 2006.

Sellegi sõnaraamatu uus trükk on koostamisel ning ilmub koostajate kavatsuse järgi umbes 2013. aastal. Kui kavatsus saab teoks ning edaspidi suudetakse samas tempos jätkata, saavutatakse esimest korda pärast Elmar Muugi „Väikesi õigekeelsussõnaraamatuid” eesti õigekeelsussõnaraamatute täiendatud trükkide ilmumises mõistlikud ajalised intervallid. Eesti Keele Instituudi kodulehel võib tutvuda 2006. aasta sõnaraamatu täienduste loendiga, mille najal valmib ÕSi järgmine trükk (<http://www.eki.ee/keeleabi/index.php?leht=9>).

Uue õigekeelsussõnaraamatu väikevend on 2008. aastal ilmunud „TEA eesti keele rahvasõnaraamat koos õigekirjareeglitega” (EKR). Ka selles antakse sõnad pesadena, esitatakse sõna põhitähendus(ed), tuuakse näitelauseid, liitsõnanäiteid ja väljendeid, lisaks veel õigekeelsuskommentaari. Erinevalt Eesti Keele Instituudi õigekeelsussõnaraamatust toob aga kirjastuse TEA rahva-ÕS olulisemad muutevormid juba märksõna juures ning osade tähenduste avamiseks kasutatakse illustratsioone. Sõnaraamatu lisaosas on toodud õigekirjareeglid, valik Eesti kohanimesid ja ülevaade eesti keele tuletusliidetest koos näidetega. Ulatuselt on TEA sõnaraamat Eesti Keele Instituudi ÕS-ist tunduvalt väiksem ning seega käepärasem, sõnaartikleid on üle 15 000. See on saavutatud võõrsõnade väljajätmisega (samas sarjas on ilmunud eraldi võõrsõnade sõnastik, VS). Välja on jätetud ka kohanimest saadud käändumatud omadussõnad (näiteks *läti, soome, vene, saksa*), välja arvatud need juhud, mil selline sõna esineb liitsõna esiosisena (*soomepoiss*) või väljendites (*Rootsi kardinad, Rootsi laud, Rootsi punane*).

Kuigi ÕS 2006 tehti valitsuse määrusega oktoobrist 2006 eesti normikeele aluseks, leidub Eestis neid, kes oma keekekasutuse mõnes osas teadlikult hõlbivad ametlikust keelenormist. Vastumeelt äratas 1990. aastate lühendireform, mis andis vabaks punkti paneku juhtudel nagu *u. - u* (= *umbes*), *kr. - kr* (= *kroon*), *s.t. - s.t - st* (= *see tähendab*), jättes kohustuslikud punktid vaid juhtudel, kui lühend langeb kokku mõne eestikeelse sõnaga (*muus. = muusika, s.a = sel aastal, e.m.a. = enne meie ajaarvamist*). Reformi vastasteks on üldiselt seniajani jäänud Eesti ajaloolased. Ajakirja „Tuna” toimetuse põhjendas oma vastupanu järgmiselt:

Ebaõnnestunud lühendireform sobib ehk kergesisulistele trükistele, mitte aga akadeemiliste artiklite editeerimiseks. Eriti piinlikud on eesti punktita lühendid viiteaparatuuris kõrvu kõigekeelsete teiste lühenditega, mis on tänaseni punktiga. („Tuna” nr 2, 2002, lk 160)

Lühendireformiga kaasa läinud ei ole ka näiteks Eesti Entsüklopeediakirjastus, kes, nii nagu ajakirja „Tuna” toimetuski, rakendab reformieelset lühendamistava.

Kus tegeldakse keeletöoga?

Valitsuse määrusest „Eesti kirjakeele normi kehtestamise kord” (EKNKK) selgub, millised on Eesti Vabariigi ametlikud keelekorraldusinstantsid: Eesti Keele Instituut, Emakeele Seltsi keeletoimkond ja Eesti Terminoloogia Ühing. Oluline koht eesti keelepoliitikas on veel Keeleinspeksioonil.

Eesti keelekorralduse tähtsaim keskus on Eesti Keele Instituut. See asutus kannab praegust nime 1993. aastast ning on Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi tegevuse jätkaja. Instituut asub Tallinnas ning allub Teadus- ja Haridusministeeriumile. Põhimääruse kohaselt on instituudi põhitegevus eesti keele korraldamine, arendamine ja hoole, keelenõu andmine, rahvuskultuuri seisukohalt oluliste sõnaraamatute koostamine, toimetamine ja ajakohastamine, elektroonilise sõnastikusüsteemi haldamine ja arendamine, eesti kirjakeele, eesti murrete ja lähisugulaskeelte teaduslike arhiivide, andmekogude ning -baaside hoidmine ja täiendamine ning nende kasutamise tagamine kõigile uurijatele kodu- ja välismaal, terminoloogiatöö ja nimekorraldus ning eesti eurokeele korraldus (<http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=12892493>). Instituudis on kolm sektorit: eesti kirjakeele grammatika sektor, eesti kirjakeele sõnavara sektor ja eesti murrete ning lähisugukeelte sektor – ning omaette allüksusena eesti terminoloogia keskus. Viimane loodi 2006. aasta veebruaris eestikeelse oskussõnavara arendamiseks ning on Eesti Õiguskeele Keskuse järglane (vt allpool).

Õiguskeele keskusest tulid terminoloogia keskusesse üle nii terminoloogid, poolleiolevad projektid kui ka kümne aasta jooksul loodud õigusterminite andmebaas ESTERM, mis sisaldab umbes 60 000 terminit (<http://mt.legaltext.ee/esterm/>), samuti sõjanduse ning julgeoleku- ja kaitsepoliitika terminoloogia arendamise projekti MILITERM andmebaas (<http://mt.legaltext.ee/militerm/>). Keelenõu annab grammatikasektori keelekorraldusrühm ning see on tasuta. Keelenõu küsitakse telefonitsi ja kirja teel, alates maist 2004 ka meilitsi. Pöördumisi on pärast sajandivahetust olnud stabiilselt umbes 7000 aastas, ent näiteks aastal 2004 saavutati 8893 pöördumise näol tipp tulemus. Küsijaks on kirjastuste toimetajad, tõlkijad, riigiasutuste töötajad, ajakirjanikud, kaubandus-, toitlustus- ja tööstusettevõtete töötajad, raamatukogude, standardiorganisatsioonide ja ühiskondlike organisatsioonide esindajad, kõrgkoolide õppejõud, keelehuvilised ja lapsevanemad (<http://www.eki.ee/keeleabi/index.php?leht=6>).

Emakeele Selts tegutses Eesti Teaduste Akadeemia juures 1998. aastani, kuid muutus 1999. aastast mittetulundusühinguks, mis on Teaduste Akadeemiaga assotsieerunud.

Emakeelse Seltsi eesmärgid on kaasa aidata eesti keele, sugulaskeelte ja etnoloogia teaduslikule uurimisele, edendada eesti keele kasutamist riigikeelena ning ülemaalse suhtluskeelena, äratada avalikku huvi eesti keele ja sugulaskeelte vastu ning soodustada filoloogide akadeemilist suhtlemist ja ühisüritusi, samuti nende koostööd eesti keele huvilistega (<http://www.emakeeleselts.ee/pohikiri.htm>). Selts kogub keeleainest (näiteks murdeid ja slängi), korraldab ettekandekoosolekuid ja konverentse, murde- ja sõnavõistlusi, näitusi ning keelepäevi. Selts annab välja oma toimetisi ja aastaraamatut ning aastast 2001 populaarteaduslikku ajakirja „Oma Keel”, mida ilmub kaks numbrit aastas. Aastal 1993 taastas seltsi keeletoiimkond oma tegevuse ning on nüüd Eesti Keele Instituudi kõrval eesti keelekorralduses otsustaja rollis. Seltsi asukoht on Tallinn.

Eesti Terminoloogia Ühing on mittetulundusühing, mis asutati Tallinnas aastal 2001. Selle eesmärk on koordineerida Eestis tehtavat terminoloogiatööd koostöös Eesti Keele Instituudiga (kus tegutseb omaette allüksusena eesti terminoloogia keskus), korraldada koostööd rahvusvaheliste terminoloogiaasutuste võrguga, lõimida ja edasi arendada terminoloogiakogusid, korraldada oskussõnavarakoolitust, anda nõu ja eksperdihinnanguid, tõlkida erialatekste ning levitada teavet oskuskeele kohta (<http://www.eter.ee/>).

Üldsusele ehk tuntumaid keelepoliitika instantse on Keeleinspeksioon. See on valitsusasutus, mis teeb riiklikku keelejärelevalvet ning kohaldab riiklikku sundi keeleseaduses ja teistes keeleoskust ning keelekasutust reguleerivates õigusaktides ettenähtud alusel ja ulatuses (<http://www.keeleinsp.ee/>). Keeleinspeksioon moodustati novembris 1990 riigiministri alluvuses ning kandis siis nime Eesti Vabariigi Riiklik Keeleamet. Praegust nime kannab Keeleinspeksioon 1. novembrist 1994. Sellest ajast peale allub see haridus- ja teadusministeeriumile. Inspeksioonil on kolm osakonda: üld-, keelepoliitikaosakond ja keeleinspeksioon.

Keeletööd on tehtud ja tehakse üha mujalgi. Mitmes ministeeriumis tegutseb vastutusosalale vastavalt terminoloogiakomisjon. Eriti tuleks nimetada justiitsministeeriumi. Selle ülesannete hulka kuulub eesti õiguskeele arendamine ja hooldus, õigusaktide keelekasutuse ühtlustamine ning õigusterminite süstematiseerimine. Justiitsministeerium korraldab ka Eesti õigusaktide tõlkimist inglise keelde ja Riigi Teatajas avaldatavate välislepingute inglise keelest eesti keelde tõlkimist ning toimetab keeleliselt tõlkeid ja tõlgib Eesti õigusakte vene keelde (<http://www.just.ee/8039>). Õigusaktide tõlkimine inglise keelde on tingitud sellest, et Eesti oli valinud selle oma rahvusvahelise suhtlemise keeleks.

Justiitsministeerium annab välja elektroonilist ajakirja „Õiguskeel”, mis ilmub neli korda aastas (<http://www.just.ee/23345>). Esialgu oli „Õiguskeel” valitsuse õigus-terminoloogiakomisjoni bülletään, millest perioodil 1995–2007 ilmus trükituna igal aastal viis numbrit. Väljaanne sisaldab peale spetsiifiliselt õiguskeelekirjutiste üldisemaidki keelenõuandeid.

Eesti seaduste ja seaduseelnõude tõlkimisega inglise keelde ning Euroopa Liidu omade tõlkimisega eesti keelde tegeles pisut üle ühe aastakümne ministeeriumi alluvuses töötanud Eesti Õigustõlke Keskus (hilisema nimetusega Eesti Õiguskeele Keskus), mis aga 2006. aasta alguses viidi üle Eesti Keele Instituuti (vt ülal).

Haridus- ja teadusministeeriumi juurde loodi 2001. aastal Eesti keelenõukogu. Selle ülesanne on „nõustada haridus- ja teadusministrit keelepoliitilistes küsimustes, algatada keelearaste õigusaktide muudatusettepanekuid, jälgida ja analüüsida Eesti keelearastuse olukorda” (<http://ekn.hm.ee/tutvustus>). Keelenõukogus on esindatud need asutused, kus õpetatakse ja uuritakse keeli. Nõukokku kuuluvad samuti Keeleinspektsiooni peadirektor ning haridus- ja teadusministeeriumi ametnikud. Keelenõukogu üheks ülesandeks on jälgida valitsuse vastu võetud „Eesti keele arendamise strateegia (2004–2010)” elluviimist (arengukava leidub aadressil <http://www.hm.ee/index.php?03238>).

Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkesektsiooni tegevus katkes juba mõni aasta pärast endise esimehe Henno Meriste surma aastal 1984, kuid ärkas 1997. aastal keeleteoimkonnana uuele elule. Tegevus on suunatud peamiselt ajakirjanduskeelele, kuid koosolekutel peetakse ettekandeid ka keelearastuse muude aspektide kohta (<http://www.eal.ee>).

Eesti Kirjanduse Selts, kes enne Teist maailmasõda oli olnud juhtiv keeleshooldeinstants ning mille sulges nõukogude võim 1940. aastal, taastas oma tegevuse Tartus 1993 ja on nüüd kirjandust, teadust ja kunsti ning Eesti maa ja rahva igakülgset tundmaõppimist edendav mittetulundusühing, ega tegele enam keelekorraldusega.

Mittetulundusühing on ka Tartus tegutsev Eesti Keele Kaitse Ühing. Ühing loodi oktoobris 1999 eesmärgiga kaitsta eesti normikeelt organiseeritult kui rahvuse põhiväärtust. Eesti normikeelt tahetakse kaitsta võõr mõjude, risustamise ja labastamise eest (<http://www.ut.ee/ekky/>). Selleks korraldab Eesti Keele Kaitse Ühing keelefoorumeid, ettekandekoosolekuid ja emakeelepäevi ning avaldab kord aastas kogumikku „Keelekaitaja”. Kogumik ilmub aastast 2001. Kogumikus, koosolekutel, ajakirjanduses, raadios, televisioonis ja muudes seostes käsitlevad ühingu liikmed eesti normikeele olukorda, keelekorraldust, õppekorraldust ja -poliitikat.

Uues ühiskonnas uut moodi keel

Esimene kümnend pärast Nõukogude Liidu kokkuvarisemist oli kiires tempos toimunud suurte muutuste aeg. Õigupoolest elas Eesti siis läbi kolmanda ühiskondliku täispöörde vähema kui kaheksakümne aasta jooksul. Esimene neist oli toimunud, kui tsaaririigi kubermangust sai iseseisev Eesti riik pärast aastat 1918. Teine tuli seoses Nõukogude okupatsiooniga Teise maailmasõja päevil. Nüüd leidis aset kolmas murrang: totalitaarriigi okupatsioonist vabanemine, avatud ühiskonna ehitamine ja üleminek turumajandusele kõigi sellega seotud raskuste, katsumuste ja rõõmudega.

Ühiskonna muutudes teisesid inimeste hoiakud. Laulva revolutsiooni ajal esikohale nihkunud rahvuslikud ja vaimsed väärtused astusid iseseisvuse algusaastatel tagasi tarbimisühiskonnale iseloomuliku, isikliku materiaalse kasu saamisele suunatud ellusuhtumise ees. Paljusid haaras vabanemise ja piiritu vabaduse tunne. Demokraatia ja vabaduse nimel eitati igasuguseid autoriteete ning suunamist. Nii ka keeles: vähenes keeleshoolde mõju. Mitmel pool hakati keeleteoimetamist pidama nõukogulikuks igandiks või tsensuuri ilminguks. Samas pelgasid kirjastused ja ajalehtede-ajakirjade toimetused keeleteoimetamisega seotud rahalisi kulutusi, elati ju nüüd majandusliku

võistluse tingimustes, kus kulusid oli vaja hoida nii madalal kui võimalik. Nii ilmus iseseisvuse algaastail ohtralt trükiseid, mis olid keeleliselt (ja sisuliselt) toimetamata. Et see tekitas vähemalt osas ostjates pahameelt ning sellele juhiti avalikult tähelepanu, hakkasid soliidsemad ja oma hea nime eest muretsevad kirjestused taas korrapäraselt rakendama keeletoimetamist. Nii innustas turumajandussüsteemile omane konkurents tootjaid tõstma toodete kvaliteeti.

Nõukogudeaegne tsensuur kaotati Eestis veidi enne, kui taastati iseseisvus: 1. oktoobril 1990 oli Eesti valitsus sulgenud tsensuuriameti. Eesti Vabariigi põhiseadusega on tsensuur otsesõnu keelatud. Sõnavabadusega kaasnes avaliku keelepruugi argikeelestumine. Eriti andis see end tunda meedias, mille keeletarvitus endisega võrrelduna muutus stiililt vabamaks, vähenes ametlikkus ja formaalsus: „keel on tulnud tunduvalt lähemale inimeste igapäevasele suhtlemiskeelele. [...] Tegelikult kahaneb kõnekeele ja ajakirjanduskeele vaheline erinevus hämmastava kiirusega” (Kasik 1994: 73).

Normikeel on ka muutunud argikeele, slängi ja murrete vastu sallivamaks. Sellele nähtusel on aga ka oma varjuküljed: meediakeeles levib keelelise väljenduse lodevus ja stiilitunde kahanemine. Selle üks avaldusi on, et „vandumine ja ebatsensuursete sõnade kasutamine on loomuliku koha leidnud [mitte ainult valitsusasutustes, vaid] ka ajakirjanduses, raadios ja televisioonis” (Tomusk 2004: 13; algselt avaldatud 1996). Avaliku elu keelepruugi argikeelsemaks ja vabamaks muutumist ei tule aga ilmselt seostada ainult sõnavabaduse tulekuga. Täpselt sama tendentsi on täheldatud ka pikema demokraatliku traditsiooniga ühiskondades, näiteks rootsi keele puhul (Teleman 2003: 35–46). Nii näib see nähtus olevat üldisem ega piirdu ainuüksi Eesti ja eesti keelega.

Pärast Nõukogude okupatsiooni alt pääsemist taheti vabaneda sellest pärandist, mida okupatsioonivõim oli endast järele jätnud. See kehtis ka keele kohta. Et omariiklust nähti Eesti riigi taastamisena, võeti uuesti tarvitusele palju ennesõjaaegseid nimetusi. Nõukoguliku haldusüksuse nime *rajoon* asemele tuli *maakond*, *külanõukogu* asemele *vald*, riigipea nimetuseks sai uuesti *president*, parlamendi nimeks *Riigikogu* ja kõrgeima kohtuinstantsi nimeks *Riigikohus*, poliitilisi ühendusi hakati nimetama *erakondadeks*, rahareformiga asendati Nõukogude Liidu *rubla* ja *kopikas* sõjaeelse vääringuga *kroon* ja *sent*, sõjaväes muutusid *roodud* ja *polgud* taas *kompaniideks* ja *rügementideks* ning *polkownikud kolonelideks*, Tartu Ülikooli *kateedrid* said *õppetoolideks*, nii mõndagi organisatsiooni hakkas juhatama *presiidiumi* või *juhatuse* asemel *eestseisus*. Uuesti tekkis *haigekassa*, tuli hakata maksma *tulumaksu*, hasartmängudele, tubakale ja alkoholile kehtestati *aktsiis*, kultuuri hakkas rahaliselt toetama *Kultuurkapital*.

Nõukogude keelepärandi kõige silmapaistvamad avaldused, nimed, eriti kohanimed, muudeti kiiresti ära. Oma endise nime sai tagasi *Kuressaare*. Kadusid *Marxi puiesteed*, *Nõukogude tänavad*, *Lenini väljakud* ja *Oktoobri rajoonid*. Ajalehti, ettevõtteid, koole ja muid asutusi hakati üldiselt nimetama kas endiste (*Postimees*, *Tartu Ülikool*, *Prantsuse Lütseum*, *Treffneri gümnaasium*, *Werneri kohvik*) või apoliitiliste nimedega (*Eesti Päevaleht*, *Haridus*, *Õpetajate Leht*, as *Printall*).

Võib-olla kõige enam üldsuse tähelepanu ning elevust äratanud keeleküsimus taasiseseisvumise esimestel aastatel puudutas vene keele mõjusid eesti keeles.

Pilt 30. Kadrinas 1994. aasta mais avatud emakeelesambasse raiutud tekst kõlab „Sõna seob”. Samba autorid on Vergo Vernik ja Raul Kõllamaa. Varem olid Kanada eestlased püstitanud eesti keelele ausamba

Mõttevahetuse algataja oli Mati Hint, kes mitmes ajalehekirjutises ning ka teaduslikes seostes juhtis tähelepanu peamiselt grammatika valdkonna nähtustele, kus tema arvates „viimase põlvkonna kestel on toimumas ulatuslikud muutused” (Hint 1996: 804; vt ka Hint 1990, 1995, 2002). Näiteks mitmuse liigne kasutamine (*on kirjutanud mitu õpikut* → *mitmed õpikud*), kvantorsõnade asesõnastumine (*osa lapsi* → *osad lapsed*), jaatava ja eitava (ning küsiva) asesõna vahe kadumine (*mul ei ole kunagi mõne* (pro ühegi) *esineja pärast piinlik olnud*), enesekohaste verbide laienev tarvitus (*Tollal jäid plaanid katki, sest polnud kirjastajat. Kirjastaja leidis „Keisri hullu” poolakeelse tõlke kaudu*), määrsõna tarvitamine verbiga väljendatud tegevuse lõpetatuse märkimiseks

(ette ennustama, läbi analüüsisima, välja selgitama), tuleviku väljendamine verbi *saama* abil (see *saab olema tülikas*). Hindiga vaieldi ja tema seisukohti täpsustati (Mäger 1991) või püüti seda teha. Leiti, et nii mõnegi Hindi mainitud nähtuse puhul oli tegemist pigem keelesisese arenguga, mida võõrmõju on üksnes võimendanud (M. Erelt & Metslang 1998). Võõrmõjude ja keelekorralduse päevaküsimuste üle vahetati mõtteid pikalt ajakirja „Keel ja Kirjandus” veergudel (nr 10/1998–nr 3/2000).

Kõik muutused, mis 1990. aastatel eesti keeles toimusid, ei johtunud aga otseselt sellest täispöördest, mida Eesti ühiskond elas läbi seoses omariikluse taastamisega. Normikeelel tekkis kaks uut allkeelt: reklaami- ja infotehnoloogia keel. Mõlemas annab tunda inglise keele mõju, eriti infotehnoloogia alal (inglise keele mõjust lähemalt allpool), aga eesti keel on seni küllalt hästi suutnud arenguga kaasas käia ja on, piltlikult väljendudes, püsinud konkurentsisis. Keelepoliitiliselt väga oluline samm on arvutite kasutusjuhendite ning arvutiprogrammide menüüde tõlkimine eesti keelde.

Asise keeletöö kõrval on jätkunud nii aega kui energiat ka sümboolseteks eesti keele väärtustamise toiminguteks. Jätkub Wiedemanni keeleuuhinna jagamine, 2004. aastast juba riiklikuna. Mais 1994 püstitati Kadrinas emakeelesammas ja kaks aastat hiljem hakati Sonda kooliõpetaja Meinhard Laksi eestvedamisel tähistama emakeelepäeva 14. märtsil, Kristjan Jaak Petersoni sünniaastapäeval. See päev sai 1999 riiklikuks tähtpäevaks.

Uuemad sõnad

Põhjalikult teisenenud Eesti ühiskonda peegeldavad arvukad uued sõnad (tabel 38).

Tabel 38. Mõned taasiseseisvunud Eestis kasutusele tulnud uued sõnad

<i>abipolitseinik</i>	<i>kikkpoks</i>	<i>ohvriabi</i>	<i>SMS-laen</i>
<i>arengukava</i>	<i>kogumispension</i>	<i>osaaajatöö</i>	<i>suuhügienist</i>
<i>avalik hange</i>	<i>lapsehooldustasu</i>	<i>perearst</i>	<i>säästev areng</i>
<i>e-ajakiri</i>	<i>lasanje</i>	<i>prükkar</i>	<i>taastöötlus</i>
<i>erastama</i>	<i>maastur</i>	<i>pusle</i>	<i>tarbijakaitse</i>
<i>installima</i>	<i>mahaarvamised</i>	<i>rahapesu</i>	<i>turundus</i>
<i>juhtkoer</i>	<i>mullivann</i>	<i>rahastama</i>	<i>valdusühing</i>
<i>jätkusuutlik</i>	<i>naabrivalve</i>	<i>rukolasalat</i>	<i>veebisepp</i>
<i>jäätmajaam</i>	<i>netikett</i>	<i>rämpstoit</i>	<i>võotkood</i>
<i>kartulikrõps</i>	<i>nõustamiskabinet</i>	<i>skannima</i>	<i>õiguskantsler</i>

Alus: OS 2006 ja isiklikult kogutud materjal.

Uudissõnade saamiseks kasutatakse eesti keele tavapäraseid sõnamoodustusviise, eriti liitmist, tuletamist ja laenamist. Nende kõrval on viimastel kümnenditel üheks üldlevinud sõnamoodustusviisiks saanud lühendamise. See võib olla seotud sellega, et avalik keelepruuk on muutunud vabamaks ja argikeelsemaks; on ju argikeelele ning eriti slängile iseloomulik just lühendsõnade kasutamine. Nii võib ajastule iseloomulikuks pidada sõnapesi, mis on tekkinud lühenenud tüvedest nagu *euro(opa)*, *narko(otikum)*, *turva(line)* ja *öko(loogiline)*:

- *euro-*: -abi, -aeg, -ala, -alus, -ametnik, -bürokraat, -ekspert, -hind, -info-keskus, -inimene, -integratsioon, -kraat, -kriitik, -kvaliteet, -laul, -liit, -lõimumine, -läbirääkimised, -majandus, -mood, -nõue, -optimist, -parlament, -pass, -pistik, -projekt, -prüügila, -raha, -reklaam, -remont, -skeptik, -standard, -toetus, -tsentriline, -tsoon, -turg, -valuuta, -vangla, -volinik; eurostumine; euroline, eurone (raha);
- *narko-*: -arst, -diiler, -dispanser, -joove, -koer, -kuller, -kuritegu, -maffia, -politsei, -sõltlane, -sõltuvus, -uim, -äri; narkots;
- *turva-*: -juht, -kaamera, -kontroll, -kodu, -kood, -kott, -meede, -mees, -meeskond, -märk, -niit, -nõue, -padi, -paik, -põhi, -risk, -seks, -süsteem, -teenistus, -tool, -uks, -värav, -vöö; turvama;
- *öko-*: -amplituud, -ehitus, -katastroof, -kriis, -maja, -nišš, -puhas, -risk, -seisund, -subted, -süsteem, -talu, -tasakaal, -toode, -toop, -turism, -tüüp.

Huvitav uudiskeelend on *liba*. Varem tunti seda liitsõna *libahunt* täiendosana, usutavasti põhiliselt August Kitzbergi samanimelise näidendi kaudu. Rahvausundis tähistas see sõna inimesehunti, hundiks moondunud inimest (Troska 2000). Uuele elule äratati *liba* aastal 1986, mil Andrus Ehini tõlkes ilmus Pu Songlingi raamat „Libarebased ja kooljad”. 1990. aastatel algas „tõeline *libabu*”, milles Mati Ereli oletuse kohaselt oli oma osa Kuku raadio libauudistel; *liba* hakati kasutama väga mitmesugustes sõnades eesliite laadselt, näiteks *libakodanikud*, *libakontrolör*, *libakroonid*, *libamüüdid*, *libapolitseinik*, *libaprostituudid*, *libaskandaalid* (M. Ereli 1998: 819–821). Keelendi teeb huvitavaks see, et see käitub eesliite taoliselt ehk pooleesliitena. Selliseid keelesugemeid on eesti keeles väga vähe. Pooleesliite *liba-* tähendus on 'võlts-, väär-'.

Paljud uudissõnad on laensõnad. Peamine laenuandja keel pole enam vene, vaid inglise keel. Nagu märgib Tiiu Ereli, oli ja on inglise keele surve taasiseseisvunud Eestis tegelikult suurem kui nõukogude ajal oli vene keele oma, sest erinevalt vene keelest on inglise keele maine üldiselt hea (T. Ereli 2002: 258).

Inglise keele tähtsus on 20. sajandi teisel poolel kogu maailmas aina kasvanud. Kuigi Suurbritannia rahvusvaheline positsioon nõrgenes järsult seoses Briti Impeeriumi lagunemisega pärast Teist maailmasõda, jäi inglise keel paljudes iseseisvunud endistes Briti asumaaades, dominioonides või sõltlasmaades mõne kohaliku keele kõrval ametlikuks keeleks. Samal ajal Suurbritannia tähtsuse langusega suutsid aga Ameerika Ühendriigid üha enam panna maksma oma poliitilist, sõjaväelist, majanduslikku, teaduslikku ja kultuurilist mõju. Sõjajärgsed keelemõjud, mida tavatsetakse pidada inglise keelest lähtuvaks, ongi üldjuhul angloameerika, mitte britiinglise päritoluga. Angloameerika keele mõjuvõimu üle ei maksa imestada. Selle keelega puutuvad tänapäeval vahetult ja iga päev kokku väga paljud inimesed, kelle emakeel ei ole inglise keel. Nii mõnegi riigi üldharidussüsteemis on inglise keel esimene (kõigile õpilastele kohustuslik) võõrkeel, maailma telejaamad edastavad iga päev ameerika meelelahutussaateid, ingliskeelsete sõnadega levimuusikat kuuleb kõikjal – kusjuures ingliskeelseid laule loovad ka mitteingliskeelsete riikide heliloojad –, osa reklaami on ingliskeelne, hargmaistes ettevõtetes on töökeeleks inglise keel ning teaduses, eriti reaalteadustes, on inglise keel juba ammu kindlustanud endale rahvusvahelise juhtpositsiooni.

Eesti keelde jõuavad angloameerika sõnad kas laensõnade (*grant, taimer* < ingl *timer, teller*), tõlkelaenude (*rahapesu* ← ingl *money wash, seebiooper* ← ingl *soap opera, silmajoonel* ← ingl *eyeliner*) või loomelaenudena (*infotund* ← ingl *breafing, märulifilm* ← ingl *action film, sülearvuti* ← ingl *laptop*).

Vähemal määral võtab eesti keel üle sõnu soome keelest. Soome laenud sobituvad eesti keelde kergesti, kuna need soome ja eesti keele läheduse tõttu üldjuhul vajavad vaid vähest häälikulist mugandust: sm *maasturi* > e *maastur*, sm *ostoskeskus* > e *ostukeskus*, sm *mikrouuni* > e (*mikro*)*uun* 'mikrolaineahi'. Keelelisest lähedusest johtuvalt on soome laenud eesti keeles sageli ka tähenduslaenud. Eesti keele sõnale antakse soome omast lähtudes uus tähendus, näiteks *hävima* 'kaotama, lüüa saama (spordis)' ← sm *hävitä* 'kaduda; kaotada', *tuleohtlik* (*küsimus*) 'delikaatne' ← sm *tulenarka* 'kergesti süttiv; plahvatuslik, laetud; tundlik, hell, õrn'.

Erandjuhtudel laenatakse sõnu ka teistest keeltest, näiteks rootsi keelest. Üldjuhul võib oletada, et muud päritolu sõnad tänapäeva eesti keeles on tegelikult jõudnud sinna inglise või soome keele vahendusel. Sellest üldreegist on siiski erandeid. Eelmises peatükis oli juttu sõnast *telefonikataloog*, mis on eesti normikeelde jõudnud rootsi keelest Rootsi eestlaste vahendusel (vt jaotist „Eesti keel Läänes pärast Teist maailmasõda”). Mitme sõna puhul on aga raske otsustada, kas see on jõudnud eesti keelde otse rootsi keelest või soome keele vahendusel. Eesti sõna *rahvapension* on rootsi sõnale lähemal kui asjaomane soome sõna, võrdle rts *folkpension* (*folk* 'rahvas') ja sm *kansaneläke*. Seevastu *igameheõigus* on vist küll pigem soome keele kaudu eesti keelde tõlgitud (rts *allemansrätt* (*all*- 'igaüks, kõik', *man* 'mees', *rätt* 'õigus'), sm *jokamiehen oikeus*), kuigi tegemist on igivana Rootsi tavaõigusega, mis alles hilisel ajal fikseeriti kirjalikult seaduses. Mõne sõna puhul võib vahendajaks olla mõni teine keel. Näiteks sõna *personalosakond* võib olla lähtunud saksa või rootsi keelest: sks *Personalabteilung*, rts *personalavdelning*, sest ei tundu eriti usutav, et inglise *staff department* või soome keele *henkilöosakunta* oleks põhjustanud sõna *personal* omaksvõttu. Nõukogude ajal käibis eesti keeles hoopis venepärane *kaadriosakond* < vn *отдел кадров*.

Laensõnade ja nende muganduste asemele soovivad keelehooldajad tihti, nii nagu varemgi, omakeelseid vasteid (vt näiteks Leemets 1996, 2000, 2004). Pakutavad vasted on suures enamuses kas tõlke- või loomelaenud, näiteks *happy hour* → *õnnetund*, *laptop* → *sülearvuti*, *paintball* → *värvisõda* ja *värvipall*, *snowboard* → *lumelaud*, *sommelier* → *joogikelner*, *talk show* → *jutusaade* või *vestlussaade*. Oleks ennatlik katsuda ennustada, millised asendussõnad jäävad keelde püsima ja millised mitte.

Kui keelehooldajad on algusest peale püüdnud panna piiri inglispärasustele eesti keeles, siis soomepärasuste suhtes on ikka sallivamad oldud. Soome mõjusid tekkis aga taasiseseisvumise järel järsku nii palju, et juba 1990. aastate keskpaiku muudeti seisukohta. Sellest annavad tunnistust mõnede keelehooldekirjutiste pealkirjad: „Soome keele kütkes” (T. Ereht 1995) ja „Kas Eesti on Soome asumaa?” (T. Ereht jt 1996). Iseloomulik on Uno Liivaku arvamus: „Head suhted soomlastega ja Soomega on kiiduväärt nähtus. Ent laiduväärt on heale vahekorrale oma keele puhtust ohverdada” (Liivaku 1993: 89).

Tabel 39. 2002. aasta sõnavõistluse sõnade ja nende soovimatute vastete omavaheline arvuline suhe Google'i abil sooritatud otsingute järgi juunis 2008

<i>vana sõna</i>	<i>vastuste arv</i>	<i>võistlussõna</i>	<i>vastuste arv</i>
subsidaarsus	9	lähimus	462
integratsioon	196 000	lähimuspõhimõte	631
		lõimimine	4040
		lõiming	876
		lõimumine	16 300
nulltolerants	10 600	täisleppimatus	160
globaliseerumine	25 100	üleilmastumine	86 200
kriisireguleerimine	15 600	kriisiohjamine	533
kriisikorraldus	130		
kriisiohjeldus	0		
struktuurifondid	159 000	tõukefondid	773

Septembris 2002 kuulutasid Emakeele Selts, Euroopa Liidu infosekretariaat, haridusministeerium, Eesti Õigustõlke Keskus ja ajaleht „Postimees” välja sõnavõistluse. Oli ju aastal 1972 korraldatud sõnavõistlus olnud üpris edukas (vt eelmise peatüki jaotist „Keele-kõrgrõhkond Eesti kohal”). Eesmärk oli seekord leida eestikeelseid vasteid kolmeteistkümnele võõrsõnale Euroopa Liidu terminoloogia või poliitika vallast. Võistlusele reageeriti üsna elavalt. Sõnapakkumisi tuli kokku umbes 5300 (sealhulgas korduvad) umbes 600 osavõtjalt (T. Erelt 2004: 40). Žürii valis iga mõiste jaoks välja ühe sobivama sõna, et soodustada uudissõnade keeles juurdumist. Vaid kahele inglise sõnale ei leitud sobivat vastet: *opt-in* ja *opt-out*. (Nende mõistetega tähistatakse Euroopa Liidu liikmesriigi liitumist või väljajäämist teatud koostöövaldkonnast). Auhinnatud sõnad olid näiteks (sulgudes on asendatav sõna või väljend) *üleilmastumine* (*globaliseerumine*), *täisleppimatus* (*nulltolerants*), *lähimus* (*subsidaarsus*), *lõimimine* (*integratsioon*), *kriisiohjamine* (*kriisikorraldus*, *-ohjeldus*, *-reguleerimine*) ja *tõukefondid* (*struktuurifondid*) (lähemalt vt T. Erelt 2004: 41–44).

Praegu on vara otsustada võistlussõnade edu või ebaedu üle, kuid nii võistlussõnade kui nende soovimatute vastete kasutatavusest saab teatud ettekujutuse, kui sooritada Google'i abil otsing iga sõna kohta ja võrrelda vastuste arvu (tabel 39).

Tabelis toodud arvude järgi otsustades on vaadeldud sõnadest õnnestunud *lähimus* ja *lähimuspõhimõte*, *lõimumine* ja *lõimimine* ning *üleilmastumine*.

Terminoloogiatöö

Aastatel 1991–2002 ilmus Eestis teadaolevalt üle 270 oskussõnastiku (T. Erelt 1997: 306; T. Erelt & Tavast 2003: 28). Võib julgelt väita, et oskussõnastike väljaandmine on taasiseseisvunud Eestis olnud elavam kui kunagi varem eesti normikeele ajaloos.

Praegune oskuskeeletöö erineb mõneti nõukogudeaegsest. Oskussõnastike koostamine ja väljaandmine ei ole enam nii tsentraliseeritud ning kontrollitud nagu nõukogude ajal. Oskussõnastikke on avaldanud näiteks sellised kirjastused, nagu Eesti

Keele Sihtasutus, Eesti Entsüklopeediakirjastus, Juura, Interlex, Ilo, Euroülikool, Eesti Majandusjuhtide Instituut, TEA, Festart, Estada, Eesti Klassikakirjastus, Eesti Rahvusraamatukogu, Medicina ja Härmametsa Talu kirjastus. Mitmed sõnastikud on ilmunud ka internetis. Sellest kirevusest johtuvalt on oskussõnastike tase ka väga erinev. Vältimaks jätkuvat laialivalguvust ja hajusust loodi aastal 2001 Eesti Terminoloogia Ühing, mille tähtsamaid eesmärke on koordineerida Eestis tööd oskuskeelte alal (vt eespool jaotist „Kus tegeldakse keeletöoga?“).

Teine erinevus nõukogude ajaga võrreldes on keelte valik. Kui nõukogudeaegsed oskussõnastikud väheste eranditega olid vene-eesti ja/või eesti-vene sõnastikud, siis praegu on ülekaalus eesti-inglise ja/või inglise-eesti sõnastikud. Kuid inglise keel ei ole kaugeltki niisama ainuvalitsev nagu seda omal ajal oli vene keel. Oskussõnastikes on nüüd märksõnade ja/või vastete keelteks sageli veel mõni muu keel kui eesti ja inglise keel, eeskätt saksa, prantsuse, soome ja vene keel, harvem taani, rootsi, madalmaade, kreeka, hispaania, itaalia, ladina, leedu, läti või portugali keel (vt Erelt & Tavast 2003: 76–128). Eesti kõige olulisemad väliskaubanduspartnerid on taasiseseisvumisest alates olnud Soome, Saksamaa, Rootsi, Venemaa ja Läti. Ka suhtlemine nende riikidega on tihe. Sel taustal on märkimisväärne, et nii rootsi kui läti keel on neid, mida esineb eesti oskussõnastikes harva. Meeldiv erand on selles mõttes Aleksander Maastiku juhtimisel valminud soome-eesti-inglise-prantsuse-saksa-rootsi-läti-leedu-vene keskkonnasõnastik „EnDic 2004” (Helsinki, Tartu 2004).

Lõpuks peab mainima ka seda, et praegu koostatavad oskussõnastikud katavad suurema hulga erialasid nõukogude ajaga võrreldes. See areng on vähem üllatav, sest kõigepealt kaetakse suuremad ja üldisemad alad, hiljem tulevad kitsamad ning spetsiifilisemad alad juurde.

Äärealade ärkamine

Taasiseseisvunud Eesti ühiskond on keeleliselt mitmekesisestunud ja muutunud kohamurdeid sallivaks. Märk sellest on kohamurretes kirjutatud raamatute ja muude trükiste avaldamine ning kohamurrete põhjal uute kirja- ja normikeelte loomine.

Eesti äärealade „rahvusliku” ärkamise tendentsid andsid endast märku juba enne taasiseseisvumist. Aastal 1987 ilmus Tallinnas kaks võrumurdelist raamatut – Kauksi Ülle luulekogu „Kesk umma mäke” ning Madis Kõivu ja Aivo Lõhmuse näidend „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendama aasta suvõl”. Viljandimaal hakati 1990 andma välja „Sakala kalendrit” – küll eesti normikeeles, aga ikkagi Viljandimaad käsitleva sisuga. Kodukanti väärtustati mujalgi üle Eesti. Need suundumused olid muidugi seotud rahvustunde tõusuga laulva revolutsiooni ajal.

Kõige otsustavamalt tegutseti ajaloolisel Võrumaal.² Juba 1988 asutati kohaliku keele ja kultuuri edendamiseks Võru Keele ja Kultuuri Fond. Samal aastal avaldas

---

² Ajaloolise Võrumaa all mõeldakse kaheksat endist kihelkonda: Karula, Hargla, Urvaste, Rõuge, Kanepi, Põlva, Räpina ja Vastseliina. Tänapäeval hõlmab see praeguse Võrumaa ja Põlvamaa ning osaliselt Valga ja Tartu maakondade alasid.

Võrumaa haridusosakond koolinoorte Võru murdes kirjutatud luuletusi ja proosapalu pealkirja all „Mino Võromaa” ilmse eesmärgiga innustada ajaloolise Võrumaa koolinoori viljelema võru keelt, et sel teel tagada selle püsi. Esimene selline kogumik trükiti lahtistele lehtedele ja anti välja mapina. Mapile järgnesid kord aastas ilmuvad väikesed kogumikud. Võru Keele ja Kultuuri Fond hakkas ka väliseestlaste eeskujul korraldama igasuvised seminar-kokkutulekuid ehk suveülikoole (Põhja-Ameerika mandri eestlastel *metsaülikool* ja Rootsi eestlastel *metroo*, metsaülikool Rootsis). Esimene suveülikool toimus 1989 Kaikal, Võru maakonnas Antsla vallas. Kuigi suveülikoolid on toimunud ajaloolise Võrumaa eri paigus, nimetatakse neid jätkuvalt Kaika suveülikooliks. Samal aastal trükiti esimene „Võro-Seto tähtraamat ehk kallendri”, mille väljaandmine on, samuti nagu koolinoorte võrukeelsete tekstidega „Mino Võromaagi”, kujunenud traditsiooniks.

Võru Keele ja Kultuuri Fondi ning Kaika suveülikooli põhjal tekkis nüüsimetatud võru liikumine. Selle aktivistide hulka kuulusid peamiselt nooremad, 1950. ja 1960. aastatel sündinud võru päritolu haritlased ja kultuuritegelased. Tegevust jätkati pärast taasiseseisvumist. Anti välja „Võrokõste lugõmisraamat” (1993), Mihhail Bulgakovi ühe novelli tõlge („Saadanajantj”) ning väike teejuht võru kirjakeele viljelemiseks (1994).

Võru kirjakeeles trükitu oli aga alles reeglistamata. Puudus ühtne võru keelereeglistik. Näiteks seesütleva lõpp võis eri autorite pruugis olla kas *-n*, *-h* või *-hn*, vastavalt sellele, kust ajaloolise Võrumaa osast kirjatöö autor pärines. Mõni autor tähistas kirjas kaashäälikute peenendust ning Võru murdele iseloomulikku katkehäälikut, mõni mitte. Normikeele loomisele, eeskätt õigekirjareeglite fikseerimisele, asuti Kaika suveülikoolis 1989. aastal. Selles töös osalesid keeleteadlased-murdeuurijad nii Eestist kui ka välismaalt. Tõeliseks komistuskiviks kujunes kirjaviis. Katsetati erinevaid lahendusi, millest mõned leidsid rakendust „Võro-Seto tähtraamatu” eri aastakäikudes. Oktoobris 1995 jõuti praegu kehtiva õigekirjani. Järgmisel aastal ilmus „Võrokiilne lugõmik” parandatud kirjaviisis ja sellest ajast peale on võrokeelsetes trükistes sellest kirjaviisist ikka kinni peetud (lähemalt võru kirjaviisi loomisest vt Tender & Kasak 1995; Tender, Iva ja Kasak 1996).

Aastal 1995 loodi Võru Instituut, kohaliku nimetusega Võro Instituut. See on teadus- ja arendusasutus, mis tegutseb kultuuriministeeriumi haldusalas. Instituut tähtsustab ning väärtustab võru keelt ja kultuuri. On koostatud ajaloolise Võrumaa kohanimele elektrooniline andmebaas, korraldatud sotsioloogilisi uuringuid, organiseeritud võru keele õpetust ja õpetajate täiendkoolitust, koostatud piirkondlikele koolidele ainekavu, metoodilisi materjale ning õppematerjali, muu hulgas „ABC kiräoppus ja lugõmik algkooli latsilõ” (1998) ja Nele Reimanni koostatud „Võromaa kodolugu” (2004). Aastast 1997 avaldatakse sarja „Võro Instituudi toimõriseq” ning hulgaliselt muid trükiseid, samuti helikassette. Toimetiste ühe numbrina ilmus 15 000 märksõnaga võru-eesti sõnaraamat (VES), koostamisel on selle eesti-võru paariline (<http://www.wi.ee>). Sõnade normikeelseks käänamiseks ja pööramiseks on märksõnadele lisatud tüübinumber ja raamatu lõpus toodud käänd- ning pöördtüüpide tabelid. Sõnaraamatule lisaks on avaldatud murdeuurija Hella Keema ülevaade Võru murdest (Keem 1997), mis aga ei kirjelda normikeelt.

1997 reorganiseeriti Võru Keele ja Kultuuri Fond mittetulundusühinguks nimega Võro Selts VKKF. Fond korraldab Kaika suveülikooli, annab välja eelnimetatud igaaastast „Võro-Seto tähtraamatut”, muud ilukirjandust, laste- ning õpperaamatuid, preemiaid ja auhindu ning on 2004. aastast ka võrukeelse ajalehe „Uma Leht” väljaandja. Ajaleht rajati aastal 2000, ilmub nüüd üle nädala ning on loetav ka Internetis (<http://www.umaleht.ee>).

Võru normikeeles avaldatakse ilukirjandust ja mitmesuguseid tarbetekste, isegi lühemaid kirjutisi peamiselt humanitaarteaduste, aga ka näiteks psühholoogia ja astronoomia vallast. Tänu sellele on võru normikeelele võrdlemisi lühikese ajaga loodud teadusalade oskussõnavara. Võru keeles antakse välja helikassette muusika ja muinasjuttudega. Võru keelt kõneldakse raadios ja vahel ka telesaadetes, seda õpetatakse ajaloolise Võrumaa koolides. Pikkamööda avanevad võru normikeelele uued kasutusvaldkonnad.

Üks põhjusi, miks võru keele arendusega nii kiiresti ja kaugele on jõutud, on see, et võru normikeel ei sündinud tühjale kohale. Võrumurdelist keelt kasutas trükkis esimesena sakslasest kirikuõpetaja ja kirjamees Gustav Adolph Oldekop. Ka Jakob Hurt oli Võrumaalt pärit ja viljeles teatud määral võrumurdelist kirjakeelt. 20. sajandil said Võru murdes luuletajana tuntuks „Sänna laulik” Artur Adson ja Raimond Kolk ning Rihhard Iher.

Võru normikeele areng tuletab meelde eesti normikeele algusaegu. Kõigepealt asuvad keeletööl üksikud entusiastid, kes vaidlevad kirjaviisi üle ja loovad oskussõnu. Sellele järgneb kasutusvaldkondade avardamine ning jätkub sõnavara arendamine, nüüd juba suurema hulga inimeste kaasabil. Erinev on kahe kogukonna suurus: eestlasi oli ja on umbes miljon, võru keele aktiivseid või passiivseid oskajaid arvatakse olevat umbes 70 000, kellest kõik ei ela ajaloolisel Võrumaal.

Võrukeeste eeskujul löid mulgid juunis 1996 oma Mulgi Instituudi, mis aga tegutses loodetust vähem aktiivselt. Kolm aastat hiljem reorganiseeriti instituut Mulgi Kultuuri Instituudiks. Selle mittetulundusühingu osanikud on ajaloolise Mulgimaa viie kihelkonna praegused omavalitsused: Abja, Halliste, Helme, Hummuli, Karksi, Paistu ja Põdrala vald ning Mõisaküla ja Tõrva linn. Hiljem liitus nendega Pärsti vald, mille üks osa jääb ajaloolise Mulgimaa piiridesse. Instituudi eesmärk on „panna alla toetav õlg mulgi kultuuri säilitamisele, uurimisele ja arendamisele” (<http://www.mulgikultuur.ee/?id=50&clang=est>). Aastast 1999 on korraldatud mulgi konverentse (märtsis 2008 toimus viies) ning on alustatud oma toimetiste üllitamist. Koostamisel on mulgi sõnaraamat. Mulgi normikeeleni ei ole niisiis veel jõutud.

Kohalike keelekujude väärtustamine jätkub. Võru keele ja kultuuri tähtsustamisega paralleelselt, tegelikult mõnevõrra varemgi, tekkis setudel oma kultuurilis-poliitiline liikumine. Setu keeles avaldatakse tekste põhiliselt 1995. aastal ilmuma hakanud kuulehes „Setomaa”, kuid neid leidub mujalgi, näiteks „Seto kodo loos” (Siruli 1999). See raamat tutvustab eestikeelsetele koolinoortele Setumaad ja setu elu-olu eesti keeles ning selles on paar setukeelset pala. Võru-, setu- ja mulgikeelsetele tekstidele lisaks on ilmunud koolilastele mõeldud kihnumurdeline „Kihnu lugõmik” (Leas, Sepp & Vesik 2004).

Talurahva keelest riigikeeleks

Eesti keel on oma ajaloo vältel läbinud kõik normikeele ülesehituse etapid. 13. sajandi kahekümnendatel aastatel pandi kirja esimesed eestikeelsed sõnad, nimed ja laused – eesti hõimukeel kirjati. Kirjamine ei tähendanud siiski eesti kirjakeele teket, sest alles 16. sajandi algul sündisid esimesed eestikeelsed tekstid. Siis kujunesid kaks kirjakeelt, tallinna ja tartu keel. Need käibisid kumbki Eesti ala eri osas kõrvuti peaaegu neli sajandit. Need kaks asjaolu – pikk vahemaa kirjamisest kirjakeele tekkeni ning kauakestev kahe kirjakeelega ajajärk – on eesti keele varase ajaloo kaks tunnuslikku joont. Esimene näib olevat küllaltki haruldane teiste keeltega võrreldes, teine juba mitte, sest sarnane killustatuse olukord valitses kaua niihästi itaalia kui saksa keele alal. Ebatüüpiline oli ka keskajast saadik Eesti alal valitsenud seos keelte ja seisuse vahel. Vaimulikkond, aadel ja linnakodanikud tarvitasid peamiselt keskalam-, hiljem ülemsaksa keelt (asjaajamisekeelena vahel mõnda muud keelt, näiteks ladina ja varauusrootsi keelt), talurahvaseisus aga eesti keelt. Tõusuga talurahvaseisusest kõrgemasse seisusesse kaasnes paratamatult keelevahetus, keeleline saksastumine. Nii võibki eesti keelt nimetada talurahvakeeleks. Tunnuslik on lõpuks veel see, et eesti kirjakeeled olid ainult kaudselt eestlastele mõeldud. Kirjakeelte loojad ja kasutajad olid esialgu kõrgemast seisusest isikud – peamiselt saksa või rootsi soost vaimulikud.

Rootsi võimu ajal, 17. sajandi esimesel poolel, koostati esimesed keelekäsiraamatud – eesti keel reeglistati normikeeleks. Reeglistamisega samal ajal algas järjekindel lugemisoskuse levitamine eestlaste seas. See tähendas eestlastele järkjärgulist üleminekut suuliselt kirjalikule kultuurile. Lugemisoskus oli ühtlasi eeldus sellele, et eestlased võisid ennast hiljem, 19. sajandil, teadvustada rahvusena. Rahvustunnet õhutati suuresti just eestikeelse ajakirjanduse kaudu. Lugemisoskus oli eelduseks veel sellele, et eestlased ise võiksid hakata oma keelt ümber kujundama ja sellele suuremat eluõigust, see tähendab avaramaid kasutusvaldkondi nõutama. Et esimesed laialtloetud ajalehed olid põhjaeestikeelsed ning levisid kogu eesti keelealal, täitsid need ka teist tähtsat ülesannet: need harjutasid tartu keele alal elavaid eestlasi tallinna keeles lugema. Tallinna keelel põhines aga tulevane üle-eestiline normikeel. 19. sajandi jooksul hakkasid eesti haritlased üha suuremas ulatuses kasutama tallinna keelt üle-eestilise

suhtluskeelena. Esialgu oli suuline keelekasutus veel üsna murdeline, kuid ajapikku pruuk ühtlustus. Hakkas kujunema normikeelel põhinev eesti ühiskeel.

Seisuslik ühiskond reformiti 19. sajandi jooksul kodanikuühiskonnaks ning eestlased hakkasid end rahvusena teadvustama. Seega muutus senine talurahvakeel rahvuskeeleks ja eesti identiteedi kandjaks. Eesti keel oli aga endiselt valdavalt talurahva keel, millesse nii mõnigi kohalik sakslane suhtus põlgusega. Kohaliku kõrgema seltskonna keel oli üha saksa keel ning viimane seostus võimu, majandusedu, hariduse ja kultuuriga. Valitses oht, et vähesed saksakeelset haridust saanud eestlased saksastuvad nii keelelt kui meelelt. Sellele tendentsile töötas vastu saksa aadli üleolev hoiak eesti talurahvaseisuse ja saksikute suhtes.

19. sajandi kahel viimasel aastakümnel elluviidud venestus tähendas tagasilööki nii eesti rahvuslikule liikumisele kui eesti keele eluõigustele. Koolides kehtestati vene õppekeel ning rahvusliku liikumise keskne üritus – eesti õppekeelega kõrgema rahvakooli asutamine – luhtus. Kohalikus asjaajamises hakati saksa keele asemel kasutama vene keelt, püüti levitada vene õigeusku. Eesti raamatute ja ajalehtede väljaandmist siiski ei keelatud, nii et venestussurve suudeti vastu panna. Samas avardas vene keele oskus eestlaste võimalusi omandada haridust. Õppida võidi nüüd ka mõnes Venemaa ülikoolis ja vene keeles, mitte nagu seni ainult saksa keeles.

Eesti rahvuslik liikumine ja normikeele kaasajastamine ning võitlus eesti keele kasutusvaldkondade avardamise eest oli alguses tööpõld mitmele värvikale isikule: Friedrich Reinhold Kreutzwaldile, Johann Voldemar Jannsenile, Jakob Hurdale, Carl Robert Jakobsonile, Mihkel Weskele, Ado Grenzsteinile, Karl August Hermannile. Ka hiljem, 20. sajandil, mõjutasid väljapaistvad isikud oma panusega keeletöö kulgu olulisel määral, kuid uue sajandi algul muutus eesti keeletöö kollektiivseks ürituseks. Kollektiivsus ilmnis neljal keelekonverentsil aastatel 1908–11, mil Eestimaa Rahvahariduse Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi esindajad selgitasid välja normikeele ühtlustamise suunad ja määrasid kindlaks paljusid keelekorralduse üksikküsimusi. Kollektiivne oli töö oskussõnade alal 20. sajandi algusest, samuti keelekonverentside tulemusena koostatud esimene eesti keele normiv sõnaraamat, 1918. aastal ilmunud „Eesti õigekirjutuse-sõnaraamat”, sündis ühistöö tulemusena. Eesti Vabariigi tekkides võeti selle normingud aluseks keelekasutusele vastse riigi ametiasutustes, koolides ja ajakirjanduses.

Omariiklusega sai eesti keelest riigikeel. Normikeele kasutusvaldkonnad avardasid korrapealt riigihaldusesse, kõigi astme kohtutesse ja koolidesse (vähemusrahvuste koolides emakeele kõrval kohustusliku riigikeelena), samuti kõrghariduse, teaduse, raadio, kino, helisalvestiste ja meelelahutustegevuse alale.

Viimasele keelekonverentsile järgnenud aastal oli Johannes Aavik algatanud keeleuuenduse. Erinevalt teiste keelte uuendajatest ei piirdunud Aavik sõnavara uuendamise (või kirjaviisi reformimisega), vaid ta näitas, kui ulatuslikult võidakse soodsal juhul keele grammatilist ehitust tahtlikult ümber kujundada. Aaviku keeleuuenduslikud keelendid leidsid tee normikeelde suuresti tänu Aaviku ja keeleuuenduse vastasele Johannes Voldemar Vesstile, eesti oskuskeele arendamise nestorile, kes lisas rohkelt keeleuuendusetepanekuid lubatud rööpkeelenditena normivasse sõnaraamatus-

se. Tänu normivate sõnaraamatute autoriteedile juurdusid paljud Aaviku uuendused normikeeles.

Eesti keeleelu oli aastatel 1910–30 vahel üsna tormiline. Seda tingis avalik mõtlevahetus keelekorralduse teemadel eri suundade pooldajate vahel. 1920. aastate lõpus ilmnes teatud tüdimus ja rahulolematuus valitseva segase olukorraga. Akadeemilise Emakeele Seltsi algatusel hakkasid suuremad kirjastused ja ajalehed keelelise ühtluse ning korrastatuse nimel korraldama avaldatavate tekstide keelelist toimetamist. Keeletoimetajate töö mõjutas olulisel määral eesti normikeele edasist arengut. See lisas eesti keelekorraldustööle ühe küllaltki omanäolise varjundi. Näib, et vähemalt Põhja- ja Kesk-Euroopas ei rakendata nii kaugeulatuvat ja süstemaatilist keeletoimetamist nagu Eestis.

Iseseisvuse esimesel ajajärgul kujunes välja eesti ühiskeel – murdeülene ja enam või vähem normikeelepärase keel, mida haritud eestlane kasutab nii kõnes kui kirjas. Murre ja murdepärane keel taandus, kuid säilis argikeelena peamiselt maal.

Nõukogude Liidu okupatsioon taandas eesti normikeele riigikeele seisundist. Eesti keele eluõigust teatud kasutusvaldkondades piirati, mõnelt alalt aga tõrjuti eesti keel hoopiski välja. Et võidi jätkata eesti keele kasutamist mõnes ametlikus seoses, muutus see Eesti NSV ametikeeleks.

Viis aastakümnet allus eesti keel nõukogustamisele ja vene keele survele. Kui ideoloogiline surutis 1950. aastate teisel poolel vähenes, elavnes keeleluu märgatavalt. Keelekorraldajad võisid piirata venepärasuste sissetungi ja soovitada eesti keelele omast väljendusviisi. Nõukogude aja algusele omane tugev kaldumus mitte sallida variantset keelekasutust ja tõrjuda normikeelest rööpvorme asendus perioodi lõpus sallivama hoiakuga. Raskuste kiuste arendati oskuskeelt – isegi mõnel sellisel alal, millel eesti keelt tegelikult enam ei tarvitatud. Oskuskeelt poleks olnud võimalik arendada tulemusrikkalt, kui nõukogude ajal poleks säilinud eestikeelne kõrgharidus ja teadus. Nõukogude Liidu lagunemise perioodil võeti vastu keeleseadus, mis sätestas eesti keele Eesti ainsaks riigikeeleks.

Taasiseseisvumine taastas eesti keelele riigikeele seisundi. Eesti keelt hakati kasutama uutes kasutusvaldkondades. Kaotati tsensuur. Vabaduseufoorias eitati igasugust kontrolli. See hoiak kandus ka keele alale. Ajutiselt kadus avaldatavate tekstide keeleline toimetamine, mistõttu trükiste keeleline tase langes õige märgatavalt. Keelehoolde mõju vähenes, samas muutusid keelehooldajad sallivamaks normikeele teiste allkeelte vastu. Nõukogustamise järgi on püütud normikeelest kaotada. Eesti keelt ei mõjuta enam vene, vaid eriti inglise, aga ka soome keel. Poliitilise ja administratiivse tsentralismi nõrgenemise tõttu võisid nii mittevene rahvusvähemused kui äärealad oma eripärase keelega avalikult esineda.

Eesti keel kujunes „omakeelses”, läänemeresoome keskkonnas, mõnedest lähedastest hõimukeeltest eraldumise ning teiste ümberkujundamise ja omavaheliste kokkupuudete tulemusena. Seega on eesti keel tüüpiline ülesehituskeel.

Eesti normikeele ülesehituse kulgu püüab näitlikustada järgnev Heinz Klossi ideekavandi järgi koostatud tabel (Kloss 1978: 47; vt sissejuhatuse jaotist „Lähemalt ülesehituskeelest”). Tabelis toodud aastaarvud tähistavad aastat, mil ilmus vastava temaa-

tika ja arengutasemega eesti keeles kirjutatud ning eesti lugejale mõeldud tarbekirjandusteos. Tekstina on arvestatud ainult terviklikke väljaandeid, see tähendab ühele teemale pühendatud raamatuid või brošüüre, mitte näiteks kalendrilisades või koolilugemikes ilmunud kirjutisi ega sõnastikke. (See praktilistest kaalutlustest tingitud piirang on tegelikult eksitav, sest maarahva maailmanägemist ja eesti keele sõnavara avardasid algul suuresti just mitmekülgse sisuga koolilugemikud.) Teemad on: ENE = enesekohased tekstid (eesti keel, ajalugu või muu eestiaineline trükis; keeleraamatute hulka pole arvatud aabitsaid), HUM = humanitaarala (välja arvatud usuõpetus, juriidilised tekstid ja noodivihikud), TEH = reaal- ja tehnikaala (välja arvatud aiapidamise käsiraamatud); arengutasemed: PT = põhiharidustase, KT = keskkharidustase, TT = teadustase:¹

TT	1918	1921	1921
KT	1895	1903	1921
PT	1870	1845	1771
	ENE	HUM	TEH

Heinz Klossi oletuse kohaselt algab normikeele ülesehitus enesekohase elementaarkirjanduse koostamisega, see tähendab tabeli alumises vasakpoolses lahtris PT x ENE, ja lõpeb teadustasemel reaal- ja tehnikaalaste tööde avaldamisega, tabelis ülemises parempoolses lahtris TT x TEH (Kloss 1978: 47). Eesti normikeele puhul vastab arengu üldsuund eeldatavale, kuid erineb sellest ühes olulises punktis: ülesehitus algas meditsiinilase tekstiga, see tähendab alumises parempoolses lahtris PT x TEH, mitte eestiainelise trükisega. Põhjus, miks eesti juhtum kaldub oletatavast üldisest seaduspärasusest kõrvale, tohiks olla tingitud osalt ajavaimust, osalt sotsiaalsest olustikust. Esimesed eesti keeles kirjutatud ilmalikud tarbetekstid sündisid valgustusajastul ja nende eesmärk oli puhtpraktiline: jagada lihtrahvale igapäevaeluks praktilisi õpetusi mitmesugustel aladel. Eesti ala valgustajad olid muulased, peamiselt sakslased, nende tegevuse objektiks aga talupojaseisuses enamurahvas, eestlased. Sotsiaalsetest oludest tingituna polnud eesti talurahval võimalik ise kirjutada, veel vähem oma keelt, ajalugu või kultuuri emakeeles kirjalikult fikseerida.

¹ Aastaarvude taga peituvad järgmised trükised: ENE – Kolm isamaa kõnet (Carl Robert Jakobson, 1870); Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Esimene raamat (Martin Lipp, 1895); Eesti keele häälikute ajalugu (Jaan Jõgever, 1918); HUM – Sannumed pagganattest, nende ebba ussust ning õnnetumast ellust (Johann Voldemar Jannsen, 1845); Üleüldine ajalugu I (K. O. Lindequist, 1903); Kõige uuem aeg 1789–1914, I (Peeter Treiberg [Tarvel], 1921); TEH – Arsti ramat (Peter Ernst Wilde, 1771); Füüsika õpperaamat keskkoolidele (E. Maltenek & M. Keskküla, 1921); Tasapinnalise analüütilise geomeetria põhijooned (Gerhard Rägo, 1921). Alus: ER 1525–1850; ER 1851–1900; ER 1901–1917; Lang 1976; Siilivask & Palamets 1982: 87–155.

Tabel näitab, et eestlastele mõeldud eestikeelset tarbekirjandust hakati avaldama 18. sajandi viimasel kolmandikul ning et see tegevus tipnes eestikeelsete teadustekstide avaldamisega omariikluse algaastatel. Eesti keeles kirjutatud tekstide žanrulist ja sisulist avardamist võib niisiis võtta kokku järgmise enam-vähem kronoloogilise jada: usutekstit > ametivanded > juhuluule > aabitsad > teadaanded-käsud > sõjaväe distsiplinaarmäärustik > kalendrid > tõlkemuganduslikud juturaamatud > praktilised käsiraamatud > koolilugemikud > aineõpikud põhikoolidele ja iseõppijatele > kesk-koolitasemel tekstid > teadustasemel tekstid.

Laiemasse ringi

Eesti keele teekond normikeele, täpsemalt öeldes riigikeele seisundini on kulgenud sama rada, mis maailma sajad teised normikeeled. Samas ei puudunud eesti keele arengul mõningad kohalikest oludest tingitud enam või vähem eriomased küljed või varjud. Täpselt samuti on kohalikud ühiskondlikud tegurid mõjutanud teiste normikeelte ajalugu ning lisanud küllap igale ühele neist pisut eripäraseid jooni.

Normikeele kui niisuguse kujundamine ei ole uuema aja nähtus, selle alged kaovad väga kaugete aegade hämarusse. Juba 5. või 4. sajandil enne Kristuse sündi fikseeris vanaindia grammatik Pānini kadestusväärse mõtteselguse ja sisutihedusega klassikalise sanskriti reeglid, et see keel võiks teenida hinduismi igavesti (Haugen 1987: 627). Normatiivse araabia keele grammatika koostas aastal 177 surnud basralane Šībawajhi (Fleisch 1994: 172). Keelenormi fikseerimisega tegelesid veel vanad kreeklased ja roomlased ning 12. sajandil koostatud neljast vanaislandi keelekirjeldusest on kaks esimest laadilt normivad (Haugen 1987: 627).

Euroopa ajaloo areenile ilmusid normikeeled üldiselt kolmes laines: esimene renessansi ajal, täpsemalt öeldes 15.–16. sajandil, teine ajavahemikus Suurest Prantsuse revolutsioonist Esimese maailmasõja lõpuni ning kolmas 20. sajandi lõpust meie päevini. Neist lainetest eraldi loodi normikeel 1920. ja 1930. aastatel Nõukogude Liidu mitmekümnele mittevvene rahvale, nende hulgas peaaegu kõigile soome-ugri rahvastele.

Euroopa esimesed rahvusriigid tekkisid renessansi ajal ning koos nendega asjakohased murdeülesed normikeeled. Nende teket on iseloomustatud tsentripetaalsena (Tavoni 1998: 15) ehk monotsentrilisena (Mattheier 2000: 1090). Sellega tahetakse öelda, et normikeel kujunes keeleala võimukeskuses. Euroopa esimeste rahvusriikide Hispaania, Prantsusmaa ja Inglismaa puhul oli võimukeskuseks õukond. Võimuga kaasnev prestiiž kandus üle õukonna asjaajamises tarvitatud kirjakeelele, mida hakati jäljendama riigi muudes osades, kaasa arvatud need piirkonnad, kus varem võis olla olnud tarvitusel mõne muu murde põhjal kujunenud kirjakeel. Renessansi ajal „õukondliku” tekkega normikeelte hulka kuuluvad peale hispaania, prantsuse ja inglise keele veel näiteks taani ja rootsi normikeel. Nendele vastandub näiteks hollandi keel, mis ei kujunenud õukondliku keelena ega monotsentrilisena, vaid pluritsentrilisena (Mattheier 2000: 1090). Hollandi keelealal oli mitu tähtsat majanduskeskust nagu Antwerpen, Brugge, Gent ja Amsterdam. Igas linnas kujunes omaette kirjakeel. Alles

pärast põhjaprovintside lahkulöömist Hispaaniast 16. sajandi teisel poolel kujunes Amsterdamis lõplikult välja hollandi normikeel. Lõunaprovintsidest Amsterdamist siirdunud mõjukad ja varakad põgenikud suutsid oma jälje jätta hollandi normikeelde sel määral, et see seniajani kannab tugevat lõunapoolset pitsit (Vandeputte 1994: 19–21). Pluritsentrilise taustaga on veel näiteks itaalia ja saksa keel.

Eeldused ja ühiskondlikud olud, mis määrasid normikeelte tekke, olid eri aegadel muidugi erisugused. Esimese laine aega iseloomustasid usulised reformatsiooniliikumised ja esimeste riikide teke. Rahvustunne või -teadvus mängis sel perioodil teisejärgulist osa, peamine oli vajadus levitada ja juurutada rahva hulgas kristluse uute voolude – luterluse ja kalvinismi – ideid. Selleks kasutati oskuslikult hiljuti leiutatud uut abivahendit, trükitud raamatut, mis pidi tooma „õige usu” rahva kätte rahva enda keeles. Pole juhus, et paljude Euroopa rahvakeelte esimesed trükised on luterlikud usutekstid, näiteks Martin Lutheri väike või suur katekismus, ning et just luterlikes riikides asutati rahvakoole ja edendati lihtrahva lugemisoskust – nagu see Rootsi ajal toimus Eesti alal.

Teise laine ajavaim tõi esiplaanile Johann Gottfried Herderist lähtunud romantilise rahvustunde ja rahvusteadvuse. Keelt käsitatakse rahvusliku identiteedi tähtsaima kandjana. Poliitilises plaanis kehtis isikuvabaduse, võrdõiguslikkuse ja rahva suveräänsuse põhimõte. Paljurahvuselised suurriigid – Osmanite impeerium, Austria-Ungari ja Vene tsaaririik – lagunesid ning nende varemetele kerkisid riigid, mille elanikkonnas enamasti üldjuhul koosnes ühe rahvuse liikmetest. Kui selle rahvuse keel polnud varem normikeel, kujundati see nüüd selleks ning tõsteti ameti- või riigikeele seisusesse. Sel ajajärgul kujundati normikeelteks näiteks tšehhi, uusnorra ja albaania keel.

Kolmas laine lähtub postmodernistliku filosoofia mitmekultuurilisuse, etnilise allkultuuri ja isikliku identiteedi mõttest. Postmodernistlikud normikeeled on loodud (ja luuakse) omariikluseta rahvastele, see tähendab neile, kes elavad põliselt teatud maa-alal, aga kes ei moodusta riigi rahvastiku enamust. Seega pole sellisel keelel üldjuhul võimalust saada riigikeele, vaid parimal juhul piirkondliku ametikeele seisundit. Piirkondlik ametikeel on Põhja-Rootsis (aastast 1999) ja Norras näiteks põhja-saami keel, Rootsis ka soome keelest lähtunud ning soomlastele raskusteta mõistetav meä keel, mida hakati kujundama normikeeleks 1980. aastatel.

Niisiis sobitub eesti keele areng üldisesse, euroopalisse konteksti hästi. Näib, et talurahva keelest riigikeele seisusesse tõstetud eesti normikeel võib endale tööpooldest igavikku otsida.

Allikad ja kirjandus

---

1. Allikad

- AK = Asutaw Kogu. I istungjärgk. Protokollid. 23. aprill 1919–20. detsember 1920. Tallinn.
- DEA = Digiteeritud eesti ajalehed. Valik ajalehti aastatest 1821–1944. <http://dea.nlib.ee>
- DVP = Документы внешней политики СССР 1. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957.
- EKmSA = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat, 1873–1890. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts.
- EKNKK 2006 = Eesti kirjaeele normi kehtestamise kord. <https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=12733264>
- EKTVS = Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikool, 1997.
- ENSVK = Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Konstitutsioon (põhiseadus). Vastu võetud Eesti NSV Ülemnõukogu üheksanda koosseisu erakorralisel, üheksandal istungjärgul 13. aprillil 1978. aastal. Tallinn: Eesti Raamat, 1979.
- EST = Eesti Statistika = Statistische Berichte für den Generalbezirk Estland: kuukiri. Tallinn: Eesti Statistika [Keskbüroo], 1922–1943.
- EVP 1992 = Eesti Vabariigi põhiseadus. Tallinn: Ilo, 1995. [Elektroniline Riigi Teataja: <https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=12846827>]
- FKK = Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Trükki toimetanud M. Lepik. (Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad IV.) Tartu 1936.
- FRF = Kristi Metste (koost). Friedrich Robert Faehlmann. Teosed II. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2002.
- IVPN 1959 = Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. [16] Эстонская ССР. Москва: Госстатиздат, 1962.
- IVPN 1989 = Итоги всесоюзной переписи населения 1989 г. Распределение населения по национальности, родному языку и второму языку народов СССР по Эстонской ССР. Москва, 1989.
- JHK = Hans Kruus (toim). Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1939.
- KG = Kirchen-Gesetz und Ordnung, So der Großmächtigste König und Herr, Herr CARL der Eilffte [sic!], Der Schweden, Gothen und Wenden Konig, &c., Im Jahr 1686 hat verfassten und Im Jahr 1687 im Druck außgehen und publiciren lassen. Mit denen dazu gehörigen Verordnungen. Auf HöchstErmelten Ihrer Königl. Maj.t gnädigen Befehl ins Teutsche übersetzt. Stockholm.
- KK I–VI = Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele 1833–1866. Tallinn: Eesti Raamat, 1976; II. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847–1866. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956; III. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853–1879. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953; IV. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele 1859–1874. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959; V. Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus 1867–1873. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962; VI. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C. R. Jakobsonile ja teistele 1862–1882. Tallinn: Eesti Raamat, 1979.
- KKK = Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1910.
- KO 1687 = Kyrkio-Lag och Ordning, som then Stormächtigste Konung och Herre, Herr CARL then Elofte, Sweriges, Göthes och Wändes konung, &c. Åhr 1686. hafwer lätit författa, och Åhr 1687 af Trycket utgå och publicera. Jemte ther til hörige Stadgar. Stockholm.
- KS 1989 = Eesti NSV Keeleseadus. Tallinn, 1989.
- KS 1995 = Keeleseadus. [<https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=12796913>]
- KVIE = Kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis 1918–1920. Dokumente ja materjale. Esimene köide. Tallinn: Eesti Raamat, 1984.
- LÖ = Lühike õppetud mis sees monned head rohhud täeda antakse [...]. Saatesõnu kirjutatud Juhan Peegel. Tallinn: Walgus, 1976.
- MN = Maanõukogu protokollid. 1. koosolekust 1. juulil 1917 78. koosolekuni 6. veebruaril 1919. 1917–1919. Tartu, 1935.
- NEP = Neununddreißig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschafft zu Dorpat, 15.) Dorpat: Gelehrte Estnische Gesellschaft bei der Universität Dorpat.

- OWMK = Leo Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (koost). Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832, I–IV. Personalialia. Registrid. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1995–1997.
- P = Postimees 1886–1940. Tartu. [http://dea.nlib.ee/]
- PPN = Perno Postimees ehk Näddalileht. 1857–85. Pärnu. [http://dea.nlib.ee/]
- REL = 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus II. Kodakondsus, rahvus, emakeel ja võõrkeelte oskus. Tallinn: Statistikaamet, 2001.
- RK = Riigikogu protokollid 1921–1934. Tallinn.
- RP = Rahvastikuprobleeme Eestis. II rahvaloenduse tulemusi. Problèmes de la population. Résultats du recensement de 1. III 1934. IV. Tallinn.
- RT = Riigi Teataja 1918–1940, 1990–, Tallinn.
- SP = Sõjategevuse päevaraamat. 2se Eesti jalaväe polgu Sõjategevuse päevaraamat. Alatud 21/XI. 1918. Lõpetatud: 31/XII. 1919. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003.
- SRE = Sotsialistlikud revolutsioonid Eestis 1917 * 1940. Eesti NSV astumine NSV Liidu koosseisu. Dokumente ja materjale. Tallinn: Perioodika.
- TA = Ants Piip. Tormine aasta. Ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917–1918. aastal dokumentides ja mälestusis. Stockholm: Vaba Eesti [esmatrükk: Tartu, 1934].
- TMRNL = Tõnu Tannberg (koost). Tartu maa rahva Näddali-Leht. Uurimusi ja allikmaterjale. Tartu: Eesti Ajaloorahiiv, Eesti Kirjandusmuuseum, 1998.
- V = Wirulane 1882–88. Tallinn. [http://dea.nlib.ee/]
- VE 1880–1917 = Venestamine Eestis 1880–1917. Dokumente ja materjale. Koostanud, tõlkinud, kommenteerinud Toomas Karjahärm. Tallinn: [kirjastus märkimata], 1997.
- VKEV = Vähemusrahvaste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918–1940. Dokumente ja materjale. Koostanud Anni Matsuleviit. Tallinn: Olion, 1993.

2. Sõnaraamatud, teatmeteosed

- AAUT = Lauri Lindström et alii. Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944 I–III. Tartu: Tartu Ülikool, Eesti Ajaloorahiiv, Eesti Teadusfond, 1994.
- AS = Ajalehelugeja Sõnaraamat arusaamise abiks igale teaduse himulisele lugejale. Kokku-seatud „Uue Aja” selleaegsete toimetuse-liikmete poolt. Tallinn: „Uue Aja” kirjastus, 1903.
- BSE = Большая советская энциклопедия. Второе издание. Москва: Государственное научное издательство «Большая советская энциклопедия», 1926–47.
- EAO = Saima Noor (koost & toim). Eesti A & O. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1993.
- EAT = R[ichard] Kleis (toim). Eesti avalikud tegelased. Eluloolisi andmeid. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932.
- EBL = A[rno] R[afael] Cederberg (toim). Eesti biograafiline leksikon. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised, II.) Tartu, 1926–1929.
- EDW = F[erdinand] J[ohann] Wiedemann: Ehnstnisch–deutsches Wörterbuch. St. Petersburg 1869 [Zweite vermehrte Auflage. Im Auftrage der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften redigiert von Dr. Jacob Hurt, St. Petersburg, 1893; ³1923, Tartu; ⁴1973, Tallinn].
- EE = Eesti entsüklopeedia I–VIII. Tartu: Loodus, 1932–37. Eesti entsüklopeedia täiendusköide 1–4, Tartu: Loodus, 1940.
- EEEE = Karl Inno & FelixOinas (toim). Eesti. Eesti entsüklopeedia andmeil I–IV. Geislingen: ERS & EÜKS, 1949.
- EESS = Mai Loog. Esimene eesti slängi sõnaraamat. Tallinn: Oma kulu ja kirjadega, 1991.
- EKMS = Andrus Saareste. Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Stockholm: Vaba Eesti, 1958–63. Andrus Saareste Eesti keele mõistelise sõnaraamatu indeks. Uppsala: Finsk-ugriska institutionen, 1979.
- EKR = TEA eesti keele rahvasõnaraamat koos õigekirjareeglitega. Tallinn: TEA, 2008.
- EKRSS = Eesti keele raskete sõnade sõnaraamat. Kuidas sõnu õigesti kirjutada ja kasutada. Tallinn: TEA, 2001.
- EKSJ = Eesti Kamandu sõnad jalaväele. Tallinnas: s.n., 1918.
- EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat I–VII. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut/Eesti Keele Instituut, 1988–2008.
- EKÕS = Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat. Tallinn: Eesti Kirjanduse Selts, 1918. [Taastrükk: ÕSi lätted. Õigekeelsussõnaraamatud läbi sajandi. Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat 1918. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007.]
- ENE = Eesti nõukogude entsüklopeedia 1–8. Tallinn: Valgus, 1968–76. Lisaköide. Täiendused. Register. Tallinn: Valgus, 1978.
- E(N)E = Eesti nõukogude entsüklopeedia 1–4; Eesti entsüklopeedia 5–15. Tallinn: Valgus/Entsüklopeediakirjastus, 1985–2007.
- ER 1525–1850 = E[ndel] Annus (toim). Eestikeelne raamat 1525–1850. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2000.
- ER 1851–1900 = E[ndel] Annus (toim) Eestikeelne raamat 1851–1900 I–II. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1995.
- ER 1901–1917 = E[ndel] Annus (toim). Eestikeelne raamat 1901–1917 I–II. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1993.
- ES = Eesti Sõnaraamat. 1600 uut ja võerast sõna korjanud ja (Saksa sõna lisandusega) Eesti keeles selgitanud A[do] Grenzstein. Tartu: Oma trükk ja kirjastus, 1884.
- ES I–II = Reino Sepp. Eesti släng. – Mana 30, nr 2/3, lk 70–72; 34, nr 2, lk 85–90.

- ET = Alo Raun. Eesti keele etimoloogiline teatmik. Rooma-Toronto: Maarjamaa, 1982.
- EV = H[erbert] Haljaspõld. Entsüklopeediline võõrsõnastik. Kolmas täiendatud trükk. Tallinn: Raamat, 1937.
- EWDS = Friedrich Kluge. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 22. Auflage unter Mithilfe von Max Bürgisser und Bernd Gregor völlig neu bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1989.
- EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat I–III. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1925–37.
- EÜTR = Eesti Üleüldise teaduse raamat ehk encyklopädia konversatsioonileksikon. Jurjew–Tartu: [kirjastus märkimata], 1901–06.
- FL = Filosoofia leksikon. Tallinn: Eesti Raamat, 1985.
- GMJS 2000 = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirsko, Külli Prillop. Georg Mülleri jutluste sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.
- KREVR = Краткий русско–эстонский военный разговорник. Москва: Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза ССР, 1940.
- LFL = Lühike filosoofiline leksikon. Toimetanud M. Rosental ja P. Judin. Tallinn: Teaduslik Kirjandus, 1945.
- MSPE = Murdesõnad Põhja-Eestist. Kirjakeeles tegelikult tarvituseks valinud ja esitanud A. Saaber-Saareste. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, 1921.
- OS = Oskussõnastikud 1945–1972. Bibliograafianimestik. Tallinn: Eesti NSV kultuuriministeerium, 1972.
- PMO = E. Nurm, E. Raiet ja M. Kindlam. Poliitika ja majanduse oskussõnastik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955.
- SEO = Elof Hellquist. Svensk etymologisk ordbok I–II. Lund: Liber Läromedel, 1980.
- SO = Sõjaväe oskussõnastik. Tallinn: Sõjaväe Õpetuskomitee väljaanne, 1922.
- SS = Ado Grenzstein. Soldati Sõnaraamat. Русско–эстонский словарь для солдат–эстонцев. Tartu: A. Grenzstein, 1890.
- SÕS = Suur õigekeelsus-sõnaraamat 1–2. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Keele- ja Kirjandusinstituut. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1948–51.
- SõSõ = [Peäro August] Pitka. Sõjamehe sõnastik. Tallinn: G. Pihlaka raamatukaupluse kirjastus, 1914.
- TL = Tehnikaleksikon. A–Y. Tallinn: Valgus, 1981.
- TLE = Tallinn. Lühientsüklopeedia. Tallinn: Valgus, 1979.
- TS = Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля I–IV. С.-Петербург–Москва: Товарищества М. О. Вольф, 1863–66.
- TSÜSÜ = Tarvilikumad sõjaasjanduse üksikud sõnad ja ütelsed Wene ja Eesti keeles. (Eesti Kommunistlise Sõjaväe kirjandus 1.) Peterburi: Eesti Tõerahva Kommuuna Kultuur-ariduse walitsuse kirjastus, 1919.
- UES = Raimo Raag. Uusi eesti sõnu. Uppsala: Soome-ugri keelte kateeder, 1979.
- USS 1919 = Uute sõnade sõnastik. Sisaldab üle 2000 uuema ja haruldasema sõna. Kokku säädnud Johannes Aavik. Tartu: Istandik, 1919.
- USS 1921 = Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik. Sisaldab üle 4000 uuema ja vähem tuntud ning haruldasema sõna. Kokku säädnud Joh[annes] Aavik. Teine parandet ja suuresti täiendat trykk. Tallinn: A. Keisermann, 1921.
- UU = Tiiu Erelt, Rein Kull, Henno Meriste. Uudis- ja unarsõnu. Tallinn: Valgus, 1985
- UVSS = A[ugust] V[oldemar] Kõrv. Uute ja vähemtuntud sõnade sõnastik. Tallinn: Ilo kirjastus, 1936. [Teine trükk: 1939.]
- VES = Võro-eesti synaraamat. Päält 15 000 tähüssyna. Kokko pandnuq Jüva Sullõv. (Võro Instituudi toimõndusõq 12.) Tartu-Võro, 2002.
- VESS = Enn Veskimägi, Heino Ernits. Vene-eesti sõjanduse sõnaraamat. Toimetanud sõjateaduse doktor kindralmajor Vello Vare. Tallinn: Valgus, 1986.
- VMS = Valdek Palli (toim). Väike murdesõnastik I–II. Tallinn: Valgus, 1982–89.
- VU 1983 = Tiiu Erelt. Väike uudissõnastik. Tallinn: Valgus.
- VU 1989 = Tiiu Erelt. Väike uudissõnastik. Teine, täiendatud trükk. Tallinn: Valgus.
- VÕS 1933 = Elmar Muuk. Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- VÕS 1940 = Elmar Muuk. Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Seitsmes trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- VÕS 1945 = Elmar Muuk. Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- VÕS 1947 = Elmar Muuk. Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Üheksas trükk. (Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr. 2.) Stockholm: Eesti Raamat.
- VÕS 1953 = Väike õigekeelsuse sõnaraamat. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ÕS 1960 = E[rnst] Nurm, E[rich] Raiet, M[agnus] Kindlam (toim). Õigekeelsuse sõnaraamat. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ÕS 1976 = R[ein] Kull, E[rich] Raiet (toim). Õigekeelsussõnaraamat. Tallinn: Valgus.
- ÕS 2006 = Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

3. Käsitlused, muu kasutatud kirjandus

- Aarelaid, Aili & Ea Jansen (1982). Rahva kultuurielust minevikus ja tänapäeval. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aarma, Liivi (1999). Uusi andmeid Pühavaimu pastori Georg Mülleri varase elukäigu kohta. – Keel ja Kirjandus 42, lk 788–795.
- Aavik, Joh[annes] (1905). Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest. – Noor-Eesti I. Tartu: Kirjanduse Sõprade Kirjastus, lk 114–131.

- Aavik, Joh[annes] (1912). Soome sõnad Eesti kirjakeeles. – Eesti Kirjandus 7, lk 5–30. [uuesti trükitud teoses Vihma & Mihkla 1971: 175–186.]
- Aavik, Joh[annes] (1912a). Ilusa keele kõlaline inetus. – Eesti Kirjandus 7, lk 257–273.
- Aavik, Joh[annes] (1912b). Keele kaunima kõlavuse poole. – Eesti Kirjandus 7, lk 451–484.
- Aavik, Joh[annes] (1912c). Tuleviku Eesti-keel. – Noor-Eesti IV, 1912, lk 170–179. Helsinki: E.K.S. Noor-Eesti.
- Aavik, Johannes (1913a). Õigekeelsuslikud arvustused. – Eesti Kirjandus 8, lk 315–319.
- Aavik, Johannes (1913b). Üleskute ja juhatus Eesti rahvakeele sõnade korjamiseks. – Eesti Kirjandus 8, lk 168–184. [Äratrükk: Tartu, 1913: Eesti Postimees.]
- Aavik, Joh[annes] (1920). Rahvamurded ja kirjakeel. Õigekeelsuse kysimus rahvamurdes ja kirjakeeles. (Keelelise uuenduse kirjastik 29.) Tartu: Istandik.
- Aavik, Joh[annes] (1921). Puudused uuemas eesti luules. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Aavik, Joh[annes] (1924a). Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted. (Keelelise uuenduse kirjastik 33.) Tartu: Istandik.
- Aavik, Joh[annes] (1924b). Keeleuuenduse äärmised võimalused. Tartu: Istandik. [Taastrükk: Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi toimetised 15. Stockholm: Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut, 1974.]
- Aavik, Joh[annes] (1927). Keeleuuenduse praegune seisukord ja väljavaated. – Looming 5, lk 253–258.
- Aavik, Johannes (1932). Keeleline käsiraamat. Uuenduste ning ametliku ja uuendusliku keele erinevuste tundmaõppimiseks. (Eesti õigekeelsuse ja keeleuuenduse kirjastik 1.) Tallinn, Tartu: Istandik.
- Aavik, Joh[annes] (1935a). Villem Grünthal-Ridala 50-aastaseks saamise puhul. – Eesti Keel 14, lk 41–45.
- Aavik, Joh[annes] (1935b). Gümnaasiumi lõpuklassi õpilaste võistluskirjandid. – Eesti Kool 1, lk 269–282, 356–366.
- Aavik, Johannes (1936). Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti kirjastus.
- Aavik, Joh[annes] (1938a). Keeleavad, mida esmajoones tuleks vältida. – Eesti Kool 4, lk 203–204.
- Aavik, Joh[annes] (1938b). Vigade esiletoomine emakeele õpetuses. – Eesti Kool 4, lk 531–535.
- Aavik, Johannes (1948). Der Entwicklungsgang der estnischen Schriftsprache. – Språkvetenskapliga sällskapet i Uppsala förhandlingar. Jan. 1946–Dec. 1948. (Uppsala universitets årskrift 1948: 13.) Uppsala: Uppsala universitet, lk 93–111.
- Aavik, Johannes (1970). Eesti kirjakeele uutmoodustused. – Keel ja Kirjandus 13, lk 726–728.
- Abo, L[embit] (1966). Käsikiri ja korrektuur. Käsiraamat teaduslik-tehniliste teoste autoritele, tõlkijatele ja toimetajaile. Tallinn: Valgus.
- Abo, L[embit] (1975). Käsikiri ja korrektuur. Teine, ümbertõetatud trükk. Tallinn: Valgus.
- Adamson, Andres (2003). Maakonnad ja kihelkonnad muinasaja lõpu Eestis. – Marika Mägi (toim). Eesti aastal 1200. Tallinn: Argo, lk 9–10.
- Ahlander, Dag Sebastian (1993). Mäng Baltikumil pärast. Tallinn: Olion.
- Ahrens, Eduard (1843). Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Reval: Heinrich Laakmann.
- Ahrens, Eduard (1848). Zur Ehstnischen Declinationslehre. Reval: Lindfors Erben.
- Ahrens, Eduard (1853). Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Reval: Kluge und Ströhm. [Tõlge eesti keelde, vt Ross 2003.]
- Ahven, E[eva] (1956). 1905.–1907. a. revolutsiooni mõjust eesti kirjakeele sõnavarasse. – Emakeele Seltsi aastaraamat II, 1956, lk 23–31. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Ahven, E[eva] (1958). Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900–1917. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused IV.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Ahven, Eeva (1965). Esimene nõukogude aasta eesti sõnavara ajaloos. – Keel ja Kirjandus 8, lk 393–398.
- Ahven, Eeva (1971). Eesti kirjakeele arenemine. – V[iktor] Maamägi (toim). Eesti NSV ajalugu. III köide. 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni. Tallinn: Eesti Raamat, lk 630–632.
- Ahven, Eeva (1997). Keele ja Kirjanduse Instituudi algusaastad arhiivisäilikutest. – Jüri Viikberg (toim). Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias. Tallinn: Eesti Keele Instituut, lk 122–184.
- Ahven, Eeva (2007). Pilk paberpeeglisse. Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ahven, Heino (1955). Emakeele Seltsi tegevusest sõjajärgseil aastail (1945–1954). – Emakeele Seltsi aastaraamat I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 5–26.
- Ahven, Heino (1970). Emakeele Selts. Lühiülevaade minevikust ja tänapäevast. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Emakeele Selts.
- Ainsaar, Mare (1997). Eesti rahvastik Taani hindamisraamatust tänapäevani. Estonian Population from Liber census Daniae up to nowadays. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Alenius, Kari (1996). Ahkeruus, edistys, ylimielisyys. Virolaisten Suomi-kuva kansallisen heräämisen ajasta tsaarinvallan päättymiseen (n. 1850–1917). (Studia Historica Septentrionalia, 27.) Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys.
- Alpatov, Vladimir Mihailovitš (1991) = Алпатов, Владимир Михайлович. История одного мифа. Марр и марризм. Москва: Наука.
- Altoa, V[illem] (1965). Juhuluule XVII sajandil ja XVIII saj. algusaastail. – A[arne] Vinkel (toim). Eesti kirjanduse ajalugu. I köide. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat, lk 161–177.
- Altoa, Villem (1971). Veel vanimatest eesti aabitsatest. – Keel ja Kirjandus 14, lk 598–603.
- Altoa, V[illem], A[ino] Valmet (1973). 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule. Tallinn: Eesti Raamat.
- Alvre, Paul (1984). Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas (I). – Keel ja Kirjandus 27, lk 335–342.
- Aman, Viktor (1992). En bok om Estlands svenskar. Kulturhistorisk översikt. 4. Stockholm: Kulturföreningen Svenska Odlingens Väänner.

- Amburger, Erik (1966). *Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917. (Studien zur Geschichte Osteuropas X.)* Leiden: Brill.
- Andrae, Carl Göran (2005). *Rootsi ja suur põgenemine Rootsi 1943–1944.* Tallinn: Olion.
- Andresen, Lembit (1985). *Eesti kooli vanem ajalugu.* Tallinn: Valgus.
- Andresen, Lembit (1995). *Eesti kooli ajalugu. Algusest kuni 1940. aastani.* Tallinn: Avita.
- Andresen, Lembit (1997). *Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu I. Eellugu ja algus kuni Põhjasõjani.* Tallinn: Avita.
- Anepaio, Terje (1999). *Soomlased. – Jüri Viikberg (toim). Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, –rühmad ja -killud.* Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus lk 437–445.
- Angelus, Oskar (1951). *Die Kulturaautonomie in Estland. Detmold: Estnisches Zentralkomitee für Westdeutschland.*
- Annus, Endel (1974). *Millal ilmus esimene eestikeelne kalender? – Keel ja Kirjandus 17, lk 611–612.*
- Annus, Endel (2000). *Eesti kalendrikirjandus 1720–1900.* Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.
- Ant, Jüri & Lembit Raid (1989). *EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenumi mõjust Tartu ülikoolis. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXII(I). Taru: Tartu Ülikool, lk 176–188.*
- Anvelt, Leo (1979). *O. W. Masing ja kaasaegsed. Lisandusi nende tundmiseks.* Tallinn: Eesti Raamat.
- Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (1995). *Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Esimene köide. 1814–1818.* Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Ariste, Paul (1939). *Eesti keele hääldamine. (Elav Teadus nr. 92.)* Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Ariste, Paul (1963). *Foneetika. – Eesti keele grammatika I. Häälikuõpetus ja ortograafia. I vihik.* Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 25–133.
- Ariste, Paul (1969). *„Kolm kohalikku keelt“. – Keel ja Kirjandus 12, lk 140–147.*
- Ariste, Paul (1971). *Ferdinand Johann Wiedemann.* Tartu: Tartu Riiklik Ülikool. [Taastrükk: Tallinn: Valgus, 1973; kolmas trükk: Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2005.]
- Ariste, Paul (1979). *Johann Samuel Friedrich Boubrig. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII (TRÜ ajaloo komisjoni materjali).* Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 42–51.
- Aru, Krista (1991). *Eesti Vabariigi ajakirjad. – Eesti ajakirjanduse ajaloost VI.* Tartu: Tartu Ülikooli žurnalistika kateeder, lk 3–27.
- Arukaevu, Jaanus (1997). *Ado Grenzsteini tagasitulek: Essee. – Akadeemia 9, lk 2467–2514.*
- Assmuth, Bernd (1950). *Die lexikalischen und grammatischen Wandlungen der estnischen Schriftsprache im letzten Jahrhundert und ihre Ursachen. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen.* Göttingen: Georg-August-Universität Göttingen.
- Aun, Karl (1951). *Der völkerrechtliche Schutz nationaler Minderheiten in Estland von 1917 bis 1940.* Hamburg: Hansischer Gildenverlag, Joachim Heitmann & Co..
- Aun, Karl (1960). *Jaana Tõnisson eesti rahvusliku iseteadvuse kujundajana. – [E]vald Blumfeldt, M[i]kk Põlde jt. (toim). Jaan Tõnisson. Koguteos tema üheksakümneenda sünnipäeva tähistamiseks.* Stockholm: Vaba Eesti, lk 311–325.
- Bartsch, Renate (1987). *Norms of Language. Theoretical and Practical Aspects.* London & New York: Longman.
- Bauer, Henning, Andreas Kappeler & Brigitte Roth (Hrsg.) (1991a). *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897. A: Quellenkritische Dokumentation und Datenhandbuch.* Stuttgart: Steiner.
- Bauer, Henning, Andreas Kappeler & Brigitte Roth (Hrsg.) (1991b). *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897. B: Ausgewählte Daten zur sozio-ethnischen Struktur des Russischen Reiches – Erste Auswertungen der Kölner NFR-Datenbank.* Stuttgart: Steiner.
- Bjørnflaten, Jan Ivar (1982). *Marr og språkvitenskapen i Sovjetunionen. Bidrag til den sovjetiske språkvitenskaps historie. (Tromsø-studier i språkvitenskap V.)* Oslo: Novus Forlag.
- Björverud, Susanna (1998). *A Grammar of Lalo.* Lund: Department of East Asian Languages, Lund University.
- Blokländ, Rogier (2005). *The Russian loanwords in literary Estonian.* Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Blumfeldt, Evald (1961). *Estlandssvenskarnas historia. – Edvin Lagman (toim). En bok om Estlands svenskar [1]. Bosättningsområde. Historia. Andra världskriget och överflyttningen till Sverige. Folklig kultur.* Stockholm: Kulturföreningen Svenska Odlingens Vänner, 63–178.
- Brambat, Benita (1974). *K. A. Hermann eesti sõnavara rikastajana. – Centum (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr. 9).* Tallinn: Valgus, lk 218–234.
- Comrie, Bernard, Gerald Stone & Maria Polinsky (1996). *The Russian Language in the Twentieth Century.* Oxford: Clarendon Press.
- Cooper, Robert L. (1988). *Planning language acquisition. – Peter H. Lowenberg (toim). Language Spread and Language Policy: Issues, Implications, and Case Studies. (Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics 1987.)* Washington D.C.: Georgetown University Press, lk 140–151.
- Cooper, Robert L. (1989). *Language Planning and Social Change.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Coulmas, Florian (1985). *Sprache und Staat. Studien zur Sprachplanung und Sprachpolitik. (Sammlung Götschen 2501.)* Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Digitieritud eesti ajalehed. Valik ajalehti aastatest 1821–1944. <http://dea.nlib.ee>
- Ederberg, F[riedrich] (1911). *Võõrakeelne Eesti keel. – Eesti Kirjandus 6, lk 255–258.*
- Ederberg, F[riedrich] (1913). *Rikutud Eesti keelest. – Eesti Kirjandus 8, lk 466–471.*
- Edwards, John (1985). *Language, Society and Identity.* Oxford: Blackwell, Deutsch.
- Eek, Arvo (1989). *Keeleseaduse raske süüd. – Keel ja Kirjandus 32, lk 513–523.*

- Eesti Vabadussõda 1948 = Eesti Vabadussõda 1918–1920 I. Vabadussõja Ajaloo Komitee populaarteadusliku väljaande kordustrükk. S. a., l. & n. [Geislingen/St.]
- Ehala, Martin (1988). EKP keelepoliitikast aastail 1978–1987. – *Looming* 63, lk 1508–1514.
- Ehala, Martin (1991). EKP keelepoliitikast aastatel 1978–1987. – Eesti keele ja kirjanduse kateedri töid II. Tallinn: Tallinna Pedagoogiline Instituut, lk 47–58. Tallinn.
- Eilart, J[aan] jt. (1965). Kas tunned maad? Teatmik Eesti NSV matkajale ning kodu-uuri jaoks. Tallinn: Eesti Raamat.
- Einer, H[ans] (1885). Lühikene Eesti keele õpetus rahvakoolidele. Tartu: A. Grenzstein.
- Elisto, Elmar (1933). [Arvustatud teos:] Elmar Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu 1933. E. Kirjanduse Seltsi kirjastus. 460 lk., hind 2 kr. 50 s. – Eesti Keel 12, lk 181–182.
- Elisto, Elmar (1948). Keelelisi küsimusi I. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.
- Elisto, Elmar (1971). Saatuslik 1927. (Keeleuendusest ja Emakeele Seltsi poisipõlvest.) – Helgi Vihma & Karl Mihkla (toim). Üheksa aastakümnet. Pühendusteos Johannes Aavikule. Tallinn: Valgus, lk 131–135.
- Elisto, Elmar (1976). Õigest keelest, tervest meelest. Keelelisi küsimusi II. Tallinn: Eesti Raamat.
- Elisto, Elmar (1977). Keelelisest tööst kirjastustes 1945–1950. – Emakeele Seltsi aastaraamat 22, 1976. Tallinn: Eesti Raamat, lk 191–198.
- Emakeele Seltsi argipäev 1986 = Emakeele Seltsi argipäev. [Toimetuse vestlus seltsi teadussekretäri Heino Ahvenaga.] – Kodumurre 16, lk 3–12. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Erelt, Mati (1998). Mõnest tähendusnihest tänapäeva eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 41, lk 816–822.
- Erelt, Mati & Helle Metslang (1998). Oma või võõras? („Muutuv keel“). – Keel ja Kirjandus 41, lk 657–668.
- Erelt, Mati, Tiiu Erelt & Kristiina Ross (2000). Eesti keele käsiraamat. Teine, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, T[iiu] (1972). Reorganiseeriti vabariiklik õigekeelsuskomisjon. – Keel ja Kirjandus 15, lk 254.
- Erelt, Tiiu (1973). Võistlussõnade esimene eluaasta. – Keel ja Kirjandus 16, lk 457–461.
- Erelt, Tiiu (1983). Andrus Saareste ja keelekorraldus. – Heino Ahven (toim). Kirjakeel 1983. Tallinn: Valgus, lk 18–37.
- Erelt, Tiiu (1985). Lauri Kettunen ja eesti keelekorraldus. – Keel ja Kirjandus 28, lk 483–492.
- Erelt, Tiiu (1995). Soome keele kütkes. – Keel ja Kirjandus 38, lk 9–19.
- Erelt, Tiiu (1996). Kas Eesti on Soome asumaa? – Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Keelenõuanne soovitab. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 33–35.
- Erelt, Tiiu (1997). Eesti oskussõnastikud 1991–1995 (I). – Keel ja Kirjandus 40, lk 305–314.
- Erelt, Tiiu (2001). Keelekorralduse ja -õpetuse komisjon 1979. – Emakeele Seltsi aastaraamat 46. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 88–114.
- Erelt, Tiiu (2002). Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Tiiu (2004). Sõnavõistlus andis uued eesti sõnad. – Maire Raadik (toim). Keelenõuanne soovitab 3. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 40–54.
- Erelt, Tiiu & Arvi Tavast (2003). Eesti oskuskeelekorralduse seisund. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ernits, E[imar] (1989). Alghariduskoolid 19. sajandi esimesel poolel. – E[ndel] Laul (toim). Eesti kooli ajalugu. 1. köide. 13. sajandist 1860. aastateni. Tallinn: Valgus, lk. 301–425.
- Ernits, V[illem] (1921). Nimede muutmine kultuuriloolisena nähtusena. – Eestlasele eesti nimi (Akademilise Emakeele Seltsi toimetused 2). Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, lk 16–27.
- Ertis, Eduard (1986). Eesti kirjakeel Nõukogude Liidus 1920.–1930-ndail aastail. – Keel ja Kirjandus 29, lk 603–608.
- Faehlmann, Friedrich Robert (1844). Über die Declination der estnischen Nomina. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1:3. Dorpat, lk 17–61. [Taastrükk koos eestikeelse tõlkega: FRF, lk 61–141.]
- Ferguson, Charles A. (1968). Language Development. – Joshua A. Fishman, Charles A. Ferguson & Jyotirindra Das Gupta (toim). Language Problems of Developing Nations. New York, London, Sydney & Toronto: John Wiley & Sons, Inc, lk 27–35.
- Fishman, Joshua A., Charles A. Ferguson & Jyotirindra Das Gupta (toim). (1968) Language Problems of Developing Nations. New York, London, Sydney & Toronto: John Wiley & Sons, Inc.
- Fleisch, Henri (1994). Arabic Linguistics. – Giulio Lepschy (toim). History of Linguistics I. The Eastern Traditions of Linguistics. London, New York: Longman, lk 164–184.
- Fodor, Istvan & Claude Hagège (toim) (1983a). Language Reform. History and Future. La Réforme des Langues. Histoire et Avenir. Sprachreform. Geschichte und Zukunft. I. Hamburg: Buske.
- Fodor, Istvan & Claude Hagège (toim) (1983b). Language Reform. History and Future. La Réforme des Langues. Histoire et Avenir. Sprachreform. Geschichte und Zukunft. II. Hamburg: Buske.
- Fodor, Istvan & Claude Hagège (toim) (1984). Language Reform. History and Future. La Réforme des Langues. Histoire et Avenir. Sprachreform. Geschichte und Zukunft. III. Hamburg: Buske.
- Fodor, Istvan & Claude Hagège (toim) (1989). Language Reform. History and Future. La Réforme des Langues. Histoire et Avenir. Sprachreform. Geschichte und Zukunft. IV. Hamburg: Buske.
- Fodor, Istvan & Claude Hagège (toim) (1990). Language Reform. History and Future. La Réforme des Langues. Histoire et Avenir. Sprachreform. Geschichte und Zukunft. V. Hamburg: Buske.
- Fodor, Istvan & Claude Hagège (toim) (1994). Language Reform. History and Future. La Réforme des Langues. Histoire et Avenir. Sprachreform. Geschichte und Zukunft. VI. Hamburg: Buske.

- Garleff, Michael (1991). Die kulturelle Selbstverwaltung der nationalen Minderheiten in den baltischen Staaten. – Boris Meissner (Hrsg.). Die baltischen Nationen Estland, Lettland, Litauen. Zweite, erweiterte Auflage. Köln: Markus, lk 87–107.
- Goossens, Jan (1973). Niederdeutsche Sprache – Versuch einer Definition. – Jan Goossens (Hrsg.). Niederdeutsch, Sprache und Literatur. Eine Einführung. Band – Sprache. Neumünster: Wachholtz, lk 9–27.
- Goossens, Jan (1985). Herauslösung und Herausbildung des Niederländischen. – P. Sture Ureland (Hrsg.). Entstehung von Sprachen und Völkern. Glotto- und ethnogenetische Aspekte europäischer Sprachen. Akten des 6. Symposiums über Sprachkontakt in Europa, Mannheim 1984. (Linguistische Arbeiten 162.) Tübingen: Niemeyer, lk 287–304.
- Graf, Mati (1993). Eesti rahvusriik. Idee ja lahendused ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn: [kirjastus märkimata].
- Grenzstein, Ado (1881). Uued sõnad. – Eesti Postimees 25, nr 17–19, lk 65–66, 69–70, 73–74. Tartu.
- Grenzstein, A[do] (1899). Kauni keele kaitsemiseks. (Politika Kirjawara nr. 10). Jurjew: A. Grenzstein. [Uustrükk: Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1996.]
- Grönberg, Artur (1985). Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu II. Iseseisvuse eelvoitluses (1906–1917), omariikluse saavutustes (1918–1940). Montreal: Eesti Üliõpilaste Seltsi vanematekogu kirjastus.
- Grünthal, W[illem] (1911). Eesti kirjakeele arenemine. – Eesti Kultura I. („Postimehe“ kirjakogu I.) Tartu. Postimehe kirjastus, lk 214–304.
- Gutslaff, Johannes (1648). Observaciones grammaticae circa linguam Esthonicam. Dorpat: Johannes Vogel. [Taastrükk Marju Lepajõe eestikeelse tõlkega: Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu, 1998.]
- Haas, W (toim) (1982). Standard Languages, Spoken and Written. Manchester: Manchester University Press.
- Hallas, Karin (1995). Eestlane ja suurlinn. – Kunstiteaduslikke uurimusi 8. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 90–121.
- Hasselblatt, Cornelius (1996). Minderheitenpolitik in Estland. Rechtsentwicklung und Rechtswirklichkeit 1918–1995. Hamburg: Baltica.
- Haugen, Einar (1959). Planning for a standard language in modern Norway. – Anthropological Linguistics 1, nr 3, lk 8–21.
- Haugen, Einar (1965). Construction and reconstruction in language planning: Ivar Aasen's grammar. – Word 21, lk 188–207.
- Haugen, Einar (1966). Language Planning and Language Conflict. The Case of Modern Norwegian. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Haugen, Einar (1987). Language Planning. – Ulrich Ammon, Norbert Dittmar, Klaus J. Mattheier (toim). Sociolinguistics. Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. I. Berlin, New York: Walter de Gruyter, lk 626–637.
- Helle, Anton Thor (1732). Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache [...]. Halle: Stephan Orban.
- Henno, Kairit (2000). Eesti piirimimed. Jaani kihelkond. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Henno, Kairit (2002). Riiklikust isikunimekorraldusest aastatel 1918–1940. – Õiguskeel 8, nr 4, lk 33–42.
- Hermann, K[arl] A[ugust] (1884). Eesti keele Grammatik. Koolide ja iseõppimise tarvis. Tartu: Wilhelm Just.
- Hiio, Toomas, Meelis Maripuu & Indrek Paavle (ed.). 2006. Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn: Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity.
- Hint, Mati (1978). Keelekorralduse küsimärgid. – Looming 53, lk 673–685, 844–863.
- Hint, Mati (1990). Vene keele mõjud eesti keelele. – Akadeemia 2, lk 1383–1404. [Täielik tekst: Hint 2002: 103–129.]
- Hint, Mati (1995). Innovating Indo-European Patterns in Analytical Morphology of Estonian. – Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum Jyväskylä 10.–15.8.1995. Pars II. Summaria acroasium in sectionibus et symposiis factarum. Jyväskylä, lk 42–43.
- Hint, Mati (1996). Eesti keel okupatsiooni järel. – Keel ja Kirjandus 39, lk 802–808.
- Hint, Mati (1998). Häälikutest sõnadeni. Eesti keele häälikusüsteem üldkeeleteaduslikul taustal. Teine, ümbertõetatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hint, Mati (2002). Keel on tõde on õige ja vale. Tartu: Ilmamaa.
- Holmberg, Maj-Lis (1976). Om Finland och övriga finnländer i den isländska fornlitteraturen. – Arkiv för nordisk filologi 91, lk 166–191.
- Hupel, August Wilhelm (1780). Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm (1818). Ehstnische Sprachlehre für die beiden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweite durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Hurt, Jakob (1871). Kas eesti keelele uusi sõno tarvis. – Eesti Postimehe lisaleht nr 22, 24–27, lk 130, 142, 148, 154, 160.
- Hurt, Jakob (1886). Püha kiri pannakse uue kirjutusviisi järele ümber. – Postimees nr 28, heinakuu 5, lk 1–2. Tartu.
- Hurt, Jakob (1904–05). Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega I–II. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 104.) Helsingi: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Høyer, Svennik, Epp Lauk & Peeter Vihalemm (eds.) (1993). Towards a Civic Society. The Baltic Media's Long Road to Freedom. Perspectives on History, Ethnicity and Journalism. Tartu: Baltic Association for Media Research / Nota Baltica Ltd.
- Ilja, Voldemar (1995). Vennastekoguduse (hernhuutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743. [Tallinn:] Logos.
- Ilja, Voldemar (2002). Vennastekoguduse (hernhuutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1729–1750, III. Tallinn: Logos.
- Ilm, Uno & Tõnu Tender (2003). Trellide ja luku taga. Sissevaade Eesti kinnipeetavate 20. sajandi slängi. Tartu: Atlex.
- Isberg, Alvin (1970). Kyrkoförvaltningsproblemet i Estland 1561–1700. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 16.) Uppsala.

- Jaanson, Ene-Lille (2000). Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatkogu.
- Jansen, Ea (1971). C. R. Jakobsoni „Sakala“. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jansen, Ea (1987). Carl Robert Jakobson muutuv asjas. Märkmeld, piirjoni, mõtteid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jansen, Ea (1999). Kolm kohalikku keelt. Ajaloolase vaatevinklist. – Jüri Viikberg (toim). Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 240–242.
- Jansen, Ea (2007). Eestlane muutuv asjas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Johansen, Paul (1961). Zur Frage der russischen Lehnwörter im Estnischen. – Ural-Altische Jahrbücher 33, lk 78–89.
- Johansen, Paul & von zur Mühlen, Heinz (1973). Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 15.) Köln, Wien: Böhlau Verlag.
- Joseph, John Earl (1982). Dialect, Language and “Syncdoche”. – Linguistics 20, lk 473–491.
- Joseph, John Earl (1987). Eloquence and Power. The Rise of Language Standards and Standard Languages. London: Frances Pinter (Publishers).
- Jungner, Hugo & Elisabeth Svärdröström (1958–70). Västergötlands runinskrifter. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Jõe, Heino (1951). Saadikud põlvpükstes. (Iseseisvuslaste kirjavara II.) Tierp: Törvik.
- Jõgever, J[aan] (1911). Eesti muinasajast IV. – Eesti Kirjandus 6, lk 230–239.
- Jõgever, J[aan] (1913a). [Arvustatud teos:] Joh. Aavik. Keele kaunima kõlavuse poole. – Eesti Kirjandus 8, lk 239–243.
- Jõgever, J[aan] (1913b). Õigekeelsus ja õigekiri. – Eesti Kirjandus 8, lk 289–303.
- Jõgever, K[aan] (1914). Mõnda Eesti keele alalt. – Eesti Kirjandus 9, lk 201–209.
- Jõgi, Aino (1968). Inglise päritolu sporditermidid. – Keel ja Kirjandus 11, lk 11–20.
- Jõgi, Aino (1972). Inglise laensõnad eesti keele sõnatäenduslikus süsteemis. – Töid romaani-germaani filoloogia alalt IV (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 294). Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 3–15.
- Jõgi, Aino (1989). Inglise keele mõjust väliseesti ilukirjanduse sõnavarale ja sõnakasutusele. – Keel ja Kirjandus 32, lk 649–656.
- Jänes, Henno (1951). Uute tüvisõnade kunstlikust loomisest eesti keeles. – Henno Jänes (toim). Pühendusteos Johannes Aavikule 70. sünnipäeva puhul 8. detsembril 1950. Lund, lk 33–45.
- Jääts, Indrek (1998). Setude etnilise identiteedi ajalugu. – Akadeemia 10, lk 1127–1153, 1520–1546.
- Jürjo, Indrek (2004). Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv.
- Kaalep, A[ain] (1966). Reanimatsioon eesti vastest. – Keel ja Kirjandus 9, lk 372–373.
- Kaarheit, S[alme] (1964). Lõuna-eesti murdest tingitud vigu õpilaste kõnes ja kirjas. – Kirjakeel. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 69–73.
- Kahu, Meelik (1969). Uut valgust C. R. Jakobsoni lugemike sünniloole. – Keel ja Kirjandus 12, lk 413–420, 461–474.
- Kallas, S. (1964). Õpilaste murdevigade ravi. – Nõukogude Õpetaja, 14. nov., lk 3.
- Kampmann, Mihkel (1918). Eesti keele õpewiis. Tallinn: G. Pihlakas.
- Kaplinski, Küllike (1980). Tallinna käsitöölised XIV sajandil I. Tallinn: Eesti Raamat.
- Karjahärm, Toomas (1973). Eesti rahvusliku haritlaskonna kujunemisest möödunud sajandi lõpul ja praeguse algul. – Keel ja Kirjandus 16, lk 624–630.
- Karjahärm, Toomas (1998). Ida ja lääne vahel. Eesti-vene suhted 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Karjahärm, Toomas & Sirk, Väino (1997). Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Karma, O[tt]o (1963). Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.
- Karu, Ellen (1985). On the Development of the Association Movement and its Socio-Economic Background in the Estonian Countryside. – Aleksander Loit (ed.). National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century. The 7th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 10–13, 1983 (Acta Universitatis Stockholmensis. Studia Baltica Stockholmensia 2). Uppsala, lk 271–282.
- Kasekamp, Andres (2000). The Radical Right in Interwar Estonia. (Studies in Russia and East Europe.) Basingstoke: Macmillan in association with School of Slavonic and East European Studies, Univ. of London; New York, N.Y.: St. Martin's Press.
- Kasik, Reet (1994). Ajaleht on emakeele alus. – Keel ja Kirjandus 37, lk 65–75.
- Kask, A[mold] (1938a). Tänapäeva kirjakeele kujunemisteedelt. Mõningaid jooi EKS-i keelekorralduslikust tegevusest. – Eesti Kirjandus 32, lk 241–256. [Taastrükk: Kask 1970: 334–352.]
- Kask, Arnold (1938b). J. V. Veski ja eesti oskussõnastikud. – Eesti Keel 17, lk 65–91.
- Kask, A[mold] (1938c). Keeleõpetusest gümnaasiumis. – Kasvatus 20, lk 289–301.
- Kask, A[mold] (1946). Eesti keel ja selle arenemine. Keeleõpik XI klassile. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.
- Kask, A[mold] (1949). Lühike ülevaade eesti keelest ja selle arenemisest. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.
- Kask, A[mold] (1956a). Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. – Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 140–169.
- Kask, Arnold (1956b). 15 aastat Nõukogude Eesti keeleteadust. – Emakeele Seltsi aastaraamat II, 1956. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 3–22.
- Kask, A[mold] (1957). Võitlus eesti kirjakeele normide ühtlustamise eest 1886. aastal – Ema keele Seltsi aastaraamat III, lk 3–18. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

- Kask, Arnold (1958). Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Emakeele Seltsi toimetised 2.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold (1969). "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" osast meie kirjakeele kujunemisel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 14–15, 1968–1969. Tallinn: Eesti Raamat, lk 23–34.
- Kask, Arnold (1970). Eesti kirjakeele ajaloost, I–II. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kask, A[rnold] (1972). Eesti keele ajalooline grammatika. Häälikulugu. Teine trükk. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kask, Arnold (1976a). Kuidas tuli õ-tähti eesti keelde. – Mart Mäger (koost). Keel, mida me uurime. Tallinn: Valgus, lk 177–180.
- Kask, Arnold (1976b). Eesti Kirjameeste Seltsi keelelisest tegevusest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 21, 1975. Tallinn: Eesti Raamat, lk 5–22.
- Kask, Arnold (1984). Eesti murded ja kirjakeel. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised, 16.) Tallinn: Valgus.
- Kazmina, O. E. (1991). = Казмина, О. Е. Динамика численности национальных групп Эстонии в XX в. – Расы и Народы: Современные этнические и расовые проблемы. Ежегодник 21. Москва: Наука, lk 79–99.
- Katus, Kalev (1991). Rahvus: soomlane. Elukoht: Eesti. – Aja Puls nr 2, 1991, lk 8–9.
- Keem, Hella (1972). Andrus Saarestest. Pilk aastakümnete taha. – Keel ja Kirjandus 15, lk 488–496.
- Keem, Hella (1997). Võru keel. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Kettunen, Lauri [s.a]. Arvustavad märkused keeleuendusnõuete puhul. Tallinna: Rahvapäevik.
- Kettunen, Lauri (1924). Lauseliikmed eesti keeles. (Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimkonna toimetused 9.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Kettunen, Lauri (1962). Eestin kielen äännehistoria. Kolmas painos. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 156.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kiini, Sirje, Rein Ruutsoo & Andres Tarand (1990). 40 kirja lugu. Tallinn: Olion.
- Kiindok, Aino (1958). Mõningaid märkmeid E. Vilde teoste keelest. – Keel ja Kirjandus 1, lk 90–102, 164–174.
- Kindlam, Ester (1976). Meie igapäevane keel. Tema hoolet ja seadet. Tallinn: Valgus.
- Kindlam, Magnus (1945). Kas lihtne või keeruline keel? – Looming 20, lk 1129–1135.
- Kingisepp, Valve-Liivi (1997). Eesti keele professuuri algusaastad Tartu ülikoolis. – 75 aastat eesti ülikooli Tartus. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXIX.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 86–93.
- Kingisepp, Valve-Liivi; Külli Habicht, Külli Prillop (2002). Joachim Rossiniuse kirikumanaalide leksika. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Kinkar, Feliks (1996). Eesti haridusseltside ajaloost. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kirjakeele teataja 1979–1983. Õigekeelsuskomisjoni otsused. Tallinn: Valgus, 1985.
- Kirme, Kaalu & Maris Kirme (toim) (1998). Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944. (Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis A 10 Humaniora.) Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Kivi, Aleksander (1972). Tallinna tänavad. Tallinn: Valgus.
- Kivi, Aleksander (1977). Isikunimelised tänavad Tallinnas. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kivimäe, Sirje (1995). Esimesed naiseltsid Eestis ja nende tegelased. – Ea Jansen ja Jaanus Arukaevu (toim). Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojajärgse rahvusriigi. Artiklite kogumik. Tartu-Tallinn: Eesti Ajalooarhiiv, TA Ajaloo Instituut, lk 118–135.
- Klaas, Birute (1995). Zum Ursprung der anlautenden Konsonantenverbindungen in der estnischen und finnischen Sprache. – Symposiumi Itämerensuomalainen kulttuurialue. The Fenno-Baltic Cultural Area. Järjestäjä, Organized by Seppo Suhonen. (Castrenianumin toimitteita 49.) Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura, lk 108–129.
- Kloss, Heinz (1952). Die Entwicklung neuerer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950. (Schriftenreihe des Goethe-Instituts 1.) München: Pohl & Co.
- Kloss, Heinz (1969). Research Possibilities on Group Bilingualism. A Report. Quebec: Centre international de recherches sur le bilinguisme, Université Laval, Cité universitaire.
- Kloss, Heinz (1978). Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800. 2., erweiterte Auflage. (Sprache der Gegenwart. Schriften des Instituts für deutsche Sprache 37.) Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann.
- Klöcker, Martin (2005). Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Teil 1. Darstellung. (Frühe Neuzeit 112.) Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Kokla, Paul (1985). Entstehung einer einheitlichen estnischen Schriftsprache. – P. Sture Ureland (toim). Entstehung von Sprachen und Völkern. Glotto- und ethnogenetische Aspekte europäischer Sprachen. Akten des 6. Symposiums über Sprachkontakt in Europa, Mannheim 1984. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, lk 305–316.
- Koppel, Margit-Mariann (2007). Mahalaskmine pärast surma. – Eesti Ekspress, 23. augustil 2007. (<http://paber.ekspress.ee/viewdoc/D88EE0E2B93008B4C225733E00308181>)
- Kreindler, Isabelle T. (1985). The Non-Russian Languages and the Challenge of Russian: The Eastern versus the Western Tradition. – Isabelle Kreindler (ed.). Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages. Their Past, Present and Future (Contributions to the Sociology of language 40). Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter, lk 345–367.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold (1953). Maailm ja mõnda. (Teosed.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kruus, Hans (1920a). Linn ja küla Eestis. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Kruus, Hans (1920b). Saksa okupatsioon Eestis. 1–5000. Tartu: Odamehe Kirjastus.
- Kruus, Hans (1932). Grundriss der Geschichte des estnischen Volkes. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.
- Kruus, Hans (1939). Eesti Aleksandrikool. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.

- Kruusberg, A[leksander] (1916). Aadu Grenzstein †. – Eesti Kirjandus 11, lk 386–397, 409–439.
- Kruusberg, A[leksander] (1921). A. Grenzsteini müüdiväsus. – Eesti Kirjandus 15, lk 82–93, 116–122, 141–153, 171–179.
- Kukk, Kersti (1975). Uudissõnad 1964–1974. – V[iivi] Maanso (koost). Sõnavaraõpetuse probleeme. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, lk 115–134.
- Kull, Rein (1972). Sõnavõistlus ja võistlussõnad. – Keel ja Kirjandus 15, lk 524–530.
- Kull, Rein (1974). Eesti õigekeelsussõnaraamat eile, täna ja homme. – Centum (Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Emakeele Seltsi toimetised 9). Tallinn: Valgus, lk 18–32.
- Kull, Rein (1976). Elmar Elisto ja eesti keel. – Elmar Elisto. Õigest keelest, tervest meelest. Keelelisi küsimusi II. Tallinn: Eesti Raamat, lk 180–185.
- Kull, Rein (1977). Manivalde Lubi. – Emakeele Seltsi aastaraamat 22, 1976. Tallinn: Eesti Raamat, lk 223–225.
- Kull, Rein (1978). Mida peale hakata greipfruudiga? – Sirp ja Vasar 36, 27. jaanuar, lk 12.
- Kull, Rein (1989). J. V. Veski ja markantne terminilooming. – Emakeele Seltsi aastaraamat 33, 1987. Keelest ja kultuuri loost. Tallinn: Eesti Raamat, lk 19–41.
- Kulu, Hill (1992). Eestlased maailmas. Ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu: Tartu Ülikool, Majandusgeograafia kateeder.
- Kurman, George (1968). The Development of Written Estonian. (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 90.) The Hague, Netherlands: Mouton & Co.
- Kuum, Jüri (2002). Carl Robert Jakobson – talurahva õpetaja ja põllumees. Saku: Mart Tamberg.
- Kõiv, Lea (2006). Johannes Gutsclaff pastorina Urvastes. – Enn Küng (koost). Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 200–240.
- Köpp, Johan (1953). Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I. 1870–1905. Uppsala: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus. [Esmatrükk: Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 1925.]
- Köpp, Johan (1954). Mälestuste radadel II. Tartu 1896–1906. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Köpp, Johan (1969). Mälestuste radadel III. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Köppen, Peter v[on] (1867). Erklärender Text zu der ethnographischen Karte des St. Peterburger Gouvernements. St.-Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Kübarsepp, Ed. (1926). Vähemusrahvused Eestis. – Eesti. Maa, rahvas, kultuur. (Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused 19.) Tartu: Eesti kirjanduse Selts, lk 1251–1255.
- Küng, Enn (2006). Johann Köhler ja Narva trükikoda 1695–1705. – Enn Küng (koost). Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 336–362.
- Laaman, Eduard (1964). Eesti iseseisvuse sünd. Stockholm: Vaba Eesti. [Esmatrükk: Tartu: Loodus, 1936.]
- Laanekask, Heli (1978). Kirjanduspärandi uustrükkide keelelisest redigeerimisest E. Vilde romaani „Raudsed käed“ põhjal. – Sõnast tekstini. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 149–158.
- Laanekask, Heli (1983). Poleemika ühise eesti kirjakeele ümber ajakirjas „Beiträge“. – Keel ja Kirjandus 26, lk 191–201.
- Laanekask, Heli (1984). Eesti kirjakeelte administratiivne ühendamise katse XIX sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 27, lk 679–685.
- Laanekask, Heli (1988). Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. – Keel ja Kirjandus 31, lk 585–593.
- Laanekask, Heli (1992). Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. – Akadeemia 4, lk 1172–1198.
- Laanekask, Heli (1993). Sõda tallinna ja tartu keele vahel ning selle kajastusi eesti trükiseis. – Helgi Vihma (toim). Keelereform ja raamat (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised = Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae III). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 54–61.
- Laanekask, Heli (1995). Antti Almergi eesti keel ehk mis mu nyt peab sanoma puolustukseks. – Helena Sulkala & Heli Laanekask (toim). Lähivertailuja 8. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hailuodossa 7.–9.5. 1994. (Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 40.) Oulu: Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitos, lk 56–61.
- Laanekask, Heli (2004). Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Laanekask, Heli & Tiit Erelt (2003). Written Estonian. – Mati Erelt (toim). Estonian Language. (Linguistica Uralica Supplementary Series 1.) Tallinn: Estonian Academy Publishers, lk 273–342.
- Laar, Mart (1986). Tuglas, ajalugu ja "Ado Grenzsteini lahkumine". – Looming 61, lk 1676–1683.
- Laar, Mart (1995). Raamat Jakob Hurdast. Tartu: Ilmamaa.
- Laar, Mart (2005). Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu : Eesti Ajalooarhiiv.
- Laar, Mart, R[ein] Saukas, Ü[li] Tedre (koost; 1989). Jakob Hurt 1839–1907. Tallinn: Eesti Raamat.
- Laikmaa, Ants (1930). Mamma, dieser Onkel spricht Bauer... – Vaike Tiik (koost). Mõteldes tagasi. Valik Ants Laikmaa autobiograafilisi artikleid. Tallinn: Kunst, 1991, lk. 67–69. [algsest ilmunud „Päevalehes“ 9. veebruaril 1930].
- Lang, J[uhan] (1976). Eestikeelsed füüsikaõpikud ja oskussõnvara aastail 1855–1940. – Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist, I. Kogumik. Tallinn: Valgus, lk 137–150.
- Lattik, Jaan (1950). Teekond läbi öö. Esimene osa. Vadstena: Orto.
- Laugaste, Gerda (1950). Üliõpilaskandidaatide keelelisest tasemest. – Nõukogude Kool 8, lk 209–225, 289–301.
- Laugaste, Gerda (1956). Murdetast keskkoolilõpetaja keeletarvituses. – Nõukogude Kool 14, lk 554–559.
- Laugaste, Gerda (1964). Mida andis ülevabariigiline emakeele olümpiaad. – Keel ja Kirjandus 7, lk 392–398, 467–476.
- Laugaste, Gerda (1974). Lavakõne ortoepiast. – Teatrimärkimik 1971/72. Tallinn: Eesti Raamat, lk 230–239.
- Lauk, Epp (1998). Demokraatia kriis ja ajakirjandusvabaduse piiramine Eesti Vabariigis 1930-ndail aastail. – Keel ja Kirjandus 41, lk 585–596.

- Laul, Endel (1985). Die Schule und die Geburt der Nation. – Aleksander Loit (ed.). National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century. The 7th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 10–13, 1983 (Acta Universitatis Stockholmensis. Studia Baltica Stockholmiensia 2). Uppsala, lk 293–310.
- Laul, Endel (1989). Eesti kooli ajalugu. 1. köide. 13. sajandist 1860. aasteteni. Tallinn: Valgus.
- Leas, Ly, Külli Sepp & Evi Vesik (2004). Kihnu lugõmik. Kihnu: Sihtasutus Kihnu Kultuuriruum.
- Leemets, Tiina (1996). Uuemaid inglise laene. – Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Keelenõuanne soovitab. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 35–41.
- Leemets, Tiina (2000). Inglise-eesti põisõnastik. – Tiiu Erelt, Mati Erelt, Maire Raadik, Tiina Leemets, Sirje Mäearu. Keelenõuanne soovitab 2. [Tallinn:] Eesti Keele Sihtasutus, lk 39–41.
- Leemets, Tiina (2004). Valik inglise jm võõrkeelsete sõnade vasteid korduvate keelenõuküsimuste ja -vastuste hulgast. – Maire Raadik (toim). Keelenõuanne soovitab 3. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 62–64.
- Leetberg, K[aarel] (1913). Keele rikastamisest. – Eesti Kirjandus 8, lk 433–444.
- Leetberg, K[aarel] (1927). Äpardunud keeleuendus. Rakvere: [s.n.].
- Leontjev, Roizenzon & Hajutin (1968) = A. A. Леонтьев, Л. И. Ройзензон, А. Д. Хаютин. Жизнь и деятельность Е. Д. Поливанова. – Е. Д. Поливанов. Статьи по общему языкознанию. Москва: Главная редакция восточной литературы, lk 7–30.
- LePage, Robert B. & David DeCamp (1964). The National Language Question. Linguistic Problems of Newly Independent States. London: Oxford University Press.
- Lepajõe, Marju (1998). Johannes Gutsloff “Grammatilised vaatlused”. – Johannes Gutsloff. Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest (Tartu Ülikooli eesti keele õpetooli toimetised 10). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 285–316.
- Ligi, Herbert (1985). Geographie der estnischen nationalen Bewegung. – Aleksander Loit (ed.). National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century. The 7th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 10–13, 1983 (Acta Universitatis Stockholmensis. Studia Baltica Stockholmiensia 2). Uppsala, lk 259–269.
- Liiv, O[tu] (1932). Eesti rahvuslik meelsus, poliitilised [sic!] erakonnad ja ajakirjandus Vene ametlikul valgustusel. – Eesti Kirjandus 26, lk 82–87.
- Liivaku, U[no] (1969). Kuidis öelda teisiti. Valimik stamp- ja parasiitkeelendeid. Tallinn: Valgus.
- Liivaku, Uno (1972). Kust king keelt pigistab. Tallinn: Valgus.
- Liivaku, Uno (1978). Kust king keelt pigistab. Teine, ümbertõetatud trükk. Tallinn: Valgus.
- Liivaku, Uno (1993). Soomestumisnähtusi eesti keeles. – Kultuur ja Elu nr 6, lk 17–18. [Taastrükk: Liivaku 1999: 87–89.]
- Liivaku, Uno (1995). Eesti raamatu lugu. Tallinn: Monokkel.
- Liivaku, Uno (1999). Kirjakeel ja kirjasõna. (Keeletark soovitab I.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Liivaku, U[no] & M[artin] Ollisaar (toim) (1976). Keelevoos 73/74. Tallinn: Valgus.
- Liivaku, U[no] & M[artin] Ollisaar (toim) (1977). Keelevoos 75. Tallinn: Valgus.
- Liivaku, U[no] & M[artin] Ollisaar (toim) (1978). Keelevoos 76. Tallinn: Valgus.
- Liivik, Olev (2006). Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee aparaat 1945–1953. Tartu: Tartu Ülikool, Eesti ajaloo õpetool.
- Liljedahl, Ragnar (1933). Svensk förvaltning i Livland 1617–1634. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri.
- Lindroth, Sten (1975). Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden. Stockholm: Norstedts.
- Loeber, Dietrich André (1990). Language Rights in Independent Estonia, Latvia and Lithuania, 1918–1940. – Sergij Vilfan, Gudmund Sandvik & Lode Wils (eds.). Ethnic Groups and Language Rights. Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940 III, lk 221–248. New York, N.Y.: New York University Press.
- Loit, Aleksander (1985). Die nationalen Bewegungen im Baltikum während des 19. Jahrhunderts in vergleichender Perspektive. – Aleksander Loit (ed.). National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century. The 7th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 10–13, 1983. (Acta Universitatis Stockholmensis. Studia Baltica Stockholmiensia 2.) Uppsala, lk 59–81.
- Loit, Aleksander (2005). Balti pagulased Rootsisis pärast 1905. aasta revolutsiooni. – Tuna 8, nr 2, lk. 78–87.
- Loog, Mai (1990). Laensõnad Tallinna koolinoorte slängis ehk ida pole ilmakaar. – Keel ja Kirjandus 33, lk 167–169.
- Loog, Mai & Indrek Hein (1992). Studies of Estonian Slang in Tallinn. Spring 1989. (Opera Fennistica & Linguistica 5.) Tampere: Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Loorits, Oskar (1923). Eesti keele grammatika. Tartu: Odamees.
- Lotman, Piret (1991). Tsenuur kui usuvastase võitluse meetod Nõukogude okupatsiooni algul Eestis. – Piret Lotman (toim). Uurimusi tsensuurist. (Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae (ABNE). Eesti Rahvusraamatukogu toimetised (ERRT) IV). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 120–152.
- Lotman, Piret (1997). Keelatud kirjandus Eestis II maailmasõja ajal. Summary: Prohibited Literature in Estonia During the Second World War. – Eesti Akadeemilise Raamatukogu aastaraamat 1996. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, lk 106–112.
- Lotman, Piret & Aivo Lõhmus (1995). Eesti raamatute hävitamine nõukogude võimu poolt. (Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon 5.) Tallinn: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon.
- Lubi, Manivalde (1968). Valimik sõnu minu kodumurrendist. – Emakeele Seltsi aastaraamat 13. Tallinn: Eesti Raamat, lk 239–244.
- Lubi, Manivalde (1971). Sõnasooivutsi. – Emakeele Seltsi aastaraamat 17. Tallinn: Eesti Raamat, lk 165–167.

- Luce, D. von (1813). [Arvustus teose kohta:] Uus ABD ja luggemise-Ramat. Perno-Linna 1811. Vom Herrn Probst Berg. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache I, lk 1–7.
- Lumiste, Leho (1977). Eesti ajakirjanduse ajalugu. Stockholm: Välis-Eesti & EMP.
- Löökene, M[are] (1971). Ajakirjanduskeelest. Aktuaalseid keeleprobleeme Eesti NSV Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkesektisioonis (1958–1967). Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Maamägi, V[iktor] (1980). Uut elu ehitamas. Eesti vähemusrahvus NSV Liidus (1917–1940). Tallinn: Eesti Raamat.
- Maddison, Eugen (1926). Die nationalen Minderheiten Estlands und ihre Rechte. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus.
- Magnus Kindlam (1966) [nekroloog]. – Keel ja Kirjandus 9, lk 391–392.
- Makkar, Mare (1980). Rahaühikute nimetusi J. W. Jannseni ajalehes "Perno Postimees". – Sõnasõel 5. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder, lk 79–81.
- Marandi, Rein (1991). Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I. Legaalne periood (1929–1934). (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 6.) Stockholm: Stockholm University.
- Marandi, Rein (1997). Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. II. Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937). (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 18.) Stockholm: Stockholm University.
- Martis, Ela (1991). Üliõpilaste represseerimisest 1950–1951. – Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni (Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXV). Tartu: Tartu Ülikool, lk 34–40.
- Masing, Uku (1999). Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu: Ilmamaa.
- Mattheier, Klaus (2000). Die Herausbildung neuzeitlicher Schriftsprachen. – Werner Besch, Anne Betten, Oskar Reichmann, Stefan Sonderegger (toim). Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. 2. Teilband. Berlin, New York: Walter de Gruyter, lk 1085–1107.
- Mattheier, Klaus J. & Baldur Panzer (toim) (1992). Nationalsprachentstehung in Osteuropa. The Rise of National Languages in Europe. L'origine des langues nationales en Europe de l'Est. (Sociolinguistica 6.) Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Meos, M[ärt] (1936). Eesti algkooli lõpetaja. Algkooli lõpetaja oskused ja teadmised emakeele alal. (Eesti Koolinõunikkuude Ühingu toimetised nr. 32.) Tallinn: Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi koolivalitsuse väljaanne.
- Meriste, Henno (1964). Märkmeid ajakirjanduse keelekultuuri kohta. – Kirjakeel 1964. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 46–51.
- Meriste, Henno (1970). Pilk ajakirjanduskeelde 1969. – Keel ja Kirjandus 13, lk 264–273.
- Meriste, Henno (1975). Sissevaade ajakirjanduskeelde 1974. – Keel ja Kirjandus 18, lk 283–294, 350–356.
- Meriste, Henno (1976). Ühe hooldustöökoja päevikust. – E[vald] Tooms (koost). Aeg trükis, eetris, ekraanil. Tallinn: Eesti Raamat, lk 19–27.
- Meriste, Henno (1978). Sõnamerel seilates. Tallinn: Valgus.
- Meriste, Henno (1980). Tänapäeva ajakirjanduskeelest. – Ü[lo] Koit & F[eliks] Meiner (koost). Taas emakeele lätteil. Väliseestlaste teine kultuuriseminar Tallinnas, Lahemaal ja Tartus juunis 1979. Tallinn: Perioodika, lk 47–55.
- Meštšininov, [van] [ivanovič] (1941). Üldise keeleteaduse eesmärk ja ülesanded. – Eesti Keel ja Kirjandus 1, lk 243–247, 326–334.
- Migliorini, Bruno (1952). The Contribution of the Individual to Language. The Taylorian Lecture 1952. Oxford: Clarendon Press.
- Migliorini, Bruno (1957). The contribution of the individual to vocabulary. – Saggi linguistici. Firenze: Felice le Monnier, lk 318–330.
- Mihkla, Karl (1971). Johannes Aaviku elu ja tegevus. – Helgi Vihma & Karl Mihkla (toim). Üheksa aastakümnet. Pühendusteos Johannes Aavikule. Tallinn: Valgus, lk 11–70.
- Miller, V[oldemar] (1978). Esimesed trükitud raamatud (XVI–XVII sajand). – Eesti raamat 1525–1975. Ajalooline ülevaade. Tallinn: Valgus, lk 20–31.
- Milroy, James & Lesley Milroy (1985). Authority in Language. Investigating Language Prescription and Standardisation. London: Routledge & Kegan Paul.
- Must, M[ari] (1956). Vene laensõnade laenamisel ja kodunemisel valitsevatest seaduspärasustest eesti keeles. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised V. Ühiskonnateaduste Seeria, lk 128–142.
- Must, M[ari] (1962). Normimuutmistepanekud arutusel. – Keel ja Kirjandus 5, lk 381–382.
- Must, Mari (1965). Keskmurde tekstid. (Eesti murded II.) Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Muuk, Elmar (1927a). Eesti keeleõpetus I. Hääliku- ja vormiõpetus. (Akadeemilise Emakeelse Seltsi toimetised XII.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Muuk, Elmar (1927b). Lühike eesti keeleõpetus I. Hääliku- ja vormiõpetus. (Akadeemilise Emakeelse Seltsi toimetised XIII.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- M[uuk], E[lmar] (1927c). Akad. Emakeelse Seltsi koosolekuteateid. – Eesti Keel 6, lk 148–154.
- Muuk, Elmar (1927d). Keeleuendus ja kirjakeele fikseerumine. – Eesti Keel 6, lk 105–116.
- Muuk, Elmar & Mihkel Tedre (1930). Lühike eesti keeleõpetus II. Tuletus- ja lauseõpetus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Muuk, E[lmar] (1938). Veel õigest keelest ja selle normimisest. – Looming 16, lk 360–363.
- Mõttus, Juhan & Enn Kippel (2007). 2. jalaväepolgu ajalugu. (Uurimusi ja Allikmaterjale Eesti Sõjaajaloost 5.) Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv.
- Mäger, Mart (toim) (1976a). Keel, mida me uurime. Tallinn: Valgus.
- Mäger, Mart (toim) (1976b). Keel, mida me harime. Tallinn: Valgus.
- Mäger, Mart (1991). Refleksiivid – sajandi järjepidevus. – Keel ja Kirjandus 34, lk 343–355.

- Mägi, Artur (1951). Kuidas valitseti Eestis. (Iseseisvuslaste Kirjavara 4.) Stockholm: Törvik.
- Mägi, Artur (1967). Das Staatsleben Estlands während seiner Selbständigkeit. I. Das Regierungssystem. (Skrifter utgivna av statsvetenskapliga föreningen i Uppsala XLVII.) Stockholm.
- Mägiste, Julius (1931). Soome keele osa eesti kirjakeele arendamisel. – Eesti Kirjandus 25, lk 87–118, 221–245.
- Mägiste, Julius (1932). Kunstlikult loodud sõnade küsimusest. – Eesti Kirjandus 26, lk 281–288.
- Mühlen, Heinz von zur (1992). Die Narva-Frage und die Grenze im Nordosten Estlands. – Zeitschrift für Ostforschung 41, Heft 2, lk 248–257.
- Müller, Georg (2007). Jutuleraamat. (Eesti mõttelugu 78.) Tartu: Ilmamaa.
- Naber, J[aa]k (1989). Koolid Rootsi riiki ühendatud Eesti alal (17. sajandi teine veerand–1710. aasta). – E[ndel] Laul (toim). Eesti kooli ajalugu. 1. köide. 13. sajandist 1860. aastateni. Tallinn: Valgus, lk 108–185.
- Nigol, August (1918). Eesti asundused ja asupaigad Wenemaal. (Eesti Kirjanduse Seltsi Kodumaa Tundmaõppimise Toimekonna toimetused 1.) Tartu.
- Niit, Heldur (1986). Lisaandmeid Elias Lönnroti Eestis käigu kohta. – Keel ja Kirjandus 29, lk 321–329, 403–411.
- Nirk, Endel (1968). Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus. Monograafia. Tallinn: Eesti Raamat.
- Nurkse, Rein (1938). Õige keelega kimbus. – Looming 16, lk 39–46, 202–214.
- Nurm, A[ugust] (1968). Postisarvest kineskooibini. Sidevahendite arengust Eestis. Tallinn: Eesti Raamat.
- Nurm, Ernst (1938). Ülevaade 1056 keskkoolilõpetaja ortograafilisest tasemest. – Eesti Keel 17, lk 238–248.
- Nurm, E[rnst] (1939). 1937. a. gümnaasiumi vastuvõtu-eksami tööde ortoloogiline külg. – Eesti Keel 18, lk 10–22.
- Nurm, E[rnst] (1955). Õigekeelsuse sõnaraamatute koostamise põhimõtteist ja nende rakendamisest. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised IV, lk 204–214.
- Nurm, E[rnst] (1960). Normimuudatustest ja -täpsustustest „Õigekeelsuse sõnaraamatus”. – Keel ja Kirjandus 3, lk 416–424.
- Oksaar, Els (1975). A Sociolinguistic Analysis of Bilingual Behaviour in Sweden. – Karl-Hampus Dahlstedt (toim). The Nordic Languages and Modern Linguistics, 2. Proceedings of the Second International Conference of Nordic and General Linguistics, University of Umeå June 14–19, 1973. Acta Regiæ Societatis Skytteanæ No 13. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, lk 609–620.
- Oksaar, Els (1976). Interference and Bilingual Interaction. – G. Nickel (toim). Proceedings of the 4th International Conference of Applied Linguistics 2. Stuttgart: Hochschul-Verlag, lk 101–111.
- Ollisaar, Martin (1976). Sõnatülevaade. – Keelevoos 73/74. Tallinn: Valgus, lk 122–146.
- Ollisaar, Martin (1977). Sõnatülevaade. – Keelevoos 75. Tallinn: Valgus, lk 107–121.
- Ollisaar, Martin (1978). Sõnatülevaade. – Keelevoos 76. Tallinn: Valgus, lk 127–143.
- Onga, Mare (1981). Ühiskondlik-poliitilisest sõnavarast J. V. Jannseni ajalehes ”Perno Postimees”. – Emakeele Seltsi aastaraamat 25, 1979. Sõnavara probleeme. Tallinn: Eesti Raamat, lk 57–77.
- Paatsi, Vello (1985). Üliõpilased loodusteadusliku oskuskeele arendajatena sajandi algul. – Eesti Loodus 28, lk 588–594.
- Paatsi, Vello (2008). Kes kasutas esimesena eesti keeles sõna *rahvus*? – Akadeemia 20, lk 684–686.
- Pahtma, Leino (2000). Täpsustusi ja täiendusi Heinrich Stahli noorus- ja õpinguaastaise. – Kultuuriloolised ekskursid. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et Commentationes Archivii Historici Estoniae 6 (13)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 5–19.
- Pajur, Ago (2005). Autoritaarne Eesti. – Ago Pajur jt. Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Tartu: Ilmamaa, lk 92–106.
- Pajusalu, Karl (1992). Regional and Social Varieties of Estonian. – Ural-Altische Jahrbücher. Ural-Altai Yearbook 64, lk 23–34. Bloomington.
- Palli, Heldur (1996). Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712. (Academia 6.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Palm, Aug[ust] (1932). Eesti Kirjanduse Selts 1907–1932. – Eesti Kirjandus 26, lk 305–327, 376–401, 417–435, 493–514.
- Paul, Toomas (1999). Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (Emakeele Seltsi toimetised nr. 72.) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- Peebo, Jaak (1969). ”Kalevipoja” sõnavara Wiedemanni sõnaraamatus. Kreutzwaldi sõnad. – Keel ja Kirjandus 12, lk 737–744.
- Peegel, Juhan (1965). Üliõpilane Albert Saaberik. – Keel ja Kirjandus 8, lk 607–614.
- Peegel, Juhan (1971). Paar kiuslikku märkust. – Helgi Vihma & Karl Mihkla (toim). Üheksa aastakümnet. Pühendusteos Johannes Aavikule. Tallinn: Valgus, lk 71–73.
- Peegel, Juhan (1997). Üks eesti sugust kirjanik. – Akadeemia 9, lk 490–496.
- Peegel, Juhan, Krista Aru, Sergei Issakov, Ea Jansen & Epp Lauk (1994). Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini). Tartu, Tallinn: Olion.
- Pihlamägi, Maie (1999). Eesti industrialiseerimine 1870–1940. Tallinn: Ajaloo Instituut.
- Piir, Hille (1985). Acoustics of the Estonian Diphthongs. – Estonian Papers in Phonetics. EPP 1982–1983. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S. S. R. Institute of Language and Literature, lk 5–103.
- Pino, Veera (1998). Oskar Kallase noorusaeg, õpingud ja töö algus. – Oskar Kallas. Artikleid Oskar Kallase elust ja tööst. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 13–66.
- Pleiss, Detlev, Kristi Viiding (2007). Johann Sebastian Markardi senitundmatu eestikeelne juhuluuletus aastast 1657. – Keel ja Kirjandus 50, lk 265–276.
- Plii-Ats [=Juhan Peegel] (1964). Lähemale kaasaja keeletarvitusele. – Kirjakeel 1964. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 95–96.
- Poissman [Tauli], V[alter] E. (1930). Ajaleht „Vaba Maa” keelest 1929. a. algul. – Eesti Keel 9, lk 18–30, 56–66.
- Pullat, Raimo (1972). Eesti linnad ja linlased. XVIII sajandi lõpust 1917. aastani. Tallinn: Eesti Raamat.

- Pullat, Raimo (1981). Peterburi eestlased. Ajaloolis-demograafiline käsitlus XVIII sajandi algusest kuni 1917. aastani. Tallinn: Eesti Raamat.
- Pullat, Raimo (2004). Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn: Estopol.
- Purre, A[rnold] (1972). Haridusolud N. Eestis. – Eesti saatusaastad 1945–1960 VI. Ikestus kestab. Stockholm: EMP, lk 29–66.
- Pöld, E[nda] (1961). Ajalooline ülevaade õpilaste keeles esinevate murdejoonte ravist. Referaat dissertatsiooni materjalidest. Tartu. [Käikiri, Ühiskondlik Pedagoogika Uurimise Instituut, Tallinn.]
- Pöld, H[arald] (1910). Eesti keele uute sõnade sünnitamisest. – Eesti Kirjandus 5, lk. 273–277, 369–376, 410–418, 440–448.
- Pöld, H[arald] (1920). Eesti keeleõpetus. I jagu. Hääle- ning sõnaõpetus. Teine parandatud trükk. Tallinn: G. Pihlaka kirjastus.
- Pöld, H[arald] (1922). Eesti keeleõpetus koolidele. II jagu. Lauseõpetus. Tallinn: G. Pihlakas' e kirjastus.
- Pöld, Peeter (1929). Tartu Ülikool 1918–1929. – Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929. (Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli toimetused C X. Tartu: Tartu Ülikool, lk 1–106.
- Pöldmäe, R[udolf] (1962). Materjale Jakobsoni „Kooli Lugemise raamatu” I osa sünni- ja levikulo kohta. – Keel ja Kirjandus 5, lk 591–602.
- Pöldmäe, Rudolf (1974). Eesti Kirjameeste Seltsi taotlustest ja saavutustest. – Keel ja Kirjandus 17, lk 597–604, 668–675.
- Pöldmäe, Rudolf (1978). „Vanemuise” selts ja teater 1865–1880. Tallinn: Eesti NSV Teatrühing, Kirjastus Eesti Raamat.
- Pöldmäe, Rudolf (1979). Jakob Hurda kalendrikirjanduslik tegevus. – Keel ja Kirjandus 22, lk 601–613.
- Pöldmäe, Rudolf (1988). Noor Jakob Hurt. Monograafia. Tallinn: Eesti Raamat.
- Päll, Eduard (1960). Kümme aastat keeleteaduslikust diskussioonist. – Keel ja Kirjandus 3, lk 321–326.
- Päll, Eduard (1973). Eesti nõukogude kirjanduse noorusmailt. Tallinn: Eesti Raamat.
- Päll, Eduard (1980). Pool sajandit tagasi. – Emakeele Seltsi aastaraamat 24, 1978, Eesti sõnavaara. Tallinn: Eesti Raamat, lk 81–93.
- Päll, Peeter (1999). Muukeelsed kohanimed Eestis. – Jüri Viikberg (toim). Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 340–347.
- Raag, Arno (1971). Kõuepilvede saatel. Mälestusi. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Raag, Raimo (1982). Lexical Characteristics in Swedish Estonian. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 13.) Uppsala.
- Raag, Raimo (1982a). Lexical Variation in Swedish Estonian. – Fenno-ugrica Suecana 5. Uppsala: Finsk-ugriska institutionen, lk 224–229.
- Raag, Raimo (1983). Estniskan i Sverige. (FUSKIS/FIDUS 6.) Uppsala: Finsk-ugriska institutionen.
- Raag, Raimo (1990). The Linguistic Development of Estonian between 1900 and 1914. – Aleksander Loit (ed.). The Baltic Countries 1900–1914. Proceedings from The 9th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, June 3–6, 1987. (Acta Universitatis Stockholmensis. Studia Baltica Stockholmensia 5:2.) Stockholm, lk 425–442.
- Raag, Raimo (1991). Linguistic Tendencies in the Estonian Language in Sweden. – Linguistica Uralica 27, lk 23–32.
- Raag, Raimo (1993). Sõnavarakilde. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat XI, 1988–1990. Stockholm: Eesti Teaduslik Selts Rootsis, lk 167–179.
- Raag, Raimo (1994). Johannes Aaviku keelenurgad Eesti Päevalehes. – Artikleid ja Arhivaale I. Koostanud ja toimetanud Helgi Vihma (Keeleuenduse Kirjastik. Language Reform Library B2). Tallinn: Johannes Aaviku Selts, lk 20–23.
- Raag, Raimo (1996). Karl Bernhard Wiklund and Estland. – Lars-Gunnar Larsson (Hrsg.). Lapponica et Uralica. 100 Jahre finnisch-ugrischer Unterricht an der Universität Uppsala. Vorträge am Jubiläumssymposium 20.–23. April 1994. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 26.) Uppsala: Uppsala universitet, lk 399–441.
- Raag, Raimo (1999a). One plus one equals one: the forging of Standard Estonian. – International Journal of the Sociology of Language 139, lk 17–37.
- Raag, Raimo (1999b). Från allmogemål till nationalspråk. Språkvård och språkpåolitik i Estland från 1857 till 1999. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Multiethnica Upsaliensia 12.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Raag, Raimo (2000). Lõppude lõpuks peaks ka vene tõkelaene silmas pidama. – Jüri Viikberg (toim). Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. (Eesti Keele Instituudi toimetised 7.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 278–288.
- Raag, Raimo (2002a). Mis oli õieti esimese eesti keele grammatika autori nimi? – Keel ja Kirjandus 45, lk 183–192.
- Raag, Raimo (2002b). Introducing borrowings in the late 18th century: the Estonian translation of a Swedish cookbook by Cajsa Warg. – Rogier Blokland, Cornelius Hasselblatt (eds.). Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts. Proceedings of the Symposium at the University of Groningen, November 22–24, 2001. (Studia Fenno-Ugrica Groningana 2.) Maastricht: Shaker Publishing BV, lk 292–301.
- Raag, Raimo (2003). Henricus Stahell: Geistlicher und Sprachkodifizierer in Estland. – Klaus Garber, Martin Klöcker (Hrsg.). Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. (Frühe Neuzeit 87.) Tübingen: Max Niemeyer Verlag, lk 337–362.
- Raag, Raimo (2004). The Multilingual Parliament: Language Choice by Non-Estonian Members of Parliament in Parliamentary Debates in Estonia 1919–1934. – Baiba Metzāle-Kangere (ed.). The Ethnic Dimension in Politics and Culture in the Baltic Countries 1920–1945. (Södertörn Academic Studies 18.) Huddinge: Södertörns högskola, lk 92–120.
- Raag, Raimo (2006). Eesti sõjapõgenike saabumine Ojamaale 1944. aasta sügisel kohaliku ajakirjanduse kajastuses. – Kaja Kumer-Haukanõmm, Tiit Rosenberg, Tiit Tammaru (toim). Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine Läände ning selle mõjud. 22. oktoobril 2004 Tartus toimunud rahvusvahelise teaduskonverentsi artiklite kogumik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 71–121.

- Raag, Virve (1998). The Effects of Planned Change on Estonian Morphology. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 29.) Uppsala.
- Raag, Virve (1999). Kas julgimesi olla maailmas esimesed? – Keel ja Kirjandus 42, lk 609–621.
- Raag, Virve (2001). Eesti kirjakeele teadlik arendamine üldkeelekorraldusteooria valguses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 46, 139–152.
- Raag, Virve (2003). Soviet Occupation and the Estonian Standard Language. – Anu-Mai Kõll (ed.). The Baltic Countries under Occupation: Soviet and Nazi Rule 1939–1991. (Studia Baltica Stockholmiensia 23.) Stockholm: Stockholm University, lk 241–250.
- Raandi, Aili (1987). Isikunimelised tänavad Tartus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Raid, Lembit (1995). Vaevatee. Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Raiet, E[rich] (1961). Inglise laensõnade kujut tänapäeva eesti kirjakeeles. – Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused VI. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 154–189.
- Raiet, E[rich] (1962a). Vabariikliku õigekeelsuse komisjoni otsuseid. – Keel ja Kirjandus 5, lk 63–64.
- Raiet, E[rich] (1962b). Vabariikliku õigekeelsuse komisjoni otsuseid. – Keel ja Kirjandus 5, lk 383–384.
- Raiet, Erich (1972). Arnold Kask tänapäeva eesti kirjakeele viljelejana. – Emakeele Seltsi aastaraamat 18, 1972. Tallinn: Eesti Raamat, lk 29–34.
- Rajamaa, Herman (1934). Nõukogude-Venes ilmunud eesti keeleõpetusi. – Eesti Keel 13, lk 79–82.
- Rajamaa, H[erman], 1975a: Veelikord „Väikesest õigekeelsuse sõnaraamatust“. Vastuseks dr. V. Taulile. – Teataja nr 1, 18. jaanuar, lk 6.
- Rajamaa, H[erman], 1975b: „Väikesest õigekeelsuse sõnaraamatust“. Veel kord vastuseks dr. V. Taulile. – Teataja nr. 3, 15. veebruar, lk 3.
- Rajamets, H[arald] (1961). Tähelepanekuid mõnede kirjandusteoste õigekeelsuse kohta. – Keel ja Kirjandus 4, lk 279–289.
- Rajasalu, Inda (1993). Riiklik Propaganda Talitus ja eesti nimi. – Jüri Ant, Eero Medijainen & Ago Pajur (koost). Tundmatu Eesti Vabariik. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi kirjastus, lk 96–108.
- Rannap, Heino (2001). Pruunid aastad Eesti koolielus. – Haridus 13, nr 4, lk 60–63.
- Rannut, Mart (1986). Consonant combinatorics in Estonian. – Estonian Papers in Phonetics. EPP 1984–1985. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S. S. R. Institute of Language and Literature, lk 132–166.
- Rannut, Mart (1994). Beyond linguistic policy: the Soviet Union versus Estonia. – Tove Skutnabb-Kangas & Robert Phillipson (eds.) in collaboration with Mart Rannut. Linguistic Human Rights. Overcoming Linguistic Discrimination. (Contributions to the Sociology of Language 67.) Berlin & New York: Mouton de Gruyter, lk 179–208.
- Rannut, Mart, Ülle Rannut & Anna Verschik (2003). Keel, võim, ühiskond. Sotsiolingvistika ja keelepoliitika õpik. Tallinn: TRÜ kirjastus.
- Raun, A[lo] (1938). O. W. Masing'i eestikeelsed grammatilised oskussõnad. – Eesti Keel 17, lk 18–22.
- Raun, Alo & Andrus Saareste (1965). Introduction to Estonian Linguistics. (Ural-Altische Bibliothek XII.) Wiesbaden: Otto Harrassowitz. [Eesti keeles = Saareste 1952.]
- Raun, Toivo U. (1981). The Estonians. – Edward C. Thaden (ed.). Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855–1914. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, lk 285–354.
- Raun, Toivo U. (1985a). The Role of Journalism in the Estonian National Awakening. – Aleksander Loit (ed.). National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century. The 7th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 10–13, 1983 (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 2). Uppsala, lk 389–401.
- Raun, Toivo U. (1985b). Language Development and Policy in Estonia. – Isabelle T. Kreindler (toim). Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages. Their Past, Present and Future. (Contributions to the Sociology of Language 40). Berlin-New York-Amsterdam: Mouton de Gruyter, lk 13–35.
- Raun, Toivo [U.] (2005). 1905. aasta revolutsioon Balti provintside ja Soomes. – Tuna VIII, nr 2, lk 32–43.
- Raun, Toivo U. (2007). The All-Estonian Congress in Tartu, November 1905: A Reassessment. – Journal of Baltic Studies 38, lk 383–400.
- Reiman, H[ugo] (1935a). Rahvused Eestis. – Eesti Statistika 14, lk 353–361.
- Reiman, H[ugo] (1935b). Tavakeel ja võõrkeelte oskus. – Eesti Statistika 14, lk 229–233.
- Reiman, Wilhelm (1891). Vorwort. – NEP, lk V–LIV.
- Reiman, W[ilhelm] (1909). Dr. phil. Karl August Hermann. – Eesti Kirjandus 4, lk 49–65.
- Reissar, Leo (1996). Setumaa läbi sajandite. Petserimaa. [Tallinn:] Kupar.
- Riikoja, Elli (183). Eduard Päll keeleteadlasena. – Keel ja Kirjandus 26, lk 574–575.
- Robert, Kyra (1971). Eesti keel ja kirjandus Eestimaa Kirjanduse Ühingu XIX sajandil. – Keel ja Kirjandus 14, lk 526–534.
- Robert, K[yra] (1978). Eestikeelne raamat Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni aastal 1917–1918 ja Nõukogude Liidus 1918–1940. – Voldemar Miller (toim). Eesti raamat 1525–1975. Ajalooline ülevaade. Tallinn: Eesti Raamat, lk 221–239. [Taas avaldatud pealkirja all „Eestikeelne trükisõna NSV Liidus 1918–1940. Raamatulooline ülevaade“ teoses Robert 1991: 116–148.]
- Robert, Kyra (1991). Raamatutel on oma saatus. Kirjutisi aastaist 1969–1990. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ramatukogu.
- Roos, Aarand (*aastarvuta*). [Arvustatud teos:] Valter Tauli. Eesti grammatika I. Hääliku-, vormi- ja sõnaõpetus. Upsala, Soome-Ugri Keelte Instituut, 1972. 167 lk. – Mana 40, lk 112–113.
- Roos, Eduard (1970a). Eesti keele toimikonna asutamine 1941. a. – Keel ja Kirjandus 13, lk 561–569.
- Roos, Eduard (1970b). Eesti keele toimikonna tegevus 1941. a. – Keel ja Kirjandus 13, lk 686–697.

- Rosenplänter, Johann Heinrich (1814). Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen Sprache. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache III, lk 53–89.
- Ross, Eevi (koost) (2008). Ferdinand Johann Wiedemanni keeleaahind 1989–2003. Teine, täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ross, Kristiina (toim). (2003). Uue ajastu misjoningivist. Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Ruus, Jaan (2002). Film ja kino. – Eesti Entsüklopeedia 11. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 733–743.
- Ruutsoo, Rein (1999). Venestamine Eestis. Nõukogude okupatsiooni ajal. – Jüri Viikberg (toim). Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 550–560.
- Rätsep, Huno (1972). Sõnaajaloolisi marginaale. – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 1. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder, lk 18–26.
- Rätsep, Huno (1976). Soome laenudest eesti kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus 19, lk 210–216.
- Rätsep, H[uno] (1979a). 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII (TRÜ ajaloo komisjoni materjali). Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 27–42.
- Rätsep, Huno (1979b). Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Rätsep, Huno (1980). Emakeele Seltsi tänapäev. – Keel ja Kirjandus 23, lk 135–140.
- Rätsep, Huno (1981). Johannes Aavik ja soome laenud. – Keel ja Kirjandus 24, lk 289–296.
- Rätsep, Huno (1988a). Friedebert Tuglase kirjanikusõnava iseloomulikke jooni. – Emakeele Seltsi aastaraamat 32, 1986, lk 5–16.
- Rätsep, Huno (1988b). Heino Ahvena mälestuseks. – Keel ja Kirjandus 31, lk 511.
- Rätsep, Huno (1989). Eesti keele tekkimise lugu. – Akadeemia 1, lk 1503–1524.
- Rätsep, Huno (1996). Wiedemanni-nimeline keeleaahind. – Kalju Saaber (toim). Koguteos Virumaa. [Ilumiskohata], lk 477–480.
- Saaberk [=Saareste], Alb[ert] (1919). Õigekirjutuse sõnaraamat. – Waba Maa nr 41–43, 19.–21. veebruar, lk 2, nr 48, 27. veebruar, lk 2–3.
- Saareste, A[lb]ert] (1922). Tegelikud õigekeelsuse määruused. Tartu: Eesti Kirjastuse Ühise „Postimehe” kirjastus.
- Saareste, Albert (1924). Leksikaalseist vahkordadest eesti murretes I. Analüüs. (Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VI, 1.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Saareste, Andrus (1933a). Meie keelelise elu väljavaateist ja sihtjoontest. – Eesti Keel 12, lk 65–72.
- Saareste, Andrus (1933b). Johannes Voldemar Veski. – Eesti Kirjandus 27, lk 257–266. [Taastrükk: Akadeemia 10, 1998, lk 1292–1303.]
- Saareste, Andrus (1933c). Meie keele korraldamise põhimõtetest ja nende kohaldamisest. – Eesti Kirjandus 27, 446–454.
- Saareste, Andrus (1936/1937). Eesti õigekeelsuse päevaküsimustest. – Eesti Kirjandus 30, lk 469–476, 507–515, 548–549; 31, lk 35–45, 99–109, 145–153, 209–216. [Ilmunud ka sarjas: Eesti Keele Arhiivi toimetised 9. Tartu, 1937.]
- Saareste, A[ndrus] (1937a). Eesti keel XIII–XVI sajandil. – H[ans] Kruus (toim). Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 423–436.
- Saareste, Andrus (1951). Üksiku ja üldsuse osast keeleelus. – Henno Jänes (toim). Pühendusteos Johannes Aavikule 70. sünnipäeva puhul 8. detsembril 1950. Lund, lk 47–57.
- Saareste, Andrus (1952). Kaunis emakeel [1]. Vesteid eesti keele elust-olust. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Saareste, A[ndrus] & A[mold] Kask (1930). Keeletoimkonna 1929. a. aruanne. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat XIII (1929). Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 15–16.
- Saari, Henn (1963). Kahe aasta keelemured. – Keel ja Kirjandus 6, lk 24–32, 76–82.
- Saari, Henn (1970). Johannes Aaviku vanemate noomenitüvede saatusi. – Keel ja Kirjandus 13, lk 713–725.
- Saari, Henn (1971). Tehiskeelenditeooriast. – Helgi Vihma & Karl Mihkla (toim). Üheksa aastakümnet. Pühendusteos Johannes Aavikule. Tallinn: Valgus, lk 93–117.
- Saari, Henn (1976). Keelehääling. Tallinn: Valgus.
- Saari, Henn (1979). Kirjakeele saatusi 1. Vaade sajandile. – Keel ja Kirjandus 22, lk 712–723.
- Saari, Henn (1984). Henno Meriste 19. VI 1918–20. III 1984. – Keel ja Kirjandus 27, lk 375.
- Saari, Henn (2004). Keelehääling. Eesti Raadio „Keeleminutid“ 1975–1999. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Saks, Kertu (2006). Ajalehe keeletoimetamine muutuste keerises. – Keel ja Kirjandus 49, lk 387–391.
- Salberger, Evert (1986). Estlatum. Landsnamnet på Frugården-stenen. – Ortnamnssällskapet i Uppsala årsskift 1986, lk 79–85.
- Salu, Herbert (1965). Tuul üle mere ja muid lühiuurimusi eesti kirjandusest. Stockholm: Vaba Eesti.
- Salupere, Malle (2006). Postipapa. Mitmes peeglis, mitmes rollis. Tallinn: Tänapäev.
- Scaglione, Aldo (toim) (1984). The Emergence of National Languages. Ravenna: Longo.
- Schubert, Klaus (1989). Interlinguistics – its aims, its achievements, and its place in language science. – Klaus Schubert & Dan Maxwell (toim). Interlinguistics. Aspects of the Science of Planned Languages. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 42.) Berlin, New York: Mouton de Gruyter, lk 7–44.
- Schultz, Uno (1994). Katses venestada eesti keelt. – Postimees nr 112, 16.05.1994, lk 14.
- Selirand, Jüri & Karl Siilivask (1996). Eesti maast ja rahvast. Muinasajast maailmasõjani. Tallinn: Olion.
- Seppet, Anita (1983). Vene laenud tänapäeva eesti kirjakeeles (ÕS-i ainekite ulatuses). – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 6. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 75–92.
- Setälä, Emil Nestor (1904). Über die Sprachrichtigkeit – Finnisch-Ugrische Forschungen 4, lk 20–79.
- Siilivask, Karl (1982). Tartu ülikooli ajalugu II. 1798–1918. (Tartu ülikooli ajalugu. Kolmes köites 1632–1982.) Tallinn: Eesti Raamat.

- Siilivask, Karl & Hillar Palamets (1982). Tartu ülikooli ajalugu III. 1918–1982. (Tartu ülikooli ajalugu. Kolmes köites 1632–1982.) Tallinn: Eesti Raamat.
- Silberstein, Leopold (1941). Nikolai Jakovlevitš Marr – Nõukogude Liidu suur keeleteadlane. – Eesti Keel ja Kirjandus 1, lk 89–101.
- Sinimets, Salme (1940). A. Grenzsteini osa eesti kirjakeele arendamisel. – Eesti Kirjandus 34, lk 73–82, 121–129.
- Siruli, Sirje (toim) (1999). Seto kodu lugu. [Tartu:] Eesti Vabariigiselts, Tõravere kirjastus.
- Soviet Linguistic Controversy (1951) = The Soviet Linguistic Controversy, translated from the Soviet Press by John V. Murra, Robert M. Hankin and Fred Holing. New York: Kings Crown Press.
- Stalin, J[osif] (1952). Marksism ja keeleteaduse küsimused. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Steinke, Klaus (1995). Anmerkungen eines Linguisten zum Thema „Sprache der Diktaturen und Diktatoren“. – Klaus Steinke (Hrsgb.). Die Sprache der Diktaturen und Diktatoren. Beiträge zum Internationalen Symposium an der Universität Erlangen vom 19. bis 22. Juli 1993. Heidelberg: Winter, lk 359–367.
- Sutrop, Urmas (koost) (2001). Esimesest algusest meie ajani. Karl August Hermann 150. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Zemtsov, Ilya (1984). Lexicon of Soviet Political Terms. A Guide to the Soviet Orwellian Alteration of the Russian Language. Edited by Gay M. Hammerman. Fairfax, Virginia: Hero Books
- Zemtsov, Ilja (1985) = Илья Земцов: Советский политический язык. London: Overseas Publications.
- Talve, Ilmar (2004). Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa.
- Tammemägi, J[aan] (1906). Murdesõnad kirjakeelde! – Eesti Kirjandus 1, lk 273–282, 301–[3]19.
- Tammsaare, Anton Hansen (1993). Kogutud teosed. 18. köide. Kirjad (1896–1940). Tallinn: Eesti Raamat.
- Tannberg, Tõnu (1997). Nekrutrikohustuse korraldusest Eestis (1796–1874). – Artiklite kogumik (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 2 (9)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 65–101.
- Tannberg, Tõnu (2001). 1950. aasta märtsipleenumi eel- ja järellugu: "Eesti süüasi" (1949–1952) Moskvas vaadatuna. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 4, nr 3, lk 120–125.
- Tarvel, Enn (1996). Virumaa Põhjasõja lõpuni. – Kalju Saaber (koost). Koguteos Virumaa. [Ilmumiskohata:] Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, lk 244–269.
- Tarvel, P[eter] (1938). J. Tõnissoni rahvuspoliitilisi vaateid. – Jaan Tõnissoni töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul Tartu: Jaan Tõnissoni komitee, lk 415–468.
- Tauli, Valter (1938). Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 17.) Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus.
- Tauli, V[alter] (1939). Kas praegu on õige aeg uue piiblitõlke avaldamiseks? – Eesti Keel 18, lk 226–230.
- Tauli, V[alter] (1940a). Keelekorraldus ja norm. – Looming 18, lk 186–193.
- Tauli, V[alter] (1940b). Maksva keelenormi kriitika ja muutmissetpanekud. E. Muugi „Väikese õigekeelsussõnaraamatu“ VII trüki ilmumise puhul. – Eesti Keel 19, lk 228–237.
- Tauli, V[alter] (1941). Eesti kirjakeele vormistikust. – Eesti Keel ja Kirjandus 1, lk 231–234, 279–291.
- Tauli, Valter (1965). Johannes Aavik's Language Reform 1912–1962. – Viktor Kõressaar & Aleksis Rannit (eds.). Estonian Poetry and Language. Studies in Honor of Ants Oras. Stockholm: Vaba Eesti, lk 106–124.
- Tauli, Valter (1968a). Keelekorralduse alused. Stockholm: Vaba Eesti.
- Tauli, Valter (1968b). Introduction to a Theory of Language Planning. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Philologiae Scandinavicae Upsaliensia 6.) Uppsala: Uppsala University.
- Tauli, Valter (1972). Eesti grammatika I. Hääliliku-, vormi- ja sõnaõpetus. Uppsala: Soome-Ugri Keelte Instituut.
- Tauli, Valter (1974a). Uus väike õigekeelsuse sõnaraamat. – Teataja nr. 18, 20. detsember, lk 10.
- Tauli, Valter (1974b). Aarand Roosi eksituste õiendamiseks. – Mana 41, lk 94–97.
- Tauli, Valter (1975a). „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu“ ümber. Vastuseks mag. H. Rajamaale. – Teataja nr. 2, 1. veebruar, lk 3.
- Tauli, Valter (1975b). Lõpppreliik mag. H. Rajamaale. – Teataja nr. 4, 8. märts, lk 4.
- Tauli, Valter (1977). Free Constructions in Estonian Language Reform. – Bonifacio P. Sibayan & Andrew B. Gonzalez (eds.). Language Planning and the Building of a National Language: Essays in Honor of Santiago A. Fonacier on his Ninety-second Birthday. (Philippine Journal of Linguistics. Special Monograph Issue 5.) Manila: Linguistic Society of the Philippines, lk 188–217.
- Tauli, Valter (1980). Eesti grammatika II. Lauseõpetus. Uppsala: Finsk-ugriiska institutionen.
- Tauli, Valter (1982). Johannes Aaviku keeleuendus. Kriitiline ülevaade. Stockholm: Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Tauli, Valter (1984). The Estonian Language Reform. – István Fodor & Claude Hagège (toim). Language Reform. History and Future 3. Hamburg: Helmut Buske, lk 309–330. Hamburg.
- Tavoni, Mirko (1998). Renaissance Linguistics. Western Europe. – Giulio Lepschy (toim). History of Linguistics III. Renaissance and Early Modern Linguistics. London & New York: Longman, lk 2–108.
- Teleman, Ulf (2003). Tradis och funkis. Svensk språkvård och språkpolitik efter 1800. Stockholm: Norstedts Ordbok.
- Tender, Tõnu (1994). Eesti släng: olemus ja uurimislugu. – Keel ja Kirjandus 37, lk 291–299, 346–355.
- Tender, Tõnu & Enn Kasak (1995). Võru uemad kirjaviisid ja Brown(e)'i liikumine. – Keel ja Kirjandus 38, lk 312–319.
- Tender, Tõnu, Sulev Iva & Enn Kasak (1996). Võru uemad kirjaviisid ja Brown(e)'i liikumine (II). – Keel ja Kirjandus 39, lk 606–610.
- Tender, Tõnu (2000). Emakeele Seltsi keelepäevad – trepp elevandiluuist tornist maale. – Emakeele Seltsi aastaraamat 44–45, 1998–1999. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 123–135.
- Tering, Arvo (1979). Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsblaffi kohta. – Keel ja Kirjandus 22, lk 26–30.

- Terras, Victor (1992). *Lexicon and Phonemic System*. – Andrew W. Mackie, Tatyana K. McAuley, Cynthia Simmons (eds.). For Henry Kučera. *Studies in Slavic Philology and Computational Linguistics*. (Papers in Slavic Philology 6.) Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, lk 355–363.
- Thaden, Edward C. (1981). *The Russian Government*. – Edward C. Thaden (ed.). *Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855–1914*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, lk 15–108.
- Thomas, Lawrence L. (1957). *The Linguistic Theories of N. Ja. Marr*. (University of California Publications in Linguistics 14.) Berkeley: University of California Press.
- Tomingas, Silva (1979). Eduard Ahrens ja uus kirjaviis. – Keel ja Kirjandus 22, lk 734–740.
- Tomusk, Ilmar (2004). Keel ja poliitika. Artiklid ja ettekanded 1996–2003. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Toomsalu, Hele & Eve Urv (1978). Morfoloogiliselt kriitilised sõnad eesti õigekeelsuskirjanduses 1945–1976. Lõputöö. Tallinn. [Käsikiri Tallinna Ülikoolis.]
- Toomse, M[ihkel] (1939). Esimese piiblitõlke vokaalide kvantiteedi märkimine ja tee selleni. – Eesti Keel 18, lk 230–246.
- Traat, August (1980). Vallakohus Eestis 18. saj. keskpaigast kuni 1877. a. reformini. Tallinn: Eesti Raamat.
- Treiman, Linda (1976). Prantsuse päritolu sõnu eesti 18. sajandi ilmalikus kirjanduses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 21, 1975. Tallinn: Eesti Raamat, lk 51–68.
- Treumann, Hans (1963). *Molleriana*. Isikuloolist Georg Mülleri kohta. – Keel ja Kirjandus 6, lk 476–482.
- T[rinkman = Elisto], E[llmar] (1932). Akad. Emakeele Seltsi juhatause keelelistest otsustest. – Eesti Keel 11, lk 92–95.
- Troska, Gea (2000). Libahunt. – Ants Viires (toim). Eesti rahvakultuuri leksikon. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Tuglas, Friedebert (1926). Ado Grenzsteini lahkumine. Päättükid meie ajakirjanduse ja tsensuuri ajaloost. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Tuglas, Friedebert (1958). Eesti Kirjameeste Selts. (Teosed. Viies köide.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. [Esmatrükk: Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1932.]
- Uibo, Udo (1984). Peamiselt tausta. – Keel ja Kirjandus 27, lk 327–335.
- Undla-Põldmäe, Aino (1981). Koidulauliku valgel. Uurimusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Undusk, Jaan (1991). „Esimene eesti juudiõgija“: Ado Grenzsteini endatapp antisemitismis. – Vikerkaar 6, nr 2, lk 66–74, nr 3, lk 57–68.
- Univere, Aili (1974). Kodumurde mõju J. V. Veski keelelisele tegevusele. – Centum. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 9.) Tallinn: Valgus, lk 5–17.
- Ureland, Sture P. (toim) (1985). Entstehung von Sprachen und Völkern. Glotto- und ethnogenetische Aspekte europäischer Sprachen. Akten des 6. Symposions über Sprachkontakt in Europa, Mannheim 1984. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Uuet, Liivi (2002). Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Teatmik. Tallinn: Eesti Omavalitsusliitude Ühendus / Riigiarhiiv.
- Vahter, Artur (1990). Karl August Hermann'i päevik kui Karl August Hermann'ileks päevikut edasi pidanud. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vahter, Artur (2001). Karl August Hermann kirjakeele arendajana. – Sutrop, Urmas (koost). Esimesest algusest meie ajani. Karl August Hermann 150. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 243–258.
- Vahter, Artur (2003). Eestikeelse muusikaterminoloogia kujunemine ja areng. Tallinn: Scripta Musicalia.
- Vahtra, Lauri (1993). Eesti kultuuri ajalugu. Lühitülevaade. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi Kirjastus.
- Vahtra, Lauri (2005). Stagnatsioon ja venestuskampaania. – Ago Pajur jt. Eesti ajalugu VI. Vabadusõjast taasiseseisvumiseni. Tartu: Ilmamaa, lk 303–319.
- Vaigla, A[leksander] (1928). Nime- ja eestistamise Toimkonna 1927. a. aruanne. – Eesti Keel 7, lk 28.
- Valge, Jüri (1994). Eesti ja vene keele koosseisustantsist Tartu Ülikoolis (1946–1963). – Raili Pool & Jüri Valge (toim). Emakeel ja teised keeled. 8.–10. oktoober 1993. Ettekanded. Tartu: , lk 223–235.
- Valgma, J[ohannes] & N[ikolai] Remmel (1968). Eesti keele grammatika. Käsiraamat. Tallinn: Valgus. [Teine trükk 1970.]
- Valmas, Anne (2003). Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000 I. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaliikool.
- Valmet, Aino (1967). „Lühike õppetuse“ keelelisest küljest. – Keel ja Kirjandus 9, lk 683–688.
- Valmis, Aavo (1997). Emakeeleõpetus Venemaa eesti koolides. Tallinn: Virgela.
- Vals, Helju (2000). Pipart keele peale. Väike õpi- ja lustiraamat. [Tartu:] AS Eesti Meedia / ”Repromill”.
- Vandeputte, Omer (1994). Dutch. The language of twenty million Dutch and Flemish people. Rekkem: Stichting Ons Erfdeel vs.w.
- Vare, Silvi (1999). Eesti hariduse keelepoliitika. – Jüri Viikberg (toim). Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 72–89.
- Vare, Silvi (2005). Eesti keele verbimoodustus: desubstantiivne konversioon. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50 (2004), lk 39–67. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Emakeele Selts.
- Webermann, Otto A. (1964). Probleme des baltischen Raumes als Forschungsaufgabe. – Ural-Altische Jahrbücher 35, lk 284–300.
- Vecgrävis, Viesturs (1991). Pagulaskirjanduse tulek Lätti. – Looming 66, lk 282–285.
- Weske, M[ihkel] (1879). Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis. Tartu: Schnakenburg.
- Veski, Johannes Voldemar (1907). Üleskutse Eesti keele sõnade korraldamise asjus. – Päevaleht nr 218, 26. septembril, lk 2 ja nr 219, 27. septembril, lk 1–2. [Taastrükk: Veski 1958: 7–13.]
- Veski, Johannes Voldemar (1913). Eesti kirjakeele edasiarendamise-teedest. – Woog I. Tartu: Teadus, lk 99–120. [Taastrükk: Veski 1958: 39–57.]
- Veski, Johannes Voldemar (1914). Eesti keele praegune arenemisejärg. – Eesti Kirjandus 9, lk 169–176.

- Veski, Johannes Voldemar (1936). Eesti kirjakeelest ja selle serverimisest. – Eesti Keel 15, lk 161–170.
- Veski, J[ohannes] V[oldemar] (1955). Arenemise sihtjooni eesti kirjakeele foneetikas ja morfoloogias. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised IV, lk 192–201.
- Veski, J[ohannes] V[oldemar] (1956a). Ebakohti eesti kirjakeele sõnaraaras. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised V, lk 103–112.
- Veski, J[ohannes] V[oldemar] (1956b). Eesti keele korraldamise huvides. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised V, lk 321–328.
- Veski, Johannes Voldemar Veski (1958). Johannes Voldemar Veski keelelisi töid. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Emakeele Seltsi toimetused 1.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Veski, Johannes Voldemar (1968). „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu” koostamise käigust. – Emakeele Seltsi aastaraamat 13, 1967. Tallinn: Eesti Raamat, lk 19–22.
- Veski, J[ohannes] V[oldemar] (1974). Mälestuste raamat. Tallinn: Eesti Raamat.
- Veskimägi, Enn (1989). Emakeelne sõjadussõnaraamatu: sõjajärgne areng ja nüüdisprobleemid. – Keel ja Kirjandus 32, lk 586–594.
- Veskimägi, Enn (1990). Sada aastat eesti sõjanduse sõnaraamatuid. – Keel ja Kirjandus 33, lk 739–745.
- Veskimägi, K[aljo]-O[lev] (1996). Nõukogude unelaadne elu. Tsentraal Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn: *s.n.*
- Veskimägi, Kaljo-Olev (2000). Kahte kappi on ühhetassa majas tarvis: leiwakappi ja raamatokappi. Eesti raamatukogude ajalugu. *s.l. & n.*
- Westling, G. O. F. (1898). Mittheilungen über den Volksunterricht in Ehstland 1561–1710. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands 5, Heft 3, lk 231–250. Reval.
- Wiedemann, Ferdinand J[ohann] (1855). Ueber die neueste Behandlung der ehstnischen Grammatik. – Mélanges russes tirés du Bulletin historique-philologique de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg II, 1855. Livraison 6. St.-Petersbourg, lk 669–758.
- Whiteley, Wilfred Howell (1969). Swahili: the Rise of a National Language. (Studies in African History 3.) London: Methuen.
- Wiedemann, Ferdinand J[ohann] (1864). Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. (Mémoires de L'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg, VIIe série, Tome VII, No 8.) St. Petersburg.
- Wiedemann, [Ferdinand Johann] (1869). Gutachten des Herrn Akademikers Wiedemann über die neue ehstnische Orthographie. (Ertheilt auf Ansuchen der Section der ehstländischen literarischen Gesellschaft für ehstnische Sprache und Literatur.) Reval: Lindfors' Erben.
- Wiedemann, Ferdinand J[ohann] (1875). Grammatik der ehstnischen Sprache. St.-Petersbourg: L'Académie Impériale des sciences.
- Vihma, Helgi (2000). Johannes Aavik ja eesti keeleuendus. Bibliograafia 1901–1996. Toimetanud Karin Ribenis. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Johannes Aaviku Selts.
- Vihma, Helgi & Karl Mihkla (toim) (1971). Üheksa aastakümnet. Pühendusteos Johannes Aavikule. Tallinn: Valgus.
- Viies, Ants (1991). Mõtteid ja mõlgutusi minevikust ja tänapäevast. – Emakeele Seltsi aastaraamat. 34. 1988. Sõna ja termin. Tallinn: Eesti Raamat, lk 97–109.
- Viitso, Tiit-Rein (1985). Läänemeresoome murdeliigenduse põhijooned. – Keel ja Kirjandus 28, lk 399–404.
- Vinkel, A[arne] (1965). Otto Wilhelm Masing. – A[arne] Vinkel (toim). Eesti kirjanduse ajalugu. I köide. Esimestest algtest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat, lk 343–369.
- Vinkel, A[arne] (1966). Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vöskotškov, L. V. (1989) = Выхочков, Л. В. Об этническом составе сельского населения Северо-Запада России (вторая половина XVIII–XIX в.). – Н. В. Юхнёва (ред.). Петербург и губерния. Историко-этнографические исследования. Ленинград: Наука, lk 113–131.
- Väli, Viia (1989). Ado Grenzsteinin viron kielen sanakirjan osuus viron nykykielen kehityksessä. – Riho Grünthal, Sirpa Penttinen & Tapani Salminen (eds.). IFUSCO 1988. Proceedings of the Fifth International Finno-Ugrist Students' Conference, Helsinki, 22–26 May 1988. (Castronianumin toimitteita 35.) Helsinki: Finno-Ugrian Society, lk 103–106.
- Vääri, Eduard (1954). Keskkoolilõpetajate kirjanduslikust ja keelelisest tasemest. – Nõukogude Kool 12, lk 741–753.
- Vääri, Eduard (1966). Ülikooli sisseastuja keelelistest teadmistest. – Nõukogude Kool 24, lk 893–900.
- Vääri, E[duard] (1969). Eesti keele ajaloost. Keskkoolile. Tallinn: Valgus.
- Vääri, Eduard (1988). Eesti keele ja rahva kriitilistest hetkedest. – Keel ja Kirjandus 31, lk 626–629.
- Vääri, Eduard (1991). Soome-ugri keeleteadus Tartu Ülikoolis aastail 1944–1955. – Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni (Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXV). Tartu: Tartu Ülikool, lk 83–105.
- Õigekeelsuse sõnaraamat 1960 = „Õigekeelsuse sõnaraamatu” ilmumise puhul. – Keel ja Kirjandus 3, lk 577–589.

Lisad

---

1. Tartu ülikooli eesti keele lektorid ja professorid

Eesti keele lektorid (aastani 1817 eesti ja soome keele lektorid)

1803–09	Friedrich David Lenz (sakslane)
1810–17	Georg Philipp August von Roth (sakslane)
1817–22	Ludwig Wilhelm Moritz (sakslane)
1822–26	koht täitmata
1826–37	Johann Samuel Friedrich Boubrig (võibolla eesti päritoluga)
1837–41	Dietrich Heinrich Jürgenson (eestlane)
1842–50	Friedrich Robert Faehlmann (eestlane)
1851–74	Carl Ferdinand Mickwitz (sakslane)
1874–85	Mihkel Weske (eestlane)
1885–89	koht täitmata
1889–1909	Karl August Hermann (eestlane)
1909–18	Jaan Jõgever (eestlane)
1919–44	Johannes Voldemar Veski (eestlane)
1926–33	Johannes Aavik (eestlane)

Professorid

1919–24	Jaan Jõgever
1925–41	Andrus Saareste
1939, 1943–44	Mihkel Toomse
1947–57	Johannes Voldemar Veski
1957–75	Arnold Kask
1975–93	Huno Rätsep
1993Tiit-	Rein Viitso
1993–95	Reet Kasik
1995–2006	Mati Erelt
1999–	Birute Klaas (eesti keel võõrkeelena)
	Karl Pajusalu (eesti keele ajalugu ja murded)
2007–	Helle Metslang (tänapäeva eesti keel)

2. Emakeele Seltsi esimehed

Esimees

1920–24	Lauri Kettunen
1925–33	Andrus Saareste (Saaberk)
1934	Julius Mägiste
1935	Andrus Saareste
1936	Julius Mägiste
1936–41	Andrus Saareste
1944	Arnold Kask
1946	Johannes Voldemar Veski
1947–68	Johannes Voldemar Veski
1968–82	Arnold Kask
1982–89	Huno Rätsep
1989	Tiit-Rein Viitso
1989–90	Eeva Ahven (kohusetäitja)
1990–92	Henn Saari
1992–93	Jüri Viikberg
1993–97	Tiit-Rein Viitso
1997–2006	Mati Erelt
2006–	Helle Metslang

3. Vabariikliku õigekeelsuskomisjoni liikmed

Esimene koosseis (1960–65)

Arnold Humal (esimees), Arnold Kask (aseesimees), Ernst Nurm (aseesimees), Erich Raiet (teaduslik sekretär), Eeva Ahven, Paul Ariste, Elmar Elisto, Leo Jürgenson, Magnus Kindlam, Rein Kull, Kalju Leht, Henno Meriste, A. Miller, Mari Must, Paula Palmeos, Juhan Peegel, Eduard Päll, Paul Rummo, Huno Rätsep, Henn Saari, Friedebert Tuglas, August Vaga, Johannes Valgma, Johannes Voldemar Veski, Eduard Vääri.

Teine koosseis (1972–78)

Arnold Kask (esimees), Eeva Ahven (aseesimees), Erich Raiet (aseesimees), Tiiu Erelt (teaduslik sekretär), Paul Alvre, Elmar Elisto, Rein Kull, Viivi Maanso, Henno Meriste, Ernst Nurm, Henn Saari, Ellen Uuspõld, Johannes Valgma.

Kolmas koosseis (1979–1983/87)

Arnold Kask (esimees), Huno Rätsep (esimene aseesimees), Rein Kull (aseesimees), Henn Saari (aseesimees), Irja Rohila (sekretär), Tiiu Erelt, Mati Hint, Reet Kasik, Viivi Maanso, Henno Meriste, Valdek Pall, Jaak Peebo, Erich Raiet, Henno Rajandi, Hando Runnel, Ellen Uuspõld, Ülle Viks.

Omavalitsuslike komisjoni koosseisust Mati Hint, Henno Rajandi ja Ülle Viks. Juurde tulid Jüri Kallasmaa, Krista Kerge (täitis sekretäri kohuseid Irja Rohila eemalolekul) ja Mati Erelt.

4. Eesti keele õigekeelsuse sõnaraamatud 1918–2006

<i>Sõnaraamat</i>	<i>Ilumisaasta</i>	<i>Märksõnade arv</i>
EKÕS	1918	20 000
EÕS	1925, 1930, 1937	120 000
VÕS (1.–4. trükk)	1933–35	35 000
VÕS (5.–6. trükk)	1936, 1937	35 000
VÕS (7. trükk)	1940	35 000
VÕS (8.–10. trükk)	1946	35 000
VÕS (9./11. trükk, Stockholm)	1947	35 000
SÕS (2 vihikut; lõpetamata)	1948, 1951	
VÕS	1953	36 000
ÕS	1960	105 000
ÕS (järeltrükk, Toronto)	1969	105 000
VÕS (12. trükk, Stockholm)	1974	35 000
ÕS (uustrükkid 1979, 1980, 1984)	1976	115 000
EKS ÕS	1999	
ÕS 2006	2006	

5. Wiedemanni keeleauhinna laureaadid 1989–2008

<i>Aasta</i>	<i>Laureaat</i>	<i>Tegevusala; sünnipära</i>
1989	Henn Saari	keeleteadlane, keelehooldaja, „Keeleminutite” looja ja autor; Narva
1990	Hella Keem Erich Raiet	murdeuurija, Eesti viljakaim murdekoguja, etnograaf; Vaabina vald, Võrumaa juhtiv keelehooldaja ja leksikograaf, sõnamoodustuse ja võõrsõnade uurija; Venevere vald, Virumaa
1991	Pent Nurmekund	üldkeeleteadlane, Tartu ülikooli õppejõud, põlglott, luuletaja; Kilingi vald, Pärnumaa
1992	Rein Kull Valev Uibopuu	juhtiv keelehooldaja, oskussõnavara korrastaja; Tallinn Rootsieesti kirjanik, keeleteadlane; Vana-Antsla vald, Võrumaa
1993	Rudolf Karelson Uno Liivaku	„Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” (1988–2008) koostajaid ja peatoimetajaid, leksikograaf; Uulu vald, Pärnumaa keelehooldaja, tõlkija, raamatuloolane; Öisu vald, Viljandimaa
1994	Paul Saagpakk Nikolai Baturin	leksikograaf USAs; Mustjala vald, Saaremaa omanäoline ja kunstipärase keelekasutusega kirjanik; Suislepa vald, Viljandimaa
1995	Lennart Meri	keeleteadlik kirjanik, ajaloolane, kultuuriloolane-etnoloog, riigitegelane; Tallinn
1996	Juhan Peegel	eesti keele, eriti rahvaluule keele uurija, kirjandusteadlane, ajakirjandusprofessor, kirjanik; Uuemõisa vald, Saaremaa
1997	Eduard Leppik	emakeeleanalüüsija, keeleteadlane, kodu-uurija; murdeainese suursõnaraamatu koostaja; Mõisaküla, Pärnumaa

1998	Mari Must Huno Rätsep	murde- ja vene laensõnade uurija; Tartu eesti keele, eriti eesti keele ajaloo uurija, Tartu ülikooli eesti keele professor; Tartu keelehooldaja; Tallinn
1999	Tiiu Ereht Uno Mereste	majandusprofessor, avaliku elu tegelane, oskuskeele arendaja; Tallinn
2000	Ellen Uuspõld	eesti keele, eriti lauseõpetuse uurija, elupõline Tartu ülikooli õppejõud; Peetri vald, Virumaa
2001	Ülle Viks Eduard Vääri	arvutuslingvist, leksikograaf; Türi eesti ja liivi keele uurija, Eesti Keele Kaitse Ühingu asutajaid; Valguta vald, Tartumaa
2002	Valdek Pall	Eesti kohanimedede uurija, leksikograaf, mordva keelte spetsialist, Tallinna Pedagoogikaülikooli professor; Laius-Tähkvere vald, Tartumaa
2003	Mati Hint Helju Vals	eesti keele, eriti fonoloogia ja morfoloogia uurija, Tallinna Pedagoogikaülikooli eesti keele professor, poliitik, keeleseaduse koostajaid; Tartu keeleteoimetaja, ajakirjanik, Eesti Keele Kaitse Ühingu asutajaid; Tartu
2004	Viivi Maanso	pedagoogikateadlane, pedagoogika oskuskeele korrastaja; Tallinn
2005	Heldur Õim	semantika ja pragmaatika uurija, arvutuslingvist, Tartu ülikooli üldkeeleteaduse professor; Helme vald, Valgamaa
2006	Heldur Niit	kultuuriloolane, toimetaja; Lümända vald, Saaremaa
2007	Kristiina Ross	eesti ja läänemeresoome keelte grammatika ning eestikeelsete piiblitõlgete uurija, tõlkija; Tallinn
2008	Mati Ereht	eesti keele lauseõpetuse uurija, „Eesti keele grammatika I–II” (1993–95) peatoimetaja ja autoreid, Tartu ülikooli eesti keele professor; Tallinn

Isikuregister

- Aasen, Ivar (1813 Sunnmøre, Vestlandet, Norra – 1896 Oslo) 22, 303
- Aavik, Johannes (1880 Kõiguste vald, Saaremaa – 1973 Stockholm) 7, 8, 9, 22, 24, 86, 119, 124, 127, 128, 136, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 171, 172, 174, 176, 177, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 195, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 226, 227, 228, 251, 252, 253, 256, 267-268, 269, 289, 290, 297, 298, 301, 305, 311, 313, 314, 317, 318, 319, 322
- Aben, Karl (sündinud Karp; 1896 Bēja vald, Valga kreis – 1976 Tartu) 231
- Adamson, Jaan (1824 Vastsemõisa – 1879 Paistu) 89, 299
- Adson, Artur (1889 Tartu – 1977 Stockholm) 287
- Agur, Ustus (1929 Tallinn – 1997 Tallinn) 259
- Ahrens, Eduard (1803 Tallinn – 1863 Tallinn) 47-48, 49, 71, 75, 110, 111, 299
- Ahven, Heino (1919 Rāpina, Võrumaa – 1988 Tallinn) 180, 181, 228, 231, 234, 241, 244, 299
- Akermann, Franz (1802/1801 Valga – 1855 Äksi) 59, 199, 335
- Andresen, Nigol (1899 Haljala vald, Virumaa – 1985 Tartu) 63, 216
- Annist, August (1899 Võisiku, Viljandimaa – 1972 Tallinn) 152
- Ariste, Paul (1905 Võtikvere vald, Tartumaa – 1990 Tartu) 39-40, 56, 71-72, 101, 102, 163, 233, 251, 252, 300
- Ast, Karl (1886 Orava, Võrumaa – 1971 New York) 158
- Atatürk, Kemal (1881 Thessaloniki, Osmanite riik – 1938 Istanbul) 22
- Bergmann, Jaan (1856 Kolga-Jaani – 1916 Paistu) 74, 77
- Boubrig, Johann Samuel Friedrich (1788 Riia – 1852 Tartu) 40, 42
- Broockmann, Reinerus (1609 Schwaan-Gränzdorf, Mecklenburg – 1647 Tallinn) 35,
- Bulin, Nikolai (1893 Vööpsu – 1941 surmakoht teadmata) 167
- Busch, August (1868 Keila kihelkond – 1923 Harjumaa) 177
- Courtenay de, Baudouin (1845 Radzymin, Poola – 1929 Varssavi) 232
- Ederberg, Friedrich (1859 Haljala kihelkond – 1939 Tartu) 124.
- Ehin, Andres (1940 Tallinn) 282
- Eichfeld, Johan (1893 Paide – 1989 Tallinn) 241, 260
- Einbund, Karl-August (1888 Vesneri vald, Tartumaa – 1942 Kirovi oblast) 193, 196
- Einer, Hans (1856 Sangaste – 1927 Valga) 70, 111, 135, 301
- Eisen, Matthias Johann (1857 Vigala vald, Läänemaa – 1934 Tartu) 195
- Elisto, Elmar (1901 Einmanni vald, Järvamaa – 1987 Tallinn) 183, 187, 188, 189, 205, 209, 226-227, 228-229, 231, 244, 253, 254, 301
- Erelt, Tiit (1942 Tallinn) 24-25, 152, 153, 172, 176, 182, 183, 186, 188, 227, 243, 245, 252, 261, 262, 274, 281-282, 283, 284, 297, 298, 301
- Ernits, Villem (1891 Pala vald, Tartumaa – 1982 Tartu) 63-64, 194, 195, 260, 297, 302
- Faehlmann, Friedrich Robert (1801 Ao mõis, Lääne-Virumaa – 1850 Tartu) 40, 48-49, 67-68, 87-88, 89, 110, 294, 302
- Fankhaenel, Carl Friedrich Ludwig (1845 Uue-Antsla mõis, Võrumaa – 1892 Väike-Maarja) 74
- Gorškov, Ivan M. (1889 Tallinn – 1943 Gorki oblast, Venemaa) 167
- Grenzstein, Ado (1849 Tarvastu, Viljandimaa – 1916 Menton, Prantsusmaa) 25, 85, 92, 95, 99, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 124, 133, 151, 170, 289, 297, 303
- Grünthal-Ridala, Villem (1885 Kuivastu – 1942 Helsingi) 178, 181
- Gutslaff (Gütslaff), Johannes (sünniaasta teadmata, surnud 1657 Tallinnas) 29, 30, 59, 303
- Haava, Anna (1864 Pala, Tartumaa – 1957 Tartu) 140, 141, 178, 194
- Hagemeister, Nicolaus v; (1747 Liepa, Cēsise maakond – 1804 Riia) 37
- Hagen, Johann August (1786 Pirna, Saksimaa – 1877 Tallinn) 44
- Hallap, Valmen (1928 Tallinn – 1987 Tallinn) 245
- Helle, Anton Thor (1683 Tallinn – 1748 Jüri) 45, 46, 303
- Helmont, Jan Baptista v (1577 Brüssel – 1644 Vilvoorde, Madalmaad) 151
- Herder, Johann Gottfried v (1744 Mohrungen, Ida-Preisimaa – 1803 Weimar) 78
- Hermann, Karl-August (1851 Uue-Põltsamaa – 1908 Tartu) 56, 65, 70, 75, 77, 81, 84, 85, 92, 94, 95, 96, 98, 104, 108, 109, 111, 115, 130, 131, 132, 135, 138, 151, 155, 171, 289, 303
- Hermlin, Kaarel (1905 Vana-Antsla vald, Võrumaa – 1960 Jõgeva) 229
- Hint, Mati (1937 Tartu) 176, 261, 280, 303, 304
- Holtz, Otto Reinhold v (1757 Keila – 1828 Keila) 37
- Humal, Arnold (1908 Tallinn – 1987 Tallinn) 243
- Hupel, August Wilhelm; 1737 Buttstedt, Weimari lähedal – 1819 Paide) 37, 40-41, 42, 45-46, 59, 304
- Hurt, Jakob (1839 Himmaste – 1906 Peterburi) 53, 54, 56, 58-59, 65, 67, 69, 70, 74, 75, 77, 78, 81, 92, 93, 103, 110, 112, 126, 135, 287, 289, 294, 295, 304
- Iher, Rihhard (1910 Sõmerpalu vald, Võrumaa – 1980 Rannu, Tartumaa) 287

Jakobson, Carl Robert (1841 Tartu – 1882 Kurgja) 53, 57, 70-71, 78, 81, 88, 92, 94, 96, 110, 194, 289, 295

Jea, Aleksander (1888 sünnikoht teadmata – 1937 või 1938 Nõukogude Liit) 159

Jehuda, Eliezer Ben (1858 Lužki, Vilniuse kubermang – 1922 Jeruusalemm) 22

Johanson-Pärma, Jakob (1858 Uderma vald – 1936 Tallinn) 112, 177

Jõgever, Jaan (1860 Maasi vald, Saaremaa – 1924 Tartu) 85, 104, 120, 124, 127, 134, 136, 137, 140, 141, 142, 155, 177, 178, 184, 186, 188, 291, 305

Järv, Jaak (1852 Vana-Suislepa vald, Viljandimaa – 1920 Ufa kubermang) 57, 85

Jürgenson, Dietrich Heinrich (1804 Vasalemma – 1841 Tartu) 40, 259

Jürgenson, Leo (1901 Luke vald, Tartumaa – 1986 Tallinn) 259, 294

Jürgenstein, Anton (1861 Vana-Vändra – 1933 Tartu) 141, 172

Jürmann, Michael (1853 Vana-Põltsamaa – 1932 Tallinn) 74, 77

Kaalep, Ain (1926 Tartu) 245, 251, 305

Kallas, Oskar (1868 Kaarma – 1946 Stockholm) 65-66, 74, 141, 195, 313

Kallas, Rudolf Gottfried (1851 Kaarma – 1913 Peterburi) 74

Kampmann (Kampmaa), Mihkel (1867 Papsaare, Pärnumaa – 1943 Tartu) 140, 141, 142, 256, 305

Karadžić, Vuk Stefanović (1787 Tršić, Mačva, Serbia – 1864 Wien) 22

Karell, Friedrich (1791 Hageri kihelkond, Harjumaa – 1857 Peterburi) 221

Karell, Philipp Jakob (1806 Tallinn – 1886 Peterburi) 221

Karotamm, Nikolai (1901 Pärnu – 1969 Moskva) 216

Kask, Arnold (1902 Pärnu – 1994 Tartu) 24, 25, 38, 43, 44, 46-47, 48, 52, 59-60, 70, 71, 72, 73-74, 76, 90, 91, 92, 94, 98, 111, 112, 129, 138, 171, 172, 174, 175, 178, 180, 182, 189, 190, 205, 226-227, 228-229, 230, 243, 245, 255, 305, 306

Kazinczy, Ferenc (1759 Érsemlyén – 1831 Széchalom) 148

Kauksi Ülle (1962 Rõuge) 285

Kevade, Arno (õige nimega Juhan Hurt; 1893 sünnikoht teadmata – surmaaeg teadmata) 210, 211

Kindlam, Ester (1915 Narva) 250, 253, 306

Kindlam, Magnus (1907 Mustjala vald, Saaremaa – 1966 Tallinn) 226-227, 228, 242, 297, 306, 311

Kingissepp, Viktor (1888 Kaarma-Suure vald, Saaremaa – 1922 Tallinn) 221

Kitzberg, August (1855 Laatre vald, Pärnumaa – 1927 Tartu) 129, 187, 282

Kleis, Richard (1896 Tallinn – 1982 Tartu) 177, 260, 296

Knüpfner, Arnold Friedrich Johann (1777 Juuru – 1843 Kadrina) 42

Koch, Hermann (1882 Võru – 1957 Lüdersfeld, Saksamaa Liitvabariik) 167

Koidula, Lydia (1843 Vana-Vändra – 1886 Kroonlinn) 57, 88, 110, 194, 295

Kolk, Raimond (1924 Saru vald, Võrumaa – 1992 Stockholm) 287

Kont, Karl (1923 Laiksaare vald, Pärnumaa – 2005 Tallinn) 259

Kress, Gerhard (1894 Tallinn – 1936 Tallinn) 167

Kreutzwald, Friedrich Reinhold (1803 Kadrina – 1882 Tartu) 7, 9, 48-49, 52-53, 67-68, 70, 72, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 110, 132, 194, 289, 294-295, 307, 313

Kross, Jaan (1920 Tallinn – 2008 Tallinn) 208, 247

Kull, Rein (1925 Tallinn – 2001 Tallinn) 152, 172, 174, 178, 227, 245, 252, 258-259, 261, 298, 307

Kunder, Juhan (1852 Holstre vald, Viljandimaa – 1888 Peterburi) 112, 113

Kure, Kristjan (1890 Ahja vald, Tartumaa – 1961 Tallinn) 211-212, 215, 228, 231-232, 233

Kurrik, Juhan (1849 Viljandi vald – 1922 Tartu-Maarja) 73-74, 75, 92, 141, 178

Kurtšinski/Kurtschinsky, Mihhail Anatoljevits (1876 Kaluuga kubermang – 1939 Tartu) 167

Kuusik, Timotheos (1863 Hellamaa vald, Muhu – 1940 Tallinn) 112

Kõiv, Madis (1929 Tartu) 285

Kõpp, Johan (1874 Holdre, Viljandimaa – 1970 Stockholm) 65-66, 120, 308

Kõrv, Jakob (1849 Kodavere, Tartumaa – 1916 Bern-Waldau, Šveits) 85, 109

Käsu Hans (H. Kes, Kässo Hans, Käszo Hansz; surnud arvatavasti 1715) 35

Köhler, Johann (1662 Riia – 1736 Tallinn) 36, 295

Laakmann, Heinrich (1802 Lübeck – 1891 Tartu) 77

Laikmaa, Ants (1866 Vigala – 1942 Taebla) 65-66, 308

Laks, Meinhard (1922 Pada vald, Virumaa – 2008 Rakvere) 281

Lang, Juhan (1888 Sootaga, Tartumaa – 1977 Tartu) 171, 291, 309

Lattik, Jaan (1878 Karula vald, Võrumaa – 1967 Stockholm) 200, 201, 309

Laugaste, Gerda (1910 Alatskivi, Tartumaa – 1992 Tartu) 234, 257, 309

Leemets, Tiina (1965 Tartu) 274, 283, 298, 302, 309

Leetberg, Kaarel (1867 Vihula, Virumaa – 1945 Rakvere) 124, 177, 181, 184, 185, 188, 207, 226, 309

Lenz, Friedrich David; 1745 Dzērbene pastoraat, Cēsise maakond – 1809 Tartu) 37, 39-40

Liivaku, Uno (1926 Öisu vald, Viljandimaa-?) 224-225, 248, 253, 254, 264, 283, 309-310

Linde, Bernhard (1886 Järvakandi vald, Harjumaa – 1954 Tallinn) 176
 Lithander, Johan; (1742 Hämeen-Kyrö, Soome – 1789 Noarootsi) 37
 Loorits, Oskar (1900 Suure-Kõpu – 1961 Uppsala) 166, 181, 182, 191, 195, 253
 Lubi, Manivalde-Kornelius (1901 Võru – 1976 Tartu) 152, 251-252, 310
 Luce, Johann Wilhelm Ludwig v (1750 või 1756 Hasselfelde, Alam-Saksimaa – 1842 Kaarma) 42, 126, 310
 Luiga, Georg Eduard (1866 Valgjärve, Võrumaa – 1936 Tallinn) 136, 137, 141
 Lunin, Nikolai (1853 Tartu – 1937 Leningrad) 221
 Luther, Martin (1883 Tallinn – 1963 München) 30, 34, 40, 167
 Lõhmus, Aivo (1950 Kanepi vald) 285
 Lönnrot, Elias (1802 Sammati, Soome – 1884 Helsingi) 48, 110
 Maastik, Aleksander (aastani 1937 Martenson; 1929 Stanford Merthyr, Uus-Lõuna-Wales, Austraalia) 285
 Malm, Carl Eduard (1837 Tallinn – 1901 Rapla) 74
 Marr, Nikolai (1864 Khuthaisi, Gruusia – 1934 Leningrad) 232-233, 234
 Martin, August (1893 Jõhvi vald, Virumaa – 1982 Kohtla-Järve) 245
 Martinson, Eduard (1900 Liepāja – 1963 Tartu) 231
 Martna, Mihkel (1860 Veltsa vald, Läänemaa – 1934 Tallinn) 136
 Masing, Otto Wilhelm (1763 Lohusuu – 1832 Äksi) 35, 38, 41, 42, 43, 44, 46-47, 67, 96, 311
 Meriste, Henno (aastani 1936 Merkulov; 1918 Tallinn – 1984 Tallinn) 247-248, 249, 250, 253, 278, 295, 311
 Meštšaninov, Ivan (1883 Ufa – 1967 Leningrad) 232, 234
 Mickwitz, Carl Ferdinand (1813 sünnikoht teadmata – 1880 ?Tartu) 40, 77
 Mihkelson, Peeter (1842 Pärnu-Jaagupi kihelkond – 1914 Riia) 82-83
 Mikhkla, Karl (1901 Rääma, Pärnumaa – 1980 Tallinn) 146, 205, 311
 Moritz, Ludwig Wilhelm (1777 Rõngu – 1830 Tartu) 40, 42
 Muide, Jakob Martin (Rebase; 1865 Raadi vald, Tartumaa – 1942 surmakoht teadmata) 132
 Must, Aadu (1951 Pärnu) 197
 Muuk, Elmar (1901 Purdi vald, Järvamaa – 1941 Tšeljabinski oblast) 180, 182, 183, 184, 188, 189, 191, 204, 206, 208, 209, 212, 216-217, 226, 229, 269, 275, 297, 301, 312
 Mäe, Hjalmar (1901 Kuivajõe vald, Harjumaa – 1978 Graz, Austria) 216
 Elsa Roos(sündinud Matsen, 1909 Naissaar, Harjumaa – Lund, Rootsi)
 Mäearu, Sirje (1959 Pärnu) 274, 302, 309
 Mändmets, Jakob (1871 Kärla vald – 1930 Tallinn) 129, 187
 Möller, Georg ehk Mollerus I, Georgius (sünniaeg teadmata, surnud 1608 Tallinnas) 34-35, 296, 312
 Nebocat, Jaan (Nebokat; 1844 Martna, Läänemaa – 1908 Riia) 111, 130
 Neumann, Mihkel (1866 Ambla, Järvamaa – 1941 Tallinn) 143
 Niit, Ellen (1928 Tallinn) 247
 Niit, Heldur (1928 Lümända vald, Saaremaa) 48, 260, 312
 Nolcken, Nikolai v (1830 Püha – 1913 Kuressaare) 73-74
 Nurkse, Rein(hold) (1907 Vao vald, Virumaa – 1963 Tallinn) 183, 207, 208, 209
 Nurm, Ernst (1896 Undla vald, Virumaa – 1983 Tallinn) 205, 226-227, 229, 241-242, 256, 258, 259, 297, 312
 Oldekop, Gustav Adolph (1755 Haapsalu – 1838 Tartu) 37, 41, 287
 Palli, Valdek (1927 Laius-Tähkvere vald, Tartumaa) 62, 245, 251, 297, 313
 Peegel, Juhan (1919 Uuemõisa vald, Saaremaa – 2007 Tartu) 57, 66, 149, 187, 249, 295, 313
 Peterson, Kristjan Jaak (1801 Riia – 1822 Riia) 41, 42, 281
 Peterson-Särgava, Ernst (1868 Väandra, Pärnumaa – 1958 Tallinn) 141
 Pikamäe, Arno(ld) (1929 Holstre vald, Viljandimaa – 1992 Tallinn) 231
 Pitka, Peäro August ehk Ansomardi (1866 Võhmata vald, Virumaa – 1915 Poola) 120, 133, 134, 170
 Polivanov, Jevgeni (1891 Smolensk – 1938 ?Frunze) 232
 Poska, Jaan (1866 Laiuse – 1920 Tallinn) 156, 159
 Pravdin, Boriss (1887 Võšni Volotšok, Tveri kubermang – 1960 Tartu) 231
 Pöld, Harald (1874 Viru-Nigula – 1939 Tallinn) 98, 123, 124, 139, 141, 212, 314
 Põlma, Valve (1932 Kursi vald, Tartumaa) 261
 Päll, Eduard (1903 Kavastu vald, Tartumaa – 1989 Tallinn) 211-212, 228, 233-234, 243, 314
 Päts, Konstantin (1874 Tahkuranna – 1956 Buraševo, Kalinini oblast, Venemaa) 116, 136, 159, 160, 193, 202
 Pääsuke, Johannes (1892 Tartu – 1918 Orsa lähedal, Valgevene) 119
 Pöhl, Hans (1876 Sutlepa, Läänemaa – 1930 Tallinn) 158
 Pöhl, Hjalmar (1876 Sutlepa, Läänemaa – 1930 Tallinn) 167
 Pöögelmann, Hans (1875 Aidu vald, Viljandimaa – 1938, surmakoht teadmata) 136, 211
 Pürkop, Helmut(h) (1905 Tallinn – 1974 Lund) 180, 189
 Quandt, Johann Christian (1704 Wolfswenda, Tüüring – 1750 Urvaste) 36
 Raadik, Maire (1963 Pärnu) 274
 Raag, Arno (1904 Vesneri vald, Tartumaa – Melbourne, Florida, USA) 193, 314
 Raiet, Erich (1920 Paasvere vald, Virumaa – 1992 Tallinn) 97, 229-230, 242, 244, 258, 261, 297, 298, 315

Rajamäe, Herman (1902 Jõhvi vald, Virumaa – 1987 Stockholm) 212, 217, 270, 315
 Rajamets, Harald (1924 Jõhvi vald, Virumaa – 2007 Tallinn) 257, 316
 Rajandi, Henno (1928 Tallinn – 1998 Haapsalu) 261
 Raudsepp, Hugo (1883 Vaimastvere, Tartumaa – 1952 Irkutski oblast) 136
 Reiman, Villem (1861 Suure-Kõpu – 1917 Kolga-Jaani) 65, 111, 126, 141, 142, 164, 177
 Reinthal, Carl Gottlieb (1797 Karksi – 1872 Tartu) 71
 Remmel, Nikolai (1908 Obinita vald, Petserimaa – 1983 Tallinn) 245, 253-254
 Renani, Ernest (1823 Tréguier, Prantsusmaa – 1892 Pariis) 146
 Ress, Nikolai (1908 Mikitamäe – 1993 Eesti) 207
 Roos, Eduard (1903 Pajusi vald, Viljandimaa – 1979 Tallinn) 216, 217, 317
 Roos, Elsa (sündinud Matson, 1909 Naissaar, Harjumaa – 199X ?Lund, Rootsi) 217
 Roos, Jaan (1889 Pajusi vald, Tartumaa – 1965 Põltsamaa lähedal) 177
 Rosenplänter, Johann Heinrich (1782 Valmiera – 1846 Pärnu) 35-36, 42, 44, 46-47, 110, 126, 295, 317
 Rosenstrauch, Edgar (1902 Aegviidu, Harjumaa – 1978 Tallinn) 196
 Rossihnius, Joachim (u. aastal 1600 Taga-Pommeri keskus, Stargard, praegune Poola Szczecini vojevoodkond – enne 8. juulit 1645) 30
 Roth, Carl August v (1756 Pärnu – 1835 Riia) 37
 2Roth, Johann Philipp v (1754 Pärnu – 1818 Kanepi) 37, 39-40
 Russow, Edmund August Friedrich (1841 Tallinn – 1897 Tartu) 57, 65
 Russow, Friedrich Nikolai (1828 Tallinn – 1906 Peterburi) 57, 65
 Rätsep, Huno (1927 Tartu) 27, 39, 40, 93, 110, 111, 127, 129, 143, 144, 145, 152, 175, 241, 243, 244, 251, 261-262, 266, 317
 Saareste, Andrus (tollal Albert Saaberk; 1892 Tallinn – 1964 Uppsala, Rootsi) 61-62, 67, 84, 127, 142, 155, 166, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 194, 196, 206, 207, 216, 226, 245, 255, 267, 269, 296, 317-318
 Saari, Henn (1924 Narva – 1999 Tallinn) 67, 152, 154, 245, 248, 251, 253, 254, 259, 267, 318
 Salem, Margus (Marcus) (1835 Pahuvvere mõis, Viljandimaa – 1887 või 1888) 112, 113, 177
 Sang, Joel (1950 Pärnu) 261
 Schiefner, Anton (1817 Tallinn – 1879 Peterburi) 89, 294
 Schüdlöffel, Gustav Heinrich (1798 Jõelähtme – 1859 Jõelähtme või Tallinn) 48
 Schultz, Georg Julius (varjunimega Dr. Bertram; 1808 Tallinn – 1875 Wien) 71
 Seljamäe, Julius (1883 Sindi, Pärnumaa – 1936 Tallinn) 158
 Seljugin, Ivan T. (1886 Pihkva kubermang – 1926 surmakoht teadmata) 167
 Semper, Johannes (1892 Tuhalaane vald, Virumaa – 1970 Tallinn) 191, 154
 Sepamäe, Henrik (1905 Pärnu – 1990 Tallinn) 245
 Sivers, Friedrich Wilhelm v; (1748 Öisu, Viljandimaa – 1823 Rencēni mõis, Cēsise maakond) 67
 Sjögren, Anders Johan (1794 Uusimaa – 1855 Peterburi) 48
 Sorokin, Aleksei Pavlovitš (1888 Tallinn – 1933 Tallinn) 167
 Speak, Peeter (1873 Pangodi vald – 1968 Arlington, Virginia, USA)
 Stackelberg, Christoph Adam v (1777 Tallinn – 1841 Tallinn) 63
 Stahell, Henricus (u. 1600 Tallinn – 1657 Narva) 28, 29, 30
 Stalin, Jossif (1878 Gori, Gruusia – 1953 Moskva lähedal) 158, 210, 221, 234, 240, 318
 4Suits, Gustav (1883 Võnnu – 1956 Stockholm) 116, 144, 195
 Sulla, Osvald (1886 sünnikoht teadmata – surmaaeg ja -koht teadmata) 171
 Sööt, Karl Eduard (1862 Raadi vald, Tartumaa – 1950 Tartu) 195
 Sööt, Bernard (1900 Võtikvere vald, Tartumaa – 1976 Tallinn) 233
 Šahhovskoi, Sergei (1852 Moskva – 1894 Tallinn) 85
 Šeller, Aleksandr (Aleksander Scheller; 1838 Peterburi – 1900 Peterburi) 66
 Tammemägi, Jaan (1872 Otepää vald – 1945 Saksamaa) 126, 140, 142, 177, 319
 Tanning, Salme (1904 Leevaku küla, Võrumaa – 1962 Tallinn) 234
 Tauli, Valter (1907 Tallinn – 1986 Uppsala) 24, 104, 108, 109, 146, 149, 152, 153, 171, 179, 183, 205, 207, 208, 211-212, 226, 267, 269-270, 319
 Thomson, August Friedrich (1871 Oisu, Järvamaa – 1942 surmakoht teadmata) 141
 Toomse, Mihkel (1905 Lümanda vald, Saaremaa – 1986 Leicester, Inglismaa) 38, 189, 217, 267
 Torop, Kristjan (1934 Ahja vald, Tartumaa – 1994 Võru) 261
 Treiberg, Peeter (Tarvel; 1894 Vihula vald, Virumaa – 1953 Omsk, Venemaa) 177, 291
 Trinkman (Elisto), Elmar (1901 Einmanni vald, Järvamaa – 1987 Tallinn) 191
 Tšikobava, Arnold (1898 Satšikobavo, Gruusia – 1985 Thbilisi) 234
 Tuglas, Friedebert (1886 Ahja – 1971 Tallinn) 54, 67, 69, 88, 89, 104, 128, 132, 144, 191, 320
 Tulmin, Karl (1893 Luiste vald, Läänemaa – 1919 Kuivastu, Muhu) 170
 Tõnisson, Jaan (1868 Tännassilma – surmaaeg ja -koht teadmata) 65, 94, 104, 105, 116, 117, 118, 124, 136, 137, 158, 192, 193
 Univere, Aili (1901 Kähri vald, Võrumaa – 1994 Tartu) 173, 174, 234, 321
 Valge, Jüri (1994Valgma, Johannes (1908 Põltsamaa – 1975 Tallinn) 224, 321
 Vals, Helju (1929 Tartu) 250, 321

Vares-Barbarus, Johannes (1890 Heimtali vald, Viljandimaa – 1946 Tallinn) 220
Veski, Johannes Voldemar (1873 Kudina vald, Tartumaa – 1968 Tartu) 7, 8, 9, 22, 67, 120, 127, 130, 131, 133, 136, 138, 140, 141, 142, 155, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 182, 183, 184, 188, 189, 191, 192, 204, 206, 208, 217, 226, 228, 229-230, 231, 258, 289, 321, 322, 335
Veskimägi, Enn (1932 Virumaa – 1998 Tallinn) 133, 169, 170, 222, 260, 297, 322
Vilde, Eduard (1865 Simuna – 1933 Tallinn) 57, 129, 136, 187, 255
Virginus, Adrian (1663 Kambja – 1706 Tartu) 35
Virginus, Andreas (Vergin; 1640 Nõo – hiljemalt 1701) 35
Wellner, Karl (1894 Sangaste vald, Tartumaa – 1984 Stockholm) 220
Wellner, Kolla (1889 Sangaste vald, Tartumaa – 1961 Stockholm) 220
Weske, Mihkel (1843 Holstre – 1890 Kaasan) 55, 73-74, 81, 92, 94, 98, 110, 126, 135, 249, 289
Westerblom, Matthias (1888 Gutanäs, Läänemaa – 1942 Ussolje, Molotovi oblast, Venemaa) 167
Westrén-Doll, August Jakob (1838 Kuressaare – 1912 Viljandi) 74, 77
Wiedemann, Ferdinand Johann (1805 Haapsalu – 1887 Peterburi) 24, 41, 43, 55, 56, 59, 66, 71-72, 75, 89, 91, 93, 98, 99, 106, 108, 111, 112, 126, 128, 129, 173, 174, 175, 177, 178, 266-267, 281, 296, 322
Wilde, Peter Ernst (1732 Woedtke, Taga-Pommeri – 1785 Põltsamaa) 37, 291

Sõnaregister

A

a priori 20
aabe 153
aade 107
aare 144
aastakäik 101
aastakümmend 107
aastasada 107
aastatuhat 107
aateline 106
abimajand 229
abipolitseinik 281
abortus 96
absolut 123
Abstandsprache 16
abstinentsia 123
abt 123
ader 173
adoption 123
adwokaat 96, 78
aed 139
aedlinn 150
aegkond 173
aetama 174
Affe 97
affiche 123
agitatsioonipunkt 215, 229
agitpunkt 214
agu 22, 128
ahing 109
ahv 97
aimama 251
aime- 251
aime(raamat) 250
aimlema 107
aimustuseks 100
aine 111
ainsus 107
ainsuslik 106
ainuõigus 95
aitab 100
ajakirjandus 123
ajaleht 123
ajaluo 102
ajam 175
ajastu 173
ajend 173
ajutised raskused 236
akkord 45
aktsia 102
akvalangist 239
ala 144
ala-ealine 93
ala-igane 93
ala-ikäine 93
alamarst 268
algama 139
alge 175
alged 144

algtäht 107
algupäränd 106
algupärane 107, 111
alkoholiaktsiis 279
alkuperäinen 107
allee 140
allikas 76
almus 129
alusmüür 107
amet 76
amf 19
amfetamiin 19
ammas 61
ammet 76
amnestia 102
anastama 144
andekstama 90
anduma 144, 145
Anfangsbuchstabe 107
antautua 145
apoliitilisus 235
aprikoos 39
arengukava 281
aretama 173
argus 150
arhitektuuriline mälestusmärk 248
arhitektuurimälestis 248
armas 209
armastama 69
armsaim 149
arseniik 178
artell 96
aru 70
arver 211
arvostella 107
arvustama 107
arvutama 173
asesõna 107
aset leidnud sündmus 262
asetleidnud sündmus 262
asi 153
asjaarmastaja 95
astmik 173
asustatud punkt 237
atacee 170
ataschee 170
ateistlik kasvatus 235
atskaarid 239
attaché militaire 170
au 75
aurumassing 94
auruvanker 94
Ausbausprache 16
automaat 239
automaatkirjutusmasin 252
automobil 123
auu 75, 138
auukodanik 123
auvu 75

avaldama 189
avalduma 150, 151
avalik hange 281
avalikustamine 218
avama 240
avamäng 95
avang 175
avangard 237
avastama 173
avasui 149
avaus 94
avokaado 20

B

baas 237
Badehaus 107
bagaaž 181
Bahn 106
bakte(eria) 133
ballon 252
balsameerima 241
Baltiski 181
Band 90
bandiit 237
Bandwurm 90
batoon 239, 252
batsill 133
batuut 239
ber 232
biifsteek 97
Birkas 204
Blatt 90
block 122
bolševik 122
Brasilia ühisvabadkoosdused 130
bridge 125
brigaad 237
brigadir 229, 237
broshür 85
budshetkomisjon 104
business 97
börse 85
büroo 140

C

champion 97, 125
chantage 122
chjos 151
codification 15
cottage 125
cowboy 125

D

daam 150
Dame 108
davai 239
defitsiit 235
demokraatlik 93
demokraatlik tsentralism 236

dengi 239
diakon 102
distabiil 214
Divinationsgabe 88
dollar 76, 93
dreadnought-ristleja 125
dzott 229, 239
džokker 241
dualism 102
duell 102
dumdum-kuul 125
dumdumkuul 97
duuma 122

E

e-ajakiri 281
eal 61
eal 138
ealdasa 150
ebatõeline 144
ebaveksel 230
ebaõnnestuma 144
edu 221
eduline 122
eelis 173
eelkäija 76
eepos 140
eesistmik 106
eesrindlane 229
eesrindlik 214, 237
Eesti keel 186
eestistama 107
Eestla 106
eestlane 206
eestseisus 88, 279
eetma 153
ehenikerdus 107
ehitis 176, 206
ehitus 176, 206
ehk 181
ei loeta 101
ei peaseks 102
einela 248, 250
eirama 250, 252
Eisen 106
Eiterung 90
ekonomii 108
eksaamen 96
eksam 96
eksamit ära andma 124
ekspedeerima, 107
ekstaas 148
elama 69
elamu 173, 175
elatand tüdruk 112
elatis 175
elektrihabemeajammasin 252
ellokinnituselts 93
elukindlustuselts 93
elulõng 134
elund 106
elämänlanka 134
emakook 90

emand 109
embama 153
enamlane 122
enda 262
energia 221
enne minnew 44
Entzündung 90
epopõa 242
eraauto 250
erak 144
erakond 122, 279
eramu 250
erand 106
erastama 281
eri 111
erifond 225
erinema 144
eritis 173
eritlema 111
ese 153
esialgne 106
esiintya 145
esimees 107, 111
esimies 107
esineda 145
esinema 144
esmaspäew 178
esmaspäewa 101
esseer 214
et 74
etlema 250
ette ennustama 281
ette luetud 102
euro- 282
euro(opa) 281
Europa 102
ewangelium 76
evima 153
evitama 248

F

fanaatik 178
fargud 247
Februar 97
Feldwebel 97
feststellen 174
feudalismus 102
fiction words 236
filee 39
finis 125
flirt 97, 125
flora 99
foor 19, 239
fraktion 99
frank 97, 99
fresko 99
Freundin 91
Friedrich 99
frilla 97
front 99
furgoon 239
füüsika 101

G

gaas 151
gabariit 239
geenius 148
genotsiid 239
geografia 98
Gesellschaft 88
giid 239
gimnasist 124
globaliseerumine 284
Goethe 231
gonorrõa 242
grammatiline; 150
gramofon 123
grant 283
graphization 13
greipfruut 247
Grossmacht 107
guinea 125
guläitama 85
gummeerima 241
Gööte 231

H

h[a]n uarž tr[e]bin i estla[n]tum 27
haamer 139
hagi 173
hahetama 126
hahk 126
haigekassa 279
haigemaja 100, 107
haigla 173, 175
haiguse aine 133
haiguse sünnitaja 133
haihtuma 144
haisema 263
hajameelne 144
hakkama 206
halbus 150
haldama 144
haldur 175
hallikas 76
handikap 97
hani 74
hapnik 90
happy hour 283
Hapsal 204
harilik 108
haritlane 95
haritlaskond 248
harrastama 144
haru 70
hasartmängu aktsiis 279
haud 206
hea 75, 135, 138, 139, 178, 186
heal 102, 135
heale reddel 45
heameel 257
heiaastama 144
hein 173
heitma 251
heitmed 248, 251
helge 221

helge tulevik 236
helikopter 19
helikunst 108
helilooja 95
heliredel 95
herra 139
herra Schreim 100
hetk 144
hiilgama 139
hiina tee 186
hiir 139
hingestama 107
hirm 70
hirskaama 174
hius 77
hm 99, 100
hoburaudtee 106
hobusekaswatus 107
(hobuse) tall 76
hoid 70
hoidla 175
hoiduma 150
hoius 175
hokkei 125
homme 76
hommik 76
hong 174
hool 70
hoolsaste 76
hukkuma 263
hunni 129
hunt 46
(h)untsakas. 67
(h)untsantsakas 67
huraahüietega 101
hurmana 144
huuljas 175
huvitav kirjanik 22
hõim 14
hõimukeel 13, 14, 21, 27, 28, 163, 288,
290
hõivama 152
hõljuk 248, 250
hõljum 173
hõlvama 152, 248, 252
hõrk 129
hõõrel 175
hõõrits 175
häbi 70
häda 77
häire 145
häirima 144
häiriõ 145
hålbima 128, 129, 263
håmmastama 144
hårra 109, 215
håvima 283
håving 151
håå 69, 135, 178, 186, 255
håål 135, 138
håålik 106
håidma 135
håu 75

håvipidi 174
håidma 135, 138, 139
håuu 75

I
ial 102
idaslaavi tähestik 13, 231
idee 149
iduleht 90
iga 244
igameheõigus 283
igawlema 107
iggawus 27
ihalema 144
ihmana 174
ihnus 209
iaal 76
iaalgi 139
iive 173
illiting 38
ilmatülevhåålik 95
ilmekas 144
ilukiri 95
ilulugeja 95
ilusaste 76
iluvõimlemine 248
imal 151
imetama 69
imetav 69
imik 173
in spe 42
indignatsioon 148
indiwiiduum 178
industrilik 104
infotund 283
inimene 139
Inkwisitsioon 94
innustama 144
Inquisition 94
insekt 96
inseneer 178
inspektor 107
installima 281
instant coffee 20
integratsioon 284
integreerima 22
intensiivne 148
internatsionalism 237
internatsionalist 237
inventaar 178
Isa 77
isala 96
isand 109
isekas 111
isekirjutaja 252
isekirjutusseade 252
iseloorm 107
isesõitev / isesõitja wanker 123
isik 107, 174
islam 107
Issand 76, 77
itk 174

J
jaanalind 178
jaanipåew 178
jaggaminne 43
Jahrhundert 107
Jahrzehnt 107
Jahrtausend 107
jaksama 18
jalg 139, 149, 245
jallis 151
jalo 152
jaoskond 181
jaossaarwaminne 43
jaunis 152, 153
jauskond 102, 106
jeeli-jeeli 239
Jerusalem 76
joker 241
jon 232
joogikelner 283
joonis 173
joonnurk 133
ju 76
juhatus 279
juhend 173
juhtkoer 281
juhtmõte 107
juhtuwik 108
julla 129
julm 144
Jumal 76
jumalana 91
jumalanna 106
jutulauleldus 96
jutusaade 283
Juudamaa 76
juur 77, 147
juurde 211
juus 77, 139
jõgi 101, 140, 149
jõhker 128, 151
jõmmelgas 247
jõudik 174
jõudma 101
jõuu 138
jõuuja 107
jåetaw 43
jåik 144
jåine 182, 241
jåksama 18
jålg 149
jåille 73
jånesed 138
jåreldama 107
jåtkusuutlik 281
jååliugustik 94
jååliustik 94
jååma 138
jååtmejaam 281

K
ka 76
kaabits 175

kaader (filmis) 239
 kaadmium 241
 kaadriosakond 283
 kaagend 176
 kaagendi 176
 kaalujälgiija 20
 kaar 133
 kaasaütlev 95
 kaater 239
 kaavitama 153
 kabe 108
 kabehene 108
 kabehine 108
 kabeja 108
 kabejane 108
 kabeliaed 174
 kadakas 66, 67
 kadakasaks 67
 kadakasakslane 66
 kadett 122, 214
 kadmium 241
 kaduma 75
 kaer 75
 kaevama 147
 kahekordne kontrapunkt 95
 kaheksandik noot 44
 kahjur 173
 kahvel 109
 kaif 239
 kaikuma 263
 kaine 139
 Kaiserin 91
 kaks kassi 75
 kaktus 96
 kala 46
 kalender 103
 kalla 46
 kallama 251
 kallur 250, 251
 kamber 139
 kammer 104
 kanala 173
 kangekaelsus 107
 kañiikas 112
 kaowad 101
 kapris 39
 karantin 85
 kare 129
 karistuse salk 122
 karn 46
 kartulikrõps 281
 kas 76
 kasarm 96
 kasutama 236
 kasutusele või tarvitusele võtma 236
 kasvatamine 43
 kasvudasa 150
 kateeder 279
 Katensaße 67
 katersass 67
 katolikko ussokulamissekohhus 94
 kattuma 151
 katused 138
 kaubast 101
 kaugas 129
 kaugele 101
 kaunis 152
 kausaliteet 124
 kautamiseks 102
 kee 75
 keedis 173
 keel 135
 keel 75, 139, 140, 147
 keelpill 95
 keemiadoktor 248
 keemiliste teaduste doktor 248
 keevitamine 173
 keha 133
 kehamõõde 107
 kehtima 173
 kehtuma 250
 keigar 144
 keik 76
 Keim 90
 Keimblatt 90
 keiserina 91, 92
 keisrema 92
 Keisri 100
 keisrinna 92
 kejsarinna 91
 kel 74
 kelder 139
 kellukjas 175
 kelts 174
 kep 76
 kepp 76
 kern 62
 kerst 62
 kerves 18, 62
 kes 74, 76
 keskkond, 175
 khan 99
 khediwe 99
 kiel 75
 kihelkond 106
 kihu-tüdruk 112
 kii 239
 kiinduma 144
 kiiremine 138
 kiireste 138
 kiirkohv 20
 kiiver 96
 kikkpoks 281
 kilk 178
 kilpkonn 90
 kiltkivi 94
 kiri 13, 14
 kirik 77
 kirillitsa 13
 kirjallisuus 88, 107
 kirjama 13, 14
 kirjamees 89
 kirjamine 13, 14, 16, 17, 19, 23, 288
 kirjand 106
 kirjandama 88
 kirjandus 88, 107
 kirjanik 89, 178
 kirjaseadnik 89
 kirjavara 88
 kirju 173
 kirjutaja 89
 kirjutama 185, 189
 kirves 18
 kitsandama 107
 kitsaskoht 236
 kitsasrinnaline 107
 kiusatust 101
 kiwi 178
 kivim 173
 kiwistik 106
 kivistis 175
 klamber 139
 klassivaenlane 214
 klassivõitlus 122
 kleenuke 129
 kleepuma 151
 klirisema 99
 klirra 99
 klirren 99
 klopend 176
 kloun 239
 kobrasrott 230
 koda 77
 kodanik 215
 kodanlane 122
 kodanlik igand 236
 kodanlus 122
 kodu 139
 kodunema 107
 koer 101, 139, 173
 koffi 98
 kogema 144
 kogudus 89, 139
 kogumispension 281
 kohtumõistja 108
 kohtunik 108, 215
 kohuke 252
 kohus 215
 kohvi 98
 koit 22
 kokku- ja mahhaarvamine 43
 kokkukärin 107
 kolhoosnik 244
 koli 72
 kolklus 252
 kolli 72
 kolmesaja-viiekümnekaheksa rublane 76
 kolmnurk, 150
 kolonel 279
 kolp 153
 kombainer 239
 kombinaat 221
 kombinesoon 239, 252
 kommunism 221
 komnoor 214
 kompanii 96, 279
 kompvek 244
 kon 76

- kondiiter 96
 kong 112
 konn 76, 95
 konstateerima 148
 konstituutsia 96
 kont 178, 206
 Kontmees 43
 kooli 72
 koolieelik 250
 koolkond 95
 koos 129
 kopikas 279
 kohter 19
 koputaja 240
 koputi 175
 kord 176, 206
 korjus 186
 korrus 173
 korrutama 173
 korsten 244
 kortus märk 45
 korvama 144
 kosmodroom 239
 kosmopolitism 235
 kot 46, 76
 kott 74, 76
 kraaksuma 99
 krediitkassa 93
 krediitkassa 94
 krep 268
 kreml 245
 krigisema 152
 kriis 90, 150
 kriisikorraldus 284
 kriisiohjamine 284
 kriisiohjeldus 284
 kriisireguleerimine 284
 kriitik 150
 kriitikatuuli 237
 kriiket 97
 Kriminaalkohtupidamise seadustik 230
 Krisis 90
 kristlane 90
 kroon 152, 279
 kross 239
 kruttima, 152
 krässus 152
 kräunuma 101
 Kröte 90
 Kuchen 90
 kui 100
 kuine 241
 kuiwama 100
 kuivik 43
 kuje 109
 kujutama endast 239
 kujutelema; 150
 kukeroon 252
 kullassepp 139
 kuller 181
 kulturism 239
 kultuura 86
 kultuurimaja 214
 kultuuririnne 237
 Kultuurkapital 279
 kummaline 144
 kummardama 76
 kummeerima 241
 kummi 241
 kuna 206
 kuni 76
 kunigema 92
 kuningajinna 91
 kuningana 91, 92
 kuninganna 92
 kuningarodu 96
 Kunstdüinge 107
 kunstiline isetegevus 239
 kunstiline võimlemine 248
 kunstnik 90
 kunstsõnnik 107
 kurb 140
 kurel 181
 kurjer 181
 kus 76
 kustuma 263
 kuukulgur 248
 kuva 247
 kuvama 247
 kuvamälu 247
 kuvar 247, 251
 kvartett 100
 kwartett 99
 kwiiitung 99
 köbima 174
 köhnama 268
 kõige vanem 22
 kõigiti 76
 kõik 76, 100, 139
 kömmel 174
 kömmeldama 174
 kömmeldi 174
 kõnelema 263
 kõnemasin 123
 kõnetraat 123
 kõrb 245
 kõrgeim 149
 kõrgrõhkkond 173
 kõrs 173
 köurik 250
 kõverjoon 133
 kõõksuma 174
 kõõvits 175
 käes 101
 käes 76
 kähar 139
 käiku laskma 236
 käituma 144
 käivitama 173
 käpik 174
 käsi 139
 käsitama 144, 185
 käsitama 176, 181
 käsitelu 144
 käsitlema 144, 176, 181, 185
 käsitsema 176
 käsitöö 150
 käsitööline 95
 kät 74
 kätt 74
 kätte antavad raamatud 262
 kätteantavad raamatud 262
 käud 102
 kääne 95, 107
 käärkamber 178
 kääs 76
 käävjas 175
 Königin 91
 kõõgi-tüdruk 112
 küetakse 102
 kühik 174
 külanõukogu 218, 279
 küllastuma 144
 küllles 61
 külmik 259, 252
 külmuti 175
 kümp 247
 küps 245
 küpsema 263
 kütt 139
 küülik 152, 252
 küünar 139
 küündima 263
- L**
- laabuma 129
 labirint 85
 labürint 86
 laenama 268
 laene 255
 laewa 101
 laevastik 93, 106, 107,
 laevastik 145
 lahkama 173
 laiama 22
 laine 139
 laip 153, 186
 laivasto 107
 laivasto 145
 laiwasto 93
 lakard 150
 lakkama 144
 Landzens tungemål 30
 language acquisition planning 18
 language corpus planning 17
 language cultivation 12
 language development 12, 302, 316
 language elaboration 12
 language engineering 12
 language planning 12, 301, 303, 319
 language status planning 18
 laotama 101
 lapsehooldustasu 281
 lasanje 281
 lasend 176
 laskma 244
 last ei imeta 69
 last imetatakse 69
 (istu) lauuda 74

lauda (juures) 74
 laudis 109
 laulik 95
 lauljanna 91, 92
 lauljatar 150
 laulma 189
 laulu (laulma) 75
 laulu (viisi) 75
 laulumäng 107
 lauluseits 101
 laup 153
 laupäev 101
 laupäevak 240
 lause 107
 lause 111
 lausriie 250
 laviin 90
 Lawine 90
 lawntennis 97
 lebama 126
 leebe 151
 leem 109
 lehestik 106
 Lehnübertragung 145
 leht 139
 lehtima 263
 lehtpuu, 150
 lehvi hõlmu 149
 leiaksiwad 100
 leid 61
 leidma 76
 leierkast 178
 leigatakse 102
 leikama 76
 lekkima 263
 lemmik 144
 lendleht 122
 levima 144
 lia 75
 liba 282
 libahunt 282
 libakodanik 282
 libakontrolör 282
 libakroon 282
 libamüüt 282
 libapolitseinik 282
 libaprostituut 282
 libaskandaal 282
 lift 97
 lihaskond, 175
 lihha karn 46
 lihtis 182
 lihtne 182
 liia 75
 liibuma 153
 liigahtama 150
 liige 190
 liigutamise masin 123
 liiklema 173
 liitiline 245
 liitrine 245
 Liitunud Rahvaste Organisatsioon 270
 likvideerima 237

limonaad 96
 lina 74
 (sõida) linna 74
 linna (tänavad) 74
 linnak 252
 linnaraudtee 123
 liud 97, 101, 109
 liugles 101
 loan rendering 145
 lockout 122, 125
 loendama 173
 loeng 145, 151
 logard 150
 loogika 140
 loom 75
 (seda) loooma 73
 loomastik 175
 loovima 129
 loss 97
 lota 268
 lua 75
 luba 75
 luento 145
 lugeja 139
 lugema 69
 lugemik 178
 lugemistuba 211
 lugija 139
 luine 241
 lumelaud 283
 lumimari 134
 lumivalge 76
 luom 75
 luua 75
 luutma 153
 löa 101
 lõikama 76, 139, 173
 lõimima 22
 lõimimine 284
 lõiming 284
 lõimumine 284
 lõiv 173
 lõppema 244
 lõppema 263
 lõppude lõpuks 124
 läbimine 76
 läbi analüüsima 281
 läbi tulema 76
 läbimõõt 133
 läheb 76
 lähetama 111
 lähimus 284
 lähimuspõhimõte 284
 lähirong 250
 läinud 101
 läptop 283
 läti taktika 186
 lääb 76
 lõidma 76
 lõõkpill 95
 lõõktöö 237
 lõõktööline 214, 229
 lõõve 175

lühendid 275
 lünk 153
 lüpsend 176
 lüpsendi 176
 lütseum 178
 lütime 153
 lüümima 153

M

ma 45, 263
 maa 139
 (selle) maagi 72
 maak 173
 (seda) maaki 72
 maakond 218, 219
 maardla 248
 maastik 244
 maastur 281, 283
 madalrõhkkond 173
 mahaarvamised 281
 mahagonipuu 178
 mahkjas 174
 mahorka 86
 maika 252
 maimik 250
 maine 241
 maja 22, 107
 majandama 107
 majandama 107
 majandus 107
 (selle) maki 72
 (seda) makki 72
 -maks 253
 malbe 153
 male 108, 151
 malend 106
 malev 108, 237
 malnis 153
 maltsainglane 67
 mampuma 153
 marinaad 39
 marxism 124
 marxist 124
 masinatraktorijaam 229
 massihävitusrelv 248
 massilise hävitamise relv 248
 mateeri 133
 materjal 178
 me 263
 medal 96
 meede 153, 251
 meel 135
 meel 77, 140, 147
 meene 251
 meenu(ta)ma 251
 meenuma 153
 meesmehekaitse 19
 meeting 122
 meetmed 250, 251
 mehu 247, 251
 meie 100
 meie koduvabariik 236
 meie vabariik 236

meil 19
meile 100
meiliaadress 19
meilima 19
meilitsi 19
menshevik 122
menur 268
meri 77, 149
metood 178
metroo 286
mets 46, 76
metsandus 175
metsasarv 95
metsaülikool 286
metspart 150
mi(i)ting / meeting 122, 125
midagi 76
miilits 229
mikrob 133
mikroorganismus, 133
(mikro)uun 283
mil 74
military attaché 170
ministeerium 215
minister 215
minnew 44
mirovoi 85
mis 74
mitmed õpikud 281
mobiliseerimine 237
modernization 17
Mohamedi usk 108
monopool 178
morda 239
mornitsema 151
motor 123
motoroller 239
mu 76
muide 153
muidugi 100
mul 74
mulle 76
mullivann 281
murduma 150
muserdama 111
muskaat 39
Musta 181
mustalt 268
Mustjõe 181
mustersada 122
mustersajaline 122
Mutter 90
Mutterkuchen 90
muuseum 22
muuseum-tüüpi sõnad 262
muusika 107, 108
mõet 102, 136
mõis 244
mõjukond 107
mõlgendama 96
mõlgendik 106
mõra 174
mõrkjas 174

mõru 244
mõrv 153
mõtiskelema 150
mõtiskelema 144
mõts 76
mõõde 173, 176
mõök 138
mõõtel 175
mäda 90
mädanik 90
mängufilm 248
männitukk 257
märke 175, 176
märgis 175
märkmik 250
märulifilm 283
mässipaber 107
mätske 174
möödanik 90
müüja 101
müüma 62
mündindus 175
müsli 20
müüa 101
müüja 101

N

naabrivalve 281
naar 97
naasma 153, 187
naast(rehvid) 247
naasta 147
nad 263
nael 75
naene 102, 255
naerma 101
naesterahwaste 102
nagaika 122
nagel 75
naima 126
naine 100, 139
nairi 102
naisõiguslane 122
naitma 126
nakatus 175
nalivka 86
naljand 106
narko(otikum 281)
narko-282
natsionalism 237
nautima 144
neeger 96
neidis 109
neim 153
nelinurk 133
nemadki 76
nentima 153
netikett 281
niam-niam 102
nihilismus 96
niiter 211
nimetav 95
nimistu 175
nimmi 44
ninda 76
ning 176
nisad 77
nitroglitserin 85
nitroglütseriin 86
no 190
nomenklatuur 235
nuaga 102
-nuks 254
nulg 251
nulltolerants 284
number 139
numrite ossaarwaminne 43
nurisünnitus 173
nutt 129
õal 101
õnel 75, 135, 138
õngel 75
õneme 153
õnda 76
õnge 153
õnu 75
õnuab 101
õnuandla 173
õnudmisi 101
õnukogude 221
Õnukogude Eesti 236
õustamiskabinet 281
õnu 75, 138
õnuvu 75
õõl 135
õõgema 76, 101, 149
õõgu 75
õõgunema 107
õõidend 106, 111
õõidendik 106
õõitemüük 107
õõiter 211
õõitleja 107
õõitlema 107
õõokesel 101
õõota 176
õõot 176
õõpukas 22
õõrv 139
õõuga 102
õõukatte 102
õõab 76
õõägutama 129
õõäytellä 107
õõäyttelijä 107
õõrdima 153
õõäl 46
õõüd 75, 101
õõüri 244
õõüüd 75, 138, 139

O

oaas 107
objekt 153, 240
oblast 218
ohvriabi 281

oid 70
oks 18, 173
oktaw 44
olbama 154
old' 61
olema 69, 74, 76
olemus 107
olev 95
ollew 44
ollus 94, 107, 133
olme 152, 252
olukord 107
oma 262
omadus 90
omaksed 138
omanto 107
omapäraline 150
omapärane 150
omased 138
omaseks tegema 236
omastav 107
ometi 76
ommeti 76
ontlik 96
oportunist 122
opt-in 284
opt-out 284
Organ 90
orund 175
osa lapsi 280
osaajatöö 281
osad lapsed 280
osakond 106, 111., 181
osis 173
oskustööline 248
ostukeskus 283
otstarve 107
otsustav protest 235
otyskar 33
Oudowa 101
outsourcing 20
overkoepelen 16, 17

P

paabulind 178
paas 75
paber 139
paberraha 150
paclus 90
pagas 181
pagimus 181
pagu 94
pagun 96
pahe 111
paintball 283
paitsi 251
pajuk 96
pajuvenelane 67
pak 76
paka 239
pakk 76
paksendi 176
pala 109

palavik 90
pale 77
palee 140
paljand 175
pa'k 112
palsam 241
palsameerima 241
pandvurm 90
panipaik 178
panoraama 178
panus 175
pardel 252
pardkala 251
parendama 229
pariisitar 150
parlament 279
parlament 93
partei 93
parteiorganisaator 215
partisan 237
partorg 215
paska panema 247
pasoor 239
passilaud 239
pastakas 251
patarei 96
patriotism 237
patujätiraha 96
pea 69, 75, 101, 138, 178
peal 178
peale astuma 76
peale selle 101
peasta 102
peastma 69
peegel 97
peegelpilt 150
peen 244
peenar 139
peenendus 95
peps 129
pereaarst 281
personal 283
personaliosakond 283
pesula 250
pettuma 144
pfennig 99
Pferd 106
Pferdeisenbahn 106
phenomena words 236
pia 102
piab 102
pigemini 128
pihusti 175
piibel 76
piilkond 170
piilur 170
piimakombinaat 248
piimatoodete kombinaat 248
piiririigid 181
pilt 109
pin(n)saks 66
pinnas 173
pioneer 215, 221, 237

pisielukas 133
pitksilm 44
plastikaat 239
platform 122
plombiir 239
plärisema 99
poeg 101, 185, 189
pogrom 122
pogromm 122
poisikene 100
poiss 149, 178, 206
poksi 97
poliitika 93
poliktundja 43
polk 96, 279
polkovnik 279
polkül 214
pontšik 252
(poogna) kruvi 95
pool noot 44
pooldama 144
porukas 247
positivismus 124
postiindeks 239, 250
postjiiro 268
praksuma 99
praost 101
prassai 85
preili 109, 215
president 93, 279
presiidium 279
prii 97
prilla 97
primus inter impares 78
primus inter pares 28
prink 129
pristav 96
progressiivne 229
prohvet 97
propagandist 215
Prophet 97
proua 101, 109, 215
provokatsioon 122
pruudi-tüdruk 112
präsiident 93, 94
prükkar 281
psalm 99
psüühiline 101
publik 150
pudel 139
pueme 102
puhkebaas 237
puhkpill 95
puiestik 106
puine 241
puistu 175
puit 173, 176
pullo 247
punane 221
punane nurk 214
punanurk 211
punkt 240
Puntsi 96

purilennuk 250
 purism 150
 pusle 281
 puu 139, 176
 puue 175
 põesas 135
 põletik 90
 põllundus 175
 põrmitsema 106
 põrpima 154
 põrsas 173
 põtk 174
 põud 101
 põõsas 135
 põõsastik 175
 päef 98
 päew 76, 98, 101
 päike 101
 pälvima 126, 129
 pärinimi 107
 pärl 245
 pää 68, 178, 255
 pääl 178
 pääsema 206
 pääsla 248
 päästma 69, 138
 pääw 76
 pöan 101
 Põhja-Amerika riigüllem ehk Präsident 94
 Põhja-Amerikama Präsident ehk peawannem 94
 Pöide 101
 pööratus 96
 Püha Vaim 76
 pühamu 175
 püiawad 101
 püksikud 252
 pürgima 263
 pyss 206

R

raad 75
 raal 152, 252
 raamatu väljaandja 89
 raamatukirjutaja 89
 raamatupoed 101
 rabarber 242
 rada 18
 radikaal 93
 radist 239
 raev 144, 173
 ragulka 86
 rahapesu 281, 283
 rahasta(ma) 19, 281
 rahvakohtunik 215
 rahvakohus 215
 rahvakomissar 215
 rahvakomissariaat 215
 Rahvakomissaride Nõukogu 215
 rahwamajandus 108
 rahvamalev 237
 rahvapension 283

rahvas 221
 rahwaus 52
 rahvavaenlane 122, 214, 237
 rahvus 90
 rahvuslus 237
 rajariigid 181
 rajav 95
 rajoon 218
 rakendama 236
 rakmed 173
 rakusisu 107
 ramat 45
 range 154
 ranits 96
 rappuma 263
 rase 173
 rats 19
 ratsionaliseerimine 19
 raudkübar 76
 raudmaantee 94
 raudne 182
 raudtee 94
 raudwanker 94
 ravi 173
 recycling 20
 redaktia 103
 redaktor 103
 redel 139
 reegel 90
 reetma 154
 reetur 151
 Regel 90
 reket 125
 rekord 97
 relv 154
 relvastumise võidujooks 247, 248
 renegaat 122
 retk 257
 retuusid 239, 252
 reuma 90
 Reval 204
 revisionism 124
 Rheuma(tismus) 90
 Riigi volikogu 215
 riigikogu 230, 279
 Riigikohus 279
 riigimees 248
 riiginõunik 107
 riigipea 279
 riigitalund 229
 riim 89
 riul 109
 ringjoon 133, 150
 rinnad 77
 rinne 237
 rise 90
 rivist välja langema 237
 roheline massiiv 237
 roheline tee 239
 roim 154
 romaan 108
 rong 173
 rongikäik 257

rongkäik 257
 rood 96, 279
 Rootsi kardinad 275
 Rootsi laud 275
 Rootsi punane 275
 rootsi punõ 186
 rootslanna 92
 rosin 39
 roõ 232
 Rousseau 231
 rubla 279
 rukolasalat 281
 rulltrepp 268
 rulluma 150
 Rummi 96
 Rusoo 231
 ruutpõrmand 107
 rõdu 107, 109
 rõem 75, 136
 rõemus 102
 rõhk 95
 rõngas 251
 rõngel 251
 rõõm 75, 138
 rõõmulauleldus 96
 rõõmustama 69
 rämp 20
 rämpstoit 281
 rändama 206
 rändur 151
 rästik 101
 rügama 151
 rügement 279
 rümp 152, 252

S

sa 263
 saabuma 144
 saag 19
 saagima 19
 saama 281
 saamata 140, 176
 saamatu 140, 176
 saani (jalas) 74
 (astu) saani 74
 saatus 108
 saav 95
 sada 77, 244
 sadaatõa 124
 sageli 151
 sahh 108
 saida 239
 saiding 268
 sajand 173
 saks 67
 Saksamaa Föderatiivne Vabariik 247
 Saksamaa Liitvabariik 247
 Sakõla 106
 sal 232
 salakuulaja 95
 salw 46
 sana 76
 sanasto 93

sanitäär 178
sanna 46
sant 46
sattuma 244, 263
Schach 108
Schild 90
Schildkröte 90
Schinken 97
Schirm 97
Schloß 97
Schnakenburg 100
Schnäbele 98
Schuwalow 98
Schweitsi 98
se 45
sead 176
seade 176
seadeldis 176
seadis 176
seadistus 176
seadlus 176
seadma 75, 101, 138
seadmestik 176
seadmestus 176
seadus 101, 176
seadustus 176
seal 138, 175, 178
sebra 209
see 76
seebiooper 283
seebra 209
seedekulgla 175
seestütlev 107
seestütlev 95
seik 144
sein 173
sekretaarius 96
sel 74
selfmade-man 97
selmet 154
selts 88, 89
seltsiline 122, 215
seltsimees 122, 215
seltskond 106
selve- 252
semester 107
seni 76
sent 279
ses 76
settima 263
Setumaa vene külad 186
sfinks 100
Shakespeare 231
shantage 122
shlipsid 100
shlähta 100
shokoläd 98
show 252
siduma 75
sidur 173
sigala 173
sihitav 95
sihtnumber 250
siidkleit, 150
siiras 154
siiski 76
siivus 144
silling 93
silmajoonel 283
silmas pidama 124
Simion 76
sink 97
Sinne 90
Sinnesorgane 90
sinulgi 76
sirgjoon 133
sirm 76
sirm 97
sisaldama 111
sisalduma 144
sisikond 106
siskond 106
sisse tooma 236
sissetulekuid 100
sisseütlev 95
sisteema 85
siutud 102
skalp 100
skalpeerima 178
skalpima 178
skandal 100
skannima 281
skatt 268
skelet 100
skeptikus 178
skerid 100
skitsee 100
slaalom 241
slaavi tähestik 13,
slaavid 100
slalom 241
slawophilid 100
Slesiamaal 99
SMS-laen 281
snaiper 238
snara 97
snowboard 2833
sobing 175
soem 102
soiguma 263
soine 241
soldat 139
solge 154
sommelier 283
soo 149
soola (magu) 75
soola (panema) 75
soolsus 175
soomepoiss 275
soonestik 106
sorter 211
sotsiaaldemokraat 93
sotsialism 221
sotsialism 178
sotsialistlik võistlus 235
sotsialistliku üleschitustöö 237
Spaniamaal 99
spargel 100
spatseerima 100
speculation 20
spegel 97
spekulation 100
spekulatsioon 20
spetsfond 225
spetsial 100
sphinks 100
spion 100
spiraal 100
spiritism 100
spordibaas 237
sport 97, 100
sportiarmastaja 97
spreken 99
sprinter 125
squash 20
Staatsrath 107
staatua 100
staatuskorraldus 18
stab 100
stadium 100
stahaanovlik 229
start 125
statistik 100
stempelmark 100
stemplimaks 100
stenograafima 178
stiihia 239
stimmima 100
stipendium 100
stoppen 99
Strahlberg 99
streigikomitee 122
streigimurdja 122
streik 100
streikima 100
struktuurifondid 284
studeerima 100
Stunde 99, 147
Stärkemehl 107
stüuga 268
su 76
subsidaarsus 284
sugupõlv 144
suhkruliiv 211
suhtuma 144
suigutama 126
suil 102
suitsema 263
sul 74
sulgema 153, 244, 263
sulle 76
sulleligutamine 43
sulnis 154
suost 102
supelmaja 107
supp 109
suremus 175
surnukeha 186
suslik 239

sutt 86
suuhügienist 281
suunistus 247
suur 147
suur oktav 44
suuri silmi 149
suuril silmil 149
Suurupi 181
suurvõim 107
suvila 151
suwitama 107
svamm 100
sweater 97, 125
sõberina 91
sõbranna 92
sõda 77
sõel 75, 138
sõgel 75
sõjawäe attaché 170
sõltuma 173
sõmerik 94
sõnakõlks 89
sõnastik 93, 106
sõrmused 138
säälima 144, 263
Sängerin 91
sääil 178, 255
säästev areng 281
sõakas 101
sõed 101
sõök 75
sõöstma 128
süda 190
südametunnistuskohus 94
süewingus 102
sügavais mõtteis 149
sügavik 149
süüa 62
süüta 101
sülearvuti 283
sülem 126
sülgama 139
sülgima 263
sülitamisekauss 44
sündimise päev 95
sündimus 175
sünge 144
sünnipäev 95
sünnitis 176
sünnitus 176
süsi 75, 139
süsinik 90
süstal 242
süsteem 86
süsteemet 268
süstel 242
süttima 263
süvenema 144
süök 75
süüa 101
süües 101
süüme 154
süütama 139

süüter 211
synecdoche 16, 17

Š

šahh 108
šašlökk 239
Šeikspiir 231
šilling 93

Z

Zellinhalt 107
zunflased 104
zünden 90

Ž

žanr 245

T

ta 263
taa 77
taas 77
taastama 173
taastõtlus 20, 281
(selle) taaeva 73
tael 75
taevatundja 43
tagel 75
tagi 247
tahvel 76
taidlus 252
taimer 283
taimestik 106, 175
taimeteadlane 95
taimeteadus 95
taksiauto 19
takso 19
taksofon 239
taksopark 239
tal 74, 76
talitajad 88
talitama 76
talk show 283
talle 76
Tallinn 181, 204
Tallinna 181
tallitama 76
talo 107
talous 107
talurahvas 221
tam 74, 76
tamm 74, 76
tammgi 76
tamosna 86
tankist 229, 239
taosed 101
taotlus 206
tapeetima 178
tapetseerima 178
tapma 189
tarbetu 144
tarbijakaitse 281
tarima 151
tarne 152

tarnehind, 152
tarneleping 152
tarnija 152
tarnima 152, 154
tasapind 144
tase 173
taunima 154
tautud 102
tavaline 108
tavaline 111
tavapärane 144
Tawet 76
te 263
teade 175
teadma 75, 138
teadus 101
teaduskond 106
teal 75, 178
teatus 101
teekond 106
teener 139
teenindus elukondlik teenindamine
248
teenistuja 229
teesklemma 111
tegeja 139
tegelema 107
tegelik 107
tegija 139
tehas 107, 111
tehdas 107
tehnika 150
tehnika 240
tehniline pass 239
teim 152
teimima 152, 154
teine 76
teineteise 262
teismeline 268
teistega 100
tekk 109
tekkima 244, 263
teksased 239
telefilm 239
telefon 123
telefonikataloog 270, 283
telefoniraamat 270
telekas 251
teler 19
televiisor 19, 239
telkima 268
teller 283
tellimus 150
tenografeerima 178
teotama 101
teravnurk 133
terendama 128
teritooria 96
tertia 65
terwe noot 44
teuga 102
the Soviet language 235
tibla 230

tiibklaver 95
tiivustama 107
tingimus 150
tippnõupidamine nõupidamine kõige
kõrgemal tasemel 248
tirann 85
tiskpenk 268
Titelblatt 88
toa 101
toa-tüdruk 112
toed 101
toiduasi 100
toime 175
toimekond 106
toimetaja 100, 103, 111
toimetus 100, 103, 149
toiming 151
toitumus 175
toll 107
tont 46
toodang 151
toode 111
toomapäew 178
toonikunst 108
toppima 99
torm 178
tormirüüst 250
torpedeerimine 237
tossud 247
trainerima 97
tralla 99
trallama 99
tramway 123
transcendentaliiline 124
trastu 85
triiphoone 107
troll 251
trollibuss 251
trussikud 252
trühvel 39
tsaar 100
tschello 100
tsehh 221, 239
tsement 100
tsense(e)rima 100
tsensor 100, 108
tsentimeeter 100
tsentral- 100
tseremonii 100
tshehid 100
tshek 100
tsiklon 85, 100
tsiklop 100
tsinik 100
tsitterimängija 100
tsiwil 100
tsüklon 86
tuast 102
tuba 75, 149
tubakaaktsiis 279
tuetusel 102
tuiksoon 95
tule roaks 101

tulem 175
tulema 263
tuleohtlik 283
tulevik 90
tulikuum 76
tulles 44
tulumaks 279
tulvama 144
tund 99, 109, 147
tundel 175
tundmatu 150
tunnimees 170
tunnistama 76
tupe 75
tupik 239
tuppe 75
turundus 281
turva- 251
turva 282
turva(läine) 247, 281
turvastama 174, 175
turvavöö 247, 248, 251
tutvustama 236
tuuakse 149
tuul 77
tuuleweski 76
tuvastama 174, 175
tõbi 244
tõeline stüüdlane 263
tõend 173
tõesti 101
tõik 154
tõusujärk 107
tõine 76
tõmbsoon 95
tõrges 209
tõsias 144
tõukefondid 284
tõutama 102
täheldama 90
tähestik 95
tähtis 182
tähttraamat 103
tähtsaid 100
täisarw 107
täisi 39
täisleppimatus 284
täitsa 101
tänamatu 150
tänav 109, 181
tääl 178
töö 221
tööbrigaad 214
tööga kindlustatus 248
tööhõive töösse rakendatus 248
tööline 221
töötab insenerina 22
töövõit 237
tüdruk 112
tükk 139
tüli 186
türann 86
türm 96

türp 252
tütar 100
tüüpus 140
tüütama 138, 139

U

uje 154
ujum 175
ukaas 86
ulgumeri 144
ulm 152
ulmekirjandus 250
uluk 173
ummiskõla 107
ummistus 38
Undeutsche 33
undüdesche 33
unelm 144
United Nations Organisation 270
uniworm 107
ussust langejatte kohhus 94
usund 95
utiil 239
uulits 109, 181
uus 221
uuskeel 235
uutmine 218

V

vaadand 61, 135
vaadanud 135
vaatama 139
vaatand 135
vaatanud 135
vaba 147
Vabadussõda 229
vabameelne 107
vaenlane 139
vaheuks 44
vaid 129
vaip 109
vakatama 128
valamu 173
valamu 175
vald 206, 279
valdustühing 281
valgusfoor 19, 239
vali 244
valitsus 215
valk 173
vallutama 144
valvetõke 170
vammus 129
vanemad 88
vangla 151
vanim 22
vanul päevil 149
vappuma 263
vaskraha 76
vatikuub 257
vattkuub 257
veebisepp 281
veebbruar 97

veen(ma) 20, 147, 151, 154
veerema 263
veereriigid 181
veetlema 144
veevel 139
velmama 251
veltveebel 97
vene rahvus 186
vene tähestik 13, 82, 83
vennaksed 138
veranda 109
vesinik 90
vestlussaade 283
vettima 263
vibur 175
viga 75
viindik 178
viis 139
viisaastak 240
viisnurk 133
viisnurk 133
(viieli) sadul 95
viiv 109
viktoriin 239
virge 126
virguma 126
vitriol 209
vitriool 209
vladiimiri hobune 100
vobla 239
voorus 90
Vormsi 181
Vormsõ 181
Vorsitzer 106
vorst 109
vrakkülikond 100
vrī 97
vurle 94
võeras 136, 186
või 181
võidurelvastumine 247, 248
võistkond 175
võistu 247
võitlema 189
võitlus 237
võnkur 175
võppuma 263
võsajänki 67
võstma 154
võsund 175
võti 190
võttma 73
võõras 138, 186
vähemlane 122
väike 139
väisama 154, 250
väitma 111
välja selgitama 281
väljakaraul 170
väljastellimine 20
välmima 154
väninna 91
värv 176

värvipall 283
värvisõda 283
värvus 176
väänel 175
väänlema 175
väär 244
vääring 175
võõtkood 281
vürstema 92

W

wabameelelane 107
waenline 101
waesem 101
wahend 106
wana tüdruk 112
Wassiltschikow 98
weiderdaja 106
weight watcher 20
weike 76
weikepõllupidajad 102
werand noot 44
wesihaljas 76
wesinik 107
weuwoorimees 102
wiggadus 38
Wladimir 100
Wurm 90
wõera 102
wõetakse 101
wõim 100
wõrdne 107
wõtmed 45
wõtti 45
wäike 76
(mine) wällja 74
wällja (peal) 74
wälljanäitus 101
wätkuusus 107
wääntäht 107
würtsid 107

Õ

õe 101
õeksed 138
õel 138
õerutud 102
õendus 100
õieti 76
õige 100
õiguskantsler 281
õilis 152
õitsema 263
õnnelik 22, 149, 150
õnneta 176
õnnetu 176
õnnetund 283
õnnistama 76
Õnnistegija 76
õpetlane 95, 106
õpik 244
õpikeel, 107
õpikond 106

õpilasmalev 237
õppetool 279
õöv 154

Ä

ära 251
ära võtma 76
äraajamine 248
ärandama 251
ärandamine 248
äravõtmine 76
ärgand 135
ärganud 135
äri 19, 251
ärima 19, 22, 251
ärkama 135, 139, 206
äär 77
ääreeriigid 181

Ö

õe 46
õelda 101
õine 101
õits 101
õko- 282
õko(loogiline) 281
öö 149

Ü

Überdachung 16, 17
ühik 173
ühiseluline 122
ühismajand 211
ühistu 175
üksikus 107
üksmeelne 144
üksteise 262
üldine raskus 263
üldistama 107
üldistus 106
üleilmastumine 284
Ülemnõukogu 215
ülerahwane 107
üleskirjutatud 76
ülev 144
ülikond 106
ülikool 111
ülistus 144
üliõpilane 181
üllejädaw 43
ümber rahwustama 107
ümbermõõt 133
ümbrik 244
ümmardaja 76

Y

ylioppilas 181
агентъ военный 170
агитпункт 214
аполитичность 235
артель 96
атеистическое воспитание 235
батарея 96

блюдо 97
большевик 122
в конце концов 124
Верховный Совет 215
враг народа 214
дамки 108
демократический централизм 236
дефицит 235
дозор 170
дозорный, 170
дом культуры 214
доска почёта 236
дружина 237
завод имени 221
засцыха 94
зелёный массив 237
иметь виду 124
исторические решения 235
казарма 96
карантин 85
карательный отряд 122
кивер 96
классовый враг 214
командарм 214
командующий армией 214
комсомолец, 214
космополитизм 235
красный уголок 214
культур 86
лабиринт 85
махорка 86
медаль 96
меньшевик 122
наливка 86
народная дружина 237
народный комиссар 215
народный комиссариат 215
народный суд 215
народный судья 215
населённый пункт 237
нитроглицерин 85
новое учение о языке 232
номенклатура 235
область 218
паёк 96
парк имени Горького 221
партия. 122
погон 96
полевой караул 170
полк 96
пристав 96
рабочая бригада 214
ранец 96
редактор 103
редакция 103
решительный протест
рогулька 86
рота 96
сахарный песок 211
светлое будущее 236
свобода 147
сдать экзамен 124
сельский совет 218
система 85
слова-фикции 236
слова-явления 236
Совет Народных Комиссаров 215
советский язык 235
Newspeak 235
социалист-революционер 214
специальный фонд 225
спецфонд 225
сторожевая застава 170
таможня 86
тиран 85
тюрьма 96
ударник 214
указ 86
фура 94
фурья 94
ходить 124
циклон 85
часовой 170
чуть 86
эсер 214